

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՅԱՆ

ԱՐՏԱԿԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ
XVII-XIX ԴԴ.

ԵՐԵՎԱՆ 2007

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АРТАК МАГАЛЯН

АРЦАХСКИЕ МЕЛИКСТВА
И МЕЛИКСКИЕ ДОМА В XVII-XIX ВВ.

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО "ТИТУТЮН" НАН РА
2007

589337 947.925.1

✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

ԱՐՅԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ XVII-XIX ԴԴ.

589337

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2007

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ Գիտությունների ակադեմիային ակադեմիայի
Պատմությունների ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Պ. Ջորանյան

Գրախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Է. Դանիելյան,
պատմական գիտությունների թեկնածու Ֆ. Մայիլյան

Գիրքը տպագրվել է Կոստապատի Աթաբեկյանների
մելիքական տոհմի շառավիղ Հրաչիկ Աթաբեկյանի
գրամական մասնակի աջակցությամբ

Մագալյան Ա. Վ.

Մ 200 Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVІІ-
XІX դդ. -Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, 327 էջ
· 2 մամուլ ներդիր:

Մենագրությունը նվիրված է Հայոց պատմության կարևորագույն շրջափուլերից մեկին՝ Արցախի մելիքությունների պատմությանը: Աշխատության մեջ արխիվային նորահայտ նյութերի, վիճագրերի և պատմագիտական գրականության հիման վրա քննարկված են Արցախի մելիքների իրավասությունների և պարտականությունների հետ կապված հարցերը, ինչպես նաև ներկայացված է այնտեղ իշխող մելիքական տների տոհմաբանությունը: Գրքում ցույց է տրված Հայոց իշխանության շարունակականությունը Արցախում՝ ընդհուպ մինչև այդ երկրամասի միավորումը Ռուսաստանին:

Աշխատության հավելվածում ղեկավարված 50 փաստաթղթերը, որոնց մեծ մասը հրատարակվում է առաջին անգամ, նոր լույս են սփռում Արցախի մելիքությունների պատմության մի շարք հիմնահարցերի վրա:

Գիրքը նախատեսված է մասնագիտ-պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8080-0714-7

© Մագալյան Ա. Վ.

· © ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է Արցախի մեկիքությունների ավելի քան երկուարյա պատմաշրջանին: Այդ մեկիքությունների պատմությունը հայոց պատմության կարևորագույն օղակներից է: Թեև նախախորհրդային և խորհրդային շրջանի հայ հեղինակների կողմից գրվել են Արցախի ուշ միջնադարյան շրջանի պատմությունը նվիրված մի շարք աշխատություններ, այնուհանդերձ, կարծում ենք, որ Արցախի մեկիքությունների պատմությունը դեռևս բավարար չափով լուսաբանված չէ, և այդ իշխանությունների պատմության շատ հարցեր կարիք ունեն նորովի լուսաբանության: Մասնավորապես, նման հարցերից է Արցախի մեկիքների իրականացրած գործառույթների շրջանակի հանգամանալից քննությունը: Առ այսօր հավուր պատշաճի ուսումնասիրված չէ նաև Արցախի մեկիքական տների տոհմաբանությունը: Հենց հարցերի այդ շրջանակի քննությանն էլ նվիրված է սույն աշխատությունը: Ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է նաև ազդեցությանի պատմաբանների կողմից Արցախի պատմության խեղաթյուրված ներկայացմամբ:

Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, երկու ընդարձակ գլուխներից, վերջաբանից և հավելվածից: Աշխատության առաջին գլխում քննության ենք ենթարկել Արցախի մեկիքների իրավասությունների և պարտականությունների հետ կապված զանազան հարցեր. անդրադարձել ենք մեկիքների իրականացրած դատավարությանը և հարկային պարտավորություններին: Մի առանձին ենթագլուխ էլ նվիրված է Արցախի մեկիքների՝ իրենց գավառների հոգևոր գործերին, մասնավորապես՝ պաշտոնավարող հոգևորականների նշանակմանը և եկեղեցաշինությանը ունեցած մասնակցությունը:

Աշխատության երկրորդ գլխում ներկայացրել ենք Արցախի մեկիքությունները և դրանցում իշխող մեկիքական տների

տոհմաբանությունը: Գլուխը կառուցված է այնպես, որ յուրաքանչյուր մեկիքական տան տոհմաբանությանը զուգահեռ, հիմնականում՝ նորահայտ արխիվային նյութերի հիման վրա, ներկայացվի նաև տվյալ մեկիքության պատմությունը: Այստեղ հստակորեն ցույց է արված հայոց լեշխանության շարունակականությունը Արցախում՝ ընդհուպ մինչև այդ երկրամասի միավորումը Ռուսաստանին:

Առհասարակ, համոզված ենք, որ Արցախի մեկիքությունների անցած ուղին խորապես ըմբռնելու համար խիստ կարևոր նշանակություն ունի մեկիքական տների տոհմաբանության ուսումնասիրությունը, ինչը նաև մեզ հնարավորություն է տվել խուսափել նախորդ հեղինակների թույլ տված մի շարք սխալներից: Այստեղ մեկիքական տների տոհմաբանությանը նվիրված ենթագլուխներին կցել ենք նաև այդ տների տոհմածառերը, որոնք կազմել ենք տոհմածառերի կառուցման միջազգային ստանդարտ նիշերով:

Եվ, վերջապես, մեր կողմից հայտնաբերված և օգտագործված փաստաթղթերի մի մասը, որոնք վերաբերվում են Վարանդա գավառի տիրակալ Մեկիք-Շահնազարյանների տոհմի՝ XIX դ. առաջին երեսնամյակի գործունեությանը, զետեղել ենք այս աշխատության հավելվածում: Այդ վավերագրերը հավաստի և արժեքավոր բազմապիսի տեղեկություններ են պարունակում Անդրկովկասում ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում ապրած Մեկիք-Շահնազարյանների տոհմի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև նոր ժամանակների թեկադրած պայմաններին հարմարվելու նրանց ջանքերի մասին:

Սույն ուսումնասիրությունը շարադրել ենք մեծաթիվ ձեռագրերի, արխիվային վավերագրերի, XVII-XVIII դարերի հայ պատմագիրների և նախախորհրդային ու խորհրդային շրջանի պատմաբանների աշխատությունների հիման վրա:

XVII դարի հայ պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչը Առաքել Դավրիժեցին է: Նա իր «Պատմութիւնը»

սկսել է շարադրել 1651-ին և, որոշ ընդմիջումներով շարունակելով, ավարտին հասցրել 1662 թ.: Դավրիժեցու երկն ընդգրկում է հայ ժողովրդի 60 տարվա՝ 1602-1662 թթ. պատմությունը: Նրա աշխատությունը արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նաև Իրանի¹, Թուրքիայի և Վրաստանի պատմության համար: Անշուշտ, իր ժամանակների կարվածքով երկի արդիականությունն էլ պատճառ է դարձել, որ այն հրատարակվել է տակավին 1669 թ. Ամստերդամում, հեղինակի կենդանության օրոք, դառնալով տալաբուրլյան արժանացած սուաջին պատմագրության աշխատությունը հայ իրականության մեջ:

Մեզ համար հատկապես կարևոր են թուրք-սլաւոնական պատերազմների, Շահ-Աբբասի հրամանով 1604 թ. հայոց դեռիվարության և հայ ազնվականության բեկորների մասին Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունները: Նա ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում իրենց օսմանյան բռնատիրությունից փրկելու խնդրանքով Շահ-Աբբասի մոտ գնացած հայ իշխանավորների մասին, որոնք էին «յաշխարհէն Աղուանից և յազգէն Հայոց» «Սարուխան բէկն և իւր եղբայր Նազարն ի յՈսկանսպատ գեղջէ. Օղլան Քէշիշն և իւր եղբայր Ղալաբէկին ի Հաթերք գեղջէ: Զալալ բէկն իւր եղբօր որդւովքն ի Խաչենայ: Մելիք Սուջումն ի Դիզակայ, Մելիք Փաշիկն ի Քօջիզ գեղջէ. Մելիք Բաբէն ի Բրիտիս գեղջէ. Մելիքսէթ եպիսկոպոսն ի Վերին Զակամայ ի Մելիքզատայ գեղջէ. Մելիք Հայկազն ի Քշտաղս երկրէն՝ ի Խանածախ գեղջէ»²: Դավրիժեցին մեծ հիացմունքով է խոսում նաև Գեղարքունիքի Մելիք Շահնազարի մասին, որն էր «յազգէն Հայոց և հաւատով քրիստոնեայ, իշխան հզօր և փառաւոր»³: Այս իշխանավորներից շատերի անունները այսօր հայտնի են շնորհիվ Դավրիժեցու աշխատու-

¹ Դանեդյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դ. պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978:

² Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 16:

³ Նույն տեղում, էջ 96:

թյան, բացի այդ, վերոբերյալ տողերը ցույց են տալիս, որ չնայած առաջատակիչների անընդմեջ հարվածներին, հայ ազնվականության շառավիղները շարունակում էին պաշտպանել իրենց գոյությունը:

Դավրիժեցու գրքում տեղ են գտել նաև այլ հեղինակներին պատկանող գլուխներ: Մասնավորապես՝ նրա «Պատմութեան» մեջ, որպես առանձին գլուխ, մուծված է Հովհաննեսիկ Ծարեցու ժամանակագրությունը, որի բնագիրը ներկայումս պահվում է Մատենադարանի թիվ 2776 ձեռագրում⁴: Այս երկն առանձին, որպես ինքնուրույն ստեղծագործություն, հրատարակվել է 1859 թ. «Ճռաքաղ» հանդեսում⁵, այնուհետև՝ Վ.Հակոբյանի կազմած «Մանր ժամանակագրությունների»⁶ հատորում: Հովհաննեսիկ Ծարեցու ժամանակագրությունը սկսվում է 1572-ից և շարունակվում մինչև 1600 թվականը: Այստեղ ուշագրավ տեղեկություններ կան օսմանյան Մուսթաֆա Լալա փաշայի 1578 թ. դեպի Անդրկովկաս կատարած ավերիչ արշավանքի և Արցախում 1579-1580 թթ. տեղի ունեցած սարսափելի սովի ու մահտարածամի մասին: Այս երկը կարևոր է այն առումով, որ հեղինակն ականատես է եղել իր նկարագրած դեպքերի մեծ մասին:

XVII դարի մյուս սկզբնաղբյուրը, որից օգտվել ենք այս աշխատությունը գրելիս, վաճառական Զաքարիա Ադուլեցու օրագրությունն է⁷, որն ընդգրկում է 1647 թ. մարտի 5-ից մինչև 1681 թ. հոկտեմբերի 11-ը հեղինակի կյանքում տեղի ունեցած հիշարժան դեպքերի համառոտ շարադրությունը: Նրա օրագրությունը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում

⁴ Մատենադարան, ձեռ. 2776, էջ 266ա-271ա:

⁵ Յոհաննիսիկ վարդապետի համառոտ պատմութիւն անցից անցելոց ի վերին կողմանս Դայաստանի ըստ կարգի ժամանակագրութեան, «Ճռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետր Գ, էջ 69-76, տետր Դ, էջ 105-113:

⁶ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Ե., 1956, էջ 235-255:

⁷ Զաքարիա Ադուլեցի, Օրագրություն, Ե., 1938:

բնակչության սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին⁸, և ինչպես իրավացիորեն նկատել է Լ. Բաբայանը, «մեր միջնադարյան ոչ մի պատմագիր ժողովրդի տնտեսական կյանքը, շահագործումը, կեղեքումն ու կողոպուտը դրամական արժեքներով ու չափերով չի տվել, ինչպես դա արել է Ագուլեցիին»⁹:

Անդրկովկասի XVIII դարի առաջին քառորդի պատմության համար չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր է Գանձասարի կաթողիկոս և հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատությունը¹⁰: Թեև այս երկից պահպանվել է միայն մի պատառիկ՝ 1699-ից մինչև 1723 թ. տեղի ունեցած կարևոր անցքերի պատմությունը, այնուհանդերձ այդ բաժինը հարուստ նյութ է տալիս պարսից շահ Սուլթան Հոսեյնի հրամանով 1699-1702 թթ. անցկացված աշխարհագիր-մարդահամարի, Արցախում 1702 թ. Ատրպատականի կուսակալ Միրզա Թահիրի իրականացրած հարկահավաքման և լեզգիների՝ 1722 թ. Արցախ կատարած ավերիչ արշավանքի մասին: Այստեղ մեզ համար կարևոր է նրա հաղորդումը Վարանդայի տիրակալ Մելիք-Բաղիր Մելիք-Շահնազարյանի մասին, որին հաջողվել է մեծամեծ նվերների դնով իր հպատակներին փրկել լեզգիների գերեվարությունից: Արժեքավոր են նաև վրաց Վախթանգ VI թագավորի՝ Գանձակ գալու և այնտեղ հայ-վրացական զինուժի հանդիսման մասին հեղինակի հաղորդած տեղեկությունները: Այստեղից իմանում ենք, որ այդ ժամանակ Արցախի մելիքները միասնաբար կարող էին դուրս բերել 10-12 հազարանոց բանակ:

⁸ Այս երկի քննությունը տես Иоаннисян А., Дела и дни Захария Акулисского, "Историк-марксист", 1937, N 1, с. 139-152, Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Ե., 1984, էջ 162-168:

⁹ Բաբայան Լ., նշվ. աշխ., էջ 165:

¹⁰ Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868:

Նասայի Հաստան-Ջալալյանի պատմությունը չափազանց կարևոր է այն առումով, որ հեղինակն իր նկարագրած իրադարձությունների մեծ մասի ականատեսը կամ անմիջական մասնակիցն է եղել: Ցավոք, նրա պատմության մեղ հասած հատվածն ընդհատվում է 1723 թվականով, այլապես մենք կունենայինք XVIII դարի 20-ական թվականների հայոց աղտամարտի ամբողջական տարեգրությունը:

Հաջորդ ստանամյակի իրադարձություններին անդրադառնալիս օգտվել ենք Աբրահամ Կրետացու, Հակոբ Շամախեցու և Քյոլչուք Արուսիի աշխատություններից: Այդ երկերի շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու «Պատմադրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-շահին պարսից» աշխատությունը¹¹, որն ընդգրկում է 1734-1736 թթ. տեղի ունեցած անցքերի պատմությունը: Կրետացին նկարագրում է Թահմազ Ղուլի խանի (ապագա Նադիր շահի) արշավանքներն Անդրկովկասում, իր հանդիպումները նրա հետ և Նադիրի թագադրությունը Մուղանի դաշտում: Այս պատմությունից ենք տեղեկանում Նադիր շահի թագադրման հանդեսին իրզակի Մելիք-Եգանի մասնակցության մասին:

Հակոբ Շամախեցու երկից¹² քաղել ենք տեղեկություններ Նադիրի հզորացման, նրա կողմից Իրանի շահ Թահմասպ Բ-ին 1732 թ. դահլիճից անելու և փոխարենը շահի մանկահասակ որդուն՝ Աբասին, գահ բարձրացնելու վերաբերյալ: Այդ քայլով Նադիրը դառնում էր Իրանի փաստացի տիրակալը:

¹¹ Աբրահամ Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870: Այս երկի վերջին հրատարակությունը տես Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուս. թարգմ., առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Ղորղանյանի, Ե., 1973:

¹² Տեր-Ավետիսյան Ս., Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու), Ե., 1940, նույնի՝ Походы Тамас-Кули-хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932.

Նաղիր շահի գործունեությունը նվիրված հայկական մյուս սկզբնաղբյուրը թամբուրահար Քյուչուք Արուսիյի «Պատմություն թահմազ Ղուլու» հայատառ թուրքերեն հուշագրությունն է, որի տեքստը այժմ պահպանվում է Մատենադարանի թիվ 2722 ձեռագրում¹³։ Այս ծավալով ոչ մեծ ստեղծագործությունը առաջին անգամ հրատարակվել է թուրքերենով 1800 թ. Վենետիկում, այնուհետև՝ թարգմանվել և հրատարակվել ֆրանսերեն¹⁴։ Այս երկի հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1941 թ.¹⁵։ Սույն հուշագրության հեղինակ Քյուչուք Արուսիյը թուրքական դեսպանության կազմում Պոլսից ուղևորվել է Իրան, մասնակցել Նաղիր շահի հնդկական արշավանքին և թողել այդ արշավանքի հավաստի նկարագրությունը։ Հեղինակը չափազանց պատկերավոր ներկայացրել է նաև «երկրորդ Ալեքսանդր» հորջորջված Նաղիրի մարդկային հատկանիշները՝ անսահման դաժանությունը՝ նույնիսկ իր հարազատների նկատմամբ, խարդախությունը, ազահույնությունը և նախանձը։

Երկի կարևոր հատվածներից են նաև Մուղանում Նաղիրի դահ բարձրանալու և նրա հրամանով դահընկից արված շահ թահմասպ Բ-ի սպանությունը նվիրված գլուխները, որոնք հեղինակը շարադրել է այդ դեպքերին քաջատեղյակ մարդկանց պատմածների հիման վրա։ Առհասարակ, այս երկը կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Նաղիրի ժամանակաշրջանի Իրանի, այլև Աֆղանստանի և Հնդկաստանի պատմության համար։

XVIII դ. կեսերի սկզբնաղբյուրներից կարևոր նշանակություն ունի Մատենադարանի թիվ 7816 ձեռագրի վերջում

¹³ Մատենադարան, ձեռ. 2722, էջ 34-49։

¹⁴ Aroïtine Tambouri, Journal sur la Conquete de l'Inde par Nadir Schah traduit du tare par V. Artin Pacha. "Bulletin de l'Institut Egyptien". V, vol. VIII, Cairo, 1914, pp. 168-232.

¹⁵ Զյուլուք Արուսիյն, Պատմություն թահմազ Ղուլու, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», 1941, թիվ 1, էջ 101-128։

տեղ գտած փոքրածավալ ժամանակագրությունը¹⁶, որի վկայությունների մեծ մասը վերաբերում են 1734-1758 թթ. Արցախում տեղի ունեցած հիշարժան իրադարձություններին: Ժամանակագրությունն ավարտվում է 1758 թվականով, ուստի այն, ամենայն հավանականությամբ, գրվել է 1750-ականների վերջերին կամ 1760-ականների սկզբին: Այս ժամանակագրական հատվածը, չնայած իր համեստ ծավալին, հաղորդում է ստույգ տեղեկություններ Արցախի մելիքներից երկուսի՝ Զրաբերդի Ալլահդուլի սուլթանի և Գյուլիստանի Մելիք-Թամրազի սպանությունների կոնկրետ ամիսների վերաբերյալ: Սա նաև մի վառ օրինակ է, թե ինչպես ձեռագրի մեկ անկյունում «կուչ եկած» ընդամենը տասնհինգ տողանոց ժամանակագրական փոքրիկ հատվածը կարող է անգնահատելի տեղեկություններ մատուցել պատմաբաններին:

Արցախի մելիքությունների հոգևոր կենտրոն Գանձասարի կաթողիկոսության XVIII դարի պատմության համար կարևոր սկզբնաղբյուր է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի «Զամբռ» աշխատությունը¹⁷: Այս մեծարժեք երկի ժ գլխում հեղինակը ձգտում է հիմնավորել Գանձասարի կաթողիկոսության նկատմամբ Ս. Էջմիածնի առաջնության իրավունքը, տալիս է ուշադրավ տեղեկություններ Գանձասարի ու նրանց հակաթոռ կաթողիկոսների աթոռակալական պայքարի և նրանց հաշտեցնելու գործում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների մասնակցության վերաբերյալ: 1760-ական թվականներին Սիմեոն Երևանցին այդ դեպքերի անմիջական մասնակիցն է եղել և այդ շրջանում Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի ու Իսրայել Զրաբերդցու միջև բռնկված աթոռակալական պայքարում նախապատվություն տվել է առաջինին՝ որպես Էջմիածնի գերագահություն ընդունող կաթողիկոսի:

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. 7816, էջ 20բ: Հրատարակությունը տես Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Ե., 1951, էջ 396:

¹⁷ Սիմեոն Երևանցի, Զամբռ, Ե., 2003:

XVIII դարի երկրորդ կեսի սկզբնաղբյուրներից ուշադրութեան ենք արժանացրել նաև Մադրասի հայրենասիրական խմբակի հրատարակած «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» քաղաքական-հրապարակախոսական աշխատութիւնը¹⁸ և Հովսեփ Արղուսթյանի հիշատակարանը¹⁹, որոնցում կան փոքրիկ, սակայն ոչ պակաս կարևոր տեղեկութիւններ Արցախի մելիքութիւնների վերաբերյալ: Երկու դեպքում էլ ներկայացվում են նույն մելիքները՝ Զրաբերդի Մելիք-Աղամը, Գյուլխտանի Մելիք-Հովսեփը, Դիզակի Մելիք-Եսային, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը և Խաչենի Մելիք-Միրզախանը: Սակայն, «Նոր տետրակի» ընդհանուր բնույթի ծանոթութիւններին Հ. Արղուսթյանի հիշատակարանը ավելացնում է նաև նույն մելիքների զինուժի վերաբերյալ կոնկրետ տեղեկութիւններ: Բանն այն է, որ 1780-ական թվականներին կրկին ռուսաց արտաքին քաղաքականութեան օրակարգ էր մտել կայսրութեան տարածքը դեպի հարավ ընդարձակելու ծրագիրը, և ցարական իշխանավորների խնդրանքով Հ. Արղուսթյանի տված տեղեկութիւնները ունեին գործնական նշանակութիւն:

Ուշագրավ է նաև «Նոր տետրակի» հաղորդումը Արցախի մելիքութիւնների թուլացման պատճառի վերաբերյալ. «Պարսիկները ոչ թե ինչ-որ քաջութեամբ և ոչ էլ բնավ բռնութեամբ մտան նրանց սահմանները, այլ նրանք իրենք պարսից իշխանին մտցրին իրենց երկիրը՝ հրապուրված սրանց հատուկ խորամանկ պատրանքներով, և այն օրվանից մինչև հիմա նա տիրում է իրենց: Բայց նրանք այն վիճակում չեն, ինչպես որոշ տեղերում մեր ազգակիցներից ոմանք, որոնք բացարձակապես հպատակ են դարձել, այլ տակաւին փրկութեան

¹⁸ Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ, Մադրաս, 1772-1773: Աշխարհաբար թարգմանությունը տես Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, թարգմանեց և ծանոթագրեց՝ Պ. Խաչատրյանը, Ե., 1991:

¹⁹ Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կռունկ Յայոց աշխարհին», 1863, թիւ է, էջ 505-519, Դիւան Յայոց պատմութեան, գիրք Թ, Յովսէփ Արղուսթեան, Թիֆլիս, 1911, էջ 1-48:

հույս ունեն»։ Այնուհետև հեղինակը միաբանությունն և միասնական պայքարի կոչ է անում հայորդիներին, որովհետև «սովորաբար միշտ էլ ավելի հզոր է որևէ փոքրիկ ազգ կամ ցեղ, որ միաբան է, քան թե անսեր ու անմիաբան մեծ ազգը»²⁰։ «Նոր տեսրակի» հեղինակը իրավացիորեն միասնական պայքարի մեջ էր տեսնում հայկական պետականության վերականգնման ճանապարհը։ Ուստի պատահական չէ, որ օրվա հրամայականով ծնված այս գրքի՝ հայոց պատմությանն ու Հայաստանի աշխարհագրությանը նվիրված գլուխները հայերեն հրատարակությունից շատ չանցած թարգմանվել և հրապարակվել են նաև ռուսերեն²¹։

Արցախի մեկիջությունների վերաբերյալ ուշադրավ տեղեկություններ կան նաև XIX դարի կեսերին ստեղծված պատմագրական երկերում, որոնցից ցանկանում ենք առանձնացնել Հակոբ Զաքարյան Շուշեցու «Պատմություն դաւառին Արցախու», Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի (Հովսեփ Ներսիսյանց) «Ճշմարտացի պատմություն» և Առաքել Կոստանյանցի «Պատմություն Արցախի» աշխատությունները։

Այս երկերի շարքում կարևոր տեղ է գրավում Երուսաղեմի միաբան Հակոբ սրկ. Զաքարյան Շուշեցու «Պատմություն դաւառին Արցախու» պատմագրական աշխատությունը՝ գրված «յամին 1853 ի սուրբ Երուսաղէմ»²², որի ձեռագիրը պահվում է Մատենադարանում, 2734 թվահամարի տակ։ Այս ձեռագրից XX դ. սկզբին կատարված մի ընդօրինակություն պահվում է Մատենադարանում 10659 թվահամարի տակ։ Հ.

²⁰ Նոր տեսրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 103-104։

²¹ Краткое историческое и географическое описание Царства Арменского, из древних писателей сего народа, яко верных источников, собранное и на Арменском языке в Индии изданное Яковом Шамировым, а ныне с Арменского на Российский язык переведенное подпоручником В. Вагановым, СПб, 1786.

²² Յակոբ սրկ. Զաքարյան, Պատմութիւն գաւառին Արցախու, Մատենադարան, ծեռ. 2734, էջ 1։ Այս երկի հրատարակությունը մեր առաջաբանով և ծանոթագրություններով տես Մաղալեան Ա., Յ. Զաքարյանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, քիւ 1-12, էջ 317-394։

Զաքարյանի պատմության մեկ այլ արտագրություն՝ կատարված Մատենադարանի արխիվի նախկին վարիչ Հ. Աբրահամյանի ձեռքով, գտնվում է Մատենադարանում պահվող նրա անձնակսն ֆոնդում²³։ Երկը սկսվում է Արցախում վաչկատուն թուրքական ջիվանչիր ցեղի մի ճյուղի՝ սարջալլունների ցեղապետ Փանահ խանի հաստատման և Շուշիի բերդի վերականգնման ժամանակներից։ Այս մասին հաջորդում է «Պատերազմ շահին ընդ խանին 'Ղարաբաղում» գլուխը, որտեղ խոսվում է նախ Սուլեյման սարգարի գլխավորությամբ 1793-1794 թթ. Արցախ ներխուժած պարսկական զորքերի պարտության, այնուհետև Իրանի շահ Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների, նրա սպանության և պարսկական բանակի խուճապահար փախուստի մասին։ Այս հատվածի վերջում հեղինակը ներկայացնում է Քյուրակ-չայի պայմանագրի կնքումը, որը տեղի է ունեցել 1805 թ. մայիսի 14-ին, սակայն սխալմամբ որպես պայմանագրի կնքման վայր է նշում Թիֆլիսը։ Այնուհետև, առանց ռուս-պարսկական 1804-1813 թթ. պատերազմին անդրադառնալու, հեղինակն անցնում է ռուս-պարսկական հաջորդ պատերազմի որոշ ուշագրավ դրվագների ներկայացմանը։ Այդ մասը, որը կրում է «Յաղաթս վիպասանութեան. յայտարարութիւն գործեալ իրաց Հայկազն Մատաթեան Յոհանէս սպասալարի ռուսաց» վերնագիրը, նվիրված է զոր. Վ. Մադաթովի (1782-1829) քաղաքործությունների ներկայացմանը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում։ Այստեղ հեղինակը վիպական շնչով պատմում է 1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցած Շամխորի ճակատամարտի, Գանձակի գրավման և գեներալ Վ. Մադաթովի իրականացրած զարադադյան արշավանքի մասին։ Հ. Զաքարյանի պատմությունը, չնայած որոշ փաստական սխալներին և ակներև չափազանցություններին, կարևոր սկզբնաղբյուր է Արցախի XVIII դ. վերջի և XIX դ. սկզբի պատմության համար։

²³ Մատենադարան, Գ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 259։

Վերոհիշյալ երկից մեկ տարով ավելի ուշ է գրվել Մ. Յ. Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի» («Ճշմարտացի պատմություն») պարսկերեն պատմագրական երկը²⁴։ Այս աշխատության հեղինակը ծնվել է 1798 թ. Հադրուլթում։ Մանուկ հասակում գերվել է պարսիկների կողմից, տարվել Իրան, որտեղ և ներկայացվել է շահին, մահմեդականացվել ու կրթություն ստացել։ 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ գտնվել է Արցախ ներխուժած Աբբաս-Միրզայի քեռու՝ Ամիր խան սարգարի զորաբանակում և ակնատես եղել այնտեղ ծավալված մարտական գործողություններին։ 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից հետո վերադարձել է Արցախ և մկրտվել՝ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի ձեռամբ։

Մ. Յ. Ներսեսովն իր աշխատությունը գրել է 1854 թ. Հյուսիսային Դաղստանի կառավարիչ իշխան Գ. Օրբելիանու պատվերով։ Պատմագիտական արժեք են ներկայացնում միայն երկի VIII և IX գլուխները, որոնցում շարադրված է Արցախի մեկիքությունների, Ղարաբաղի խանություն և XIX դ. ռուս-պարսկական պատերազմների պատմությունը։ Հատկապես արժեքավոր են Մ. Յ. Ներսեսովի տեղեկությունները Արցախի մեկիքությունների սահմանների վերաբերյալ, որոնց միջոցով ճշգրտվում են մեկիքություններից յուրաքանչյուրի կոնկրետ սահմանները։ Նշենք, որ Րաֆֆու և Հեոյի երկերում մեկիքությունների սահմանները տրված են ընդհանուր գծերով, և այդ առումով Ներսեսովի տեղեկությունները ունեն չափազանց կարևոր նշանակություն։ Առհասարակ, Մ. Յ. Ներսեսովի հաղորդած պատմական տեղեկությունները մեծ մասամբ հավաստի են ու անկողմնակալ, հաճախ նաև եզակի, քանի որ պարունակում են այլ աղբյուրներում բացակայող փաստեր²⁵։

²⁴ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, թարգմ. բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Բ. Կոստիկյանի, Ե., 2000։

²⁵ Այդ մասին տես Կոստիկյան Բ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունը ըստ Մ. Յ. Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «ՊԲՀ», 1999, թիվ 2-3, էջ 351-352։

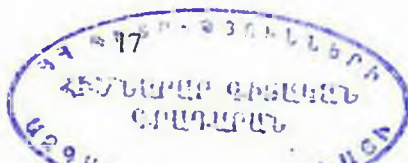
79985
XIX դ. երկրորդ կեսին է ստեղծվել Գտչավանքի վանահայր Առաքել վրդ. Կոստանյանցի երկհատոր «Պատմութիւն Արցախի» աշխատությունը²⁶, որը հանդիսացել է Րաֆֆու «Խամսայի մեկիքությունները» ուսումնասիրության աղբյուրներից մեկը: Այդ առումով ավելորդ է այստեղ բերել Րաֆֆու խոսքը այս երկի մասին. «Առաքել վարդապետը, իրավ է, իր պատմության մեջ ժամանակագրական կարգ է պահպանել, նյութերը իրանց տեսակի համեմատ է դասավորել, և նրա աշխատությունը ավելի մի անկասկածաբար հավաստում է, քան թե պատմություն, այսուամենայնիվ նրա գրքերը բովանդակում են իրանց մեջ թեև անմշակ, բայց բավական առատ նյութ պատմության համար: Երկու հատորները բաղկացած են 75 ընդարձակ գլուխներից և 428 երեսներից... Առաքել վարդապետի երկու հատորների մեջ կան և այնպիսի գլուխներ, որ կարող են ծառայել իբրև աղբյուր Ղարաբաղի մեկիքների պատմության համար... Իսկ որ ամենից հետաքրքիրն է, դա է մի ժամանակագրական ցուցակ Ղարաբաղի նշանավոր անցքերի մասին, սկսյալ 1721 թվականից մինչև 1813 թ.: Այդ ժամանակագրությունը, հեղինակի ասելով, դուրս է բերել նա մի ձեռագիր Մաշտոցից, որը գրված է եղել տեր-Գասպար քահանայի ձեռքով»²⁷:

Վերջին տողերի հիման վրա Բ. Ուլուբաբյանը սխալմամբ ենթադրել է, որ եթե «նրա ժամանակագրությունն սկսվում է 1721 թվականից և ավարտվում 1813-ին, ուրեմն ինքն ապրել է XIX դարի առաջին կեսին»²⁸: Մինչդեռ, Մատենադարանի թիվ 3881 ձեռագրում, որն Առ. Կոստանյանցի ձեռքով 1886-1888 թթ. գրված պատմական նյութերի ժողովածու է, տեղ է գտել այս ժամանակագրության մեկ այլ խմբագրությունը, որը եղրավակվում է 1838 թվականով. «Ռուսաց թագաւորն, որ եկաւ

²⁶ Մատենադարան, ձեռ. 7822, 7823:

²⁷ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 609-610:

²⁸ Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 1998, էջ 351, ծմբ. 1:

Թիֆլիզի և Երևան ման եկաւ զնաց 1838 ամին էր փրկչական թուին»²⁹: Իսկ իր «Պատմութիւն Արցախի» երկի առաջին հատորի հիշատակարանում Առ. Կոստանյանցը պարզ գրել է. «Ի թուականիս փրկչական 1858ին սկսեալ և ի 1868ին աւարտեալ յաղագս չգտանելոյն տեղեկութեանց»³⁰: Նույն երկի երկրորդ հատորի հիշատակարանում արդեն կարդում ենք. «Նաև յիշել խնդրեմ զանպէտ բանասէր աշխատասիրող գրքոյս՝ Առաքել վարդապետ Կոստանեանց, միաբան սրբոյ վանիցն Գտչոյ. ի թուականիս փրկչական 1870 ամի սկսեալ և ի 1880 ամի աւարտեալ»³¹, այսինքն՝ սույն աշխատությունը գրվել է 1858-1880 թթ. ընթացքում:

Բացի այդ, երբ այս երկի ձեռագրերը վերադարձնելու առթիվ Րաֆֆու Հարակամները մամուլում բանավեճ են սկսել նրա դեմ, մեծ գրողը իր գրչի ողջ զորութեամբ նրանց պատասխանել է. «Եթե արժանապատիվ հայր սուրբը կամենում է ետ ստանալ յուր տետրակները, մենք մեծ ուրախութեամբ կվերադարձնենք իրան՝ հայր սուրբին (ընդդժումը՝ Րաֆֆու-Ա. Մ.), բայց ուրիշի ձեռքը չենք տա: Միայն մեզ պետք է նախ բանակցություններ անել նրա հետ, եթե նա չի ցանկանում յուր տետրակների այն տեղերը, որ պատմական նշանակություն ունեն, տպագծ տեսնել, այն ժամանակ ետ կուղարկենք»³²: Վերոբերյալից պարզ երևում է, որ Առ. Կոստանյանցը XIX դ. երկրորդ կեսի հեղինակ է՝ Րաֆֆու ժամանակակիցը, ինչն ամենևին էլ չի նսեմացնում նրա պատմագրական երկի արժեքը: Առանց այս երկի մենք առհասարակ չէինք ունենա Դիզակի մեղիքութեան պատմությունը: Թերևս, դա էլ ի նկատի ունենալով Հայոց ազգագրական ընկերությունը Առ. Կոստանյանցի

²⁹ Մատենադարան, ձեռ. 3881, էջ 90ա-բ: Այս ժամանակագրության մեկ այլ օրինակը տես Յախումեան Ա., Նիւթեր ազգային պատմութեան, «Արարատ», 1914, թիւ Դ, էջ 371-374:

³⁰ Մատենադարան, ձեռ. 7822, էջ 6բ:

³¹ Մատենադարան, ձեռ. 7823, էջ 8ա:

³² Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, Ե., 1999, էջ 15-16:

աշխատութեան այդ հատվածը հրատարակել է որպէս «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին» մատենաշարի Ա սլրակ³³:

Արցախի մելիքութեանների վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկութեաններ կան նաև Միրզա Ադիգեզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամն» երկում³⁴: Չափազանց կարևոր նշանակութեան ունի հեղինակի այն հաղորդումը, ըստ որի Նադիր շահը իսամասյի մելիքներին հանում է Գանձակի Զիադօղլի խաների ենթակայութեանից և վերցնում իր ենթակայութեան տակ: Փաստորեն, մահմեդական պատմագիրը վկայում է Նադիրի կողմից Գանձակի բեկլարբեկութեանից անկախ հայկական ինքնավար իշխանութեան կազմավորման մասին: Այնուհետև հեղինակը խոսում է Փանահի ազգաբանութեան, նրա հզորացման, Իրանի Ադիլ շահից խանութեան ռազամ կորուելու և Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի թողութեամբ Արցախում հաստատվելու մասին: Երկում ներկայացված է նաև Փանահի և նրա որդի Իբրահիմ խանի համառ պայքարը իսամասյի մելիքութեանները իրենց հպատակեցնելու և Արցախում գերիշխանութեան ձեռք բերելու համար, որն, ըստ էության, այդպես էլ նրանց չհաջողվեց: Չնայած Ադիգեզալի երկում Ղարաբաղի խաների ազդեցութեանը գերազնահատված է, այնուհանդերձ այս աշխատութեանը կարևոր սկզբնաղբյուր է իսամասյի մելիքութեանների պատմութեան համար:

Արցախի մելիքութեանների պատմութեան վերաբերյալ զգալի քանակութեամբ նյութեր կան սփռված նաև զանազան փաստաթղթերի ժողովածուներում, որոնցից ցանկանում ենք առանձնացնել 1833-1838 թթ. Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի հրատարակած «Собрание актов, относящихся к обозрению ус-

³³ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», արակ Ա, Վաղարշապատ, 1913:

³⁴ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку, 1950. Այս երկի հայերեն թարգմանությունը տես Միրզա Ադիգեզալ-բեկ, Որպիսութիւնը խանացն Գանձակայ եւ Ղարաբաղու, Մատենադարան, ձեռ. 4463:

тории армянского народа» եռահատոր ստվարածավալ ժողովածուն³⁵, որն առ այսօր չի կորցրել իր պատմագիտական նշանակությունը, 1866-1904 թթ. Թիֆլիսում Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի հրապարակած «Ակտերի» 12 հատորները³⁶ և ՀԳԱ Պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դարում» հանրահայտ քառահատորյակը:

Հատուկ ցանկանում ենք ընդգծել պարսկերեն վավերագրերի ժողովածուների կարևորությունը: Արցախի մելիքները, լինելով պարսից պաշտոնյաներ, իրենց իշխանության մեջ հաստատվել են Իրանի շահերի հրովարտակներով: Անգամ շահական հրովարտակներով են հաստատվել Ամենայն Հայոց և Գանձասարի կաթողիկոսների կաթողիկոսական իրավունքները: Այդ առումով սույն թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն Հ. Փափազյանի կազմած «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաչարի «Հրովարտակներ» շարքի երկու պրակները³⁷ և նրա դործի շարունակող Բ. Կոստիկյանի կազմած երրորդ պրակը³⁸:

Առանց վերոհիշյալ սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության պարզապես անհնար կլինեք սույն աշխատության ստեղծումը:

Ուսումնասիրվող թեմայի վերաբերյալ բազմաթիվ հոդվածներ կան նաև XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի հայ մամուլի էջերում: Մենք օգտագործել ենք «Ճռաքաղ» (Մոսկվա), «Կռունկ Հայոց աշխարհին», «Փորձ», «Լուծայ», «Մուրճ», «Кавказская старина» (Թիֆլիս), «Արարատ» (Վաղարշապատ)

³⁵ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I-III, М., 1833-1838.

³⁶ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. I-XII, Тифлис, 1866-1904.

³⁷ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Հ. Փափազյանը, պրակ I, Ե., 1956, պրակ II, Ե., 1959:

³⁸ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Բ. Կոստիկյանը, պրակ III, Ե., 2005:

և այլ պարբերականներ: Այդ հրապարակումներից հիշատակովթյան է արժանի Ա. Երիցյանի «Ղարաբաղի մելիքները Վրաստանում 1800-1808 թթ.» հոդվածը³⁹, որի վերջում հեղինակը զետեղել է Արցախի մելիքների՝ Մինաս Լազարյանին հասցեագրած մի քանի նամակների ուղևորներն թարգմանությունները: Կարելի է նշել նաև Գ. Տեր-Հովհաննիսյանցի (Մուրացյան) հոդվածը, որը Շուշիի կոնսիստորիայում պահվող վավերագրերի հիման վրա ներկայացրել է Արցախի առաջին թեմակալ առաջնորդ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանի կենսագրությունը⁴⁰: Սակայն, պետք է նկատել, որ մամուլում սփռված հոդվածներում լուսաբանվում էին Արցախի մելիքությունների պատմության միայն առանձին դրվագներ, իսկ այդ իշխանությունների ամբողջական պատմությունը շարունակում էր թաղված մնալ անհայտության խավարում:

Առաջին ուսումնասիրողը, որը ձեռնամուխ եղավ Արցախի մելիքությունների ամբողջական պատմության ստեղծմանը, ականաւոր դրող Բաֆֆին էր: Նա 1881 թ. ուղևորվելով Արցախ կարողանում է զգալի քանակությամբ նյութեր հավաքել մելիքությունների պատմության վերաբերյալ և հաջորդ տարի ընթերցողների սեղանին է դնում «Խամսայի մելիքությունները» կոթողային աշխատությունը⁴¹: Մեծ դրողն իր առջև նպատակ էր դրել ցույց տալ, որ հայոց թագավորություն անկումից հետո էլ երկրում շարունակում էին գոյատևել պետականության բեկորները: «Մեզանից առաջ հայոց պատմությունը սկսվում էր Հայկից և վերջանում էր Լևոն Զ-ով: Մենք եղանք առաջինը, որ անհայտության միջից գտանք մի կորած հայկական իշխանություն, երբ գրեցինք «Խամսայի մելիքությունները»

³⁹ Ерицов А., Карабагские мелики в Грузии с 1800 по 1808 г., "Кавказская старина", 1872, N 2, с. 34-45.

⁴⁰ Տեր-Յովհաննիսեանց Գ., Բաղդասար մետրապոլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւն, «Փորձ», 1880, թիւ 5, էջ 131-164:

⁴¹ Վերջին հրատ. տես Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 417-639:

յունները»¹², իր կատարած գործը այսպես է գնահատել Բաֆֆին: Նա նկատել է նաև, որ ավանդույթյունները Արցախի մելիքների պատմության ամենահարուստ մասն են կազմում, սակայն, միաժամանակ, իր երկում մեծ տեղ է հատկացրել ավանդույթյուններին: Դա էլ դարձել է նրա աշխատության մեջ տեղ գտած թերությունների հիմնական պատճառը: Ամեն դեպքում Բաֆֆու աշխատությունը, իր թերություններով հանդերձ, այն ժամանակների համար իսկական գիտական սխրագործություն էր, արժանի բարձր գնահատականի:

Մեր աշխատությունը լիարժեք չէր լինի, եթե անտեսվեր երկրամասի քարե տարեգրությունը: Արցախի մելիքների գործունեության մասին պատմող բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել նրանց շինարարական արձանագրություններում, ամրոց-դղյակների պատերի և տապանաքարերի վրա, որոնք հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն դեպքերի ժամանակագրության ու մելիքական տների ազգաբանության ճշտման, դրանցում բացակայող օղակների լրացման և այդ իշխանությունների ներքին կյանքի լուսաբանման համար: Շատ հաճախ տեղի վիմագրերը հաղորդում են այնպիսի տեղեկություններ, որոնք բացակայում են ժամանակակից պատմիչների երկերում: Ուստի պատահական չէ, որ այդ նյութերը, որպես հավաստի սկզբնաղբյուրներ, շատ վաղուց իրենց վրա են հրավիրել ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Դեռևս XVIII դ. սկզբում Արցախի վիմագրական ժառանգության ուսումնասիրմանը ձեռնամուխ էր եղել Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը¹³, իսկ XIX դարում նրա գործը շարունակել են Հ.

¹² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 145:

¹³ Մատենադարան, ձեռ. 7821 և 9923: Ընդ որում, թիվ 7821 ձեռագիրը, ինչպես երևում է հիշատակարանից, բնագրից ընդօրինակել է Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը. «Ի ՌՄԾԸ (1809) թուին հայոց ի Սուրբ Աթոռս Գանձասարու վերստին նորոգեցաւ արծաննեսս ի հին օրինակէ ձեռամբ Բաղդասար վարդապետի ձալալեան, և որդւոյ Դանիէլ հազարապետին Տեառն Խաչենոյ» (էջ 18ա):

Իսկ թիվ 9923 ձեռագիրը արտագրված է Ս. Էջմիածնի գրագիր Յովհաննես Դրիմեցու ձեռքով. «Յամի տեառն 1822 յամսեանն յուլիսի մէկին ընդ

Հավաքված նյութի հիման վրա էլ նա գրեց «Պատմութիւն Աղուանից» երկհատոր աշխատությունը⁴⁸, որտեղ, սակայն, ինչպես գիտուկ նկատել է Բ. Ուլուբաբյանը, հեղինակը «հաճախ առկա նյութի ընձեռած տեղեկություններին անհարիր եզրակացությունների է հանդուս, փաստերին տալիս կամայական բացատրություններ և, որ ավելի խոտելի է, պատմական ընթացքի այս կամ այն օղակի մասին բացակայող նյութերի փոխարեն հրամցնում է իր երևակայածն ու ենթադրածը»⁴⁹։ Ուստի նրա գիտական վաստակն առավել գնահատելի է տեղագրական բնույթի վերահիշյալ աշխատություններով, որոնք «յետագայում բազմիցս օգտագործուել են գիտական ուսումնասիրութիւնների ժամանակ, ուղեցոյց ծառայել Արցախի յետագայ նկարագրութիւնների ընթացքում»⁵⁰։ Վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը «Դիվան հայ վիմագրության» շարքի V պրակը⁵¹ կազմելիս տեղում չգտած կամ չարակամորեն ոչնչացված արձանագրություններից շատերը վերցրել է Մ. Բարխուտարյանցի «Արցախ» գրքից։ Սույն ուսումնասիրության մեջ ևս Արցախի մելիքների գործունեության, հաճախ նաև ծննդյան և մահվան թվականները կամ նրանց ընտանիքների կազմը ճշտելիս բազմիցս վկայակոչել ենք այդ աշխատությունը։

Մեր տեսադաշտից չեն վրիպել նաև Արցախի պատմությանը նվիրված ազգագրական բնույթի ուսումնասիրությունները։ Այդ առումով նշելի է ազգագրագետ Ե. Լալայանի վաստակը, որն իր «Վարանդա» և «Գանձակի գավառ» աշխատություններում⁵² տվել է հարուստ տեղեկություններ մելիք-

⁴⁸ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907։

⁴⁹ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 18։

⁵⁰ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք։ Արցախ, էջ 9։

⁵¹ Դիվան հայ վիմագրության, V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1982։

⁵² «Ազգագրական հանդես», 1897, գիրք Բ, էջ 5-244, 1899, գիրք Ե, էջ 213-269, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Ե., 1988։

ների հասարակական և իրավական դործունեության, ստացվածքի, զորքի և զինատեսակների, իրականացրած դատավարության, կենցաղավարության, զգեստի, ինչպես նաև մեղիքների կանանց ու ժառանգների մասին: Այդ տվյալներից շատերը այսօր հայտնի են Ե. Լավայանի շնորհիվ:

Մեղիքությունների պատմության ուսումնասիրման ուղղությամբ նշանակալից քայլ էր 1913-1914 թթ. «Նիւթեր հայ մեղիքութեան մասին» մատենաշարի լույս ընծայումը: Այս մատենաշարի Ա սլրակի մասին արդեն խոսել ենք, իսկ որպես Բ սլրակ հրատարակվել է Կ. Տեր-Մկրտչյանի «Դօփեանք եւ Մեղիք Շահնազարեանք» աշխատությունը⁵³, որտեղ հեղինակը մանրակրկիտ քննությամբ ցույց է տվել Մեղիք-Շահնազարյանների ծագումը Դոփյան իշխանական տոհմից: Սակայն, պետք է նշել, որ այդ դրքում հեղինակը հիմնականում կանգ է առել Գեղարքունիքի Մեղիք-Շահնազարյանների պատմության վրա, իսկ նրանց Վարանդայի ճյուղին անդրադարձել է հսկանցիկ, որովհետեւ, իր իսկ ասելով՝ դա «սուանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է»⁵⁴:

Արցախի մեղիքությունների պատմության վերաբերյալ փաստադրական հարուստ նյութ է կուտակված ականավոր պատմաբան Լեոյի «Հայոց պատմություն» քառահատոր ուսումնասիրության մեջ⁵⁵: Իր ժամանակ հրապարակի վրա եղած սկզբնաղբյուրների, աշխատությունների և փաստաթղթերի հիման վրա նա ներկայացրել է մեղիքությունների անցած հերոսական ուղին և նրանց խաղացած առանցքային դերը XVIII դարի Հայոց ազգային-ազատագրական շարժումներում: Լեոյի աշխատությունները նոր հանգրվանի հասցրին Արցախի մեղիքությունների պատմության ուսումնասիրությունը:

⁵³ Տեր-Մկրտչեան Կ., Դօփեանք եւ Մեղիք-Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մեղիքութեան մասին», պրակ Բ, Եջմիածին, 1914:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 137:

⁵⁵ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, հ. 4, Ե., 1984:

Արցախի պատմութեան ուսումնասիրման գործում մեծ վստահականութիւններն են նշանակալից պատմաբան Բ. Ուլուբաբյանը: Նրա աշխատութիւնները⁵⁶ նոր խոսք էին Արցախի հին և միջնադարյան շրջանի պատմութեան ուսումնասիրութեան բնագավառում: Սակայն, միաժամանակ, պետք է նկատել, որ իր երկերում Արցախի մեղիքութիւնները պատմութեան հարցերին Բ. Ուլուբաբյանը անդրադարձել է հպանցիկ՝ հիմնականում հրապարակի վրա եղած նյութերի հիման վրա:

Արդեն մեր օրերում Արցախի և Սյունիքի մեղիքական ապարանքներին նվիրված ուշագրավ աշխատութիւն է հրատարակել Ա. Ղուկասը⁵⁷:

Պետք է նկատել, որ Արցախի պատմութեան նկատմամբ օրավուր աճող հետաքրքրութեան պայմաններում վերջին տարիներին լույս են տեսել նաև մի քանի սիրողական բնույթի գրքեր: Նմանատիպ աշխատանքներից վկայակոչենք միայն մեկը՝ քաղաքագետ Դ. Բաբայանի գիրքը⁵⁸, որտեղ հեղինակը հանրահայտ փաստերի միակողմանի և կամայական մեկնաբանութիւնները հիման վրա առաջ է քաշել մի անհեթեթ վարկած, ըստ որի, ի՛բր... Փանահ խանին հատուկ խորհրդակցութիւնից հետո Արցախ են «հրավիրել» տեղի մեղիքները: Նա մոռացութեան է տալիս այն պարզ իրողութիւնը, որ Փանահի և նրա որդի Իբրահիմի իշխանութիւնը, նրանց՝ Արցախում հաստատվելու առաջին իսկ օրից, իր սուր ծայրով ուղղված էր տեղի հայոց մեղիքութիւններին և դրանց հոգևոր կենտրոն Գանձասարի կաթողիկոսութեան դեմ: Պատահական չէ, որ Դ. Բաբայանը մինչև վերջ այդպես էլ չի պարզաբանում, թե ովքեր էին Փանահին Արցախ «հրավիրող» մեղիքները: Սակայն, Ար-

⁵⁶ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, Ոսկե շրջա, Ե., 1979, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Ե., 1981, Գանձասար, Ե., 1981, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 1998:

⁵⁷ Ղուկաս Ա., Արցախի և Սյունիքի մեղիքական ապարանքները, Ե., 2001:

⁵⁸ Бабабян Д., Политическая история Карабахского ханства в контексте арцахской дипломатии XVIII века, Ереван, 2007.

ցախում այդ ժամանակաշրջանում իշխած բոլոր մելիքների անուններն էլ քաջ հայտնի են, և Արցախի պատմությանը քիչ թե չատ ծանոթ յուրաքանչյուր ոք գիտե, որ այդ մելիքներից երկուսը՝ Ջրաբերդի Ալլահզղուլի սուլթանը (մահ. 1749) և Խաչենի Մելիք-Ալլահզվերդին (մահ. 1755) սպանվել են հենց Փանահի կողմից՝ նրա Արցախում հաստատվելուց շատ չանցած: Ընդ որում, Մելիք-Ալլահզվերդու մահով անդառնալի հարված էր հասցվում Խաչենի նշանավոր Հասան-Ջալալյանների տոհմի աշխարհիկ իշխանությանը: Փանահի որդի Իբրահիմի կողմից 1781 թ. սպանվեց Դիզակի Մելիք-Եսային, իսկ 1786-ին՝ Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը: Իբրահիմ խանի կողմից սպանվեցին նաև Դիզակի Մելիք-Բախտամը, Մելիք-Աբասը և Մելիք-Եսայու որդի Բաղդադ-բեկը, իսկ Մելիք-Եգանյանների տոհմի մի ճյուղը բռնություններով մահմեդականացվեց: Այդ խանների ժամանակներից սկսվեց նաև այլացեղ և այլակրոն էթնիկ տարրի ներթափանցումն Արցախ, որը, հակառակ Դ. Բաբայանի թյուր կարծիքի (էջ 58), իսկական չարիք դարձավ արցախահայության համար: Լավ կլիներ, որ այս դրչամարզանքների փոխարեն հեղինակը հստակեցներ, թե բազում վնասներից բացի, ի՞նչ օգուտ է տեսել Արցախի հայ բնակչությունը Շուշիի խաներից: Նրանց վարած քաղաքականության հետևանքներն է, որ համազգային վիթխարի ջանքերի դնով հաջողվեց թոթափել միայն Արցախյան հերոսական ազատամարտի շնորհիվ: Ասվածին և չասվածին կարող ենք ավելացնել, որ փաստական բազմաթիվ սխալներով և արտառոց թյուրիմացություններով⁵⁹ լեցուն այս գիրքը ավելին չէ,

⁵⁹ Այսպես, ըստ Դ. Բաբայանի՝ «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» երկի հեղինակը... Դովսեփ Էմինն է (էջ 68), և, կամ, XX դ. կեսերին ապրած Տ. Յեր-Գրիգորյանը Եսայի Դասան-Ջալալյանցի «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատությունը հրատարակել է 1868 թ. «Зриванье»-ում (էջ 109): Նրան քվում է, թե Փանահի խանի դրածո Խաչենի Մելիք-Միրզախանը սեփական դրամ էր կտրում (էջ 57), այնինչ նա Փանահի դրամահատարանի կառավարիչն էր, որտեղ հատվում էր «Փանահաբադ» կոչվող արծաթե դրամը (այդ դրամական միավորի մասին տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 55-56):

քան գլխիվայր շրջված պատմությունն: Նման պատրաստվածությունը, և առանց մասնագիտական քննարկման, Արցախի պատմության վերաբերյալ աշխատությունների հրապարակումը, հատկապես մեր օրերում, կարծում ենք, անթույլատրելի է:

Եվ, վերջապես, Արցախի մեկիքությունների պատմության հարցերով զբաղվել են նաև արտասահմանյան հետազոտողները, որոնցից ցանկանում ենք առանձնացնել Ռ. Հյուսնին⁶⁰: Սակայն նրա հոգվածությունը նվիրված է ոչ թե կոնկրետ Արցախի մեկիքություններին, այլ ողջ Արևելյան Հայաստանի մեկիքական տոհմերին առհասարակ: Այդ շարադրանքում Արցախի մեկիքական տներին նա հատկացրել է ընդամենը մի քանի էջ՝ հիմնականում հաղորդելով հանրագիտարանային բնույթի տեղեկություններ:

Մեկիքությունների պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ իր առաջին քայլերն է կատարում իտալացի երիտասարդ պատմաբան Ա. Ֆերարին⁶¹:

Թեև այս հետազոտողները, զուրկ լինելով Հայաստանում եղած արխիվային նյութերն ուսումնասիրելու հնարավորությունից, իրենց հոգվածները շարադրել են հիմնականում տպագիր աշխատությունների հիման վրա, այնուհանդերձ նրանց հրապարակումները ևս ունեն կարևոր նշանակություն արտասահմանյան շրջանակներում հայոց պատմության այս հերոսական էջերը մասսայականացնելու առումով:

⁶⁰ Hewsen R., The Meliks of Eastern Armenia. "Revue des Etudes Armeniennes", 1972, IX, pp. 285-329. 1973-74, X, pp. 282-300. 1975-76, XII, pp. 219-243, 1980, XIV, pp. 459-470, Three Armenian Noble Families of the Russian Empire, «Պատմություն», 1981-82, էջ 389-400, The House of Aghamaleanc Meliks of Erevan. «Բազմավեպ», 1984, թիվ 3-4, էջ 319-334:

⁶¹ Le guerre di Dawit Bek, un eroe armeno del XVIII secolo, introduzione, traduzione e note a cura di A. Ferrari, Milano, 1997, Ferrari A., Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia: Preliminary Remarks and Methodological Questions. «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները», Ե., 2004, էջ 329-337, նույնի՝ Եան Պոստոցկին եւ նրա Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը, «Բազմավեպ», 2006, թիվ 1-4, էջ 552-567, նույնի՝ Րաֆֆին և Ղարաբաղի հայ ազնվականությունը, «ԼՂԴ անցյալը, ներկան և ապագան», Ե., 2007, էջ 229-240:

Մենք սույն ուսումնասիրություն շարադրմանը ձեռնամուխ ենք եղել Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Հայաստանի ազգային արխիվում՝ երկար պրպտումներ կատարելուց հետո: Օգտագործել ենք նաև Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվում (Российский государственный военно-исторический архив - РГВИА) պահվող որոշ վավերագրեր, որոնց պատճենները սիրահոփար մեզ է տրամադրել ԼՂՀ կրթություն, մշակույթի և սպորտի նախարար Կ. Աթայանը:

Մեկիքությունների պատմություն ուսումնասիրության համար բացառիկ կարևորություն ունեն Մատենադարանի ղանազան ֆոնդերում, հատկապես՝ Կաթողիկոսական դիվանում պահվող վավերագրերը: Այդ փաստաթղթերի օգնությամբ մեզ հաջողվել է ճշտել որոշ մեկիքների նշանակման, ինչպես նաև ծննդյան և մահվան տարեթվերը: Մի շարք վավերագրեր էլ մեզ թույլ են տվել ճշգրտումներ կատարել մեկիքների տոհմացանկերում և լրացնել պակասող օղակները: Հատուկ կարևորություն ենք տվել այն վավերագրերին, որոնք հնարավորություն են ընձեռում ինչ-որ հասկանալու մեկիքությունների ներքին կյանքը և դրանց տիրակալների փոխհարաբերությունները: Օգտվել ենք նաև Կաթողիկոսական դիվանում պահվող որոշ պարսկերեն վավերագրերից, որոնց թարգմանության համար շնորհակալ ենք պատմագիտության թեկնածու Ք. Կոստիկյանին: Այդ փաստաթղթերում պատմական դեպքերը տրված են հիջրի տարեթվերով: Նման դեպքերում մենք հիջրի տարեթվերին ավելացրել ենք նաև նրանց համապատասխանող հիլրոպական տարեթվերը, իսկ հիջրի թվականները հիլրոպականի վերածելիս օգտվել ենք Հ. Օրբելու կազմած «Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления» գրքից⁶²:

⁶² Орбели И., Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления, М.-Л., 1961.

Արցախի մեղիքում թյուրման ժամանակների XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի պատմության վերաբերյալ տասնյակ արժեքավոր փաստաթղթեր ենք հայտնաբերել նաև Մատենադարանի Ներսիսյան Աշտարակեցու, Ալեքսանդր Երիցյանի, Լազարյանների, Կյուրեղ Սրապյանի և Հարություն Աբրահամյանի ֆոնդերում:

Մեզ հետաքրքրող առանձին արխիվային նյութեր էլ քաղել ենք ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվի Լեոյի առանձնական ֆոնդից:

Թվարկված, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրների, մենագրությունների և նորահայտ արխիվային վավերագրերի ուսումնասիրությունից հետո էլ 2000-2007 թթ. գրել ենք սույն աշխատությունը:

Վերջում մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի աշխատակիցներին սույն գրքի քննարկման ընթացքում կատարած արժեքավոր առաջարկությունների համար:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՐՅԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ

1375 թ. Կիլիկիայի հայոց թագավորության անկումից հետո, այնուհանդերձ, հայկական մի շարք լեռնային մասեր իշխանությունների հաջողվեց պահպանել իրենց կիսանկախ գոյությունը:

Օսմանյան թուրքիայի և Սեֆյան իրանի միջև Հայաստանի 1555 թ. բաժանումից և 1639 թ. վերաբաժանումից հետո մեր հայրենիքի՝ թուրքիային անցած մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում, հայկական նման մասեր իշխանությունների հետքեր պահպանվել էին Զեյթունում, Սասունում, Շատախում, Մոկսում և Դիարբեքիրի փաշայության մեջ մտնող Իսյանի լեռնակղզում: Իսկ Հայաստանի՝ Պարսկաստանին անցած մասում՝ Արևելյան Հայաստանում, նման ինքնավար իշխանություններ պահպանվել էին Սյունիքում և Արցախում: Վերջինիս մասին տակավին 1307 թ. Հեթում Պատմիչը գրել է, որ երբ թաթար-մոնղոլները «կալան զմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ափսաղաց՝ որ ի Վիրս, և բաց ի դաւառէ անտի թագաւորութեան Հայոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալօյէն (Արցախ-Ա. Մ.): Այս երկու նահանգք զգէմ կալան Սարակինոսաց, և ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա»⁶³: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ա. Հովհաննիսյանը, «ներքին որևէ կապ չկար այդ հայ համայնքների միջև, բոլոր պարագաներում դրանք չէին դառնում ազգային անկախության հանգրվաններ»⁶⁴: Այդ կիսանկախ իշխանություններից առավել հզորը Արցախի մելիքություններն էին, որոնց ինքնիշխան տիրակալները՝ մելիքները, մի քանի դար շարունակ հանդիսացել են հայոց ազատագրական պայքարի գլխավորակիրներ: Ողջ միջնա-

⁶³ Հեթում Պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 24:

⁶⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., 1972, էջ 89:

դարի ընթացքում իր աշխարհագրական նսլաստավոր դիրքի շնորհիվ Արցախը կարողացել էր դիմակայել օտար ներխուժողների ավերածություններին և պահպանել իր ոչ միայն քաղաքական ինքնուրույնությունը, այլև հայ ավատատիրական հասարակությունը բնորոշ սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը⁶⁵:

Արաբներեն «մելիք» բառը նշանակում է իշխող, տիրակալ, թագավոր, իսկ նշանավոր լեզվաբան Հ. Աճառյանը սերված է համարում «milk» «տիրել», «իշխել» ընդհանուր սեմական արմատից⁶⁶: Միջնադարում այսպես են կոչվել Առաջավոր Ասիայի մուսուլմանական երկրների տիրակալները, իսկ ուշ միջնադարում՝ Արևելյան Հայաստանում իրանական տիրապետության շրջանում, մելիքներ էին կոչվում բնիկ ազնվականության մնացորդներից բարձրացած և իրենց տիրույթներում վարչական արտոնություն ունեցող ֆեոդալները: Մելիքներ էին կոչվում նաև գյուղերի, ավանների և քաղաքների թաղամասերի այն ավագները, որոնք պատասխանատու էին հարկերի գանձման համար:

Մելիքներից ոմանք իրենց հպատակությունն էին հայտնել նվաճողներին՝ նրանց հանդեպ կատարելով բոլոր պարտավորությունները: Սակայն, Սյունիքում և Արցախում մելիքները թեև ընդունել էին նվաճողների գերիշխանությունը, բայց ներքին կառավարման հարցերում, այսինքն՝ հարկահավաքման, դատավարության և այլն, ունեին գործելու լիակատար ինքնուրույնություն: Նրանք ունեին նաև զորք պահելու իրավունք:

Վերոնշյալ նահանգներում մելիքական իրավունքը, թեև հաստատվում էր շահի հրովարտակով, սակայն այն, ըստ էության, ուներ ժառանգական բնույթ: Այս հանգամանքը նպաստում էր մելիքական տների զորացմանը: «Սակայն աղբյուր-

⁶⁵ Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII—XIX вв.), «ՊԲՀ», 2002, թիվ 3, էջ 159:

⁶⁶ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 635:

ները ցույց են տալիս, որ մելիքական իրավունքն սկզբնապես հաստատուն ու անփոփոխ մի երևույթ չէր, - գրում է Բ. Ուլուբաբյանը, - այլ փոփոխվում էր այս կամ այն շահի կողմից, ենթարկվելով նրա կամքին ու հայկական աշխարհի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին»⁶⁷:

Թեև XVI-XVIII դարերում Արեւելյան Հայաստանում կային բազմաթիվ մելիքություններ⁶⁸, սակայն այդ իշխանություններին առավել անվանի էին Արցախի հինգ՝ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքությունները⁶⁹, որոնց էլ վիճակված էր մեծ դեր խաղալ ուշ միջնադարի հայոց պատմության մեջ:

Հայկական ինքնավար այս իշխանությունները XVII դ. վերջերից փորձել են թոթափել պարսկական լուծը, իսկ 1724-1735 թթ. մարտնչել են Անգլիկոսիան ներխուժած օսմանյան զորքերի դեմ, ինքնաբերաբար դաշնակցելով Իրանին: Այդ դաշնակցության մասին մի ուշադրավ վավերագիր հրապարակել է Հ. Աճառյանը, սակայն քանի որ այդ փաստաթղթերի ժողովածուից ժամանակին լույս է տեսել ընդամենը 40 թվագրյալ օրինակ, ուստի ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել մի ընդարձակ հատված այդ վավերագրից. «Այն ժամանակ՝ երբ ձախորդ Ռուսի ժողովուրդը այս նահանգը զբաղեցրել ու տիրել էր, մենք էլ այդ անպիտան ցեղի վատ բնութեան և վատ վարքի համար, որ բացի դաշնագրերը եղծանելուց ուրիշ ճար

⁶⁷ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 417:

⁶⁸ Այդ մելիքությունների մասին տես Hewsen R., The Meliks of Eastern Armenia. "REArm", 1972, IX, pp. 285-329, 1973-74, X, pp. 282-300, 1975-76, XII, pp. 219-243, 1980, XIV, pp. 459-470. Three Armenian Noble Families of the Russian Empire. «Հասկ», 1981-82, էջ 389-400, The House of Aghamaleanc Meliks of Erevan. «Բազմավեպ», 1984, թիւ 3-4, էջ 319-334:

⁶⁹ Մելիքությունների տարածքները պատկերացնելու համար նշենք, որ Գյուլիստանը մոտավորապես ընդգրկում էր ներկայիս Շահումյանի շրջանը և Մարտակերտի հյուսիս-արևելքը, Ջրաբերդը՝ Մարտակերտի հիմնական մասը և Զարվաճառի արևելքը, Խաչենը՝ հիմնականում Ասկերանը և Մարտակերտի հարավը, Վարանդան՝ Ասկերանի հարավը և Մարտունին, իսկ Դիզակը՝ Հադրութի, Ջերախիի և Ֆիզուլու շրջանները (տես Մելքոնեան Ա., Հայկական Զարվաճառ եւ Աղահեճք գաւառները պատմութեան մէջ, «Դրօշակ», 1993, թիւ 15, էջ 26):

չունէր. նրանց հետ կռուի դուրս եկանք և նրանց բոլորին քշեցինք: Դրանից յետոյ, երբ նորից այդ ցեղը ամբողջ ժողովրդով մեր վրայ եկաւ, որովհետեւ մեր ձեռքը չհասաւ ի քղանցս թագաւորին գերագահի, ստուերին Աստուծոյ՝ Շահ Թահմասբի, որ Խորասանումն էր, հիմնուելով այն վաղեմի սիրոյ և բարեկամութեան վրայ, որ Իրանի թագաւորների և Ռուսաց մեծափառ թագաւորի միջև կար, և իմանալով, որ նրանք էլ Գիլանի նահանգն են եկել՝ Ղզլբաշի օգնութեան փութալու, իր եղբօրը ուղարկեց օգնութիւն խնդրելու համար: Մի ժամանակ սպասելով՝ անշուշտ մի քանի արգելքների պատճառով՝ ուշացաւ և մենք կրկին ու կրկին այն ձախորդ ցեղի հետ պատերազմ ունեցանք. մերթ յաղթութիւն և մերթ պարտութիւն ունեցանք: Սպասում էինք ակնդետ, որ մի կողմից մեզ օգնութիւն կհասնի և մեր վրէժը կլուծենք: Եւ յանկարծ արեգակն պետութեան և բարեբախտութեան թագաւորին աշխարհայնոց և հոգւոյն երկրայնոց, յաղթականն Շահ Իսմայիլ, մշտնջենաւորեսցէ Աստուած զթագաւորութիւն նորա, Գիլանի արեւելից հորիզոնից ծագելով՝ մինչև Ատրպատականի հողը լուսաւորեց, Մասուլէի կողմից մինչև Զենգան ու Աբհար, և այնտեղից մինչև Մարաղա ու Քրդստան, մինչև Թաւրիզից վեց փարսախ, և այս կողմից՝ Մուղանից մինչև Շիրվանի և Գանձակի շրջակայքը՝ իր ժառանգական նահանգները իր տիրապետութեան տակ առաւ և 20-30 անգամ ձախորդ Ռումիի հետ պատերազմեց և ամէն անգամ աշխարհակալութիւնը, յաղթութիւնը և յաջողութիւնը մահմետական բանակի կողմը եղաւ, այն անիծեալներին վանեց և ոչնչացրեց... Մեր բարօրութեան պատճառը և մեր տաճարների և եկեղեցիների շինութիւնը Իրանի թագաւորի պետութիւնից է եղել: Ռումին միշտ մեր տաճարները աւերել և ցրուել է. ո՛չ մի կերպ նրանց հետ վարուել կարելի չէ»⁷⁰:

Գնահատելով հայերի բազմաթիվ ծառայութիւնները Իրանի Նադիր շահը 1736 թ. ճանաչել է Արցախի մելիքների

⁷⁰ Վաւերագրեր հայ-պարսկական յարաբերութեանց մասին, ընդօրինակեց, տառադարձեց և թարգմանեց՝ Դ. Աճառեան, Ե., 1927, էջ 79-83:

ինքնիշխանությունը և վերահաստատել նրանց դաշնային ինքնավարությունը՝ խամսայի մեկիքություններ (Հինգ մահալ, պարսկերեն՝ «Մահալ-ե խամսե») անունով: Իսկ Դիզակ գաղա-
ռի տիրակալ Մեկիք-Եգանը նշանակվել է խամսայի մեկիքութ-
յունների ընդհանուր կառավարիչ: Նա ուղղակիորեն ենթարկ-
վում էր Նադիր շահի հղբայր Իբրահիմ խանին, որը նստում էր
Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքում: Մեկիք-Եգանի մոտ էին
հավաքվում Արցախի Հինգ մեկիքությունների հարկերը և նրա
միջոցով հանձնվում շահական գանձարանին: Այսպիսով,
«Անդրկովկասում Քարթլի-Կախեթի վրացական վալիության
կողքին, առաջին անգամ ստեղծվում էր նաև «Մահալ-ե խամ-
սե» անվանվող հայկական առանձին բեկլարբեկիություն, որն
ընդգրկում էր պատմական Արցախն ու մինչև Արաքսի ափը
ձգվող հարակից տարածքները»⁷¹: Համեմատության համար
նշենք, որ «իրանցիների կողմից վրաց թագավորները ճանաչ-
ված էին սոսկ որպես «կառավարիչներ» կամ «վալիներ» ու
«խաներ»: Այդ արգելք էր, որ վրաց նույն այդ իշխողները
թագավորներ կոչվեին Վրաստանում և որպես այդպիսիներ
նաև ճանաչվեին վրաց միջնադարյան հանրության կողմից»⁷²:
Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայ իրականության մեջ
էլ Արցախի մեկիքությունները, փարված իրենց անառիկ լեռնե-
րին, մնացել էին այն միակ ուժը, որոնց հենքի վրա հնարավո-
րության դեպքում կարող էր վերստին հառնել հայոց պետա-
կանությունը: Պատահական չէ, որ Արցախի մեկիքներն իրենց
համարում էին «հայոց թագաւորաց ազնիւ զինվորաց մնա-
ցեալ ժառանգք»⁷³:

Դա լավ դիտակցել են նաև աշխարհասփյուռ հայորդի-
ները, որոնց համար Արցախի մեկիքությունների ճակատագիրը

⁷¹ Փափազյան Հ., Մեկիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, «ԼԳ», 1985, թիվ 5, էջ 78:

⁷² Հովհաննիսյան Ա., Դավաճներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք I, Ե., 1957, էջ 159:

⁷³ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Ереван, 1990, с. 179.

միշտ էլ եղել է մտահոգությունների առարկա: Այսպես, հնդկահայ նշանավոր գործիչ «Շ. Շահամիրյանը Հնդկաստանում հայկական տպարանի հիմնադրումով ու մի շարք հրապարակախոսական գրքերի լույս ընծայմամբ փորձում էր ոգեկոչել հայ ժողովրդին ապստամբելու օտար տիրապետության լուծը թոթափելու համար: Ավելին, երկրի ճակատագրին իր առավել գործունե մասնակցությունը բերելու նպատակով ինքը ևս ցանկություն էր հայտնել տեղափոխվել հայրենիք: Այդ ցանկություններին ընդառաջելով ու վրաց իշխանի տիտղոս շնորհելով Շ. Շահամիրյանին, Հերակլ II-ը նրան էր նվիրել նաև այդ ժամանակ Վրաստանի իրավասության ներքո գտնվող հայկական Լոռի երկրամասը (1790 թ. նոյեմբերի 30)»⁷⁴: Տակավին 1779 թ. հունվարի 15-ին Մադրասից Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին ուղղված նամակում Շ. Շահամիրյանը գրում է. «Թէպէտ քայքայեցաք յիշխանութենէ, հարստութենէ և նշանաւոր արանցէ, այլ շնօրհօքն աստուծոյ ոչ իսպառ քակեցաք և բլաք որպէս իսրայէլ, եգիպտացիք, այսորիք և հունք. դեռևս գտանի միջի մերում մասնաւոր իշխանութիւն»⁷⁵, անշուշտ, ի նկատի ունենալով Արցախի մելիքությունները: Նամակի վերջում նա սիրո և միաբանության կոչ է անում մելիքներին: Իսկ երբ Շուշիի Իբրահիմ խանից հալածական Գյուլիստան դավառի տիրակալ Մելիք-Աբովը և Ջրաբերդ գավառի տիրակալ Մելիք-Մեջլումը հեռացել էին իրենց հայրենիքից, Շ. Շահամիրյանը հանդես եկավ նրանց հաշտեցնելու մի հետաքրքիր առաջարկությամբ: Այդ մասին տեղեկանում ենք նրա՝ 1792 թ. մայիսի 14-ին Մադրասից Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսին ուղղված նամակից. «Սիրելին իմ Մէլիք Ապաւն ցանկայ զի ի վարձու ունիցի ի մէնջ զքաղաքն Լօռի շուրջ պատեալ գաւառաւն, և ես հաճեցա տալ նմա՛, եթէ գործս այս հաճոյ թուեսցի կամաց

⁷⁴ Չորանյան Պ., Հնդկահայ գաղթօջախի պատմությունից (նորահայտ վավերագրեր), «ՊԲՀ», 1988, թիվ 1, էջ 183:

⁷⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 136-137.

Նորին Արքայական Բարձրութեան (Հերակլ II-ի-Ա. Մ.), և ես զայն, որ ի տկար մտաց խնաց կարելի պատմեցի Նորին Արքայական Բարձրութեանն, վասն բարութեան հասարակաց, որ կարելի է լինի ի պատճառէ բնակութեան Մէլիք Ապաւին ժողովրդեամբ իւրով ի Լօռի, նաևս յորդորեցի նմա՛, զի օգնական լինիցի մերոց մէլիքանոց, զի ազատապէս ունիցին զամրոցսն Գիւլստան, և ճարաբերթ գեղօրէիւք իւրովք ի ժառանգութիւն իւրեանց, միւսնոյն պէս որպէս ունէին նախնիքն նոցա՛, այսինքն Մէլիքք Աթամ, և Յօլսէփն, և ի նոյն ժամանակի մի՛ մոռանայցէ զասպտամբութիւնն Ապաւին և Մէջնումի ընդդէմ իբրահիմ Ջհանշիրին, որ բնականապէս ամենայն մարդ հաւատալ կարէ, զի թէ ասպտամբութիւնն մէլիքանոց, և թէ կողոպտումն ընչից մէլիքանոց իբրահիմ խանին, և յատկապէս միջոց երկայն ժամանակաւ ասպատակութեանն և յեղումն արեան երկուց կողմանց ո՛չ ի սրտէ իբրայիմ խանին, և ոչ ի սրտէ Մէլիքք Ապաւ և Մէջնումին ո՛չ ելանէ, ուրեմն հնարն բանիդ, որ պահեսցէ դոցա՛ ամենեցուն ի խաղաղ կեանս այս է, որ որդին Մէլիք Ապաւին և որդիքն Մէլիք Մէջնումի, որ պատանդ կան ի Շօշ (Շուշի-Ա. Մ.), թողցին զԳիւլստան հանդերձ իգիւրմիդօրթ և Գետաշէնովն որդւոյն Մէլիք Ապաւին, և ճարաբերթն հանդերձ գիւղօրէիւքն որդւոյն Մէլիք Մէջնումի, զի կալով մնասցեն սիրով և միաբանութեամբ ընդ իբրայիմ խանի, որպէս ի ժամանակի Մէլիքք Յօլսէփ և Աթամի, նաևս խաղաղութիւն խօսիլ ի մէջ իբրահիմ Ջհանշիրին, և Մէլիքք Մէջնում և Ապաւին, այս դաշամբ, զի Մէլիք Մէջնումն մասն ժողովրդեամբն իւրով բնակեացի ի Շամքօր, և Մէլիք Ապաւն մասն ժողովրդեամբ իւրով ի Լօռի, կալով բարեկամ ընդ բարեկամս և թշնամի ընդ թշնամիս իբրայիմ խանի»⁷⁶: Այս առաջարկությունը, ինչպէս ցույց տուից կյանքը, թեև իրատեսական չէր, սակայն ինքնին մի վկայություն է հնդկահայ զաղթօջախում

⁷⁶ Մատենադարան, Կյուրեղ Սրապյանի արխիվ, թղթ. 81ա, վավ. 8:

Արցախի մեկիքությունների ճակատագրի հանդեպ ունեցած սրտացավության:

Մատենադարանում պահվող մեկ այլ վավերագրում, այս անգամ գրված ռուսահայ գաղութում կարևոր դեր խաղացող Լազարյանների տոհմի անդամ Հովակիմի կողմից 1816 թ. օգոստոսի 12-ին և ուղղված Եփրեմ կաթողիկոսին, վերջինիս ծանուցվում է, որ նոր կուսակալ Ա. Երմոլովի հետ որպես նրա խորհրդականներ Անդրկովկաս են գալիս Ա. Սոկոլովն ու Ալ. Խոլզաբաշյանը, և խնդրում է նրանց ու կուսակալի միջոցով կայսեր շնորհը խնդրել Արցախի մեկիքների իրավունքների վերականգնման համար. «Միահետ ընդ ազնիւ Խոլզաբաշեանին ողորմելեաց այդի մերազնէից, մանաւանդ վասն խղճալի մնացորդաց մէկիքաց Ղարաբաղու և Սղնաղու, որք զամենայն ստացուածս իւրեանց կօրուսեալ՝ իբր զտառապեալ մուրացկանս ի Տփլիս քաղաքի և այլ ուրեք աստանդական շրջին չգտանելով զապրուստ իմն կամ զելս կացութեան, որոց միայն ձե՛զ է թողեալ, զօրէն ձեռնտու հովուապետի և օգնականի առաջնորդ լինելով զայցելութիւն ի Կուսակալէն և նորա ի դրանէ ողորմածագունեղ Կայսերն հայցելոյ, զի բաւ է լինելոց նոցա, եթէ դարձուցեն ողորմելեացն այնոցիկ, գոնէ մասն ինչ ի գեղօրէից նոցա և ի հողոց, որով կարասցեն ապրիլ և անցուցանել զկեանս իւրեանց»⁷⁷:

Այժմ, այս ընդհանուր բնույթի ծանոթություններից հետո տեսնենք, թե ինչ գործառույթներ են իրականացրել Արցախի մեկիքները:

⁷⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 29, վավ. 62, պատճենները տես Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154, վավ. 178, թղթ. 155, վավ. 33:

Ա) ԱՐՅԱԽԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԶԻՆՈՒԺԸ

Արցախի մելիքներն ունեին զորք պահելու իրավունք, որի զինվորները հավաքագրվում էին իրենց հպատակներից: Յուրաքանչյուր տուն պարտավոր էր մելիքի պահանջի դեպքում մի զինվոր տալ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում զինվում էին զենք կրելու ընդունակ բոլոր մարդիկ: Զինվորն ինքն էր հայթայթում իր զենքերն ու ձին, իսկ եթե նա աղքատ էր լինում, ապա մելիքն էր տալիս: Մելիքները մշտապես պահում էին նաև մոտ 300 հոգուց բաղկացած թիկնազոր: Մելիքը համարվում էր իր զորքի ընդհանուր հրամանատարը, որի յուրաքանչյուր խումբն ուներ իր հարյուրապետը (յուզբաշին): Այս պաշտոնը ժառանգական էր, սակայն երբեմն մելիքները յուզբաշու կոչումով պարգևատրում էին նաև մարտերի ժամանակ առավել աչքի ընկնող զինվորներին:

Մելիքական զորքը զինված էր հրացանով, թրով և դաշույնով: Իսկ մելիքները մարտի դնալիս ձախ կողքից կտպում էին կեռ թուր, առջևից՝ դաշույն, ձախ ուսով ձգում էին վառուդամանը, իսկ աջով՝ փամփշտակալը, որի մեջ շարված էին վառուդ պարունակող փամփուշտները: Մելիքին հետևող հրացանակիրը մշտապես նրա համար պատրաստ էր պահում մեկից երեք հրացան: Վառուդ պատրաստելը մելիքի արտոնությունն էր⁷⁸:

Աղբյուրները վկայում են, որ արցախցի զինագործները նաև հրացաններ են պատրաստել մելիքական զորքի համար: Այսպես, Պետրոս I-ի պատվիրակ Իվան Կարապետը XVIII դ. 20-ական թվականների հայոց աղատագրական շարժման օրերին՝ 1725 թ. օգոստոսին, ռուսաց արքունիքին ղեկուցում է, որ «էսդեղ բան ան գտել արջիլի, էրկաթի և պղնձի» ու արցախցի զինագործները օրական շուրջ 10 հրացան են պատրաստում⁷⁹:

⁷⁸ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 244-245, 252:

⁷⁹ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в., т. II, ч. II, Е., 1967, с. 255.

Մելիքների զինուժը հանդիսացել է այդ իշխանությունների հզորության և անվտանգության գրավականը: Մելիքների զորքի թվաքանակը նրանց իշխանության երկարատև ժամանակահատվածում եղել է փոփոխական: Նրանք առավելապես թվով բանակ ունեցել են 1720-ական թթ. ազգային-ազատագրական հոսիլու պայքարի տարիներին: 1722 թ., ինչպես վկայում է Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը, նրանք «գումարեալ կային անդ ի ձեռն Մելիքներաց, և չորս գլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն են Աւան, Շրուան, Շահին և Սարուխան, որ և սոքա հարիւրապետք և իւզպաշիք կոչէին: Սոքա ընդ Մելիքներացն Ղարաբաղու, զկնի առաջին դառնալոյն Վախտանկին և խախտելոյ իշխանութեան Պարսից, միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ և արիական և զօրեղ մանկունս և երիտասարդս տանս Աղուանից, ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս աւելի քան զերկոտասան հազար, և ամրացեալք յամուր վայրան Արցախու»⁸⁰: Իսկ Աղվանից հակաթոռ Ներսես կաթողիկոսը 1723 թ. մարտին Պետրոս I-ին հղած իր հայտնի նամակում գրում է. «Հայոց ասկէս քանի մի ընդրեւագոյն զօրաւարք, որպէս յառաջ ևս եմք արդ արել, որ մէկ քանի հազար զօրք ունին ի լեւանց ամուր տեղաց սղնախ են արել»⁸¹: Նրա մատնանշած մելիքները և յուզբաշիները նույն ամսին Պետրոս I-ին ուղղած նամակում հաղորդում են հետևյալը. «Մ[ի]մեանց ծեռս արկաք Ժ (10) և ԺԲԻ (12000) մարդ ժողովեցանք, պատերազմ մտանք կամ թէ լազկոյ հետ կամ թէ տանս Աղուանից թուրքաց հետ: Ամուր ծայրս քարանց սղնաղ կապեցանք, ի մեծի թագայորիտ սուրբ աղօթիւն, շատ կոտորումն և յաղթութիւն եմք առեալ ի վերայ թուրքաց»⁸²: 1723 թ. ապրիլին Մինաս վրդ. Տիգրանյանը գրում է, որ հայոց Եսայի պատրիարքը

⁸⁰ Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, էջ 47:

⁸¹ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 27.

⁸² Там же, с. 29.

Գանձակի և Ղափանի արանքում 12000 զորքով սպասում է ռուսների ժամանմանը⁸³:

Մեզ է հասել Արցախի սղնախների զորահրամանատար Ավան յուզբաշու՝ 1724 թ. հունվարի 12-ի մի ուշադրավ տեղեկանքը իր անմիջական հրամանատարությունյան ներքո գտնվող զինուժի թվաքանակի մասին, որտեղ կարդում ենք. «Մեք, Շոշի սղնաղին ուզբաշիքս և մեր թաբուն թալեղօլս, որ հաղիր եարաղով կանք, ես՝ ուզբաշի Ավանըս, և ես՝ ուզբաշի Միրզէս, մեր թաբուն թալեղօլս կանք ԵՃ՝ (500) թվանկաւոր սահաբ եարաղ, և էլ առանց եարաղ յազիր էլ մարթ կայ ԶՌԴՃ՝ (6400), զրայ թուր և թվանկ չունենք»⁸⁴: Իսկ Պետրոս I-ի պատվիրակ Իվան Կարապետը 1724 թ. փետրվարի 5-ին ռուսաց կառավարությունն ուղղած զեկուցագրում հաղորդում է, որ «էս Դ, Ե (4, 5) սղնաղի խայէրն յեփ չափողուն (ավարառություն-Ա. Մ.) ան գնաման, ԻՌ (20000) մարթ այ դուս գնաման չափողուն, որ մարդայբօլ ան»⁸⁵: Նույն թվականի մարտի 5-ին Պետրոս I-ին հղված մի գրություն մեջ Արցախի սղնախների զորապետները ևս հաղորդում են, որ իրենք միասնաբար 20000 կռվող ունեն, որոնց կեսը, սակայն, անզեն է⁸⁶: Քննելով 1720-ական թթ. հայկական զինուժի թվաքանակի հարցը, պատմաբան Պ. Հարությունյանը գտնում է, որ Արցախի սղնախներում ազատագրական շարժումներին ակտիվորեն մասնակցում էին ավելի քան 20000 կռվողներ⁸⁷: Բնականաբար, վտանգի ժամանակ այդ թիվն ավելանում էր աշխարհազորի հաշվին:

Արցախյան զինուժի ռազմունակության մասին է վկայում այն փաստը, որ 1724 թ. ապրիլին Ղարաբաղի սղնախ-

⁸³ Там же, с. 33.

⁸⁴ Там же, с. 57.

⁸⁵ Там же, с. 67.

⁸⁶ Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1953, էջ 180, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 196.

⁸⁷ Арутюнян П., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, с. 161.

ներից 2000 մարտիկներ Ավան յուզբաշու գլխավորությամբ օգնության են դնացել ղափանցիներին՝ նրանց իսկ խնդրանքով⁸⁸:

1724 թ. հունիսի 12-ին Կ. Պոլսում կնքված ռուս-թուրքական ամոթալի պայմանագրից հետո հայկական զինված ուժերը շարունակել են հերոսական պայքարը օսմանյան ռազմակալման դեմ: Ավելին, Անդրկովկասում թուրքական ծավալապատույթյան առջև ծառացած ամենալուրջ խոչընդոտը հենց Արցախն ու Սյունիքն էին, որոնք այդ տարիներին ողջ տարածաշրջանում հայտնի էին պետականության իմաստ պարունակող Հայոց Սղնախներ (армянское собрание) անվանումով⁸⁹: «Ստանձնելով այսքան բացառիկ մի դեր, որ փաթաթում էին նրա վզին բացառիկ հանգամանքները, դրում է Լեոն,-հայ զինվորությունը դառնում էր և երկրի գերագույն տերն ու տնօրենը, կենտրոնացնում էր իր մեջ ամբողջ իշխանությունը, և այնուհետև բանակցություններն ու դիմումներն առանձին անհատների անունից էին վարվում, այլ Հայոց Սղնախների անունից: Դա ժողովրդական մի զինվորություն էր, կառավարվում էր իր առաջնորդների, հրամանատարների խորհրդով, ուր իր տեղն ու ազդեցությունն ունեւ նաև Գանձասարի կաթողիկոսը»⁹⁰: Պատահական չէ, որ անգլիացի ճանապարհորդ Ջոնս Հանվեյը Հայոց Սղնախները համարել է հանրապետության նման մի բան⁹¹: Պատմաբան Զ. Արզումանյանը իրավացիորեն նկատել է, որ Արցախում և Սյունիքում սղնախների առաջացումը արդյունք էր 1722 թ. հայոց ապստամբության, և դրանց ստեղծումը հետապնդում էր այդ ապստամբության

⁸⁸ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в., т. II, ч. I, Е., 1964, с. LVII, Գովհաննիսյան Ա., Դավիթ Բեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, թիվ 1, էջ 104:

⁸⁹ Aivazian A., The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Repression, Yerevan, 1997, pp. 84-85.

⁹⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 140:

⁹¹ Jonas Hanway, A Historical Account of the British trade over the Caspian sea with the Revolutions of Persia, London, 1754, vol. III, part VIII, p. 252.

հետևանքով ձեռք բերված ազատության պաշտպանության նպատակ⁹²: Այդ թվականներին տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը լավագույնս ներկայացրել են Շսայի կաթողիկոսն ու Արցախի մելիքները՝ 1723 թ. նոյեմբերի 1-ին Պետրոս I-ին հղած նամակում. «Թագաւորն Պարսից յոյժ նուազեցաւ, և ոչ իսկ երևի, և իշխանութիւն օսմանցոյն տակաւին առ մեզ ոչ է հասեալ»⁹³: Եւ հենց կենտրոնական իշխանության բացակայության այդ պայմաններում է, որ Հայոց Սղնախները, որպես ռազմաքաղաքական միավորումներ, իրականացրել են իրենց երկրամասի կառավարումը և անվտանգության ապահովումը: Իր ազատությունը պաշտպանելու նպատակով լեռնաշխարհի հայությունը դիմել է կենաց և մահու պայքարի:

Թուրքական բանակի հարձակումը Արցախի վրա սկսվել է 1725 թ. փետրվարին: Մարտի 1-ին Շահին, Սալահ և Ալի փաշաների գլխավորած 4700 հոգուց բաղկացած զորամասը մտել է Վարանդա ու տեղավորվել դավառի 33 գյուղերում: Սակայն, այդ զորամասի մոտքն Արցախ ավարտվել է անփառունակ վախճանով: Տեղացիները մի գիշերում ոչնչացրել են իրենց տներում տեղավորված թուրքերի մեծ մասին և նրանց երկու հրամանատարներին, իսկ Սալահ փաշային գերել են: Այդ դեպքի մանրամասներին տեղեկանում ենք Շսայի և Ներսես կաթողիկոսների ու Արցախի մելիքների՝ 1725 թ. մարտի 10-ին Պետրոս I-ին հղած նամակից. «Այժմս, որ մեր թուականս Ռժձ Դ (1725) է մարտի ամսոյ մէկումն ԴՌԷՃ (4700) հեծեալ սայ ղոշուն եկին մեզ վերայ, Գ (3) փաշայ էր՝ Շահին, Սալահ և Ալի անուն: Մեք էլ տեսանք որ շատ են, կռուելով չէ լինիլ, յառաջ դնացինք ղոնաղ արինք, մեր գեղերանց վերայ բաժանեցինք, որն ԲՃ (200)-ով, ԳՃ (300)-ով, ԴՃ (400)-ով, ԵՃ (500)-ով տեղուտեղ կոտորեցինք, Բ (2) փաշան ևս սպանեցինք. Սալահ

⁹² Արզումանյան Զ., Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը, «ԼՂԳ», 1982, թիվ 9, էջ 85-86:

⁹³ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 48-49.

փաշան ողջ պահած ունիմք, ապա մէկ ՃԾ (150) մարդ փախան բրծան. ԲՃ (200) աւելի քրիստոնեա եսիր կայր, ազատեցինք»⁹⁴:

Հարցաքննության ենթարկված Սալահ փաշան պատմել է Օսմանյան Թուրքիայի և կովկասյան լեռնականների միջև եղած հայկական սեպը վերացնելու իրենց մտադրության մասին. «Մեր թագաւորն հրաման է արարեալ, որ պիտի մեք այս երկիրներս Հայն և ղզլպաշն փչացնեմք, խոստովանել է նա, չուն որ Ըռուս թագաւորի զօրքն ծովի այս կողմս են անցել, մեք նոցա վերա պիտի գնամք. Հայն այս մէջս չպիտի և այս երկրներս խարապ պիտի լինիլ, որ մեր ճանապարհն բացուի. նաև ասաց այս փաշաս, շարունակվում է վավերագրում, թէ Դուք չէիք այս միջոցս, մեք հիմա Դարպանտու և Պաքու վերա էինք գնացել, որ դատիմի մերն է»⁹⁵: Սուլյն ուշագրավ փաստաթղթից ակնհայտ է դառնում, որ ժամանակը որեւէ սրբագրում չի մտցրել մեր հարեանների ծրագրերում: Թուրքիայի, որպես ցեղասպան պետության, արմատները մխրճվում են դարերի խորքը:

Հայկական զինված ուժերի պայքարը թուրք նվաճողների դեմ շարունակվել է նաև հետագա տարիներին: Սղնախականներին քանիցս հաջողվել է հետ մղել թվական գերակշռություն ունեցող օսմանյան բանակի հարձակումները: 1725 թ. հուլիսի 25-ին Գանձասարից Եկատերինա I-ին ուղարկած նամակում Եսայի և Ներսես կաթողիկոսներն ու Արցախի մելիքները գրում էին, թե «այս երկրներս սարով և տեղով շատ ամուր են, և մեք այս խալդս ամէքն իւր երկրումս սղնաղ, սղնաղ եմք արել ամուր տեղերն, և ամէքս մէկ սղնաղին վերա նստած պահում եմք»⁹⁶: Մեկ տարի անց՝ 1726 թ. հունիսի 15-ին Եսայի կաթողիկոսն ու մելիքները Վախթանգ VI-ին ավետում

⁹⁴ Там же, с. 234.

⁹⁵ Там же, с. 249.

⁹⁶ Там же.

էին խաչենուժ հայկական զինուժի տարած հերթական հաղթանակի մասին: «Յունիս ամսոյս Ժ (10)-ումն Գանջու ղօշունն եկին խաչինու վերայ,-գրում էին նրանք,-Ղազանչի, Ղապարթու, Չանկաթաղ անուն գեղարանքն չափմիշ արին՝ կոտորեցին, եսիր, ապրանքն տարան: Մեք էլ տուս եկինք նոցա վերայ, աստուծով, կոխեցինք, կոտորեցինք՝ եսիրն, ապրանքն թափեցինք, փախցրինք»⁹⁷:

1726 թ. աշնանը Սարը Մուստաֆա փաշայի գլխավորած օսմանյան բանակը արշավել է Ավան յուզբաշու սղնախի վրա: Ութօրյա կատաղի մարտերից հետո թուրքերին հաջողվել է գրավել սղնախի մի մասը, սակայն հայ ինքնապաշտպանները վճռական հակահարված են տվել թշնամուն: Ի վերջո, կորցնելով 800 ասկյարների և երկու զորահրամանատարների, Սարը Մուստաֆա փաշան գլխիկոր վերադարձել է Գանձակ: Այդ կռիվի մանրամասներին տեղեկանում ենք Իվան Կարապետի՝ կանցլեր Գ. Գոլովկինին ուղղած գեկուցագրից, որտեղ կարդում ենք. «Բարդոյ Սարու Մուստայֆայ փաշէն Շամբախի եքան: Լսեց Շամբախուց յեդ դառցաւ, ուժօվ, ղուշումօվ և Հաջի Դավութ, ուր ախպէրն, ուր ղօշումօվն եկին Ավան ուզբաշուն սէղնաղին վերէն. Դ (4) օրն կռիվ տվին: Դ (4) օրէն յետ Ավան ուզբաշին ուր սէղնաղինց դուս ելավ, եկավ իմ սէղնաղն, որ է Թարխան և Բաղին և Սարգիս ուզբաշուն սէղնաղ էր: Ավան ուզբաշու դուս գոլէն յետ, Օհան և Սիմոն ուզբաշուն խետ Դ (4) օր էլ կռիվ տվին, որ դառցավ Ը (8) օրն, միչի սէղնաղին կէսն առին, խիզան ռիջ բոլորեցին վերին սէղնաղ: Ներքի սէղնաղին որչան որ ձի և տավար կէր, տարան: Ը (8) օր թօփօվ և ղումպարօվն կռիվ տվին, շատ մարդ կոտորվէց: Ղախչաշմայ աղասին և յենդիչար աղասին էս կռվուն սպանեցին: Էտ Բ (2) մարդէն օր սպանեցին Սարու Մուստայֆա փաշէն քշերօվ վեր կացաւ Բ (2) օրէն ճանապարհ մի օր դնաց»⁹⁸:

⁹⁷ Там же, с. 285.

⁹⁸ Там же, с. 290-291.

Այդ մարտերի մասին որոշ տեղեկություններ է թողել նաև թուրք պատմագիր Իսմայիլ-Ասրմ էֆենդի Չելեբի-Ջադեն իր «Թարիխի Չելեբի-Ջադե» երկում: «Սղնախցիների պարագլուխը, Ավան անունով մի հայ, թնդանոթով և խումբարայով եկել և Սղնախի վրա ամրացել էր,-գրում է նա: -Հաղթական (օսմանյան-Ա. Մ.) բանակը իր ղեկավարով Սղնախի գնդակի տակ գտնվող Շուշի գյուղը եկավ և հանկարծակի հարձակումով մինչև երեկո մի քանի թնդանոթով գնդակոծեց Սղնախներին: Այդ գիշերը սղնախցին իր տրամադրություն տակ գտնվող հայերի հետ միասին փախավ»: Այնուհետև Չելեբի-Ջադեն հրճվանքով պատմում է օսմանյան բանակի կատարած ավարառություն և սպանությունների մասին. «Հաջորդ օրը իսլամական զինվորները գրավեցին նրանց ինչքերն ու ապրանքները և փախստականներից ձեռք ընկած 400 անկրոն հայերի սպանեցին: Ձմեռվա վերահաս ցրտերի պատճառով [սերասքերը] սղնախցիներին պատժելուց հետո շարժվեց դեպի Գենջե»⁹⁹: Այստեղ թուրք պատմագրի չափազանցությունն ակնհայտ է: Պարզ է, որ սերասքերի՝ երկու օրվա ճանապարհը մի օրում գնալու պատճառը ոչ թե վերահաս ցրտերն էին, այլ հայերի վճռական հակահարվածը:

Պատահական չէ, որ մերձկասպյան ռուսական զորքերի հրամանատար, գեներալ Վ. Դոլգորուկովը 1727թ. մայիսի 11-ին իր կառավարությունը հղած ղեկուցագրում զարմանքով նշում է. «Մարդկային բանականությունից վեր է հասկանալ, որ նրանք այդքան հզոր թշնամու դեմ դեռ կարողանում են պաշտպանվել»¹⁰⁰: Երկու տարի անց՝ 1729 թ. նոյեմբերի 10-ին, Ավան յուզբաշին գեներալ Վ. Դոլգորուկովին ուղարկած նամակում գրում է, որ սղնախներում հազարավոր զինվորներ չա-

⁹⁹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Կ. Ա, կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, Ե., 1961, էջ 159:

¹⁰⁰ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 294.

րունակում են պայքարը՝ չմտածելով թուրքերին անձնատուր
լինելու մասին¹⁰¹:

Արցախի մելիքների գորախմբերը օսմանյան ռազմակա-
ման դեմ մղած իրենց հերոսական պայքարով 1730-ական թթ.
մեծ աջակցություն են ցույց տվել Իրանի տիրակալ Նադիրին:
Հատկապես 1735 թ. Գանձակի պաշարման ամիսներից հետո
Արցախի և Սյունիքի հայոց մելիքների գորախմբերը ուղեկ-
ցում էին նրան ամենուրեք: Նադիրի պալատական պատմագիր
Մուհամմադ-Քյալիմը հայ զինվորության առաջնորդների մեջ
առաջին տեղը հատկացնում է Մելիք-Եգանին, ապա հիշատա-
կում Մելիք-Թամրազի և Մելիք-Հարությունի անունները:
Ըստ նրա, այդ մելիքներն իրենց իշխանությունը տարածել էին
մինչև Կուր և Արաքս ու սպառնում էին Գանձակի և Երևանի
բերդերին¹⁰²: Մելիքները ոչ միայն մասնակցում էին օսմանյան
զորքերի դեմ մղվող մարտական գործողություններին, այլև
ապահովում ռազմական հարկերի գանձումը իրենց մելիքու-
թյուններում, պարեն և հանդերձանք հայթայթում Նադիրի բա-
նակի համար: Գնահատելով թուրքերի դեմ մղված պայքարում
հայերի բազմաթիվ ծառայությունները Նադիր շահը 1736 թ.
ճանաչել է խամսայի մելիքությունների ինքնավարությունը:

* * *

Խամսայի մելիքները ստիպված էին նոր մարտահրավե-
րների դիմակայելու Արցախում քոչվոր ջիվանչիր ցեղի սարջա-
լու ճյուղի ցեղապետ Փանահի հայտնվելուց հետո, երբ «ան-
կաւ մեծ իմն հակառակութիւն ընդ Փանահ խանի Զուանչիր
գաւառին. այս ինչ հակառակութիւնն տեւալ մինչև ցեօթն ամ
անընդհատ իմն շարունակութեամբ ընդ միմեանց պատերազ-

¹⁰¹ Там же, с. 320.

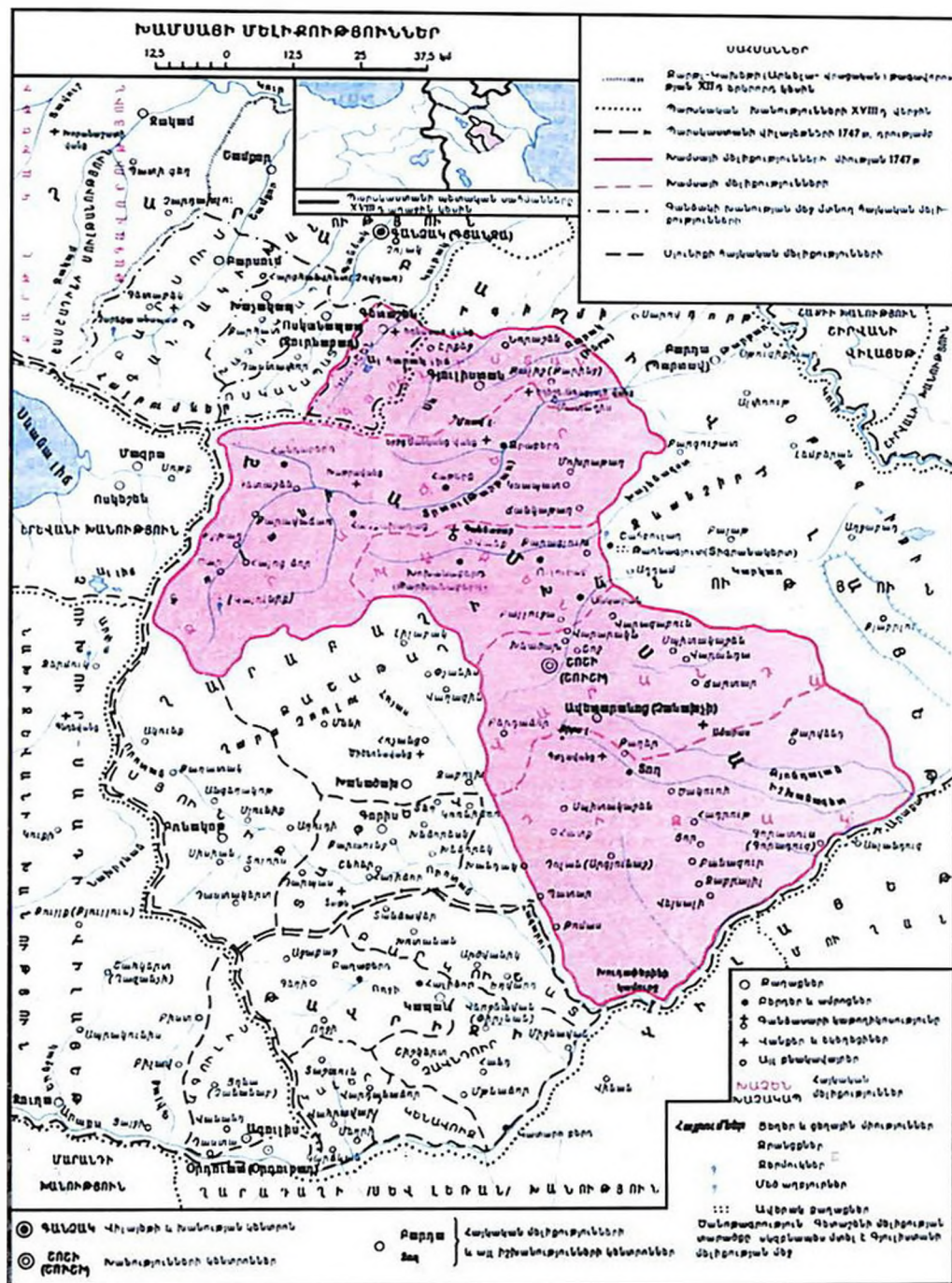
¹⁰² Փափազյան Դ., Հայ-իրանական զինակցությունը 1726-1736 թթ. և Արևելյան
Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր շահի օրոք, «Բանբեր Երևանի
համալսարանի», 1972, թիվ 2, էջ 76, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 181:

մեալ յերկոցունց կողմանց եղեալ անթիւ արիւնհեղութիւն»¹⁰³: Այդ ժամանակ Դիզակի Մելիք-Եսային առաջինն էր, որ դիտակցեց կանոնավոր զորախմբերի առկայութեան անհրաժեշտութիւնը: Նա, լինելով «հմուտ ամենայն հնարիցն մարտի՝ խրախոյս տայր և քաջալերէր, ուսուցանէր զամենայն հնարամարտութիւնս. աներկչոտ խրոխտաբար արձակելն ի վերայ մահադէն թշնամեաց՝ աներկիւղ իսկ նահատակիլն՝ քան վատ անուն ժառանգելով կեալն: Նաև մնալ միշտ պատրաստ ի լսել զձայն պատերազմի»¹⁰⁴: Բնալ էլ պատահական չէ, որ այդ դադափարը ծնվել է Դիզակի Մելիք-Եսայու մոտ: Կտրված իր երկու դաշնակիցներից՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփից և Զրաբերդի Մելիք-Ադամից, նա հարկադրված էր միայն սեփական ուժերին ապավինած պատերազմելու Փանահի և Վարանդայի տիրահաճակ Մելիք-Շահնազարի դեմ: Առանց կանոնավոր և մարտունակ զորաջոկատների առկայութեան նա, բնականաբար, ի վիճակի չէր լինի երկար դիմակայել խանական զորքերի հարձակումներին:

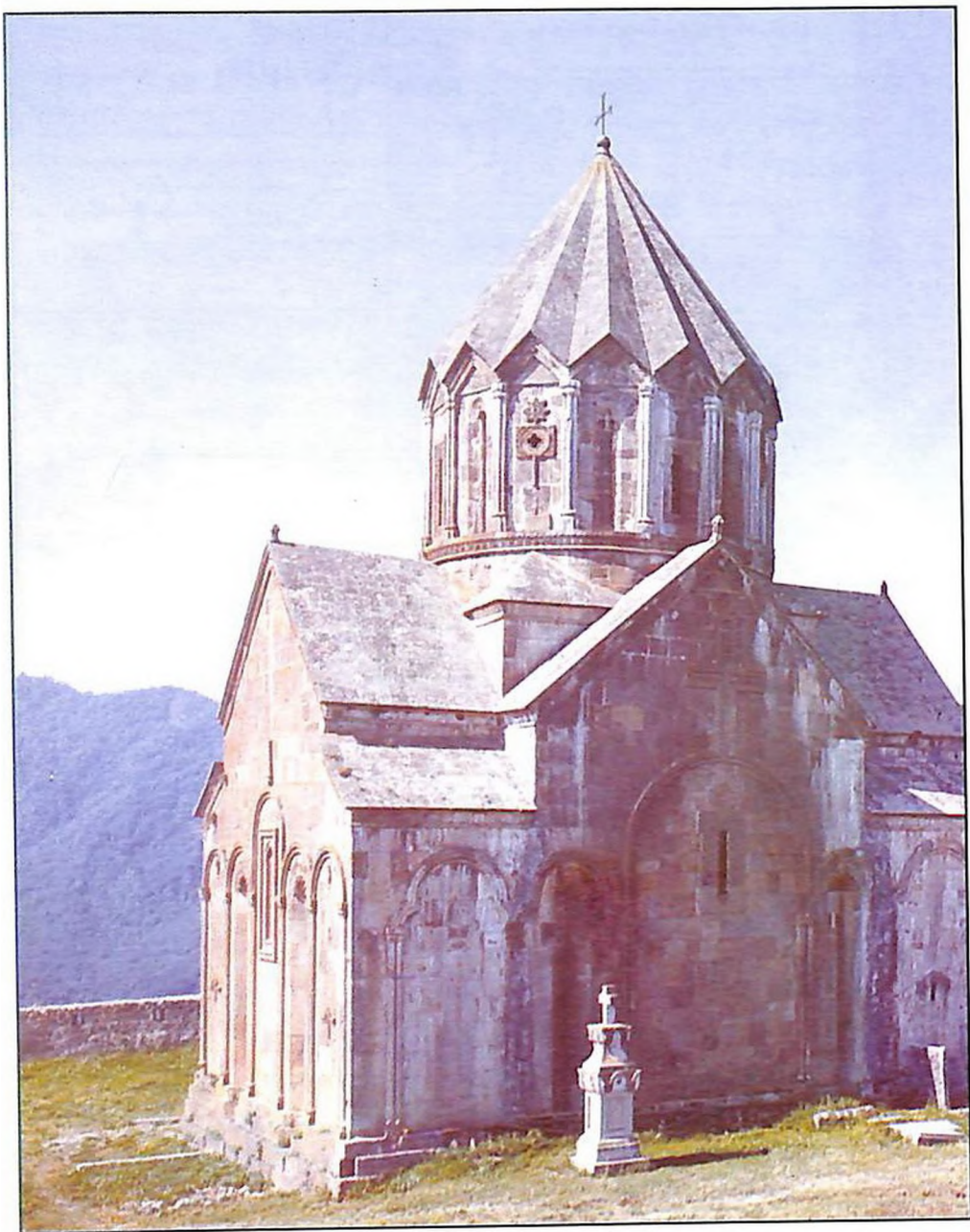
Փանահի դեմ հաջողութեամբ մարտնչում էին նաև Մելիք Եսայու դաշնակիցները՝ Մելիք-Հովսեփը և Մելիք-Ադամը: Նրանց «ամրոցի (Զրաբերդի-Ա. Մ.) անմատչելիութեան շնորհիվ խանը չէր կարողանում հասնել իր նպատակին, դրոմ է Միրզա Ադիգոզալ-բեկը, այլ լեռնափեշերին փռված ցանքերն էր իր զորքի ձիերի սմբակների տակ տալիս... Սակայն երկու մելիքները, չնայած անասելի զրկանքներին, չորս տարի շարունակ ցույց տվեցին անսասանութեան և համառութեան օրինակներ: Այդքան երկար ժամանակի ընթացքում նրանք չնահանջեցին սպանութեան և ավարառութեան ճանապարհից՝ դրսևորելով համառութեան և հանդգնութեան օրինակներ: Նրանք գլխավորում էին [այժմ] հանգուցյալ Փանահ խանի դեմ մարտի եկած շրջապատի խաների գինված ջոկատները և

¹⁰³ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, էջ 44:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 49-50:

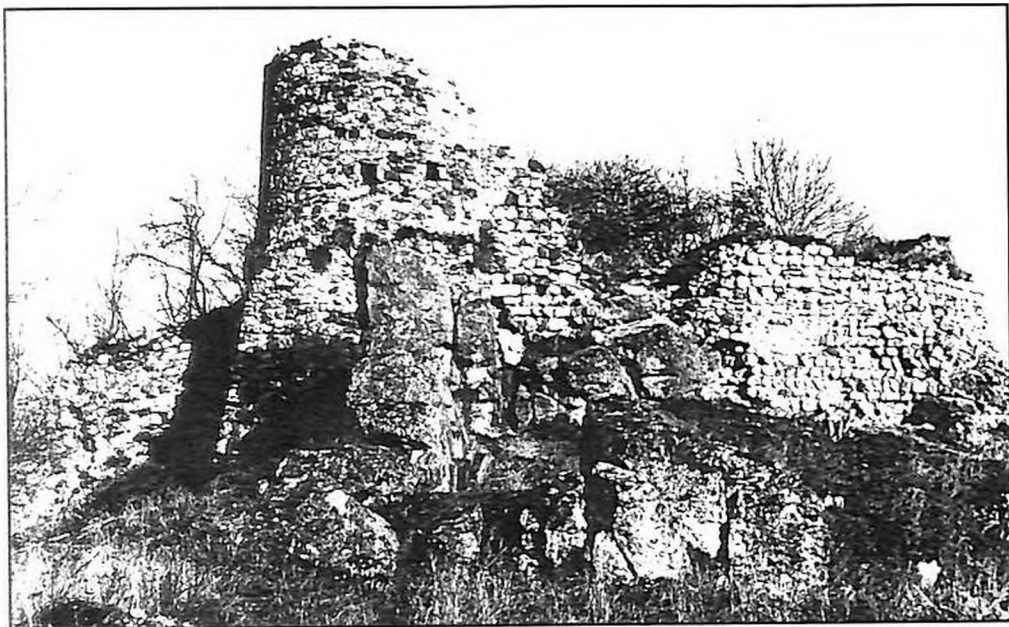
ԽԱՄԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(քարտեզն ըստ Հայկական Համառոտ Հանրագիտարանի)

Արցախի մելիքությունների հոգևոր կենտրոնը՝
Գանձասար

Խաչենի Վահթանգ իշխանի մանրանկարը

Գյուլիստանի բերդը

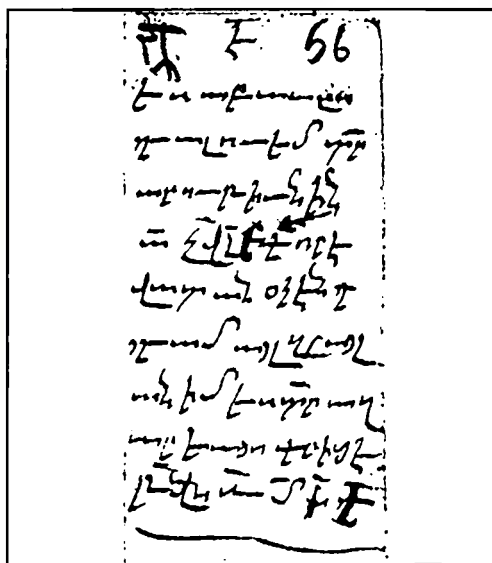
Զրաբերդ

Մելիք-Ֆրեյդուն Մելիք-Բեգլարյան
(1768-1808)

Առուստամ բեկ
Մելիք-Բեգլարյան

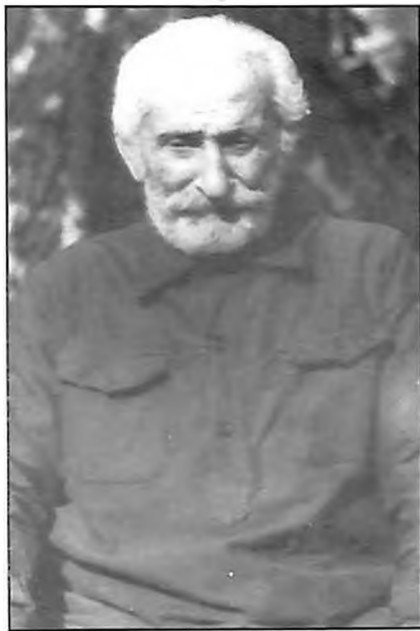
Մելիք-Աբովի գրություններից
(1796 թ.)

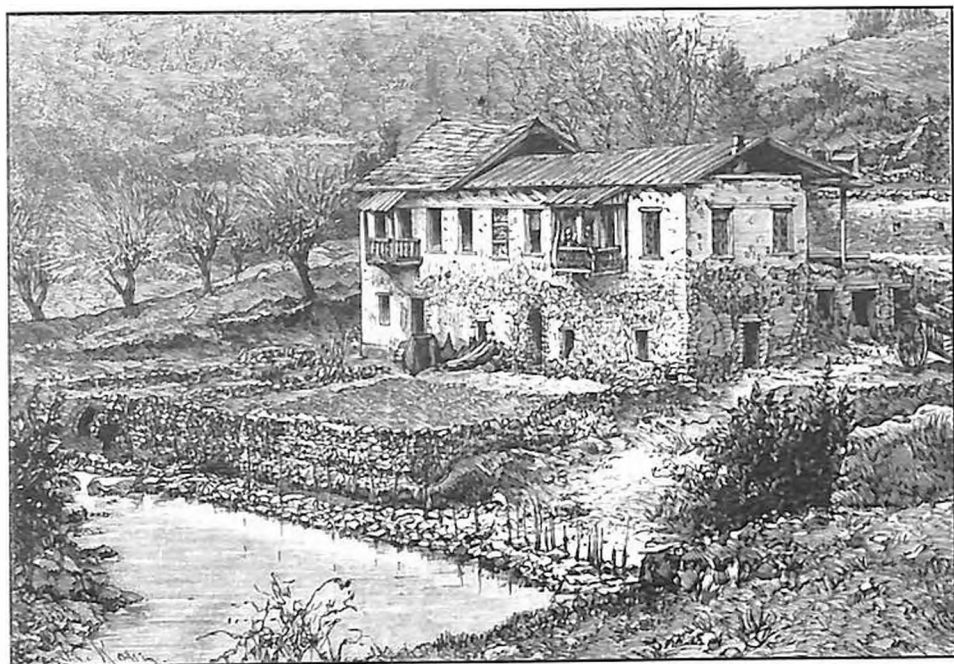
Դավիթ Մելիք-Բեգլարյանի
տապանաքարը Չիմսուրայում

Գեներալ-լեյտենանտ
Անդրեյ Աթաբեկյան

Գարեգին Աթաբեկյան

Աթաբեկյանների ջրաղացը

Մելիք-Վանի Աթաբեկյանի
կնիքը

Աթաբեկյանների
զինանշանը

Հովսեփ-բեկ Աթաբեկյանի տապանաքարը

Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյան

ոչ մի քայլ չէին նահանջում նրա դեմ սկսած պայքարից»¹⁰⁵։ Ըստ էության, Փանահ խանին այդպես էլ չհաջողվեց իր իշխանությունը տարածել Դիզակի, Գյուլիստանի և Զրաբերդի մելիքությունների վրա։ Փանահի մահից հետո (1762) նրա որդին և հաջորդը՝ Իբրահիմ խանը (1762-1806), ստիպված էր դեռևս երկար պայքար մղելու այդ ինքնիշխան հայկական մելիքություններին դեմ։

Արցախի մելիքները, թեև ոչ նախկին չափով, սակայն իրենց ղինուժը պահպանել էին նաև XVIII դ. երկրորդ կեսին։ Վրաց թագավոր Հերակլ II-ը 1769 թ. կազմած Վրաստանին սահմանակից մարզերի նկարագրության մեջ այդ մասին գրում է. «Խամսան մի տիրություն է, որի ամբողջ բնակչությունը հայեր են... Հայերն ունեն մեծ բերդ։ Զիվանշիրցիներից կռվի մեջ կմտնեն երկու հազար հինգ հարյուր հոգի, իսկ հայերից՝ չորս հազար հինգ հարյուր։ Խամսայի հայերը կռվելու գործում չափազանց քաջ են»¹⁰⁶։ Վրաց թագավորը միաժամանակ նկատում է նաև, որ հայ մելիքների անմիաբանությունը պատճառով է ջիվանշիրցի ինքնակոչ Փանահ խանը հաստատվել Արցախում։

XVIII դ. 80-ական թթ. Արցախի մելիքները դեռևս պահպանում էին իրենց ռազմական կարողությունները։ Այսպես, հայ-ռուսական բանավարությունների ընթացքում՝ 1780 թ. հունվարի 13-ին, Հովսեփ արք. Արղունյանը զորավար Ալ. Սուվորովին տեղեկացնում է, որ Արցախի մելիքներից յուրաքանչյուրն իր արամադրության տակ ունի 1000 զինվոր¹⁰⁷, «սինքն՝ միավորվելու դեպքում նրանց ղինվորական ուժը իրող էր հասնել հինգ հազարի։ Սակայն, ցավով պետք է արձանագրել, որ Արցախի մելիքությունների գոյության ավելի քան 200 տարվա պատմության մեջ մելիքների ղինուժը, բացա-

¹⁰⁵ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 60.

¹⁰⁶ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 94-95.

¹⁰⁷ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Յովսէփ Արղունեան, էջ 25:

ոռւթյամբ 1720-ական թիվ., այդպես էլ չկարողացավ համախմբվել մեկ դրոշակի ներքո:

1790-ական թիվ. սկզբին, երբ Շուշիի Իբրահիմ խանից հալածական Գյուլիստանի Մելիք-Աբով Մելիք-Բեգլարյանը և Զրաբերդի Մելիք-Մեջլում Մելիք-Իսրայելյանը ապաստանել էին Գանձակում՝ Զավադ խանի մոտ, այնտեղից պարբերաբար իրենց հեծելախմբերով հարձակումներ էին գործում Իբրահիմ խանի դեմ: «Այդ արշավանքները տեեցին մի քանի տարի... Ամեն մի հարձակում վերջանում էր կոտորածով, հրդեհով, ավերածով և գերեվարությամբ: Ղարաբաղի թուրքերը սկսեցին այդ ժամանակ հայի ձևով հագնվել, որ չճանաչվեն: Ամեն մի թուրք, որ հայերի ձեռքն էր ընկնում, անխնա կերպով սպանվում էր: Արշավանքներն առաջնորդում էին Դալի-Մահ-րասան (Ավագ վարդապետը), Թյուլի-Արզումանը և շուշեցի զարդար Մելքումը: Նրանք այն աստիճան նեղի մեջ դրին Իբրահիմ խանին, որ բոլորովին կտրեցին Թարթառ գետի անցքը և ոչ մի մահմեդական չէր համարձակվում դեպի Գանձակի կողմերը անցկենալ»¹⁰⁸: Այդ ժամանակների ծնունդ է «մուսուլմանի գլուխ՝ սխտորի գլուխ» արտահայտությունը¹⁰⁹: Մելիքական ոչ մեծաթիվ հեծելախմբերը շարժունակության և տեղանքին քաջածանոթ լինելու շնորհիվ կարողանում էին առավելություն ստանալ խանական զորքերի դեմ մղվող կռիվներում: Այդ մարտերը թեև տեղական նշանակություն ունեին և չէին կարող մեծ խնդիրներ լուծել, այնուամենայնիվ Արցախի մելիքությունների պատմության հերոսական էջերից են: Այդ ժամանակների ժողովրդական հերոսների ոգով դաստիարակված արցախցի ֆիդայիների մի ողջ աստղաբույլ աչքի ընկավ XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայոց ազգային-ազատագրական պայքարում:

¹⁰⁸ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 495-496:

¹⁰⁹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 370:

Արցախի մելիքներից շատերը իրենց զորաջոկատներով ակտիվորեն մասնակցել են 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Այդ մարտերում աչքի են ընկել Վարանդայի տիրակալ Մելիք-Ջոմշուդ Մելիք-Շահնազարյանի, Գյուլիստանի տիրակալ Մելիք-Աբովի որդու՝ Ռոստոմ-բեկ Մելիք-Բեգլարյանի և Գյուլյաթաղի Մելիք-Բովչան Մելիք-Ալլահվերդյանի հեծելախմբերը: Վերջինիս զորաջոկատում իր մարտական մկրտովթյունը ստացավ կոսապատցի Վանի յուզբաշին՝ ասպագա նշանավոր Մելիք-Վանի Աթաբեկյանը, որի սխրագործովթյուններին է նվիրված ռուս պատմաբան Վ. Պոստոյի «Ղարաբաղի առաջին կամավորները» աշխատությունը¹¹⁰:

Կովկասի կառավարչապետ Պ. Յիցիանովը 1804 թ. մայիսի 20-ին հավատարիմ ծառայովթյան դիմաց կայսեր կողմից Մելիք-Ջոմշուդին պարգևատրել է արծաթյա սրով¹¹¹: Իսկ 1805 թ. մարտի 23-ի դրովթյամբ Պ. Յիցիանովը, նշելով Մելիք-Ջոմշուդի անձնվեր ծառայովթյունները Երևանյան արշավանքի ընթացքում, կայսեր անունից երախտագիտովթյուն է հայտանել նրան¹¹²:

Արցախի մելիքների զորաջոկատները շոշափելի ներդրում են ունեցել ռուսական բանակի հաղթանակներում՝ դրանով նպաստելով իրենց հայրենիքի միավորմանը Ռուսաստանին:

Արցախի մի քանի մելիքներ իրենց զորաջոկատներով ցարական բանակի կազմում մասնակցել են նաև կովկասյան լեռնականների դեմ մղված ռազմական գործողովթյուններին: Այսպես, Ջրաբերդ գավառի տիրակալ Մելիք-Վանի Աթաբեկյանը 1819 թ. օգոստոսին իր հեծելախմբով մասնակցել է Ղալ-

¹¹⁰ Потто В., Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902. Այսուհետև իղելու ենք սույն աշխատության հայերեն թարգմանությունը՝ Պոստոյ Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Ե., 1974:

¹¹¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 168, պատճեն:

¹¹² Նույն տեղում, թղթ. 240, վավ. 170, պատճեն:

թաղի և Տաբասարանի հնազանդեցմանը: Այդ մարտերի ժամանակ Մելիք-Վանու ցուցաբերած խիզախությունն մասին է վկայում Կովկասի կառավարչապետ Ա. Երմոլովի կողմից 1821 թ. դեկտեմբերի 28-ին նրան տրված վկայագիրը, որտեղ կարդում ենք. «Թագավոր Կայսրը գնահատելով ծառայության նկատմամբ Ձեր գերազանց ջանասիրությունը և լեզգիների ու կոչինցիների դեմ մղած կռիվներում ցուցաբերած արիության համար Ամենաողորմածը բարեհաճել է Ձեզ պարգևատրել սույն գրություն հետ ուղեկցող «քաջության համար» ոսկյա մեդալով, Գեորգիևյան ժապավենով»¹¹³: Այս կապակցությամբ Վ. Պոտտոն իրավացիորեն նշում է. «Ալեքսեյ Պետրովիչի (Երմոլովի-Ա. Մ.) ժամանակ քչերը կարող էին սլարժենալ նման պարգևներով»¹¹⁴: Իսկ արցախցի մեկ այլ ազնվական՝ Վարանդայի Մելիք-Ջումշուդի որդի Բահրամ-բեկ Մելիք-Շահնազարյանը, 1818 թ. լեզգիների դեմ իրագործված արշավանքին մասնակցելու համար ստացել է պրապորշչիկի աստիճան¹¹⁵: Կարծում ենք, նա ևս Մելիք-Վանու նման այդ արշավանքին մասնակցել է իր զորաջոկատով:

Այս տոհմի մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Խաչատուր-բեկ Մելիք-Շահնազարյանը, 1831 թ. կովկասյան լեռնականների դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած քաջության համար Նիկոլայ 1-ի՝ 1833 թ. հուլիսի 11-ի հրամանագրով պարգևատրվել է Ս. Աննայի երրորդ աստիճանի շքանշանով¹¹⁶:

Արցախի մելիքները զինուժ ունեցել են նաև XIX դարի 20-ական թվականներին: Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի թափորի կազմում 1822 թ. Գյուլիստանում գտնված գրող Մ. Թադիադյանը վկայում է, որ այդ «գալառն բովանդակ կառուած էր անխախտ ժառանգութեան Մէլիք Յովսեփայ Փրիդո-

¹¹³ Պոտտո Վ., նշվ. աշխ., էջ 40:

¹¹⁴ Նույն տեղում:

¹¹⁵ РГВИА, ф. 395, оп. 92, д. 154, л. 1.

¹¹⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 24, վավ. 121:

նեան և եղբարց, որ կարէր հանել ըստ հարկին՝ ձիաւորս հինգ հազար ի պատերազմ, ողջ Հայս՝ արիս և քաջամարտիկս»¹¹⁷: Բերված փաստերը վկայում են, որ Արցախի մեկիքներին հաջողվել է իրենց ռազմական կարողությունները պահպանել ընդհուպ մինչև մեկիքությունների ժամանակաշրջանի սովոր-տը:

¹¹⁷ Թադիադյան Մ., Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Ե., 1975, էջ 164:

**Բ) ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՅԱԽԻ
ՄԵԼԻԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Արցախի մեղիքություններում դատարանները եղել են տեղական կառավարման կարևոր օղակներ, իսկ մեղիքների իրավասությունների մեջ է մտել նաև դատավարությունը: Մեղիք-Շահնազարյանների դատաստանական գործի փաստաթղթերից մեկը վկայում է, որ Արցախի մեղիքությունների կազմավորումից սկսած՝ «խամսայի հինգ մահալների տիրակալները..., իշխելով այդ մահալներում, իրավունք ունեին, որով պատժում էին հպատակներին հանցագործությունների համար»¹¹⁹: Արցախի մեղիքություններում դատավարության կարգի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են հավաքել ազգագրագետ Ե. Լալայանը¹¹⁹ և Հ. Մուսայելյանը¹²⁰: Հիմնականում հենց այդ տվյալների օգնությամբ ենք պատկերացում կազմում մեղիքական դատարանի մասին, որովհետև ժամանակին նրանց արձակած դատավճիռները չեն արձանագրվել:

Առհասարակ, դատավարությունն Արցախի մեղիքություններում պարզ էր: Արցախի յուրաքանչյուր մեղիքությունում դատական իշխանությունը կենտրոնացած էր տվյալ գավառի մեղիքի ձեռքում: Ծանր հանցանքները քննում էր մեղիքը, իսկ թեթևները և գյուղական վեճերը՝ նրա հաստատած տանուտերերը: Վերջին դեպքում նրանք գեղջավազի պաշտոնը զուգակցում էին դատավորի պաշտոնի հետ: Այդ դատարանները կարելի է անվանել տանուտիրական¹²¹: Ի տարբերություն Ղարաբաղի խանությունում գործող մահմեդական

¹¹⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 180, թ. 48:

¹¹⁹ «Ազգագրական հանդես», 1899, գիրք Ե, N 1, էջ 253-255, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, էջ 245-247:

¹²⁰ Մուսայելյան Հ., Ղարաբաղի նուաճման հարիւրամեակը, «Արարատ», 1914, թիւ 4, էջ 251-253:

¹²¹ Թորոսյան Խ., Դատարանային համակարգը միջնադարյան Հայաստանում ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1965, թիվ 12, էջ 94:

դատարանի, որի անդամները ղեկավարվում էին շարիաթով, դատավարության ժամանակ «Հայերն առաջնորդվում էին ինչպես կանոնական, այնպես էլ սովորութային իրավունքի նորմերով, իսկ որոշ դեպքերում էլ օգտվում էին Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից»¹²²։ Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ հմուտ հայագետ Վ. Բաստամյանցը Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» իր հրատարակությանը կցած առաջաբանում գրում է. «Հաւանական է», որ «Խաչենոյ երկրի իշխանները՝ Վախթանգը և նորա յաջորդները ի պատիւ Մխիթարի ընդունեցին նորա Դատաստանագիրքը, եթէ ո՛չ բոլորովին, գոնեա մասամբ, և գործադրում էին իւրեանց դաւառում»¹²³։ Իր առաջաբանի մեկ այլ էջում նա նշում է. «Գործածութիւն ունեցաւ, անշուշտ, Մխիթարի Դատաստանագիրքը բուն իսկ Հայաստանում, կամ գոնեա նորա մի քանի նահանգներում, մանաւանդ Խաչէն դաւառում։ Վերջինիս վերաբերմամբ այս ենթադրութիւնը հաստատվում է Վենետիկի օրինակի հետևեալ փոքրիկ յիշատակարանով. «Տէր Աստուած վայելել տուցէ աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Վախտանգայ՝ որդւոյ Հասանայ, ի կամս իւր զգիրքս դատաստանի անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուիրան սորին»¹²⁴։ Այս հիշատակարանի հիման վրա Գոշի «Դատաստանագրքի» մեկ այլ հմուտ ուսումնասիրող՝ Խ. Թորոսյանը ավելացնում է. «Վախթանգը, բարեկամի հանգամանքով, նախապես պետք է իմանար Դատաստանագրքի ինչ-ինչոցը, դրական վերաբերմունք ունենար դրա

¹²² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Ե., 1974, էջ 17, Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Ե., 1989, էջ 36։

¹²³ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք հայոց, իրաւաբանական հետազոտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբ Վ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 178։

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 104։ Այժմ այդ ձեռագիրը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մատենադարանում 1237 թվահամարի տակ (տես Մայրցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 2, կազմեց՝ Ա. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1996, էջ 329, տես նաև՝ «Բազմավէպ», 1848, թիւ 8, էջ 119)։

նկատմամբ, որպեսզի հեղինակը կարողանար նման մի հանձնարարականով («անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուիրան սորին») Դատաստանագիրք նվիրել նրան»¹²⁵: Իսկ Վախթանգ իշխանի մահից (1214 թ.) մինչև Արցախի մեկիքությունների կազմավորումն ընկած դարերի ընթացքում խաչեն գավառում իշխանությունն անընդմեջ գտնվել է նույն՝ Հասան-Ջալալյան տոհմի ձեռքում: Ինքնին ծագում է ենթադրությունը, որ խաչենի Վախթանգ իշխանի շառավիղները՝ Հասան-Ջալալյան մեկիքները, ևս կարող էին ծանոթ լինել Գոշի «Դատաստանագրքին» և որոշ դեպքերում կիրառել այն իրենց դատավարությունների ընթացքում: Սակայն, փաստերի բացակայությունը, ինչպես նաև դատավարությունների բանավոր լինելը, հնարավորություն չեն տալիս վերջնական պատասխան տալ այս հարցին: Հստակ է սակայն, որ Արցախի մեկիքություններում, ամբողջությամբ վերցված, դատավարության ելքը հիմնականում կախված էր սովորութային իրավունքի նորմերից և մեկիքի կամքից, որը հպատակների համար օրենքի ուժ ուներ:

Մեկիքական «դատավարության համար հատուկ շենք չկար. դատը տեսնվում էր մեկիքի տան բակում կամ ապարանքի սենյակներից մեկում: Շատ անգամ պատահում էր, որ մեկիքը փողոցում, հրապարակում էլ դատ էր կտրում»¹²⁶: Դատավարության հատուկ օրեր չկային, սակայն նախընտրելի օրը կիրակին էր, երբ մեկիքի ենթակայության ներքո գտնվող շրջակա գյուղերի բնակիչները ևս գալիս էին գանգատվելու կամ բողոքարկելու տանուտերերի արձակած վճիռները: Այս դեպքում, այնպես, ինչպես «իշխանական դատարանը վճռաբեկ ատյան էր ստորին դատարանի նկատմամբ»¹²⁷, այնպես էլ մեկիքական դատարանը հանդես էր գալիս որպես վճռաբեկ ատյան տանուտիրական դատարանի նկատմամբ: Մեկիքի վճիռը

¹²⁵ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխ.՝ Խ. Թորոսյանի, Ե., 1975, էջ ԼԸ-ԼԹ:

¹²⁶ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 245-246:

¹²⁷ Թորոսյան Խ., նշվ. աշխ., «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1965, թիվ 12, էջ 96:

վերջնական էր և բողոքարկման ենթակա չէր: Մեկիքի վճույց դժգոհողները երբեմն անցնում էին թշնամի մեկիքի կողմը կամ համալրում խանի լրտեսների բանակը:

Մեկիքների իրականացրած դատավարության գործընթացը չափազանց սլարգ էր: Վկաներ չլինելու դեպքում հաճախ միայն երգումը բավարար էր դատավճիռ կայացնելու համար, և ի սլատիվ նահապետական սովորութիւններով ապրող այդ մարդկանց, «ոչ միայն շատ հազիվ էին սլատահում սուտ երգ-վողներ, այլև երբեմն հանցանքը հանձն էին առնում, որպեսզի չեբրդվեն»¹²⁸: Պետք է նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում դատաստանական երգման հիման վրա դատավճիռ կայացնելը տարածված է եղել նաև այլուր: Մասնավորապես, Երևանի խանությունում քաղաքացիական գործերի քննությունն ուսումնասիրած Ե. Շահազիզը գրում է, որ դանդաղատվորներին լսելուց հետո շարիաթական հոգևոր դատարանի անդամները «նախ հարցովործ են արել սլատասխանողի վկաներին, հետո հայցվորի. եթե վկաներ չեն եղել, առաջարկվել է երկու կողմին երգվել, եւ այդ դեպքում առավելությունը տրվել է սլատասխանողին»¹²⁹: Համագրելով այս երկու տեղեկությունները՝ կարող ենք սլատկերացում կազմել այդ ժամանակաշրջանի դատավարության գործընթացի մասին առհասարակ:

Արցախի մեկիքություններում կատարողական իշխանությունը ևս գտնվում էր մեկիքների ձեռքում: Հայ իրավունքի սլատմության մասնադետ Խ. Թորոսյանը իրավացիորեն նշում է. «Հայկական թագավորության, կամ իշխանապետության, կամ իշխանությունների գոյության սլայմաններում սլարհական դատարանները առաջնակարգ դեր են խաղացել ոչ միայն այն փաստի ուժով, որ միաժամանակ դատավորներ էին իրենք՝ մարմնավոր բարձրագույն ու տեղական իշխանության ներկայացուցիչները (տվյալ դեպքում՝ մեկիքներ-Ա. Մ.), այլև

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 246:

¹²⁹ Շահազիզ Ե., Հին Երևանը, Ե., 2003, էջ 113:

ցարդ արժանի ուշադրության չարժանացած այն կարեւոր պատճառով, որ նրանց ձեռքին էր հարկադրանքի ուժը, այդ բառի զինական-ոստիկանական իմաստով. հանգամանք, առանց որի իրավունքը ոչինչ է»¹³⁰: Արցախյան իրականության ուսումնասիրությունը ևս խոսում է այս տեսակետի իրավացիության օգտին: Իրենց տիրույթներում ունենալով գործելու լիակատար ինքնուրույնություն, մեկիքները նշանակում էին բազմազան պատիժներ՝ կախված հանցագործության բնույթից և իրենց հայեցողությունից: Ամենատարածված պատիժները ծեծը և տուգանքն էին: Վերջինս մեկիքները վերցնում էին իրենց օգտին, ինչն, անկասկած, «տեղիք էր տալիս չարաչահումներին»¹³¹: Նշելի է, որ «միայն տուգանքների արդյունքը տալիս էր Շահնազարին 20 հազար ռուբլի»¹³²:

Տրվում էին նաև այլ պատիժներ: Այսպես, երբեմն հանցապարտներին արգելափակում էին մեկիքի ախոռում կամ տան սենյակներից մեկում, որը ծառայում էր որպես բանտ: Իսկ անբարոյական կանանց սպառնում էր անվանարկությունը, երբ նրանց նստեցնում էին էջի վրա, պոչը ձեռքը տալիս, երեսին մուր քսում և պտտեցնում դյուղով, կամ անուղղելիներին կապում էին ձիու պոչից և քարչ տալիս: Մեկիք-Հովսեփ Ա-ն այդպես սպանել է պոռնիկ Մարիամին¹³³:

Մեկիքը իր հպատակների հայրն էր համարվում, և հիմնականում զթասրտությամբ էր վարվում նրանց հետ, սակայն առավել ծանր հանցանք գործողներին իրավունք ունեւր մահապատժի դատապարտելու: Արցախի մեկիքների՝ ինքնուրույն մահապատժի դատավճիռներ կայացնելու մասին են վկայում

¹³⁰ Թորոսյան Խ., Ընդդատությունը միջնադարյան Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 8, 1967, էջ 91:

¹³¹ Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մեկիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, «ԲՀԱ», 1966, թիվ 1, էջ 200:

¹³² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 23, նույնի՝ Խոջայական կապիտալ, Ե., 1934, էջ 168.

¹³³ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 246-247:

նաև հնդկահայ ակադեմիկոս-ժամանակակիցները: «Նոր տեսարակում» մասնավորապես Զրաբերդի Մելիք-Ադամի այդ իրավունքի մասին կարգում ենք. «Ինքնագլուխ (անկախ-Ա. Մ.) իշխան է, այնպես որ կարող է իրեն ենթակա ժողովրդի միջից հանցավորին, վնասապարտին կամ դատապարտելին, ով էլ որ նա լինի, ինքնակամ կերպով պատժել ու սպանել՝ առանց որևէ մեկի հրամանի»¹³⁴: Իսկ Պարսկաստանի անցյալին լավատեսլիկ հասարակական դործիչ Գ. Շիրմազանյանը 1857 թ. ապրիլի 27-ին Թավրիզից Գ. Ախվերդյանին ուղղած մի ուշադրավ նամակում գրում է. «Ղարաբաղու մելիքներն ոչ մինին չէին նմանիլ..., միայն նշանակյալ հարկն կը տային և յուրյանք յուրյանց գլխու մարդ կը սպանեին, կը սպառնեին»¹³⁵: Մեզ են հասել նաև մի քանի մահապատժի ենթարկվածների անուններ: Այսպես, Մելիք-Աբով Գ-ը անհնազանդության համար Բոլնիսում ծառից կախել է տվել Փանոսենց Հայրապետին, իսկ Մելիք-Բեդլարը հրամայել է սպանել հովիվ Հախվերդուն՝ գլխին շիկացրած երկաթ դնելով¹³⁶:

Համեմատության համար նշենք, որ ի տարբերություն Արցախի մելիքների, Երևանի մելիքները չեն ունեցել մահապատժի դատավճիռ կայացնելու իրավունք, այլ իրականացրել են միայն վճռաբեկ ատյանի գործառույթներ: Գերմանացի ճանապարհորդ բարոն Օ. Հակոտհառզենը այդ մասին գրում է. «Եթէ ոք ի շինական դատարան մտեալ և անբաւական ելանէր, բողոքէր սոցա. նոյնպէս ի մեծամեծ վէճս դիմէին առ սոսա. ամենայն վճիռ սոցա լինէր բերանացի. ունէին իշխանութիւն բանտարկելոյ և դատելոյ պատժովք, այլ ոչ ի մահ, որ դործ էր

¹³⁴ Նոր տեսարակ, որ կոչվում է Իորդորակ, Ե., 1991, էջ 102-103:

¹³⁵ Հովհաննիսյան Ա., Գ. Ախվերդյանի և Գ. Շիրմազանյանի նամակափոխանակությունը Վրաստանի և Պարսկաստանի համընթացությունների մասին, «ՊԲՀ», 1963, թիվ 2, էջ 213-214:

¹³⁶ Լալայան Ե., Ոշվ. աշխ., էջ 246-247:

միայն Սարտարին Երևանայ»¹³⁷: Նա խաչատուր Աբովյանի՝ իրեն հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա ներկայացնում է նաև Երևանի մելիք Սահակ Մելիք-Աղամալյանի իրականացրած դատավարությունը. «Զկնի սկիզբն լինէր դատաստանի. բողոքարկուք յառաջ բերէին զբողոքս, յանցաւորք զպատասխանին: Սահակ իբրև լսէր զբանս երկոցունց կողմանցն ևս, տայր ապա վճիռ արդար և անփոփոխելի, վասն զի ճանաչէր լաւապէս ամենեցուն զներքին բնաւորութիւնս, և զյանցաւորս խստիւ պատուհասէր»¹³⁸:

Առհասարակ, փաստերը վկայում են, որ հզոր և մարտերում կոփված մելիքները կարողացել են իրենց հեղինակությամբ կարգ ու կանոն հաստատել սեփական դավառներում: Այստեղ տեղին է մեջբերել Առաքել Կոստանյանցի տեղեկությունը Դիզակ գավառի 1746-1781 թթ. տիրակալ Մելիք-Եսայու արդարադատության վերաբերյալ. «Անհնարին էր զերծանելն ի ձեռաց նորա, ոչ կաշառօք և ոչ միջնորդական բարեխօսութեամբ. իւրաքանչիւրոցն ըստ չարագործութեան հատուցանէր պատիժ և պատուհաս. զմահապարտսն խեղդամահ առնէր. ոմանց զմի ձեռն հատանէր և ոմանց զաչսն հանեալ կուրացուցանէր. արդարև դողայր և սարսէր նահանգն, որ ընդ իշխանութեամբ նորա էր. վէճ և կռիւ կանանց մանաւանդ բարձրաձայնելն միանգամայն վերացուցեալ էր յամենայն բնակչաց. նաև գողութիւն, պոռնկութիւն, մարդասպանութիւն և այլ ինչ չար պատահարս բոլորն ի գաւառէն ի բաց հեռացուցեալ»¹³⁹: Իր արդարադատությամբ ոչ պակաս հռչակված էր նաև Դիզակ գավառի մեկ այլ տիրակալ՝ Մելիք-Աբասը, որը «զդատողութիւն մեղաւորաց և վնասակար անձանց ամենեւին իսկ առանց արծաթսիրութեան և կաշառաց առնէր, զմահապարտսն զամե-

¹³⁷ Օգոստոս ֆօն Բակստիաուզեն, Ճանապարհորդութիւն յայսկոյս Կովկասու, այն է ի Դայս եւ ի Վիրս, Վաղարշապատ, 1872, էջ 185-186, տես նաև Շահագիգ Ե., նշվ. աշխ., էջ 90-91:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 188-189, Շահագիգ Ե., նշվ. աշխ., էջ 89:

¹³⁹ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, էջ 45:

նայն պատժէր առանց ազատութեան. կախէր զոմանս ի վերայ մեծի ճանսպարհի զկախաղանէ. զոմանս հրամայէր ծառայիցն սրախողխող առնել առաջի սաւաղակաց և հասարակութեան, զի մի ոք այնուհետեւ վստահասցի զնոյն դործել չարութիւն: Արդարեւ սարսեալ դողայր դաւառն առաջի նորա»¹⁴⁰: Վկայակոչված փաստերը գալիս են ասպցուցելու, որ Ղարաբաղում 1750-ական թթ. խանութեան հաստատումից հետո էլ տեղի յուրաքանչյուր մեկիքությունում դատավարութեան իրավունքը գտնվում էր տվյալ գավառի մեկիքի ձեռքում:

Մեկիքների իրավասութեան ներքո էին գտնվում նաև, մերօրյա տերմինաբանութեամբ, քաղաքացիական գործերի քննությունն ու լուծումը: Մեկիքների թույլտվութեամբ են կատարվել իրենց հսկատակների ամուսնությունները: «Յուրաքանչյուր պսակի հրաման տալիս հսկատակները մեկիքին վճարում էին 3-6 ռուբլի, ռուսական փողով հաշված... Երբ հարսը ուրիշ գյուղ էին տանում, պարտավոր էին ավելի վճարել»¹⁴¹: Այդ կապակցութեամբ Ե. Լալայանը հաղորդում է մեկ այլ ուշագրավ մանրամասնություն, ըստ որի երբեմն «պսակի գրավոր, կնքած հրաման տալու փոխարեն մեկիքը բավականացել է միայն յուր համրիչը տալով, որ ներկայացրել են քահանային, և սա կատարել է պսակը»¹⁴²:

Իհարկե, ավանդաբար հոգևոր իշխանութեան իրավասութեանը վերաբերվող այդ գործերում հաշվի է առնվել նաև եկեղեցականների կարծիքը: Այսպես, վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին 1815 թ. հունիսի 30-ին Եզիա քահանային ուղղված նամակում վերջինիս պատվիրել է. «Զի գզիր իմաչատուրի տղայ Աւետիքն և Գասպարի դուստր Հուռումն որոյ աղապաւ մէկիք Բաղրն (Մեկիք-Բեգլարյան-Ա. Մ.) և քահանայքն և քովխէքն գրեալ էին թէ տղայն այրի է և աղ-

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁴¹ Լալայան Ե., Ոշվ. աշխ., էջ 243:

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 252:

ջիկն երեսուն և հինգ տարեկան է և գերի անկեալ ևս, որոյ լիցի հրաման պսակելոյ: Արդ ուրեմն գրեմ քեզ, որ եթէ ճշմարտապէս այն աղջիկն կամ ԼԵ (35) կամ Լ (30) տարեկան լինի և կամ ԻԵ (25) տարեկան լինի պսակեսցիք զնոսա, իսկ եթէ ոչ՝ ծանուցիք մեզ առանց պսակելոյ»¹⁴³:

Մելիքները երբեմն միջամտել են նաև իրենց հպատակների ամուսնալուծություններին: Մասնավորապես, «Մելիք-Հովսեփ Ա-ին դանդատվում է Մուսին, թե կինը յուր հետ լավ չի վարվում: Սա էլ հրամայում է անմիջապես նրան բաժանել և մի ուրիշի հետ պսակել, որ և կատարում են»¹⁴⁴: Իսկ Մատենադարանում պահվող 1816 թ. ապրիլի 27-ին գրված մեկ այլ փաստաթղթում Գանձակի Հարություն վարդապետը դանդատվում է Ներսես Աշտարակեցուն, թե «եկեալ աստ մէլիք Ուսուբեան մէլիք Բաղըրն ստիպմամբ հարկադրէ զիս բաժանել իւր սօլնսեցի խաչատուր այրն՝ որոյ խաբէութեամբ աստ պսակեցեալն է»¹⁴⁵: Սակայն, այս դեպքերում, կարծում ենք, գործ ունենք ոչ թե օրինաչափությունների, այլ հարկադրանքի ուժով պայմանավորված մելիքական կամայականությունների հետ:

Մելիքների համաձայնությամբ են կայացվել նաև որդեգրման գործողությունները: Այսպես, XVII դ. կեսերին Գանձասարի կաթողիկոսությունում ծայր առած աթոռակալական պայքարին վերջ տալու նպատակով «խաչենի մելիք Աթաբեկ Հասան-Ջալալյանի նախաձեռնությամբ համաձայնություն կայացվեց, ըստ որի, Պետրոսը (խանձքեցի-Ա. Մ.) դառնում է Գրիգոր կաթողիկոսի որդեգիրը և դրանով՝ նաև Հասան-Ջալալյան սոհմի անդամը»¹⁴⁶: Դրանով նա, որպես Հասան-

¹⁴³ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164բ, վավ. 648:

¹⁴⁴ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 241:

¹⁴⁵ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 475:

¹⁴⁶ Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս խանձքեցի կաթողիկոսի օրոք, «ԼԳ», 2000, թիվ 1, էջ 90:

Ջալալյան տոհմի անդամ, իրավունք էր ստանում հաջորդել իրեն որդեգրած Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոսին:

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ մեկիքություններից այլևս ոչինչ էէր մնացել, մեկիքների ժառանգները «թեպետ ոչ դատավոր, բայց որպես գյուղի ամենագլխիկ և հեղինակավոր մարդ, դատ էին կտրում, կամ գյուղական դատավորների և տանուտիրոջ վրա ճնշում գործելով, դատը իրենց կամեցածի պես վճռել տալիս: Գյուղացիները այս բեկերին գյուղական պաշտոնյաններից ավելի խելացի և ավելի հեղինակավոր անձնավորություն համարելով, սիրով նրանց էին դիմում և խընդրում վերջացնել իրենց դատը»¹³⁷: Բնականաբար, այս դեպքերում մեկիքների ժառանգները բանեցրել են իրենց նախնիների երբեմնի իրավասությունները:

Այսպիսով, եղած փաստերի ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ Արցախի մեկիքները, առաջնորդվելով հիմնականում սովորութային իրավունքի նորմերով, իրականացրել են դատավարություն, որը, սակայն, բավարարել է նահապետական կացութաձևով ասլրող մարդկանց պահանջները:

¹⁴⁷ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 254-255:

Գ) ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՊԱՐՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արցախի մելիքները, ներքին կառավարման հարցերում ունենալով գործելու լիակատար ինքնուրույնություն, պատասխանատու էին պետական հարկերի գանձման և ժամանակին շահական գանձարանը մոծելու համար: Ընդ որում, «եթե տարեկան հարկը մելիքը չէր վճարում շահական գանձարանին, նշանակում էր նա ապստամբել է»¹⁴⁸:

Այնուհանդերձ, Արցախի մելիքությունների պատմություն մեջ հայտնի է մի դեպք, երբ Վարսանդայի 1730-1736 թթ. տիրակալ Մելիք-Հուսեինը, օգտվելով թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ ստեղծված խառը իրավիճակից, հարկ չի վճարել: Ժամանակակիցները այնքան են կարևորել այս փաստը, որ այդ մասին արձանագրել են մելիքի շիրմաքարին.

«Սա ոչ ետ հարկ թագաւորի,
Ամուր պարիսպ էր աշխարհի,
Թագ, պարծանք հայոց ազգի,
Պատերազմեաց հետ օսմանցի,
Յոյժ կոտորեաց ազգէն տաճկի»¹⁴⁹:

Սույն ենթագլուխը նվիրված է նմանատիպ մեկ այլ դեպքի պարզաբանմանը, որի վերաբերյալ մի տեղեկություն հանդիպեցինք Մատենադարանում 7429 թվահամարի տակ պահվող XIX դ. կեսերի հեղինակ Միքայել-բեկ Մելիք-Շահնազարյանի «Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին» ձեռագիրը ուսումնասիրելիս: Նկատենք, որ թեև Բ. Ուլուբաբյանը սույն երկը իրավացիորեն համարել է «հիշյալ տոհմի զարմիկների երևակայության մարզին վերաբերող ետնաստեղծ պատմություն»¹⁵⁰, սակայն ձեռագրի մանրակրկիտ ուսումնա-

¹⁴⁸ Պողոսյան Ֆ., նշվ. աշխ., «ԲՀԱ», 1966, թիվ 1, էջ 204:

¹⁴⁹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 441, Բարխուտարեանց Ս., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 45, Դիվան, V, Արցախ, էջ 149:

¹⁵⁰ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 404:

սիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ այն, գրված լինելով հիմնականում ավանդազրույցների հիման վրա և ունենալով Մելիք-Շահնազարին արդարացնելու անթաքույց միտում, այնուհանդերձ պարունակում է նաև մի քանի ուշադրավ գրվագներ, որոնք կարող են որպես բանալի ծառայել Արցախի մելիքությունների պատմության որոշ չբացահայտված հարցերի լուսաբանման համար: Այդ հարցերից մեկն էլ վերաբերվում է Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի հանգամանքների պարզաբանմանը: Ձեռագրում այդ մասին կարդում ենք. «Մելիք-Միրզաբեկն ասպտամ[բ]վում է Նատիրից և հարկ չի տալիս. կարծում է թէ շահ Հոսեյին[ն] է ու ինքն Մելիք-Հոսեյինն»¹⁵¹:

Հարկ է ճշտել, որ Վարանդայում Մելիք-Հոսեյինի իշխանության ժամանակ Իրանի շահը ոչ թե Սուլթան Հոսեյինն (1694-1722) էր, ինչպես գրված է ձեռագրում, այլ նրա որդի Թահմասպ Բ-ը, որը «Սպահանի պաշարման ընթացքում կարողանում է աֆղանական զորքերի օղակը ճեղքելով հեռանալ Ղազվին, որտեղ 1722 թ. նոյեմբերի 10-ին իրեն շահ է հռչակում, նաև իր անունով խուժբա է հնչեցնում, գրամներ հատում և հրամանագրեր հրապարակում: Թեև նրա իշխանությունը ավելի շատ ձևական էր, այն տևում է շուրջ 10 տարի»¹⁵²: Ժամանակակիցները նրան բնութագրել են որպես «անբաղդ և անարի և գինեմոլ» անձնավորության¹⁵³: Եվ հենց այս գուռ ձևական իշխանություն ունեցող շահին է, որ հարկ չէր վճարում նրա իսկ 1142 հ. թ. զի հեջջե ամսի (1730 թ. հունիսի 17 –

¹⁵¹ Միքայել-բեկ Մելիք-Շահնազարեան, Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին, Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43ա:

¹⁵² Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, III, էջ 23, Կոստրիկյան Բ., Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-1731 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», 2004, XXIII, էջ 356:

¹⁵³ Տեր-Ավետիսյան Ս., Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Գակոբ Շամախեցու), էջ 36:

հուլիսի 17) հրովարտակով Վարանդա գավառի տիրակալ նշահակված Մելիք-Հուսեինը¹⁵⁴:

Սակայն, Թահմասպ Բ-ի պարտությունները թուրքական բանակից առիթ են ընձեռում շահի զորավար Թահմազ-Ղուլի խանին (ասլաֆա Նադիր շահին) նրան զահընկեց անելու համար, որից հետո «ի տեղի նորա կարգեալ թագաւոր Վառդա-գոյն մանուկ որդի նորա և անուանեալ զնա Շահ Աբաս: Յայսմ ամի թուական մեր էր ՌՃՁԱ (1732) յօգոստոսի ԻԲ (22)»¹⁵⁵: Նադիրը մանկահասակ շահին առնում է իր խնամակալության տակ, սակայն չբավարարվելով այդքանով, 1736 թ. փետրվարին Մուղանի դաշտավայրում իրեն շահ է հռչակում, իսկ հետագայում հրամայում մահապատժի ենթարկել Թահմասպ Բ-ին և նրա փոքրահասակ որդուն¹⁵⁶:

Իսկ Վարանդայում 1736 թ. վախճանված Մելիք-Հուսեինին հաջորդում է նրա եղբայր Մելիք-Բադրի որդի Մելիք-Միրզաբեկ Բ-ը:

Նադիր շահը Հնդկաստան արշավելուց և 1739-ին 'Իելին գրավելուց հետո¹⁵⁷, տիրանալով այդ երկրի անբավ հարստություններին, 1151 հ. թ. ղի հեջրն ամսի (1739 թ. մարտի 12-ապրիլի 10) հրովարտակով իրանի բնակիչներին երեք տարով ազատել է հարկերի զգալի մասից¹⁵⁸: Այս հրովարտակը չէր տարածվում ալաֆն և ուլուֆն՝ ու սուրսաթ՝ կոչված հարկերի

¹⁵⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 173, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, էջ 184:

¹⁵⁵ Տեր-Ավետիսյան Ս., Նադիր շահի արշավանքները, էջ 37:

¹⁵⁶ Նրանց մահապատժի մասին տես Բյուչուք Արուֆին, Պատմություն Թահմազ Ղուլու, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», 1941, թիվ 1, էջ 127:

¹⁵⁷ Այդ արշավանքի մասին տես **Мухаммад-Казим**, Поход Надир-шаха в Индию, М., 1961, **Кишмишев С.**, Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889, с. 179-211.

¹⁵⁸ Հրովարտակի բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը տես **Арунова М.**, Фирман Надир-шаха, «Советское востоковедение», 1958, N 2, с. 116-119, **Арунова М., Ашрафян К.**, Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958, с. 87-93:

* Ալաֆն և ուլուֆն - գյուղերում իջևանող պետական պաշտոնյաների գրաստներին տրվող կերը: Այս տուրքը մեծ մասամբ հատուցվում էր մթերքով (խոտ, դար-

վրա¹⁵⁹: Բնականաբար, հրովարտակը չի շրջանցել նաև Մելիք-Միրզաբեկի հպատակներին:

Պետական հարկապահանջությունը նոր թափով վերսկսվեց «1742 թ., երբ Նադիրը նվաճել էր նաև Միջին Ասիան և պատժիչ արշավանքի դուռս եկել դեպի Դաղստան... Աղբյուրները վկայում են, որ հարկերի գանձումը կատարվում էր բազմապատկված չափերով»¹⁶⁰: Հատկապես հարկերի կտրուկ բարձրացում է նկատվում Նադիր շահի կառավարման վերջին տարիներին¹⁶¹: Այսպես, ըստ 1745 թ. գրված մի հիշատակարանի՝ «յոթ նուսպեաց աղդս Հայոց վասն հարկապահանջութեան սորա (Նադիրի-Ա. Մ.), և բնաւք ոչ մնաց դիւղ, դաւառք, և ոչ ապրանք, և դամենեսեան ցրուցան եղեալ, նաև ոչ մնաց վանք և յանապատ վասն ևս հարկապահանջութեան»¹⁶²: Այդ ծանր հարկապահանջության շրջանում է, որ ջուղահայ անվանի աշուղ Բաղեր Օղլի (Բաղերի որդի) Ղազարը իր «Ի վերայ Նադիրին՝ վասն տառապեալ աղգին հայոց» բանաստեղծության մեջ բացականչում է.

«Աստուած, դու մեզ մին ճար արայ,
Շահ՝ թամամ աշխարհ այ ուզում,
Աշխարհ քանդում՝ վարայ-վարայ,
Ողջ հազար-հազար՝ այ ուզում»¹⁶³:

ման, գարի և այլն): Շատ դեպքերում, սակայն, այն փոխարինվում էր դրամական տուրքով (տես Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., 1972, էջ 272):

“ Սուրաթները ռազմական արշավանքների ժամանակ հարկատու բնակչության վրա դրվող այն պարտավորություններն էին, որոնք հատուցվում էին մեծ քանակությամբ հացահատիկով և այլ մթերքներով: Ռայաթները ոչ միայն պարտավոր էին կարճ ժամկետում տալ պահանջված քանակությամբ մթերքները, այլև սեփական գրաստներով տանել այն և բանակատեղիում հանձնել զորամասի հրամանատարությանը (նույն տեղում, էջ 271):

¹⁵⁹ Арунова М., Фирман Надир-шаха, с. 119.

¹⁶⁰ Փափազյան Հ., նշվ. աշխ., «ԲԵՀ», 1972, թիվ 2, էջ 83:

¹⁶¹ Тер-Мкртчян Л., Положение армянского народа под игом Надир-шаха, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1956, թիվ 10, էջ 95, նույնի՝ Армения под властью Надир-шаха, М., 1963, с. 65:

¹⁶² «Արարատ», 1888, թիւ Ա, էջ 32-33:

¹⁶³ Սնացականյան Ա., Անտիպ էջեր միջնադարյան հայկական պոեզիայից, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», թիվ 2, 1950, էջ 187:

Հավանաբար այդ ժամանակ է, որ Մելիք-Միրզաբեկը՝ տեսնելով իր հպատակների թշվառությունը, խուսափել է հարկային պարտավորությունները կատարելուց, մի հանցանք, որի համար ենթարկվել են դաժան պատիժների: Այս խորապատկերում հավաստի է թվում նաև ձեռագրի հաղորդումը Մելիք-Միրզաբեկի՝ հարկային պարտավորությունները չկատարելու համար մահապատժի ենթարկվելու մասին:

Այդ ըմբոստությունը, ըստ նույն ձեռագրի՝ ավարտվում է նրանով, որ Նադիր շահը Մելիք-Միրզաբեկին ներում խոստանալով կանչում է արքունիք, որտեղից, ինչպես դիպուկ նկատել է հայ մեծ պատմաբան Մ. Զամչյանցը, «դրեթ է երբեք անվնաս ոչ թողոյր զոք դնալ»¹⁶⁴: Մելիք-Միրզաբեկը ևս չի խուսափել Նադիրի դատաստանից: Շարունակելով պատմությունը, ձեռագրի հեղինակը իրեն բնորոշ գեղջկական ոճով ներկայացնում է նաև նրա դատաստանը. «մին կիշեր հանկարծ վերան են հասնում 10 հօգով, քանդիր քցում շիլինքն՝ խեղդում»¹⁶⁵:

Վերջին տեղեկություն իսկությունը հաստատվում է նաև XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի տվյալներով. «Նադիր շահը նրանցից (Մելիք-Շահնազարյաններից-Ա. Մ.) ոմն Միրզաբեկի, հանցանք վերագրելով, պարանով խեղդամահ է անում և ասում. «Սա Շիրույենների ցեղից է»¹⁶⁶: Ի դեպ, Բաֆֆու գրչի տակ պարանը վերածվել է դահճի սրի»¹⁶⁷: Այս դեպքը, ինչպես վկայում է Մելիք-Միրզաբեկի տապանադիրը¹⁶⁸, տեղի է ունեցել 1744 թ. նոյեմբերի 10-ին, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանում, երբ բռնակալներին հատուկ հիվանդագին կասկածամտությունը Նադիրին մղում էր անլուր դազանություն-

¹⁶⁴ Զամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ, Ե., 1984, էջ 815:

¹⁶⁵ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43ա:

¹⁶⁶ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 42:

¹⁶⁷ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 451, Սուսայելեան Հ., Ղարաբաղի նուաճման հաղորդման, «Արարատ», 1914, թիւ Գ, էջ 240:

¹⁶⁸ Դիվան, V, Արցախ, էջ 149:

յների նուշնիսկ իր հարազատների, այդ թվում և որդու՝ Ռդակուլի Միրզայի նկատմամբ¹⁶⁹:

Ասվածից հետո նոր խմատ և բովանդակություն է ստանում Մելիք-Միրզաբեկին մահապատժի ենթարկելուց առաջ Նազիր շահի ասած. «Սա Շիրույեների ցեղից է» արտահայտությունը: Շիրույեն կամ Կավադ Բ-ը (628 թ. փետրվար-սեպտեմբեր) Սասանյան շահերից է եղել, որը դահ է բարձրացել 628 թ. փետրվարի 28-ին՝ իր հայր խոսրով Փարվեզին դահնկեց անելով: «Կավադ Շիրույեի համաձայնությամբ՝ խոսրով Բ-ի ամենամոտիկ «մերձավորները» 628 թ. փետրվարի 29-ին սպանեցին նրան: Առհասարակ գոյություն ունի այն կարծիքը, որ Արևելքի պատմության մեջ Կավադը ամենաարյունախում տիրակալներից մեկն է եղել: Գահի համար պայքարի ընթացքում նա կյանքից զրկեց նաև իր տասնյոթ եղբայրներին»¹⁷⁰: Բնակահաբար, Դոփյանների տոհմից սերված Մելիք-Շահնազարյանների տան անդամ Մելիք-Միրզաբեկը ոչ մի կապ չունեի Շիրույեների ցեղի հետ: Այսինքն՝ վերոհիշյալ արտահայտությամբ Նազիր շահը Մելիք-Միրզաբեկին մեղադրել է անհավատարմության և անհնազանդություն մեջ:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ փաստորեն Մելիք-Միրզաբեկը, հետևելով իրեն նախորդած Մելիք-Հուսեյնի օրինակին, հարկ չի մուծել շահական գանձարանը, ինչի համար էլ Իրանի գահակալ Նազիր շահի կողմից ենթարկվել է մահապատժի:

* * *

Շահական գանձարանին հարկ վճարելուց բացի, Արցախի մելիքությունների բնակիչները պարտավոր էին հարկ վճարել նաև իրենց գավառների մելիքներին: Այդ մելիքական հարկը,

¹⁶⁹ Բրատիշչե Կ., Բացատրություն անցիցն անցելոց ի մեջ Շահ Նադիրայ եւ աւագ որդւոյ Նորին Ռզա-Ղուլի Միրզին տրտմալի պատահմանց, թրգմ. Յարութիւն Դաւթեան Ջուղայեցի, Մատենադարան, ծեռ. 9648, էջ 63ա-բ:

¹⁷⁰ Բայբուրյան Կ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 149:

որը հայերի մեջ հայտնի էր մեկիքյանա անունով, իսկ շահական հրովարտականերում հիշվում էր որպես ռուսում, հավաքական մի հարկատեսակ էր, որն «ընդգրկում էր այն ամենը, ինչ բնակչությանից հավաքվում էր հօգուտ մեկիքի»¹⁷¹: Այսպես, ըստ Ե. Լալայանի տվյալների՝ յուրաքանչյուր ընտանիք սլարտավոր էր մեկիքին տալ հաջահատիկի 1/5 մասը, ռուսական փողով հաշված մոտ երեք ռուբլի դլխահարկ, յուրաքանչյուր 25 տուն մի ծառա և 30 տուն մի աղախին՝ մեկիքի տանը ծառայելու համար, ինչպես նաև ամեն տնից տարեկան մի իշաբեռ փայտ¹⁷²: Բացի սրանցից, Ե. Լալայանը հիշատակում է նաև սալյան կոչվող տուրքը, որի ինչ լինելը նա չէր կարողացել պարզել, և որը, սակայն, կարծում ենք ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ սալյան կոչվող տուրքը, որը ևս դանձվում էր հաջահատիկից¹⁷³: Բացի այս տուրքերից հսկատակները «սլարտավոր էին մեկիքի համար աշխատել տարեկան մի քանի օր, ցանկ և հավաքել բերքը»¹⁷⁴: Մեկիք-Շահնազարյանների դատաստանական գործի փաստաթղթերից մեկում մեկնաբանվում է, որ «մեկիքները իրենց կոչման համաձայն, իրենց կառավարման ներքո գտնվող ժողովրդից ստանում էին որոշակի հաջահատիկային և դրամական եկամուտներ, որոնք կոչվում էին մեկիքյանա... Մեկիքները կառավարում էին միայն ժողովրդին և որպես վարձատրություն նրանցից ստանում էին վերահիշյալ եկամուտները»¹⁷⁵: Այդ հարկերից ազատ էին միայն հոգևորականները, տանուտերերը, գզիրները և սափրիչները:

Ռուսում - բառացի նշանակում է «կարգ», «սովորույթ»: Այսպես էին կոչվում այն բոլոր տուրքերը, որոնք գանձվում էին ոչ թե անմիջապես պետության, այլ պետական բարձրաստիճան և կրտսեր պաշտոնյաների ու հոգևորականության օգտին (տես Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականքը, պրակ I, էջ 119):

¹⁷¹ Պողոսյան Ֆ., նշվ. աշխ., «ԲՀԱ», 1966, թիվ 1, էջ 204:

¹⁷² Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 242-243:

¹⁷³ Պիլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 129:

¹⁷⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 180, թ. 31, 50, պատճենը տես Դ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 261, թ. 17:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, թղթ. 240, վավ. 180, Դ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վ. 261:

**Դ) ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԻՐԵՆՑ ԳԱՎԱԹՆԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԳՈՐԾԵՐԻՆ**

Հայոց անկախ պետականության չգոյության պայմաններում, հայտնի է, որ քաղաքական իշխանության գործառնություններն իրականացրել է Հայ Առաքելական եկեղեցին: Այդ առումով, հետաքրքիր է տեսնել, թե Արցախի մեկիքություններում, որտեղ պահպանվել էին պետականության մնացորդները, ինչ մասնակցություն են ունեցել մեկիքները իրենց գաղափարներին հոգևոր գործերին:

Արցախի մեկիքներն ախտիվորեն մասնակցել են նաև Ազգանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների ընտրություններին և, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ֆ. Պողոսյանը, «եթե ժողովրդի ստորին խավերը հանձին կաթողիկոսի տեսնում էին սոսկ հոգևոր առաջնորդի, ապա մեկիքները աշխատում էին նրան օգտագործել իրենց ֆեոդալական նպատակների համար, ուստի և նրանցից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր անցկացնել անպայման այն թեկնածուին, որի վրա մեծ հույսեր էր դրել»¹⁷⁶: Մեկիքների մասնակցությունը Գանձասարի կաթողիկոսների ընտրություններին լուսաբանված է այդ կաթողիկոսության XVII-XIX դդ. պատմությանը նվիրված Լ. Մկրտումյանի մենագրության մեջ¹⁷⁷, սակայն այն հարցը, թե ինչ մասնակցություն են ունեցել մեկիքներն իրենց գաղափարների հոգևոր գործերին, դեռ չի դարձել առանձին քննության առարկա, ուստի ստորև կփորձենք դրան մասամբ լրացնել այդ բայը:

XVIII դ. սկզբին, հաստատվելով Դիզակ գաղափարի ճող գյուղում, Մեկիք-Եգանի հայր Ղուկաս վարդապետը նորոգել է Գաղափարի և այնտեղ հաստատել միաբանություն: Նրա մահից հետո Մեկիք-Եգանի կամքով Գաղափարի առաջնորդ է

¹⁷⁶ Պողոսյան Ֆ., նշվ. աշխ., «ԲՀԱ», 1966, թիվ 1, էջ 203:

¹⁷⁷ Մկրտումյան Լ., Ազգանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ. Ե., 2006:

դարձել Մեսրոպ վարդապետը: Այդ մասին տեղեկանում ենք վերջինիս տապանադրից. «Այս է տապան տէր Սիմէօնի որդի Մեսրոպ վարդապետին. թվին ՌՃՀԲ (1723) լուսահոգի Մելիք Եկանն ձեռնադրել տուավ եպիսկոպոս, կարգեց Կաիչայ վանիցն առաջնորդ. որ եկի հաստատեցի սուրբ աթոռս. ի թվին հայոց ՌՃՂԶ-ին (1747) առ Աստուած փոխեցաւ. ով որ կարգայ մէկ բերան ողորմի ասէ»¹⁷⁸: Ուշագրավ է, որ հանգուցյալ հոգևորականի կյանքում Մելիք-Եզանի կամքով եպիսկոպոս ձեռնադրված լինելու հանգամանքն այնքան կարևոր է համարվել, որ այդ մասին չեն մոռացել արձանագրել նրա շիրմաքարին:

Սակայն, սրանով չի սահմանափակվել Մելիք-Եզանի մասնակցութիւնն իր գավառի հոգևոր դործերին: Ինչպես գրում է պատմագիր Առաքել Կոստանյանցը, նա նաև «զբաղում հին քայքայեալ հեկեղեցիս և վանորայս նորոգեալ»¹⁷⁹: Պատմագրի այս տեղեկութեան խկոթութիւնը հաստատում են վիճաբերը: Այսպես, մելիքանիստ Տող ավանի Ս. Հովհաննես եկեղեցու մոտքի ճակատակալ քարին փորագրված արձանագրութիւնը վկայում է. «Թվին ՌՃԶԵ (1736): Այս սուրբ Ոհանէս եկեղեցուս գլուխն նորոգեց Ղուկազ վարդապետի որդի Մէլիք Եկանն. յիշատակ է հոգոյն իւրոյ. ով կարգայ մեկ բերան Աստուած ողորմի ասէ»¹⁸⁰:

Մելիք-Եզանը, լինելով այդ ժամանակաշրջանի հայ ամենանշանավոր իշխանավորներին մեկը, շինարարական գործունեութիւնն է ծավալել նաև Դիզակի մելիքութեան սահմաններից դուրս: Նրա միջոցներով 1743 թ. կառուցվել է Տաթևի Մեծ անապատի դավիթ-սրահը: Այդ մասին վկայում է դավիթ արևմտյան պատին փորագրված արձանագրութիւնը. «Յիշա-

¹⁷⁸ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 202, Դիվան, V, Արցախ, էջ 185:

¹⁷⁹ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, էջ 22:

¹⁸⁰ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 198, Դիվան, V, Արցախ, էջ 177:

տակ է Մելիք Եկանին, որ Ե (5) թուման տուլալ գաւիթն շինելոյն, որ գլուխն սրբատան քարանց շինեցինք»¹⁸¹:

Մելիք-Եգանի եկեղեցաշէն գործունեությունը շարունակել է նրա որդի Մելիք-Եսային: Տողի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու դռան ճակատակալ քարի արձանագրությունը փաստում է. «Թվին ՌՃՂԶ (1747). յիշատակ է սուրբ Ըստեփանոսի եկեղեցուս գլուխն, որ նորոգեաց Մէլիք Եկանի որդի Մէլիք Իսային. յիշատակ է հոգոյ»¹⁸²: Առաքել Կոստանյանցը Գտնալանքի պատմությանը նվիրված իր երկում գրում է, որ «Հայաստանն այսու եղանակաւ ընդ նմին ժամանակի ծաղկեալ պահէին՝ իւրաքանչիւր դաւառ զվանս իւրեանց. ամենայն անձն ջանալը տալ յիշատակս. և մեծամեծ իշխանք և որք ունեւորք են և հարստացեալք՝ նոցա առաջին հոգս այն էր, զի թողցեն յայսմ աշխարհի զքարի անուն և անունագոյն յիշատակ»¹⁸³: Փաստերը վկայում են, որ Արցախի մյուս գաւառների մելիքները ևս եկեղեցաշէն գործունեությամբ հետ չեն մնացել Դիզակի տիրակալներէ:

1815 թ., երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության միջնորդությամբ և ռուսական կառավարության հրամանով վերացվել է Ազվանից կաթողիկոսությունը և նրա փոխարեն հաստատվել մետրոպոլիտություն, Սարգիս Հասան-Ջալալյանը կաթողիկոսականի փոխարեն ստացել է մետրոպոլիտական տիտղոս: Սակայն, վերահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցուն հաջողվել է «փաստացի վերահսկողություն հաստատել Սարգիս մետրոպոլիտի հոգևոր իշխանության տակ գտնվող թեմերում»¹⁸⁴: Ուստի պատահական չէ, որ Մատենադարանում պահ-

¹⁸¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1960, էջ 35, տես նաև Դասրաթյան Ս., Տաթևի Մեծ անապատի ճարտարապետական անսամբլը, «ԲԵՊ», 1969, թիվ 1, էջ 255:

¹⁸² Բարխուդարյանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 199, Դիվան, V, Արցախ, էջ 177:

¹⁸³ Կոստանեանց Առ., Պատմութիւն Գտնայ վանուց, Մատենադարան, ծեռ. 3966, էջ 5ա:

¹⁸⁴ Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 209:

վող Ներսես Աշտարակեցու արխիվում մենք հայտնաբերել ենք մի շարք վավերագրեր, որոնց մեջ կան ուշագրավ տվյալներ Արցախի գաղառներում զանազան հոգևորականների քահանայազործություն հետ կապված մեղիքների՝ Աշտարակեցուն արված միջնորդությունների մասին, որոնք, որպես կանոն, բավարարվել են: Այսպես, Ներսես Աշտարակեցին 1815 թ. փետրվարի 16-ի գրությունը՝ կապված ոմն Դանիել քահանայի քահանայազործության հետ, Զրաբերդի և Գետաշենի մեղիքներին թեև հիշեցնում է, որ «քահանայն ուր որ ձեռնադրեալ լինի, անդ պարտի քահանայութիւն առնել, և առանց հարկաւոր պատճառի կամ առանց հրամանի իւր արքեպիսկոպոսին թէ կամիցի զնալ յայլ վիճակ, քահանայութիւն նորա չէ ընդունելի», «բայց զի ձեր հասարակութեան առաջին խնդիրն էր առ իս, և պայապատ Սէրան բէկն ևս յատուկ միջնորդ էր ի ձեր դմաց, թէ մեզ մեղք և թէ արդարութիւն ներեցաք մեզ, յիշեալ տէր Դանիէլին ի պատիւ երեսաց ձերոց և հրաման առ արժանապատիւ Յարութիւն վարդապետ յաջորդն մեր թոյլատրել նմա և կարգել քահանայ եկեղեցոյ ձերում»¹⁸⁵: Նույն օրը գրած մեկ այլ նամակով Ներսես Աշտարակեցին Գանձակի Հարություն վարդապետին պատվիրել է անսալ Զրաբերդցիների և գետաշենցիների խնդրանքին և Դանիել քահանային թույլատրել պաշտոնավարելու նրանց եկեղեցում, որովհետև «ի պատիւ դերապատիւ մէլիքացն և քէվխայիցն և ամենայն այլ միջնորդացն և իւր իսկ Սէյրան բէկին՝ զմտաւ ածեալ թէ լաւ է անկանիլ ի ձեռս Աստուծոյ քան ի ձեռս մարդոյ. թէպետ և ընդդեմ կանոնաց ևս էր, վերստին ընտրելի համարեցաք ի պատիւ երեսաց պատուելի խնդրողացն թոյլատրել զի պաշտեսցէ նա այդր զիւր քահանայութիւն»¹⁸⁶: Ավելացնենք, որ նամակներում որպես «յատուկ միջնորդ» հիշված Սեյրան բեկը Զրա-

¹⁸⁵ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 240:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, թղթ. 164ա, վավ. 241:

բերդի համբավավոր Մելիք-Խորայեկյանների տոհմի անփոփոխ էր՝ Մելիք-Հաթում Բ-ի դուստր Սհարնազի ամուսինը:

Մեկ տարի անց նույնաբնույթ խնդրանքով՝ այս անգամ կասված Գեորգ քահանայի քահանայապետությունը հետ, Վարանդայի հասարակություն անունից Ներսես Աշտարակեցուն է դիմել տեղի տիրակալ Մելիք-Խուդադադ Մելիք-Շահնազարյանը: Եվ, ինչպես տեղեկանում ենք Ներսես Աշտարակեցուն՝ 1816 թ. հունվարի 29-ին Վարանդայի հասարակություն ուղղված նամակից, թեպետ «այնպիսի խնդիր չունէր զտեղի ի մէջ բարեկարգ կառավարութեան, բայց զի յոյժ սիրելի պայծառ մէլիք Խուդադադն էր միջնորդ, ի պատիւ երեսաց նորա գրեցի ես հոգևոր կառավարութեան մերում թոյլատրել նմա յիւրումն քահանայական պաշտօնի»¹⁸⁷:

Ունենք փաստաթղթեր, որոնք վկայում են, որ այսպես է եղել ոչ միայն Արցախում: Մատենադարանում պահվում է մելիքներ Ալլահվերդու, Բաղոյի, Մարտիրոսի, Սևոյի, որոնց որ վայրի մելիքներ լինելը գովար է ենթադրել, և մի քանի ռեսերի 1768 թ. խնդրագիրը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին, որով խնդրում են Ստեփանոս վարդապետին ձեռնադրել և ուղարկել իրենց վանքը կառավարելու: «Մենք ամէնքս միաբանք քոյ դարչապարդ համբուրեմք,~կարգում ենք խնդրագրում,~որ մեծ պարնի և մեր պարոն աղիցնիւրէն և մեր խաթրնէրից, մեր վանք անտեր է, փուչ խօսաց ականջ չի անէս, քո տունն է սուրբ առաքեալն, մեր ամէնից թագն դուն ես, մեր տանուտէր հրամանքդ ես, թէ մեր խաթրն կուղիս և պարոնքէրաց, հալբաթ Ռ (պատճենում՝ հաղար-Ա. Մ.) հալբաթ վանք անտէր է մնացէ, Ըստեփաննոս վարդապետն ձեռնադրես, օրհնես, յղես գայ, մեր վանքի ճավրն նա կու քաշէ»¹⁸⁸: Կարելի է բերել նաև այլ օրի-

¹⁸⁷ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164բ, վավ. 915: Հրատարակությունը տես Մաղալյան Ա., Փաստաթղթեր Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի վերաբերյալ, «ԲՀԱ», 2005, թիվ 2, էջ 4:

¹⁸⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 11, բնագիր, պատճենները տես Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 155, վավ. 7, թղթ. 156, վավ. 206:

նականեր, սակայն, կարծում ենք, այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար. որ մեկիքները ակտիվ, իսկ երբեմն էլ վճռորոշ մասնակցություն են ունեցել իրենց գավառներում սլաշտոնավարող հոգևորականների նշանակման գործում:

Մեկիքների իշխանություն ժամանակաշրջանի ավարտից հետո անգամ երբեմն նրանց ժառանգները միջնորդություններ են արել իրենց բնակավայրերում այս կամ այն հոգևորականի նշանակման խնդրանքով: Այսպես, Մատենադարանում մենք հայտնաբերել ենք Գյուլխատանի Մեկիք-Ֆրեյդունի որդի Բեգլար-բեկ Մեկիք-Բեգլարյանի՝ 1857 թ. փետրվարի 1-ին Գանձակից Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին ուղղած գրությունը, որով քահանա է խնդրել Նրխափոր գյուղի համար: Նկատի ունենալով այդ նամակի կարևորությունը մեզ հասաքրքրող մի շարք հարցերի առնչությամբ, այն բերում ենք գրեթե ամբողջությամբ: «Յառաջագոյն բնակությունս իմ էր ի Ղարաչինար կոչեցեալ հայրանիսս գեղջն մերում,-գրում էր Բեգլար-բեկը,-ուր բնակէի ի թիւս եղբարց իմոց, իսկ այս երկու ամբ են, յորմէ հետէ տեղավոխեալ անդի զտունն իմ, գնացեալ բնակիմ հանդերձ գերդաստանեօքս ի վիջակ իմ ի մէջ եղբարցս պատկանեցեալք ի դիւղն Նրխափոր, ուր կան բաց յինէն և քսան տուն բնակիչ հայազն ժողովուրդք, և եկեղեցին պայծառ, որոց քահանայն էր անդանօր Տէր Յովակիմն Բեկլարեան, այլ չգիտեմ, թէ այս քահանայ առ ի՞նչ աղապաւ ինքնակամ, առանց տնօրէնութեան հոգևոր կառավարչացն ելեալ անդի՝ դնացեալ է և մնայ առանց սլաշտօնի ի դիւղն էրքէջ, ուր գոյ սեփական քահանայ...»

Առ ի չկարելոյ տանել զայսպիսի պակասությունս, թէպէտ և խնդրամատոյց եղեալ եմ կօնսիստորին Հայոց Ղարաբաղու, և կրկնեալ բազմիցս զնոյն խնդրուած վասն տալոյ մեզ զքահանայ, կամ զյիշեալ Տէր Յովակիմն, որ գնացեալ է ի դիւղն էրքէջ, վերադարձցանել առ մեզ՝ ի նախկին տեղին իւր, սակայն ի կօնսիստորէն ի վաղուց հէտէ ո՛չ ինչ տնօրէն-

նուլթիւն չգայ, և մեք ընկղմեալ կամք ի խորս ի յայսպիսիս յուսահատութեամբ տարակուսանաց վասն քահանայի ի նախատինս սրբալոյս հաւատոյս մերոյ, ըստ որում՝ եթէ քրիստոնեայ եմք, անպատճառ պիտոյ է մեզ քահանայ: Յազադս որոյ ամիւլով զվերոյիշեալ ալետալի ցաւս իմ ընդ ժողովուրդեանն ի հայրական մտադրութիւն Ձեր, ողորմա՛ծ Տէր, ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի Սրբութենէ Ձերմէ ցաւակցական գթով բարեհաճել հրամայել կօնսիստորին Ղարաբաղու կամ ում հարկն է, որ-պէսզի, տնօրենեացեն առաքել դարձել ի միջի մեր զքահանայ զոմն հաստատուն, վասն զմեզ կառավարելոյ, և թէպէտ գիւղս մեր սակաւաթիւ իցէ ժողովուրդեամբն, բայց ես խոստանամ ինքս մեծապէս ձեռնատու լինել նոյնպէսի քահանային ամենայն կերպիւ ի յապահով ապրուստ նորա»¹⁸⁹: Սուլյն և նմանա-տիպ մի շարք այլ փաստերը վկայում են, որ ինչպես այս, այն-պես էլ դատավարութեան դեպքում, մեկիքների ժառանգները տեղի հասարակութեան շրջանում ունեցած բարձր դիրքի շնորհիվ շարունակում էին իրականացնել իրենց նախնիների որոշ գործառույթները:

Երբեմն մեկիքական ընտանիքների որոշ անդամներ ևս դարձել են հոգևորականներ: «Մեկիքները եթե շատ օրդի էին ունենում, երբեմն կրտսերներից մինին ուղարկում էին էջմիա-ծին կամ Գանձասար՝ կարգալու, տեղեկացնում է Ե. Լալայա-նը, որ հոգևորական դառնա»¹⁹⁰: Առավել ուշագրավ է խաչենի Մեկիք-Գրիգոր Հասան-Ջալալյանի օրինակը, որը կյանքի մայրամուտին, հրաժարվելով աշխարհիկ իշխանութիւնից, վարդապետ է ձեռնադրվել և մտել Գանձասարի վանքը: Առհասարակ, խաչեն դավառում և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր իշխանութ-յունը կենտրոնացած էր Հասան-Ջալալյան տոհմի ձեռքում:

Արցախի մեկիքները, ինչպես ցույց տվեցինք Դիզալի մե-կիքների օրինակով, ծավալել են նաև եկեղեցիների վերանորոգ-

¹⁸⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 185, վավ. 23, քնագիր:

¹⁹⁰ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, էջ 250:

ման և կառուցման եռանդուն գործունեություն: Այսպես, Գյուլիստան գավառի տիրակալ Մելիք-Աբով Մելիք-Բեգլարյանի ջանքերով 1781 թ. վերանորոգվել է Գանձասարը, ինչպես վկայում է վանքի գավթի հյուսիսային պատին նրա թողած արձանագրությունը. «Ի ՌՄԼ (1781) թուրս կամաւն Աստուծոյ, ձեռամբ տեառն Յովհաննիսի կաթողիկոսին, ես Ապաւ ուզեալի՝ որդի Մելիք Յովսէփա Թալիշու եւ իմ կենակից Հէրիքնազ եւ որդիք Մելիք Պէկլար եւ Մելիք Աբաւ մեր հալալ արեւանց շինեցաք սրբոյ աթոռոյս Աղուանից Գանձասարու երկուց եկեղեցեաց տանիսն եւ խախտեալ որմունս բազմաւ աշխատութեամբ. յիշատակ մեզ եւ ննջեցելոց մերոց»¹⁹¹:

Պատմական ճշմարտությունը պահանջում է նշել, որ եկեղեցաշեն գործունեություն են ծավալել նաև Շուշիի խաների դաշնակից մելիքները: Օրինակ՝ Խնձրխտանի Մելիք-Միրզախան Մելիք-Միրզախանյանը, որը Փանահ խանի դրածո մելիքն էր Խաչեն գավառում, իր գյուղում 1754 թ. կառուցել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Այդ մասին փաստում է եկեղեցու դռան ճակատակալ քարին փորագրված արձանագրությունը. «ՌՄԳ (1754). յիշատակ է Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիս խօնժրուստանցի Մելիք Մէզախանին և ծնողացն Այտինին և Մարիանին և կողակցուն պարուն Նանաին և Հերիքին և որդուն Ալայվերտին»¹⁹²: Այդ մասին արձանագրված էր նաև եկեղեցու կողքին գտնվող նրա շիրմաքարին. «Կամաւն Աստուծոյ ամենազօրին, այս է տապան Մելիք Միրզախանին, որ է որդի Այտինին, հայր էր Մելիք Ալայվերտին, իշխանութիւն անէր Խաչենու երկրին, որ մասկան նստաւ Խնձրստանայ գեղին, շինեց յիշատակ Աստուածածնայ սուրբ եկեղեցին, ամի վախճանեցաւ ՌՄԻԶ (1777) թուականին»¹⁹³:

¹⁹¹ Ուլուքաբյան Բ., Գանձասար, էջ 120-121, Դիվան, V, Արցախ, էջ 57:

¹⁹² Դիվան, V, Արցախ, էջ 142:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 142-143: Ըստ այդմ, ուղղելի է որպես Մելիք-Միրզաբեկի մահվան տարեթիվ Ռաֆիկ Եշած 1775 թվականը (տես Ռաֆիկ, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 468):

Իսկ Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Շահնազարը, որի թողալով թյամբ էր վաչկատուն սարջալուռների ցեղապետ Փանահ խանը 1752 թ. հաստատվել Արցախում, կյանքի մայրամուտին զղջում է իր գործած չարիքների համար և վճռում վերանորոգել Ամարասը: «Ճռաքաղ» հանդեսում հանդամանորեն ներկայացված են Ամարասի վերանորոգման աշխատանքները. «Մէլիք Շահնազար Հայկազն՝ իշխան գաւառակին Վարանդոն՝ կամելով ի հիմանց նորոգ շինել զայս ուխտատեղի, և հաստատել միաբանս ի նմա, կանգնեաց յապահովութիւն ի վերջ 18 դարու նախ առաջին ամբոց քառակուսի զեկեղեցեաւն՝ չորիւք աշտարակօք քարուկիրս և ամրակուռս, և ի ներքս պարսպին շուրջանակի սեղանատունս, խոհանոցս, սենեակս և այլ շինութիւնս ի սէտս և ի բնակութիւն միաբանից, որք և ցարդ ամբողջութեամբ մնան: Այլ յաւարտիլ շինութեան բերդին՝ աւարտ հասս և արևու նորին՝ չեղեալ ձեռնհաս ի շինութիւն եկեղեցւոյն»¹⁹⁴: Այդ քայլով Մելիք-Շահնազարը հույս ուներ երկնային կյանքում թողություն ստանալ իր երկրային մեղքերի համար:

Եվ, վերջապես, ոչ պակաս ուշադրով նմանատիպ մեկ այլ փաստ էլ կապված է Շուշիի Իբրահիմ խանի մեկ այլ դաշնակցի՝ Գյուլյաթաղի Մելիք-Ռուստամ Մելիք-Ալլահվերդյանի հետ, որը խանի կողմից 1787 թ. Ջրաբերդի մելիք էր կարգվել այդ գավառի օրինական տիրակալ Մելիք-Մեջլումի Գանձակ հեռանալուց հետո: Պարզվում է, որ Արարատյան երկրից Արցախ տեղափոխված գրիչ Հովհաննես Երևանցին նրան է նվիրել իր ընդօրինակած «Վիճակացոյցը»: Նա այդ մասին գրում է ձեռագրի վերջում թողած «Յիշատակ պատճառի թղթոյս» վերտառությամբ չսփռած հիշատակարանում, որից քաղվածաբար բերում ենք մի հատված.

«Եթէ ոք՝ գիտել մարթաս	յի.
վստն յոյր իցէ ծրեալն իս	մի:

¹⁹⁴ «Ճռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետր Ժ, էջ 339:

Վասն միոյ՝ խոհեմ իշխա նի.
մէլիք՝ Ըռուստամ վերածայ նի:
Որ էր ինքն քաջ՝ և յոյժ ար ի.
Ժառանգեալ զանուն մարմնակա նի:
Նոյնպէս և ըստ հոգեկան ի.
սևեռեալ իղձն միշտ վերինն խոր հի:
Այսինքն՝ ի մէջ իւրոյ սըր տի.
զանուն ստեղծողին իւրոյ փրկ չի...»:

«Ծանիք՝ սիրելի ընթերցողք,-շարունակում է Հովհաննես Երևանցին,-զի դիպեցաւ դալ աստ՝ յորում բնակեալ էր Իշխանն մեր. այսինքն մէլիք Ըռուստամն: Տանուտէր Միրզապէկն ինչէնու նահանգէն եկն աստ. որոյ՝ տեսեալ զօրինակն հաճեցաւ գրել առնուլ և ի յինքն սկսեալ: Վասն որոյ՝ գրեալ արձանացուցաք սակս Իշխանին մերոյ, որոյ Տէր տացէ բարով վայելել՝ և անտրտում կենօք մնալ՝ մի՛նչ ի խորին ծերութիւնն. Ամէն»¹⁹⁵:

Վերոբերյալ փաստերը վկայում են, որ Շուշիի խաների դաշնակիցները լինելով հանգերձ, այս մեղիքներին ևս հոգեհարազատ էր ազգայինը, նրանք շարունակում էին ապրել իբրև հայ մարդիկ:

* * *

Արցախում մեղիքների ձեռքում էին գտնվում իրենց գաւառների ներքին կառավարման բոլոր լծակները, ուստի սկստահական չէ, որ բարձրաստիճան հոգևորականները հենց մեղիքներին են դիմել նրանց գաւառներն ուղարկված նվիրակներին աջակցելու համար: Հայտնի է, որ սուրբ մյուռոնի բաշխման հետ մեկտեղ նվիրակների գործառույթների մեջ է մտել նաև Ս. Էջմիածնի օգտին նվիրատվություններ կազմակերպելը¹⁹⁶. իսկ այդ դեպքերում մեղիքի կամքը կարող էր վճռորոշ

¹⁹⁵ Մատենադարան, ծեռ 9153, էջ 16ա-բ:

¹⁹⁶ Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Ե., 2003, էջ 89:

լինել նվիրակության արդյունքների համար: Այսպես, Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը 1794 թ. օգոստոսի 7-ին Վարանդայի տիրակալ Մելիք-Ջումշուդին ուղղված նամակում գրում է. «Այժմ հոգևոր որդին մեր նուիրակն Նախչուանուս և Ղափուսու Յովհաննէս խոհեմամիտ վարդապետն, որ ըստ հրամանի մերում եկեալ էր յաստուածախնամ դղեակդ Շուշի վասն գանձանակացն Սրբոյ Գահիս, գրեալ էր մեզ զախորժալուը համբաւքոյ», և ասլա ավելացնում. «ի մէնջ յայդր հանդիսելոց վարդապետաց ընդունելութիւն և մարդասիրութիւն յուցցես ի պատիւ Սուրբ Մեծի Աթոռոյս և մեր»¹⁹⁷: Իսկ Ներսես Աշտարակեցին 1816 թ. նոյեմբերի 10-ին Գյուլիստանի Բաղր-բեկ Մելիք-Բեգլարյանին ուղղված նամակով վերջինիս խնդրել է աջակցել նրանց կողմերն ուղարկված նվիրակ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսին: «Եհաս ժամանակ Սրբոյ էջմիածնի Մարտիրոս արքեպիսկոպոս նուիրակ սիրելի եղբօրն իմոյ գիմել յայդ կողմանոյ վասն գործոյ նուիրակութեան իւրոյ, գրում է նա, վասն որոյ ահա լաւ համարեալ վասն իմ և վասն ձեր բացայայտելով ձեզ զիմ ջերմեռանդութիւնն զնա ևս յանձն առնեմ ձեր պայծառութեանն և յուսով եմ թէ ամենայն կերպիւ նորա գործոցն օգնական լինելոց էք և բարի քաղաքավարութեամբ և վայելուչ բարեսրտութեամբ կատարելով զգործն պաշտօնի նորա ճանապարհորդելոց էք օրհնութեամբ և շնորհակալութեամբ զձէնջ և զսիրելի ժողովրդենէ Սրբոյ Լուսաւորչին»¹⁹⁸:

Պետք է նշել, որ նվիրակներին աջակցելու բազմաթիվ փաստերի կողքին հայտնի են նաև նրանց գործունեությանը խոչընդոտելու հատուկ նախադեպեր: Այսպես, 1822 թ. Վարանդա գավառում եղած Երուսաղեմի նվիրակներից մեկը իր հաշվետմարում թողել է հետևյալ ուշադրամբ գրառումը. «Այս տասն և երեք գիւղօրայքս զենարալ Մադալովին, բայց նորին վերատեսուչ պարոն Պետրոսն (Մադաթովի քեռին-Ա. Մ.) ո՛չ

¹⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 1, ք. 91բ, 92բ:

¹⁹⁸ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 266:

եթող զմեզ ժողովելոյ. ինքն ժողովեալ ըստ կամաց իւրոց, այն արդեանց մասն մի ետ զմեզ 50 թուաման, մնացեալն իւր ազա-
հութեանն սպըշտակեաց և եկեր, որ էր յոյժ չքաւոր ընդ հոգե-
վորին. Սուրբ տեղեաց միջնորդութեամբն Տէր տացէ վարձս
ըստ գործոց իւրոց. ըստ հոգոյ և ըստ մարմնոյ»¹⁹⁹:

Եվ, վերջապես, հրբ խանական կառավարութեան բռնութ-
յուններն էջմիածնի նկատմամբ ուժեղացել են²⁰⁰, 1822 թ. Ամե-
նայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը անցել է Արցախ: Այնտեղ
կաթողիկոսական թափուրը եղել է նաև Զրաբերդ դավաւորւմ և
Կոստապատ գյուղում իջևանել տեղի համբավաւոր Մելիք-
Վանի Աթաբեկյանի տանը: Այդ մասին կաթողիկոսի թափուրի
կազմում գտնվող Հովսեփ վրդ. Տեր-Մարությանը 1822 թ. հու-
լիսի 21-ին Կոստապատից Աղաբեկ և Ավադ Քալանթարյաննե-
րին ուղղած նամակում գրում է. «Հանդերձ դիտով մերով (Եփ-
րեմի-Ա. Մ.) կամք ողջութեամբ ամենեքեանքս ի տան օրհնեալ
աղնիւ մէլիք Իվանու ամենայն կերպիւ պատուով»²⁰¹: Մեզ է
հասել նաև Եփրեմ կաթողիկոսի 1824 թ. դեկտեմբերի 14-ին
Հաղպատից Մելիք-Վանուն ուղարկած օրհնութեան գիրը, որ-
տեղ կարդում ենք. «Մեք պարտաւորեալ ի գերապատիկ սիրոյ
և բարեպաշտութեանց ձերոց՝ զորոց առաք զչափ բաւականա-
պէս ի լինել մեր ընդ օրհնեալ յարկաւ ձերով հանդերձ ընդ մեզ
եղելովք...»²⁰²:

¹⁹⁹ Երուսաղեմի Ս. Դակոբյանց վանքի Մատենադարան, ձեռ. 3216, էջ 23, նաև՝
Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ, կազմեց՝ Ն. արք. Պողա-
րեան, Երուսաղեմ, 1979, էջ 517-518: Մեր խորին երախտագիտությունն ենք
հայտնում Երուսաղեմի Դայոց Պատրիարք Տ. Թորգոմ արք. Մանուկյանին և
նրա քարտուղար Դ. Իսահակ Մինասյանին, մեր դիմումին ընդառաջելով, սույն
ձեռագրի լուսապատճենը մեզ տրամադրելու համար:

²⁰⁰ Երևանի Հոսեյնյուկի խանի և նրա ստորադասների կողմից էջմիածնի
միաբնույթյան նկատմամբ գործադրված ոտնձգությունների մասին տե՛ս
Փափագյան Դ., Ներսես Աշտարակեցու 1823 թ. բողոքագիրը, «Բանբեր Մատե-
նադարանի», թիվ 13, Ե., 1980, էջ 259-270:

²⁰¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 44, վավ. 341, բնագիր:

²⁰² Սույն տեղում, թղթ. 49, վավ. 286, բնագիր:

Կուսապատից կաթողիկոսական կարավանը շարժվել է Գյուլիստան և հյուրընկալվել տեղի տիրակալ Մելիք-Հովսեփ Մելիք-Բեգլարյանի կողմից: Մատենադարանում մենք հայտնաբերել ենք Ներսես Աշտարակեցու՝ 1822 թ. հունիսի 23-ին Կուսապատից Մելիք-Հովսեփին գրած նամակի սևուղբով յուրնը, որով խնդրել է տեղ և հարմարություն պատրաստել կաթողիկոսական թավորի մի քանի օրվա բնակություն համար²⁰³: Կաթողիկոսի ուղևորներին թվում եղած Մ. Թադիսագյանը նրա օջախի մասին գրում է. «Տուն Մելիք Յովսեփայ անկանէր ի միջավայր քառառջ ճանապարհին, ընդ որ երթեակն առնէին կարաւանք ի Տիգրաց յԱրցախ, եւ ի Հայոց յԱղուանս: Անմարթ էր ումեք անցանել առանց սեղանոյ հիւրասէր տան այսմիկ, առօրին երկու եզինք ու չորս կամ հինգ ոչխարք զենուն անդ՝ ի կերակուր անցաւորաց, բաց ի ձկանց եւ յորսոց անտի՝ զորս յաջողակք ի ժողովրդոցն անգագար կրէին ի ներքս»²⁰⁴:

Այսպիսով, հիմնվելով ներկայացված նյութի վրա, կարող ենք նշել, որ մելիքները ակտիվորեն մասնակցել են իրենց գավառների հոգևոր գործերին:

Այժմ, այստեղ փակելով Արցախի մելիքությունների սկսածությունն այս էջը, տեսնենք, թե որ մելիքական տներն էին, որ այնտեղ ավելի քան երկու դար շարունակ իրենց տապարի վրա էին ընդունում շրջապատի թշնամիների բոլոր հարվածները:

²⁰³ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 513:

²⁰⁴ Թադիսագյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 165:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԵՐԸ

Հայոց պատմությունը հարուստ է իշխանական բազմաթիվ տոհմերով. որոնցից՝ մելիքական տների ներկայացուցիչները մի քանի հարյուրամյակ շարունակ (XVII դարի սկզբից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը) հանդիսացել են ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշակակիրներ: Հաակապես անվանի են եղել Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյանների, Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայիլյանների, Խաչենի Հասան-Ջալալյանների, Գեղարքունիքի և Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների, Դիզակի Մելիք-Եգանյանների (Մելիք-Ավանյաններ) ու Երևանի Մելիք-Աղամալյանների²⁰⁵ և Գեղամյանների տոհմերը:

Սույն գլխում, որը նվիրված է Արցախի մելիքական տների տոհմաբանությունը, հիմնական շեշտը դրված է առավել անվանի մելիքների ներկայացման վրա, իսկ մյուսներին և նրանց ընտանիքների կրտսեր անդամներին, որոնք կոչվել են բեկեր, սարգապես թվարկել ենք: Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ շատ դեպքերում ժամանակը ջնջել է ամեն հիշատակ և հիշողություն, իսկ ժողովրդական ավանդազրույցներում հաճախ մեկի կատարած գործը վերադրվում է մյուսին, որպես կանոն, առավել հեղինակավորին, և ուսումնասիրողների համար դժվարանում է ճշմարտություն բացահայտումը: Մենք, ըստ հնարավորության, աշխատել ենք չմեղանչել ճշմարտության դեմ:

²⁰⁵ Այս տոհմի մասին տես Շահագիզ Ե., Հին Երևանը, էջ 85-89, Hewsen R., The House of Aghamaleanc Meliks of Erevan. «Բազմավեպ», 1984, թիւ 3-4, էջ 319-334, նաև՝ Երևան քաղաքի պատմության թանգարան (ԵՔՊԹ), փաստաթուղթ թիվ 12411, Մոզաֆֆար էդ-Դին շահի 1900 թ մայիսի ֆարմանը՝ Երևանի քաղաքագլուխ Ի. Մելիք-Աղամալյանին «Առյուծի և Արևի» II աստիճանի շքանշանով պարգևատրելու մասին:

**Ա) ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ
ՄԵԼԻԲԵԳԼԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ**

Գյուլիստանի մեկլիքուլթյունը կազմավորվել է XVII դարի սկզբին: Այս տիրակալությունը, որը կոչվում էր նաև Իգիրմի-դորդ (թուրքերեն՝ «քսանչորս» բառից), նույնքան գյուղերից բաղկացած լինելու պատճառով, սկսվում էր Կուրակ (Բյուրակ) գետից, Գանձակի սահմաններով և տարածվում մինչև Թարթուս գետը:

Գյուլիստան գավառի տիրակալները Մեկիք-Բեգլարյաններն էին, որոնց նստավայրերն էին Գյուլիստանի բերդը, որն այժմ էլ գրեթե անխաթար է, և Թալիշ գյուղի մոտ, Հոռեկա վանքի գիմաց գանվոդ ապարանքը: Հոռեկա վանքի մոտ է գտնվում նաև Մեկիք-Բեգլարյանների տոհմային գերեզմանատունը: «Հնավայրի ողջ տարածքն այժմ պատված է ծառախիտ անտառով, պահպանված շինություններն ու տապանաքարերը մասամբ հողածածկ են»²⁰⁶:

«Մեկիք-Բեգլարյանները, գրում է Րաֆֆին, բնիկ ուստացիներ են, Նիժ գյուղից: Թե ինչ հանգամանքներ ստիպեցին նրանց թողնել հայրենիքը և գաղթելով Ղարաբաղի կողմերը, Գյուլիստան գավառում նոր բնակություն հաստատել, այդ մասին լուր է պատմությունը»²⁰⁷: Գյուլիստան գավառում բնակություն հաստատած այս տան առաջին ներկայացուցիչը «հայերի մեջ հայտնի էր անունովս սև Աբով, որը հասարակ մարդ չէր. նա իր հայրենիքում ժողովրդի կառավարիչ էր, հարուստ էր»²⁰⁸: Թուրքերը նրան կոչում էին «Ղարա-յուզբաշի» (Սև հարյուրապետ):

²⁰⁶ Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մեկլիքական ապարանքները, էջ 50:

²⁰⁷ Րաֆֆի, Գլ. աշխ., էջ 420:

²⁰⁸ Նույն տեղում:

Սև Աբովի գերդաստանը Արցախ է եկել XVI դարի վերջերին²⁰⁹ և բնակավայրում հաստատել այժմյան Թալիշ գյուղի մերձակայքում: Շատ շուտով, շնորհիվ իր մի քաջագործության, Սև Աբովը Բարդայի խանից նվեր է ստանում հին Թալիշ գյուղը: Սև հարյուրապետի մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել: Հայտնի է, որ նա վախճանվել է 1632 թ. և թաղվել Հոռեկա վանքի մոտ, ուր ներկայումս գտնվում է Մեղիք-Բեգլարյանների տոհմական գերեզմանատունը: Սև Աբովի կնոջ անունն անհայտ է:

Նրան հաջորդում է որդին՝ Մեղիք-Յավրին (անունը 1650թ. հիշատակված է Թալիշ գյուղի Ավետարանում)²¹⁰, ասլա մյուս որդին՝ Մեղիք-Բեգլար Ա-ը, իսկ Սև Աբովի մնացած որդիների ճակատագիրը անհայտ է մնում: Մեղիք-Բեգլարը հիմնում է Գյուլիստանի մելիքությունը և ընդարձակում իր տիրապետություն սահմանները: Նա շուտով զավթում է տեղի իշխան Աբրահամ յուզբաշու տիրապետության ներքո գտնվող մի շարք ավաններ, այդ թվում և Գյուլիստանը, Վերիշենը, Ներքիշենը, Էրեքն ու մի շարք գյուղեր: Մեղիք-Բեգլար Ա-ը տիրում է նաև Գյուլիստան բերդին և իշխանանիստի վերածում այդ անառիկ ամրոցը: Նա ուներ երեք որդի, ավագը կոչվում էր Աբով, միջնակը՝ Թամրազ (Թեյմուրազ, մահ. 1750), իսկ կրտսերը՝ Իսայ-խան աղա (մահ. 1751): Վերջինիս կնոջ անունը Մարիամ էր²¹¹:

Մեղիք-Բեգլար Ա-ին հաջորդում է ավագ որդին՝ Մեղիք-Աբով Բ-ը, որը հայտնի էր նաև կաղ Աբով մականունով, քանի

²⁰⁹ Բաֆֆին իր «Խամսայի մելիքություններ» աշխատության մեջ գրում է, որ Սև Աբովը Արցախ է գաղթել «Տասնվեցերորդ դարու սկզբներում» (տես Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 420), սակայն, մեր կարծիքով, այստեղ ժամանակագրական սխալ կա, և առավել ճշգրիտը ազգագրագետ Ե. Լալայանի տեսակետն է, ըստ որի Սև Աբովը Գյուլիստանում հաստատվել է «տասնվեցերորդ դարի վերջում» (տես Լալայան Ե., երկեր, հ. 2, էջ 209):

²¹⁰ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 210:

²¹¹ Ղահրամանյան Կ., Նյութեր Գյուլիստանի մելիքության պատմության վերաբերյալ, «ԼՂԳ», 1979, թիվ 12, էջ 112:

որ մի ոտքը վնասվել էր հրացանի գնդակից: Նա փախցնում է Գանձակի մեծահարուստ կալվածատեր Միրզա-Մահմադ Մուստաֆայի միակ դուստր Ղամար-սուլթանին և ամուսնանում վերջինիս հետ:

Աբովի կնիքը դրված է Արցախի մելիքների կողմից 1725թ. ռուսական արքունիքին հղված երկու խնդրագրերի տակ, իսկ կնիքի վրա հստակորեն ընթերցվում է «Բ[րիտոս]ի ծ[ա]ռ[այ] Ապով» դրուժյունը²¹²: Մեզ է հասել նաև ռուսաց հրամանատարության մոտ ուղարկված սղնախների ներկայացուցիչ Բրիտապորի՝ 1726 թ. նոյեմբերի 25-ին Արցախի մելիքներին, յուզբաշիններին և ողջ բնակչությանն ուղղված նամակը, որի մեջ ևս հիշատակվում է Աբովի անունը²¹³: Կաղ Աբովը վախճանվել է 1728 թ., իսկ Ղամար-սուլթանը՝ 1753-ին:

Նրան հաջորդել է եղբայրը՝ Մելիք-Թամրազը, քանի որ Աբով Բ-ի միակ որդին՝ Մելիք-Հովսեփը, գեռևս անչափահաս էր: Թամրազը բնակություն է հաստատել Հոռեկա վանքի դամաց գտնվող դղյակում: Նա ցանկանում էր իր սպասանի եղբորորդուն զրկել և՛ հոր անբավ ժառանգությունից, և՛ իշխանությունից, որը մելիքների սովորության համաձայն, պետք է անցներ Հովսեփին, երբ վերջինս չափահաս դառնար: Սակայն, շուտով, հորեղբոր ու եղբորորդու հակասությունը սրվում է, և Հովսեփի ջոկատը, դրավելով Թամրազի ամբողջ, նրան կախում է մի չինարի ծառից: Ըստ Մատենադարանի թիվ 7816 ձեռագրի վերջում տեղ գտած ժամանակագրության՝ Մելիք-Թամրազը սպանվել է 1750 թ. «մայիս ամսում»²¹⁴: Թամրազն ուներ երկու որդի՝ Դանիելը, «որ թեև կրում էր մելիքի տիտղոսը, բայց մելիքություն չէր անում»²¹⁵, և Սարուխան բեկը, որը 1723-ին հայոց գնդերի չորս հրամանատարներից մեկն էր:

²¹² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 235, 251.

²¹³ Там же, с. 287.

²¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. 7816, էջ 20բ:

²¹⁵ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 214:

Մեկիք-Հովսեփը երկար է կառավարում Գյուլիստանը: «Նոր տետրակում» նրա մասին կարդում ենք. «Ինքնագլուխ (անկախ-Ա. Մ.) իշխան է. իր իշխանության մեջ, ինչ էլ ցանկանա, կարող է կատարել՝ առանց ուրիշի հետ հաշվի նստելու: Չափազանց քաջ ու արի մի մարդ է սա, քանզի իր անկախությունը ձեռք է բերել սեփական խիզախության շնորհիվ»²¹⁶: Մեկիք-Հովսեփի կնոջ անունը Հերիքնազ էր: Ըստ Բաֆֆու՝ նա վախճանվել է 1775 թ., տարեց հասակում, թողնելով երկու որդի՝ Բեգլար և Աբով անուններով²¹⁷: Մեծ դրողը չի պարզաբանում, թե ինչ փաստերի հիման վրա է նշում այդ թվականը, իսկ որոշ նորահայտ վավերագրեր դալիս են ապացուցելու, որ Մեկիք-Հովսեփը 1778 թ. փետրվարին գեղև ողջ էր:

Այդ փաստաթղթերից առաջինը, որի բնագիրը պահվում է Մատենադարանում, Մեկիք-Հովսեփի կողմից 1778 թ. փետրվարի 19-ին Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին ուղղված նամակն է, որով նրանից հմուտ վարպետներ է խնդրել Գանձասարի վանքի տանիքը վերանորոգելու նպատակով, որովհետև «էս երկրումս էնպէս լաւ ուստա չկայ, որ էս աթոռիս գլուխն շինի իւրան լայեղին. չուն իւրեան շէնքն շատ նաշուք է ու դարմանալի»: Ընդ որում, նամակի վերջում Մեկիք-Հովսեփը որոշակիացնում է, թե հատկապես որ վարպետին է հարմար տեսնում իր մտադրությունն իրականացնելու համար. «Մին ուստա, որ հրամանոցդ համար բան է անում, էս տարի սուրբ Օհանէս Մկրտչին աթոռին բախշէս, ողարկէս կայ, էն ուստան, որ սուրբ Աթոռիդ սիւններն շինել այ, հրամանոցդ ծառայ Պէլլարն տեսէլ այ էդեղ. էլ ինչ երկարեմ, շատ ու քիչ ծառայիդ խաթրն կուզէս, ինչ թարդ որ լինի ողարկէս, որ մեր ուխտին տակին չի մնանք»: Սույն ուշադրավ նամակը եղբայրակվում է այսպես. «Ծառայ մէկիք Օսէփէ ընկալլար, կրվեցաւ ՌՄԻԷ (1778) թվին

²¹⁶ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 103:

²¹⁷ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 469-470:

[illegible]

Прегестныйшій Армянскій Архієпископъ
Іоаннесь.

1815

Милостивѣиі Государь мой!

Караванскіе Армяны Хасинскіе пода-
ными каинты прошениемъ жалуются, что ме-
рещася онѣ въ сроднѣ житиелѣствовати на-
зачено въ радныхъ мѣстахъ, а на посылкахъ
когда собралиса около восьмидесяти семействъ
внѣстѣ, то Архієрей саркисъ призвавъ ихъ
къ себѣ съѣхавшимъ по добѣлѣ ихъ избравъ
себѣ въ велики братта Еро алавердіа съ обя-
щаніемъ дати имъ дати лошадей воловъ и
дати тысячи рублей денегъ, что они изволили
но онъ не только не выполнилъ обѣщаннаго, но
присвоиваетъ еще вѣкрестіенство, великую
по добѣлѣ ихъ не есть полные владѣльцы,
зависятъ отъ выбора. — Сообщая о семъ ва-
шему Пресвященству, какъ Главному Пас-
тырю народа сего и вѣдающему лучше са-
михъ ихъ покорнѣйше прошу васъ по совоѣсти
стало имѣти объидти ибѣде есть нѣтъ не
единъ обѣщанъ а и законъ то не оставитъ

Բնական զանգվածի շարժումը, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է
 Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է
 Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է

Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է
 Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է
 Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է
 Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է

Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է
 Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է
 Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է

Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է

1826

Երկրի զանգվածի զանգվածի շարժումից, որի արդյունքում
 առաջանում է ծանրության ուժը, որն առաջանում է

փետրվարի ամսին ժԹ (19). Շօշուռայ դալուսն եղև»²¹⁸, իսկ մե-
լիքի կնիքի վրա հստակորեն ընթերցվում է նրա անունը:

Հաջորդ վավերագիրը, որը վկայում է 1778-ին Մելիք-
Հովսեփի ողջ լինելու մասին, Գանձասարի Հովհաննես կա-
թողիկոսի նույն թվականի փետրվարի 27-ի խնդրագիրն է՝
ուղղված Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին: Գանձասարի տանի-
քի վերանորոգման համար նրանից հմուտ վարպետներ խնդրե-
լուց հետո Հովհաննես կաթողիկոսը Սիմեոն Երևանցուն հպան-
ցիկ ծանոթացնում է տեղի իրավիճակին՝ հիշատակելով նաև
Մելիք-Հովսեփի անունը: «Հրամանոցդ աղօթիւքն լաւ են, խա-
ղաղ թէ Շիրուան և թէ Խամսէ,-գրում է նա,-բայց Կէնջու Զա-
ւատ խանն եկեալ է սոստ մինչև հիմայ մէլիք Օսէփին տանն է
լեալ, այժմս մէլիք Ադամի տանն է, չէ գնալոյ Կէնջէ, թէպէտ
բազումք եկին ոչ գնաց, այսպէս մնացեալ կայ»: Խնդրագրի
վերջում Հովհաննես կաթողիկոսը չափազանց կարեւոր մի վկա-
յություն է թողել նաև նախորդ նամակի գրության հանդա-
մանքի վերաբերյալ. «Մէլիք Յովսէփն ևս հրամանոցդ ոտսոյ
հողին թուղթ մի գրեալ բերդիցն և զմռսեալ առ մեզ եհաս,
զորս յղեցաք սպաս տեսառդ»²¹⁹: Այս տվյալներից հետո ան-
հնարին է պնդել, թե Մելիք-Հովսեփը վախճանվել է 1775-ին:

Հստակ է միաժամանակ, որ 1780 թ. վերջերին Մելիք-Հով-
սեփն արդեն վախճանված էր, քանի որ մեզ են հասել Ղուկաս
Կարենցի կաթողիկոսի՝ ն. թ. դեկտեմբերի 23-ով թվադրված և
հանդուցյալի ավագ որդի Մելիք-Բեգլարին ու Զրաբերդի Մե-
լիք-Ադամին ուղարկված մխրթարական թղթերի համառոտա-
գրությունները: Առաջին նամակի համառոտագրությունից
տեղեկանում ենք, որ Ղուկաս կաթողիկոսը Մելիք-Բեգլարին
«վասն մահուան հօրն ևս զմխրթարութիւնս գրեաց և պա-
տուէր՝ արի լինիլ յամենայն դործս բարութեան՝ լինելով նա-

²¹⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 28, պատճենը
տես Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 230:

²¹⁹ Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 231, պատճեն:

խանձախնդիր հայրենի օրինաց և աւանդութեանց սրբոց, և ժառանգել զանուն բարեսպաշտութեան»²²⁰: Ղուկաս Կարնեցին ցավակցական նամակ էր ուղարկել նաև հանգուցյալի երկարամյա դաշնակից Մելիք-Ադամին, «որում ևս և վասն վախճանման մէլիք Յովսէփին զմխիթարութիւն գրեաց, ըստ որում սիրով էին ընդ միմեանս ի կենդանութեան նորա: Ծանոյց սմա և զգրելն առ Բէկլարն զթուղթ օրհնութեան և մխիթարութեան: Եւ գրեաց, թէ զնոյն սէրն աստուածահաճոյ և միաբանութիւնն, զոր ունէիր ընդ լուսահոգի մէլիք Յովսէփին, զնոյնս և ընդ նորին որդի պարոն մէլիք Բէկլարին ունիցիս և ճշմարիտ բարեկամութեամբ և համակամութեամբ կեցջիք ընդ միմեանս»²²¹: Ի դեպ, ինչպես կտեսնենք ստորև, 1783-ին, երբ իր մահկանացուն կնքեց Ջրաբերդի տիրակալ Մելիք-Ադամը, Ղուկաս Կարնեցին ցավակցական նամակ ուղարկեց նաև Գյուլիստանում եղբորը հաջորդած Մելիք-Աբովին: Այդ նամակները վկայում են, որ Մայր Աթոռում քաջատեղյակ էին Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքների սերնդեսերունդ փոխանցվող դաշնակցության մասին:

* * *

Մելիք-Հովսեփին հաջորդում է Մելիք-Բեգլար Բ-ը, որի մասին 1781 թ. Տաթևում կազմված «Պատմադիրք Սիւնեաց» ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ինքն կարի քաջ և արի ի մարտս պատերազմաց»²²²: Նա կարդալ գիտեր, որ այն ժամանակ մելիքների մեջ հազվադեպ երևույթ էր: Քերականությունը նրան ուղարկել էր Սիմեոն կաթողիկոսը²²³: Մելիք-Բեգլարը լեզգիների դեմ մղած մարտում, Գանձակի մոտ

²²⁰ Դիվան հայոց պատմության, Սոր շարք, գիրք I, Ղուկաս Կարնեցի, հ.Ա, աշխ.՝ Վ. Գրիգորյանի, Ե., 1984, էջ 174:

²²¹ Սույն տեղում, էջ 174-175:

²²² Մատենադարան, ձեռ. 1488, էջ 218ա:

²²³ Դիվան հայոց պատմության, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 535:

գտնվող Գորանի գյուղի մատուցյաներում 1781 թ. գոհվել է²²⁴: Հստակ կարող ենք ասել, որ նրա սպանությունը տեղի է ունեցել 1781 թ. վերջերին, որովհետև սպանվել են նույն թվականի սեպտեմբերի 2-ին գրված Մելիք-Բեգլարի և Զրաբերդի Մելիք-Աղամի նամակները՝ ուղղված Եկատերինա II կայսրուհուն ու զորավար Ա. Սուվորովին²²⁵: Մելիք-Բեգլարի կինը Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի դուստր Ամարնանն (Մարիամ) էր: Նրանք ունեցել են չորս որդի՝ Մելիք-Ֆրեյդուն, Սամ, Բաղիր և Աղաբեկ²²⁶:

Մելիք-Բեգլարի սպանությունից երկու տարի անց, երբ մահացավ Զրաբերդի համբավավոր Մելիք-Աղամը, Ղուկաս կաթողիկոսը մխիթարական թուղթ ուղարկեց նաև Հանդուցյալի երկարամյա դաշնակից Մելիք-Հովսեփի որդուն՝ Գյուլիստանում իշխանություն անցած Մելիք-Աբովին, որտեղ ուշացումով ցավակցում էր նաև նրա եղբոր՝ Մելիք-Բեգլարի անժամանակ մահվան կապակցությամբ: Այդ փաստաթղթում կարդում ենք. «Զի մինչ յառաջագոյն լուեալ էաք զառ. Տէր փոխելն կսկծալի մահուամբ հարազատի եղբոր քո և յատուկ սիրելեոյն մերոյ լուսահոգի մէլիք սարոն Բէկլարին, թէպէտ մորմոքէաք սրտիւ, և կամէաք զթուղթ մխիթարութեան գրել ի սփոփանս սիրելի որդեկիդ և համայն ձերայնոցն, սակայն պէսպէս ձախտրութիւնքն պատեցին զմեօք, և ոչ ետուն թոյլ բանալ զաչս մեր, առ ի մխիթարել և սրտադիւր առնել զսիրելիսդ մեր, վասն որոյ երկար միջոցաւ մնաց և չկարացաք ձեռնհաս լինել, և մեք մինչ յայսպիսի հոգս կայաք սիրալի և որպիսածանոյց թուղթն սիրելեոյդ ի յանցելումն էհաս առ մեզ, զոր

²²⁴ Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Е., 1990, с. 59.

²²⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 179-184.

²²⁶ АКАК, т. VI, ч. I, Тифлис, 1874, док. 1320, с. 863. Ի դեպ, սույն թեմայով 2004 թ. «Բազմավեպ» հանդեսում հրապարակած մեր առաջին հոդվածում նշել էինք Մելիք-Բեգլարի միայն երեք որդիների՝ Ֆրեյդունի, Սամի և Բաղիրի անունները (էջ 97): Այդ բացը լրացրել ենք մեր հաջորդ՝ «Наши милосердные мелики» հոդվածում, «Анив», Минск-Москва, 2007, N 2, с. 51.

ինչ գրեալ էիր իմացաք»։ Այնուհետև Ղուկաս կաթողիկոսը հաջողություն է մատլթել Աբովին իր մեղիքությունը կառավարելու գործում. «Բերկրութիւն մեծ եղև սրտից մերոց, որ փոխանակ յատկեղ սիրելեացն մերոց, և լուսահոգի հօր քո և եղբորդ, Կու և հարադատով նոցին Աստուծով յաջորդեցիր ի տեղի նոցա, զոր Տէր զօրացուցէ և սլահպանեցէ, նախախնամեցէ և օրհնեցէ, և օր ըստ օրէ աճեցուցէ և ի վառաց ի վառս բարձրացուցէ»²²⁷։

Եղբորը հաջորդած Մելիք-Աբով Գը խելացի կառավարիչ էր և լուսավոր հետք է թողել խամսայի մեղիքությունների պատմության մեջ։

Մի պատրվակով Շուշիի Իբրահիմ խանը 1784 թ. նոյեմբերի 5-ին իր մոտ խորհրդակցության է հրավիրում Մելիք-Աբովին, Զրաբերդի Մելիք-Մեջլումին, Դիզակի Մելիք-Բախտամին ու Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին և ուխտադրժոռեն կալանավորում նրանց։ Խորամանկ խանը մեղիքներին և Հովհաննես կաթողիկոսին նետում է Շուշիի բերդը (վերջինս 1786թ. սպանվում է բանտում)։ Սակայն կալանավորները երկար չեն մնում բանտում. Մելիք-Մեջլումի զորապետ Թյուլի (ավագակ) Արզումանը, Դալի Մահրասան (Ավագ վարդապետ) և շուշեցի վարդար Մեղիքումը խորտակում են զնդանի դռներն ու ազատում մեղիքներին (1787 թ.)։

Վերջիններս թողնում են իրենց տիրույթները և մեկնում Գանձակ, ապա՝ Թիֆլիս։ «Մելիք-Մեջլումն ու Մելիք-Աբովը, զրկվելով իրենց ամբողջ կարողությունից, ապրում էին Թիֆլիսում, աղքատության մեջ, վշտահար։ Հերակլն ուշադրություն էր դարձնում նրանց վրա, օգտվում էր նրանց քաջությունից»²²⁸։ Նրանք երկար չեն մնում Վրաստանում և «նորից են գնում Գանձակ, ուր արդեն հավաքվել էին նրանց հպատակներից շուրջ 500 ատեն՝ իրենց մեղիքների հետ ապրելու հա-

²²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 1, ք. 95բ-96։

²²⁸ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 365։

մար»²²⁹: Հովսեփ Արղուլթյանը 1789 թ. սեպտեմբերի 24-ին հեռավոր Կրեմենչուգից գրված նամակով Ստեփան քհն. Տեր-Հարությունյանին տեղեկացնում է. «Մեր ողորմելի մէլիքքն՝ փախուցեալք ի Շուշու խանէն, մէլիք Ասովն՝ քանի մի տամբ ի Գեանջայ նստի»²³⁰: Գանձակի Շահվերդի խանի որդի Ջալալ խանը մեկիքների հպատակներին տեղավորում է Շամքորում: Սակայն շուտով, մի չնչին առիթով Մելիք-Աբովը վիճում է Մելիք-Մեջլումի հետ, որից հետո թողնում է Գանձակի գավառը և իր հպատակների հետ դնում ու հաստատվում Բուխարում: Մելիք-Աբովը երկրորդ անգամ Վրաստան է մեկնել Թիֆլիսից Մելիք-Մեջլումի հետ Գանձակ վերադառնալուց (1789 թ.) մի քանի տարի հետո, այսինքն՝ 1790-ական թթ. սկզբներին: Բուխարում Մելիք-Աբովը չի կարողանում համակերպվել տեղի վրաց իշխանների հետ, ուստի հաշտվում է Իբրահիմ խանի հետ և 1795-ին վերադառնում Արցախ: Մելիք-Աբովը 1796-ի վերջին մեկնում է Գանձակ՝ Ջալալ խանի մոտ, իսկ այնուհետև վերստին անցնում Վրաստան:

Արցախում 1797-1798 թթ. սկսված սովի և ժանտախտի հետևանքով «հայաբնակ Ղարաբաղն գրէթէ դատարկացաւ ի ժողովրդոց, որք թողեալ զհայրենիս գաղթեցին ի Պարսկաստուն, ի Ռուսաստուն և ի Վրացտուն, գտանել զօրական կտոր հացի»²³¹: Քաղցից փրկվելու նպատակով Մելիք-Աբովի հպատակները ևս գաղթում են Վրաստան²³², իսկ Մելիք-Մեջլումի հպատակները մնում են Գանձակի գավառում:

Վրաստանում հայ ազգաբնակչութանը չափազանց վատ են ընդունում: Հայ մեկիքները տեսնելով, որ վրաց իշխաններն

²²⁹ Մաղալյան Վ., Դադեթ-Խաչեն, Ե., 1999, էջ 64:

²³⁰ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257⁹, վավ. 183:

²³¹ Երզնկեանց Ռ., Ազգաբնութիւն մախապատիւ տոհմին Երուանդեանց ի Սանահին, Թիֆլիս, 1896, էջ 8:

²³² Սովի տարիներին Գյուլիստանում մնացողների մեջ էր Միրուք Մեղրին՝ հայդուկապետ Շահեն Մեղրյանի մախապապը (տես Ղահրամանյան Կ., Օջախի գիրք. Աշխարհներ, Ե., 2002, էջ 128):

իրենց վրա ուշադրությունն չեն դարձնում, և այդպես անօթևան ժողովուրդը մատնվում է սովահարության, մտածում են նորից դիմել ռուսաց կայսրությանը՝ օգնություն խնդրելու համար: Այդ նախատակով Մելիք-Ֆրեյդուն Մելիք-Բեգլարյանը և Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանը գնում են Սանկտ Պետերբուրգ՝ անձամբ աղերսամատուլյց լինելու կայսրի մոտ իրենց պահանջների մասին: Պավել I-ի՝ 1799 թ. հունիսի 2-ի հրովարտակով Մելիք-Աբովին է տրվում Բոլնիսի դավառը, Մելիք-Ֆրեյդունին՝ Աղջակալան և Բորչալուի մի մասը, իսկ Բորչալուի մնացած մասը և Լոռին վրաց Գեորգի XII թագավորի (1798-1800) հրամանով տրվում է Մելիք-Ջումշուդին: Հետագայում մելիքները ձեռք են բերում նաև այլ տարածքներ, այն չափով, ինչ չափով որ ավելանում էր նրանց հպատակների թիվը: Ահա այս շրջանում է, որ «Սոմխեթը դառնում է մի փոքրիկ Ղարաբաղ, մելիքական երկիր»²³³: Ռուս պատմաբան Վ. Իվանենկոն նշում է, որ արդեն XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Վրաստանի բնակչության զգալի մասը կազմում էին հայերը, ու այնտեղ էին բնակություն հաստատել հայոց հին թագավորության բեկորները²³⁴: Գեորգի XII-ի հրամանագրով Մելիք-Աբովին է հանձնվում նաև քարվան-բաշխության (քարավանների անվտանգ երթևեկությունն ապահովողի) պաշտոնը²³⁵: Սակայն հետզհետե նրա հարաբերությունները վրաց ազնվականների հետ սրվում են, և վերջիններս 1808 թ. Թիֆլիսում մի խնջույքի ժամանակ թունավորում և սպանում են մելիքին ու նրա քարտուղար Միրզա Իսաբաշխին: Մելիք-Աբովի մարմինը փոխադրվում է Լոռեկ և թաղվում Մելիք-Բեգլարյանների տոհմական գերեզմանատանը:

Մելիք-Աբովն ուներ երեք որդի՝ Ռոստոմ բեկ, Սայի բեկ (Եսայի, որին Մեհտի Ղուլի խանի բժիշկը դիտմամբ կուրացրել

²³³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1984, էջ 30:

²³⁴ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 29.

²³⁵ Присоединение Восточной Армении к России, сб. док., т. I, Е., 1972, с. 80.

էր) և Մանաս բեկ: Նրանցից առավել նշանավորը Ռոստոմ բեկն էր: Վերջինս պարսկից զորավետ Փիր-Ղուլի խանի 8000 զինվորներից բաղկացած խմբի գեմ մարտում, Փամբակի Ղուր-սալի գյուղի մոտակայքում ծանր վիրավորվել է, գերվել ու տարվել Թավրիզ, ուր էլ 1805 թ. գլխատվել է Իրանի թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի հրամանով²³⁶: Ահա թե ինչ է գրում Ռոստոմ բեկի սիրանքի մասին Ներսես Աշտարակեցին՝ 1814 թ. հոկտեմբերի 23-ին Հովակիմ Լաղարյանին ուղղած նամակում. «Լուիցես առ ի մէնջ և ի բնաւից աստէն եղելոյ և վասն հան-գուցեալ մէլիք Ռոստոմ որդւոյ մէլիք Ասլավովին, որ ի լինիլ Յիցիանովին ի յերևան տարակուսեալ մինչ խաւառ յաղաղս նուազութեան վառօթի և ուբայց, քաջ էր յայնժամ Ռոստոմն այն, որ ըստ բանի Գրաֆ Պուշկինեն հասուցեալ յերևան ի միջոյ աւելի քան 60 հազար զօրաց պարսկից շրջափակողաց զանցս ամենայն սահմանացն այնոցիկ զվառութն և զգնդակս բեռանց հարիւրոց առ կնիազ Յիցիանովն ի վերադառնալն ան-տի նորին իսկ առաքմամբ ընդ մայիօր Մուստրիզօրին, դերի անկեալ մեռանէր ի կալանս անդ ի Թավրիզ»²³⁷:

Մելիք-Աբովին հաջորդել է նրա եղբայր Մելիք-Բեգլարի ավագ որդին՝ Մելիք-Ֆրեյդուհը (1768-1808), որի մելիքութ-յունը, սակայն, կարճ է տևել: Մելիք-Ֆրեյդուհի եղբայր Սամը մի վեճի ժամանակ՝ 1808 թ. փետրվարի 6-ին, գանակահարել և սպանել է նրան: Մելիք-Ֆրեյդուհի տասնամյակըը պատմում է.

«Այս է տասրան մելիք Փրիդոնին
Ժառանգ մելիք Բեկլարնանին,
Անպատմելի է մարդոց պատճառ զմահին,
Քանզի զայսսլիսիս սակաւ պատահին:
Ոչ Աստուծոյ հրամանի եւ ոչ ըստ կամաց

²³⁶ Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ, «Փորձ», 1877/78, քիւ 2, էջ 395:

²³⁷ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 110:

Թողի աշխարհքս քառաուուն ամաց
ի 6 փետրուարի 1808 ամի Փրկչին»²³⁸:

«Այդ ցավալի սնցքից հետո եղբայրասպանը ասելի դարձավ իր տոհմի մեջ և չհասավ այն փառքին, որին ձգտում էր»²³⁹: Այդ մասին Կովկասի կառավարչապետ Ա. Երմոլովը 1824 թ. սեպտեմբերի 7-ին Մելիք-Բեգլարյանների տոհմի անդամների միջև ծագած հողաբաժանման վեճի մասին Ալեքսանդր I-ին ուղղած զեկուցագրում գրում է, որ եղբորը սպանելուց հետո Սամը «փախավ Պարսկաստան, որտեղ և վախճանվեց. չհասնելով իր նպատակին (այսինքն՝ մելիքությանը՝ Ա. Մ.)»: Նույն փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Սամ-բեկը ունեցել է մեկ դուստր՝ Սոլթի և մեկ որդի՝ Նոյ անուններով²⁴⁰: Սամի կնոջ անունը Շուշան էր²⁴¹:

Այդ զեկուցագրի միջոցով ճշգրտվում է նաև, որ Մելիք-Ֆրեյդուկնի մյուս եղբայր Բաղիրը թողել է հինգ զավակ՝ Աբով, Ալեքսանդր, Քեթևան, Ամարնան (Մարիամ) և Սոֆիա²⁴²:

Իսկ Մելիք-Ֆրեյդուկնին հաջորդել է հանգուցյալ Մելիք-Աբովի կրտսեր որդի Մանաս բեկը: Մելիք-Ֆրեյդուկնը թողել է վեց որդի՝ Մելիք-Հովսեփ, Շամիրխան (1790-1850), Դավիթ (1795-1884), որը տեղափոխվել է Հնդկաստան, Թալիշ, Թեյմուրազ (1803-1878) և Բեգլար: Այստեղ հարկ ենք համարում հակիրճ ներկայացնել Մելիք-Ֆրեյդուկնի որդիների մասին մեզ հայտնի տեղեկությունները:

Շամիրխան Մելիք-Բեգլարյանը պատանդ է եղել Իբրահիմ խանի մոտ և սովորել պարսկերեն: Հետագայում որպես թարգմանիչ ծառայել է Կովկասյան գլխավոր հրամանատարութայն դիվանագիտական գրասենյակում: 1817 թ. մասնակցել է

²³⁸ Լալայան Ե., Ըշվ. աշխ., էջ 254:

²³⁹ Րաֆֆի, Ըշվ. աշխ., էջ 548:

²⁴⁰ АКАК, т. VI, ч. I, док. 1320, с. 863-864.

²⁴¹ Վախերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը 1813-1933 թթ., Ե., 2001, էջ 157:

²⁴² АКАК, т. VI, ч. I, док. 1320, с. 864.

Ա. Երմոլովի առաքելությանը Թիֆլիսի²⁴³, իսկ 1819-ից ուսումը գետնախնայ Ս. Մազարևիչի թարգմանին էլ Թիֆլիսում: Այդ մասին գրում է նաև Ներսես Աշտարակեցին՝ 1819 թ. հունվարի 25-ին Թիֆլիսից Եփրեմ կաթողիկոսին ուղղած նամակում. «Ահա առիթ է բարձր բարեօրոշումը Սիմոն Իլանիչ Մազարևիչ գետնախնայ ի դուռն պարսից տէրութեան՝ ճանապարհորդեալ հանգերձ երկու եղբարքն իւրովք և ընդ Շամիրբէ-կին մէջիք Փրիդոնեան, որ կարգեցեալն է թարգման նմա, եկին գնալ ի տեղի իւրեանց և նստիլ անդէն ի կառավարութիւն գործոց իւրեանց»²⁴⁴: Մատենադարանում պահպանող մի շարք վավերագրեր վկայում են, որ Ներսես Աշտարակեցին ակտիվ նամակաւարական կապ է պահպանել Շամիրխան Մելիք-Բեկլարյանի հետ²⁴⁵: Պահպանվել է նաև գնեցեալ Ա. Երմոլովի՝ 1827 թ. հունվարի 15-ի խնդրագիրը Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Ի. Դիբիչին՝ նրան կապիտանի զինվորական աստիճան շնորհելու վերաբերյալ²⁴⁶: Հետագայում նրան տրվել է նաև գնդապետի աստիճան, ինչպես տեղեկանում ենք Հոռեկա վանքի մոտ գտնվող նրա տապանաքարի արձանագրութունից.

«Գնդապետ Շամիրխան Փրիդոնեան Մելիք-Բեկլարեան ի ցեղէն տիրապետող մելիքաց Գուլիստանի, հանգեալ ի տէր 30-ն օգոստոսի 1850 ամի ի ծն. 60-ամեայ հասակի»²⁴⁷:

²⁴³ Ա. Երմոլովի դեսպանության մասին տես Դակոբյան Դ., Ուղեգրություններ, հ. 2, Ե., 1934, էջ 499-612 (այստեղ տպագրված Մորից ֆոն Կոցբերուի ուղեգրությունը), կամ՝ Kotzebue, Moritz von, Narrative of a Journey into Persia, in the suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817, London, 1819.

²⁴⁴ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164բ, վավ. 1302:

²⁴⁵ Նույն տեղում, թղթ. 165, վավ. 367, 525, 870, թղթ. 166, վավ. 44, Եսեկ Կաթողիկոս. դիվան. թղթ. 48, վավ. 200, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 13, վավ. 174: Ուշագրավ է, որ վավ. 870-ում Ն. Աշտարակեցին Շամիրխանին գրում է Մելիք-Բեկլարյանների կալվածական իրավունքների հաստատման վերաբերյալ՝ կառավարության մոտ իր գործադրած ջանքերի և հետագայում էլ այդ ջանքերը շարունակելու պատրաստակամության մասին:

²⁴⁶ РГБИА, ф. 395, оп. 132, д. 244, л. 1.

²⁴⁷ Ղահրամանյան Կ., Օջախի գիրք. նշխարներ, էջ 65 (հաջորդ մի քանի վիճագրերը ևս վերցրել ենք այս աշխատությունից):

Նրա կինը՝ Նուենն (1800-1878), Թումանյան իշխանական տնից էր²⁴⁸։ Ինչպես երևում է ամուսնու շիրմաքարի կողքին գտնվող նրա տապանաքարի արձանագրությունից։

«Ամուսնուհի դնդապետի Շամիրխանի Նուեն Մանուչարեան Մելիք-Բեգլարեան իշխանական ցեղէն Թումանեան, վախճանեցաւ ի 26-ն յուլիսի 1878 ամի 78-ամեայ Հասակի»։

Գնդապետի աստիճան է ունեցել նաև Շամիրխանի եղբայր Թեյմուրազը, ինչպես տեղեկանում ենք նույն Հանգստարանում գտնվող նրա շիրմաքարի արձանագրությունից։

«Գնդապետ Թեյմուրազ Ֆրեդօնեան Մելիք-Բեգլարեանց յազնուական ցեղէն տիրապետող մելիքաց Գուլիստանի Հանգեաւ ի տէր 18 մարտի 1878 ամի ի ծննդենէ 75-ամայ Հասակի»։

Թեյմուրազի կինը՝ Եղիսաբեթը, վախճանվել էր 1851-ին, երեսուն տարեկան Հասակում, ինչպես տեղեկանում ենք նրա տապանաքարից։

«Ամուսնուհի դնդապետի Թեյմուրազ աղայի Եղիսաբեթ Յարութիւնեան Մելիք-Բեգլարեան վախճանվեցաւ 30 դեկտեմբերի 1851 ամի 30-ամայ Հասակի»։

Նույն գերեզմանատանն է ամփոփված նաև նրանց որդին՝ Սարգիսը, որի տապանաքարն ունի այսպիսի գրություն։

«Սարգիս Թէմուրազեան Մելիք-Բեգլարեան 1846-1905»։

Մելիք-Ֆրեյդունի կրտսեր որդի Բեգլար բեկն, ըստ Գյուլիստանում պահպանված վիճական արձանագրությունների, իր հերթին ունեցել է երեք որդի՝ Զումշուդ բեկ (1831-1866), Ֆրիդոն (1856-1878) և Գրիգոր անուններով։ Առաջին երկուսի անունները հայտնի են Գյուլիստան գյուղի Հանգստարանում գտնվող նրանց շիրմաքարերի արձանագրություններից²⁴⁹, իսկ

²⁴⁸ Ի դեպ, Շ. Մելիք-Բեգլարյանը նախապես նշանված է եղել ազնվական Միրզա Աբրահամ Ենիկոլովյանի դստեր՝ Կատերինայի հետ, սակայն հետագայում, պատճառաբանելով «զմեծութիւն իւր կատարեալ հասակի և զփոքրութիւն մանուկ հասակի դստերն Ենակօլօփովի», հրաժարվել է նրա հետ ամուսնանալուց և պսակվել իշխան Մանուչար Թումանյանի դստեր հետ (տես Մատեմատիկական, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 39, վավ. 304, նաև՝ թղթ. 36, վավ. 19)։

²⁴⁹ Ղաիրամանյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 70։

Գրիգորի անունն ընթերցվում է Խրիստոփորից Գյուլիստան ստանող ճանապարհին կտնդենցված հուշարձանի վրա. «1890 ամի ի 1-ն մայիսի ճանապարհս շինեց Գրիգոր Մելիք-Բէկլարեան իւր հօր Բէկլար Ֆրիդոնեան Մելիք-Բէկլարեանցի յիշատակին: Այս յիշատակի յարդողը թող սպալսայում նորոգի գիրս»²⁵⁰:

Իսկ Մելիք-Բեգլարյանների Հնդկաստանի ճյուղի մասին մենք այստեղ հարկ չենք համարում խոսել, քանի որ այդ ճյուղի պատմութեանը անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով²⁵¹:

* * *

Վերադառնալով բուն նյութին՝ նշենք, որ մելիքների դերը Վրաստանում, հատկապես վրաց Գեորգի XII թագավորի մահից (1800 թ. դեկտեմբերի 28-ին) և Ռուսաստանի հետ Վրաստանի միավորումից հետո, բավականին ընկնում է: Այդ իսկ սլաւոնառով Մելիք-Բեգլարյանները և նրանց հպատակները սկսում են վերադառնալ Արցախ:

Մելիք-Բեգլարյաններից և նրանց հպատակներից Բոլնիսի և Բորչալուի գավառներում մնացին քչերը: Այդ մնացած մասն էլ հետադաշու՝ 1812 թ. թողեց Վրաստանն ու հեռացավ դեպի Ղարաբաղ՝ իրենց հայրենի վայրերը, ինչպես նաև Ղալախի ու Շամշադինի կողմերը:

²⁵⁰ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 286:

²⁵¹ Մաղալեան Ա., Արցախի Գիւլիստան գաւառի տիրակալ Մելիք-Բեգլարեանների Զնդկաստանի ծիւղը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2004, քիւ 1-12, էջ 475-492: Այստեղ նշենք միայն, որ Դավթի ավագ որդին՝ Դովսեփ Մելիք-Բեգլարյանը (1845-1907), 1892 թ. Կալկաթայում հիմնադրել է անգլերեն հրատարակվող «Արա» գրական-պատմաքաղաքական հանդեսը, որը մի լուսավոր էջ էր հնդկահայոց անկում ապրող մշակութային կյանքում. Սույն պարբերականի հրատարակությունը, միջոցների բացակայության պատճառով, դադարել է 1895 թ.: Մատենադարանում պահվող սույն հանդեսի հավաքածուի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ամսաթերթը՝ “Ara” A Monthly Journal of Literature and of Armenian Politics and History վերտառությամբ, 1892 թ. օգոստոսից մինչև 1893 թ. օգոստոսը լույս է տեսել Կալկաթայում, 1893 թ. սեպտեմբերից մինչև 1895 թ. հունվարը՝ Դաքայում, իսկ վերջին՝ 1895 թ. փետրվարի համարը կրկին հրատարակվել է Կալկաթայում:

Նշենք նաև, որ Մելիք-Բեգլարյաններից ոմանք էլ միա-
 ցին այդ թվականներին Վրաստանում հիմնադրված Դադեթ-
 Խաչեն և Բոլնիս-Խաչեն գյուղերում: Արցախահայության
 գաղթի և վերոհիշյալ գյուղերի հիմնադրման վերաբերյալ
 վրացի հեղինակ Վառլամ Գոնգաձեն գրում է. «Հայերի արք-
 եպիսկոպոս Արղուժյանի խնդրանքով և միջնորդությամբ
 Իրակլի II թագավորը Ղարաբաղի Գյուլիստանի և Խաչենի
 մելիքությունների բնակիչներին թույլ տվեց վերաբնակվել
 Վրաստանում: Սրանից հետո 1797 թ. Գյուլիստանից 400 հայ
 ընտանիք տեղափոխվում է նախկին Բորչալուի գավառի Շա-
 րիդ գյուղը, երկու տարի անց Խաչենի գավառից ևս գալիս են
 68 ընտանիք և բնակություն հաստատում այժմյան Բոլնիսի
 շրջանի Զաբարլու գյուղում: Յոթ տարի հետո այդ 68 ընտա-
 նիքից 43-ը տեղափոխվում են ներկայիս Դադեթ-Խաչեն, իսկ
 մնացած 25 ընտանիքը գնում և հիմնում է Բոլնիս-Խաչենը»²⁵²:
 Այսօր էլ այդ գյուղերում կարելի է հանդիպել Մելիք-Բեգլար-
 յանների շառավիղներին:

Իսկ Վրաստանից հայրենիք վերադարձած Մելիք-Բեգլար-
 յանները կրկին ձեռք բերեցին իրենց գյուղերը, և Գյուլիստան
 գավառը «բաժանվեց Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ֆրիդոնի ժա-
 ոանգների միջև, որոնք ռուսական սովորությունը հետևելով,
 սկսեցին կոչվել իրենց պապերի անունով. առաջինները՝ Մե-
 լիք-Հովսեփի թոռները՝ Մելիք-Հովսեփյաններ, և երկրորդնե-
 րը՝ Մելիք-Բեգլարի թոռները՝ Մելիք-Բեգլարյաններ: Առաջին-
 ների ավագը համարվեց Մանաս բեկը, իսկ երկրորդներինը՝
 Մելիք-Ֆրիդոնի որդի Մելիք-Հովսեփը»²⁵³: Մինչև XIX դարի
 երկրորդ կեսը Մելիք-Բեգլարյանների իշխանությունը
 էին գտնվում Գյուլիստան գավառի 18 գյուղեր, որոնցից 15-ը
 պատկանում էր Մելիք-Բեգլարյաններին, իսկ 3-ը՝ Մելիք-Հով-
 սեփյաններին: Վերջիններիս ավագ Մանաս բեկը զոհվեց Զեյ-

²⁵² Գոնգաձե Վ., Թեթրի-Շղարո, Թբիլիսի, 1959, էջ 39 (վրաց):

²⁵³ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 240:

վա գյուղի թուրքերի հարձակումներից մեկի ժամանակ: Հա-
վանաբար այս դեպքը տեղի է ունեցել 1817 թ. վերջին կամ
1818 թ. սկզբին, որովհետև Սարգիս արքեպս. Հասան-Ջալալ-
յանի՝ 1818 թ. փետրվարի 23-ին գրված և Ներսես Աշտարակե-
ցուն ուղղված նամակում կարդում ենք. «Յուսիսի 1-ին դրեալ
թուղթ սրբազնութեանդ էհաս առ մեզ ի փետրվարի 5-ին, ձե-
ռամբ Զրաբերթյի առն միոյ աներեւելոյ, որ յաղագս հանդու-
ցեալ Մէլիք Ապօլեան Մանասբէկին...»: Նույն նամակը օդ-
նում է նաև մոտավորապես ճշգրտելու Մանաս բեկի ծննդյան
թվականը. «Իսկ զոր սակս ի կողմանէ պսակելոյն նորին
հարցջիք, այսպես եմք իմացեալ. զի 1238 (1789) թուին Հայոց
մեք աստէն դնացաք ի Գանձակ, և անդ լուաք երեւիլի կարգու-
ւորաց և անուանի իշխանաց, նաև՝ յինքեան մեւիք Ապօլէն,
որ մինչև զգնալն մեր անդ ի Գանձակ պսակեալ է, ձեռամբ
քահանայի ի Քիլիսաբէնդ. և զինի պսակելոյն ծնեալ է Մա-
նասբէկն»²⁵⁴: Մանաս բեկը, մեզ հայտնի տեղեկությունների
համաձայն, ունեցել է երկու որդի՝ Աբով և Սողոմոն անուննե-
րով: Աբովի անունը հիշատակվում է 1852 թ. ապրիլի 24-ով
թվագրված մի անստորագիր միջնորդագրում, որի հեղինակը
ոմն Խոսիֆ Իվանովիչից խնդրում է նրան պետական ծառայո-
ւոյն պաշտոնով աշխատանքի տեղավորել Նուխում²⁵⁵:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո,
որն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով, եզրափակվեց մե-
լիքների իշխանության երկարատև ժամանակաշրջանը, իսկ մե-
լիքական տների ներկայացուցիչները, որպես տոհմիկ ազնվա-
կաններ, մտան ռուսական ծառայության մեջ:

Այդուհանդերձ մելիքները, այդ թվում նաև Մելիք-Ֆրեյ-
դունի ավագ որդին՝ Մելիք-Հովսեփ Բ-ը, շարունակեցին կա-
ռավարել իրենց գավառներում որպես կալվածատերեր (մահալ
նախը): Մելիք-Հովսեփը վախճանվել է 1843 թ. հունվարի 20-ին

²⁵⁴ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, քղթ. 164ա, վավ. 432:

²⁵⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 167, վավ. 486:

և թաղվել Մելիք-Բեգլարյանների տոհմական գերեզմանատանը: Նրա շիրմաքարը կրում է հետևյալ արձանագրությունը.

«Այս է տապան մելիք Յովսէփին,
Որ է որդի մելիք Փրիդոնին,
Տիրապետողն աշխարհային,
Ղարաբաղու մեծ իշխանին:
Մեծ իշխան էի եւ յոյժ փառաւոր
Ժողովուրդս բազում էր շատ ծառաւոր,
Բազումս գործող եւ աշխատաւոր
Ունայն էր զամէն աշխարհս անցաւոր
Թուին 1843 յունուարի 20 ՌՄՂԲ»²⁵⁶:

Նրան հաջորդեց ավագ որդին՝ մեծ պարոն Յրիդոնը (Բեուկ աղա): «Սա կնամուլ լինելով՝ սպանվեց ոմն Հարություն Գրիգորյանից, որն այդ արավ յուր կնոջը նրա ճիրաններից ազատելու համար»²⁵⁷: Մելիք-Հովսեփն ունեցել է նաև Սոլոմոն բեկ անունով որդի, ինչպես տեղեկանում ենք Թալիշում պահպանված նրա շիրմաքարի արձանագրությունից. «Այստեղ հանգչում է Սոլոմոն բէգ Մելիք-Բեգլարեանը որդի մելիք Հովսեփի Թուռն մելիք Յրիդոնին»²⁵⁸:

Մեծ պարոն Յրիդոնին հաջորդել է որդին՝ Հովսեփ բեկը, որը բնակվում էր Կարաչինար գյուղում:

Մելիք-Բեգլարյանների անվանի էր նաև թալիշցի Դավիթ բեկը, որի հեծելախումբը մասնակցել է Գանձակի 1905 թ. հայ-թաթարական ընդհարումներին²⁵⁹:

Մելիք-Բեգլարյանների ժառանգներն ու շառավիղները այսօր էլ չարունակում են անձնվիրաբար ծառայել իրենց հայրենիքին:

²⁵⁶ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 254:

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 241:

²⁵⁸ Ղահրամանյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 84:

²⁵⁹ Վարանդեան Մ., Դ. Յ. Ղաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 348:

**Բ) ԶՐԱԲԵՐԴԻ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ
ՄԵԼԻՔ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ**

Զրաբերդ (Զարապերթ, Զարաբերդ) գավառի մելիքությունն տարածքը սկսվում էր Թարթառ գետից և տարածվում մինչև Խաչեն գետը: Գավառն իր անվանումը ստացել է մելիքանիստ ամրոց Զրաբերդի անունից, որը «գտնվում է ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում, Թարթառ գետի և նրա Թրդի վտակի ձախ սփին, զառիթափ լանջերով հսկայածավալ ժայռադանդավածի վրա»²⁶⁰: Գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Իսրայելյանները, որոնց նստավայրերն էին նաև Հին Մոխրաթաղի ապարանքը և Մայրաքաղաք (Քաղաքատեղ) բերդավանդ:

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը, Ս. Զալալյանցը, Բաֆֆին, Լեոն և մի շարք այլ հեղինակներ հավիած են այն կարծիքին, որ Մելիք-Իսրայելյանները XVII դարի վերջերին Արցախ են տեղափոխվել Սյունյաց աշխարհի Մաղավուզ և Խնածախ գյուղերից²⁶¹: Այս տան նահապետ Մելիք-Իսրայելն սպրել է XVII դարի վերջերին: Նրա անունով էլ տոհմի անդամները սկսել են կոչվել Մելիք-Իսրայելյաններ: Հայտնի է, որ Մելիք-Իսրայելն ունեցել է չորս որդի՝ Մելիք-Եսայի, Ալլահզուլի, Մելիք-Աղամ (Հաթամ), Հովսեփ բեկ և մեկ գուստր, որի անունը տակավին անհայտ է մնում:

Բաֆֆին, Թեև չի հղում, սակայն հիմնվելով Ս. Զալալյանցի «Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» անտիպ գրքույկի վրա, որպես Մելիք-Իսրայելյանների Զրաբերդում հաստատվե-

²⁶⁰ Դուլյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 82: Ի դեպ, 1956 թ. Բաքվում հրատարակված Ադրբեջանի պատմական հուշարձաններին նվիրված գրքի հեղինակները, ներկայացնելով Ջրաբերդը, լռությամբ շրջանցել են այդ բերդի՝ հայերի կողմից կառուցված լինելու և անընդմեջ հայ իշխաններին պատկանելու իրողությունը (տես Памятники истории Азербайджана, под. ред. М. Казиева, Баку, 1956, с. 41):

²⁶¹ Մ. Յ. Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 43, Զալալեանց Ս., Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից, Մատենադարան, մանրաժապավեն 367, էջ 3, Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 425-426, Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 257:

լու տարեթիվ է նշում 1687 թվականը²⁶²։ Ըստ այդ աշխատութ-
յան «Մէլիք Եսայի որդի Մէլիք Իսրայէլի, յազգէ Սիսականսոյ
Հայոց, վասն սպանելոյ զգլխաւոր խանն Սիւնեաց աշխարհին՝
զտուփացողն քեռն իւրոյ սիրելոյ, հատուած անկանի յաշ-
խարհին Արցախայ, ունելով ընդ իւր զերթս բազումս ի թուին
Հայոց ՌՃԼԶ-ին (1687)»²⁶³։ Նա հաստատւում է Մուվ լեռան
անտառապատ լանջերին և հետզհետե ընդարձակում իր տիրա-
պետութեան սահմանները։ Մելիք-Եսային վախճանվել է 1728
թվականին։

Նրան հաջորդում է եղբայրը՝ Ալլահդուլին, որը «զորա-
վար Աբդալլահ Քյոփրուկուօղլի փաշայի դեմ Նազիր շահի
մղած կռիւում՝ վերջինիս ծառայելով մեծ արիութիւնն է ցուցա-
բերում, Նազիր շահը հրամայում է, որ նրան այսուհետե մելիք
չկոչեն, այլ Ալլահդուլի սուլթան հորջորջեն»²⁶⁴։ Հիշատակա-
րաններից մեկում ժամանակակիցը հետեյալ տեղեկութիւն-
ներն է հաղորդում նրա մասին. «Թուական մեր Հայոց ՌՃՂԸ
(1749) էր... Մարասու (Ամարասու) առաջնորդն էր Գասպար
վարթապետն, իշխանն էր Ալլահդուլի Սուլթանն, որ է Չարայ-
պերթու, այսինքն ազգաւ հայ եւ քաջամարդ, յաղթող ընդ
թշնամին իւր, Աստուած ինքն երկար կենօք պահեսոյ է ամենայն
պատայհարաց, ամէն»²⁶⁵։ Նույն թվականն է կրում նաև Ալլահ-
դուլի սուլթանի մի գրութիւնը՝ Կիրակոսին Առաջածորի տա-
նուտեր կարգելու մասին²⁶⁶։

Թերևս, նրա միակ սխալն այն էր, որ իր ծոցում օձ ջեր-

²⁶² Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 425, հմմտ. Ջալալյանց Ա., նշվ. աշխ., Մատենադա-
րան, մանրածապավեն 367, էջ 3։

²⁶³ Մատենադարան, մանրածապավեն 367, էջ 3։

²⁶⁴ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 43։

²⁶⁵ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք։ Արցախ, էջ 223։

²⁶⁶ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, ք. 90։ Ի դեպ, մելիքի կնիքի վրա հստակորեն ընթերց-
վում է «Քրիստոսի ծ[ա]ռ[այ] Ալահդուլի» գրութիւնը։

Մատենադարանում պահվում է նաև Ալլահդուլի սուլթանի՝ Կիրակոս քյոխ-
վային ուղղած մի անթվակիր գրութան պատճենը, որտեղ խնդրում է չափել ու
տալ 12 թաղար չաթուկը (տես Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 240,
վավ. 123)։

մայրենց, ապաստան ու մի աննշան սլաշտոն տալով Պարսկաստանում Նադիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված Ջիվանշիրյի «Ջառն» (մունեսիկ) Փանահ-Ալին, որը հետագայում իր գավառիկների հետ պատուհաս Գարձավ և՛ Ալլահդուլի սուլթանի, և՛ Խամասյի մելիքությունների համար:

Տարիներ անց հզորացած և թուրքական Ջիվանշիր ցեղի մի ճյուղի՝ սարջալլուների ցեղապետը դարձած Փանահ խանը ուխտագրծորեն ձերբակալեց իր մոտ բանակցությունների եկած Ալլահդուլի սուլթանին և, Նախիջևանի կառավարիչ Հեյդար Ղուլի խանի զրկմամբ, հրամայեց գլխատել նրան: Փանահն այդպես էր վարձահատույց լինում իր կյանքը Նադիր շահի դահիճների ձեռքից փրկած Զրաբերդի մելիքին: Ըստ Մատենադարանում պահվող ձեռագիր ժամանակագրություններից մեկի՝ «ՌՃՂԸ (1749) թվին Փանահն էսպան մէլիք Ալլահդուլին՝ սեպտեմպեր ամսումն»²⁶⁷: Արցախի հայերը գեռես խալ՝ դարում պահպանել էին հետևյալ տխուր երգը, որը ժողովրդական ավանդության համաձայն մահապատժից առաջ, Փանահ խանի զնդանում, հորինել էր Ալլահդուլի սուլթանը.

«Վարդապետին Բաջի ասեք Գայ առ իս,

Կամ զինքն սպանեցէ կամ փրկեսցէ զիս,

Եղբայրդ իմ Ադամ գվրէժն իմ հան,

Ափսո՛ս, զի վրէժ իմ մնաց յաւիտեան»²⁶⁸:

Այդ գեպքից հետո սկսվեց Զրաբերդի, Գյուլիստանի և Դիզակի մելիքների ու սարջալլուցի խաների արյունահեղ ընդհարումների ժամանակաշրջանը, որը փոխնիփոխ ուղեկցվող հաջողություններով առեց երկար տարիներ:

Ալլահդուլի սուլթանին հաջորդել է եղբայրը՝ Մելիք-Ադամը (Հաթամ)²⁶⁹, որը «մանկության հասակից պատանդ էր

²⁶⁷ Մատենադարան, ձեռ. 7816, էջ 20բ:

²⁶⁸ Մատենադարան, ժապ. 367, էջ 4:

²⁶⁹ «Արարատ» ամսագրի 1871 թ. թիվ Ը-ում տպագրված «Արցախ նահանգի Զրաբերդ գաւառը» հոդվածի հեղինակ Մ. Պլուզյանը Ալլահդուլի սուլթանին նույնացնում է նրա եղբոր՝ Մելիք-Ադամի հետ: Այսպես, փորձելով ներկայացնել

եղել Դադստանի խոսքով սուլթանի մոտ և լավ վարժվել էր լեռնականների սլատերազմական կարգերին: Նրան ազատել էր Նադիր շահը»²⁷⁰: Հնդկահայ ժամանակակիցները Մելիք-Ադամին ներկայացնում են այսպես. «Սա խորամիտ և քաղաքավարի մի մարդ է, սլատերազմի մեջ՝ խիզախ»²⁷¹, իսկ 1781 թ. կազմված «Պատմագիրք Սիւնեաց» ձեռագրի հիշատակարանում նա բնութագրվում է որպես «այր քաջասիրտ, և կարի ճարտարաբան. նաև՝ առատաձեռն ևս ըստ հոգեսէր ըղձից իւրոց՝ առ կարօտեալս և չքաւորեալս»²⁷²: Մելիք-Ադամը և Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը քսան տարի անընդմեջ սլատերազմեցին Փանահի և նրա որդու՝ Իբրահիմ խանի դեմ:

Թե ինչսլիսի մեծ հարգանք էր վայելում Մելիք-Ադամը, ակնհայտ է դառնում 1771-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երեանցու նրան ուղղված թղթից, որտեղ գրված էր. «Յորմէ ժամանեսցի թուղթ սիրոյ՝ ողջունի՝ օրհնութեան և շնորհաց, հանդերձ ամենառատ ուղորմութեամբն և զթութեամբն աստուածային և շնորհիւ սրբոյ իջման տեղւոյս ի վերայ սիրելւոյդ մերոյ և ստոյդ և օգտասէր բարեկամիդ և հարազատ զաւակիդ սրբոյ աթոռոյս՝ Քրիստոսասէր և ի սոյն միշտ զորացեալ, պերճապատիւ և շքեղսփառ, օրհնեալ և բարեպաշտօն պարոն Մելիք Ադամիդ, աստուածապահ տանդ և բնակութեանդ, ի Քրիստոս զօրացեալ որդւոցդ և դստերացդ, սիրելեացդ և բարեկամացդ...»²⁷³: Զրաքերդ գավառի հզոր տի-

Մելիք-Ադամին, նա գրում է. «Այս հռչակաւոր մելիքն Մուխանք, այժմ Մաղուզ գաւառէն Զրաքերդ եկած, նախ Զերմուկ կոչուած բերդին մէջ իւր բնակութիւն հաստատեց եւ Նատիր շահի՝ օսմանեան Քիւֆիւրլիօղլու մեծ զօրապետին հետ տուած պատերազմաց մէջ մեծամեծ քաջութիւններ ցոյց տալէն յետոյ, շահէն ոչ միայն թանկագին պարգեւներ, այլ եւ Սուլթանութեան աստիճան ստանալով, հրամայեցաւ եւ իրեն կրել Ալլահղուլի մականուն» (էջ 442): Առհասարակ, այդ շրջանում Արցախի մելիքութիւնների վերաբերյալ հրապարակված հոդվածներում շատ են նման փաստական սխալները:

²⁷⁰ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 216:

²⁷¹ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 102:

²⁷² Մատենադարան, ձեռ. 1488, էջ 218ա:

²⁷³ Լեո, Խոջայական կապիտալ, Ե., 1934, էջ 160:

րակալ Մելիք-Աղամբը վախճանվել է 1783 թ. հուլիսի սկզբին: Մահից առաջ, գիմելով ուսաց արքունիքի նվիրակին, նա պատգամել է. «Մի՛ թողեք, որ այս վայրերի տեր հայ ժողովուրդը հույսը կորցնի... Թագումը, որին հավաքվել են շրջակաների շատ բնակիչներ և նույնիսկ Իբրահիմ խանի տղան՝ երկու հարյուր հարապատների հետ միասին, տեղ է մեկ շաբաթի չափ»²⁷⁴: Անշուշտ, նրանք ժամանել էին ոչ թե հանդույժալի հանդեպ հարգանքից զրոգված, այլ եկել էին հետախույզելու հայոց ճամբարում տիրող իրավիճակը: Մելիք-Աղամի մարմինն ամփոփվել է Եղիշի առաքյալի վանքում, Վաչագանի թաղավորի կողքին: Ցավոք, նրա տապանադիրը կրող մարմարյա տախտակը չի պահպանվել, մեկայն պահպանվել են Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի մխիթարական թղթերը՝ գրված 1783 թ. հուլիսի 17-ին և ուղղված նրա որդի Մելիք-Մեջլումին ու կրտսեր եղբայր Հովսեփ բեկին: Վերջինիս ուղղված թղթում կարդում ենք. «Զի լուսաք այժմ՝ զաղետալի համբաւ մահուան գերագնիւ սիրելւոյն մերոյ և եղբօրն քո ի Քրիստոս հանդուցեալ պարոն Մէլիք Աղամին, որ յիրաւի նոր իմն ցաւ եղև մեզ մեծագոյն և էարկ ի տրամուլթիւնս ստաիկս և ի սուգս դառնադոյնս, քանզի ոչ էր նա իբրև զայլս ի պիտանաւորաց և յօդատարարաց այլ առաւել քան զբազումս և ընտիր՝ զարդարեալ խոհեմութեամբ և հանճարեղութեամբ պիտանի բազմաց և օգտակար հասարակութեան»²⁷⁵: Իսկ հանգուցյալի երկարամյա գաշնակից Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփի որդուն՝ Մելիք-Աբովին ուղարկած մեզ նախածանոթ ցավակցական իր նամակում Ղուկաս կաթողիկոսը գրում էր. «Ի ներկայումս լուսաք ևս զառ Քրիստոս փոխեալն ազնիւ սիրելւոյն մերոյ օկտաջան և հարազատ զաւակին Սրբոյ Աթոռոյ ծերունափայլ լուսահոգի մէլիք պարոն Աղամին: Իրաւի մեծ ցաւ, կսկիծ և տրամուլթիւն

²⁷⁴ Иоаннисян А., ук. соч., с. 87, Գաև՝ Ուլուքայան Բ., Ոսկե շղթա, էջ 303.

304:

²⁷⁵ Լեո, Խոջայական կապիտալ, էջ 160:

եղև սրտից մերուց: Վասն զի՝ այր խոհեմ, հանճարեղ և ծերունի էր. և որպէս զհայր մխիթարիչ էր ձեռն: Ահա ծերն ի տանէն պակասեցաւ, և մեծ սուգ եթող մեզ և ձեզ»²⁷⁶: Մելիք-Աղամի կինը Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի քույր Ղամար-սուլթանն էր, որին չափաք է շփոթել Գյուլիստանի Մելիք-Աբով Բ-ի (կաղ Աբով, մահ. 1728) կնոջ՝ Գանձակի խանի դուստր Ղամար-սուլթանի հետ:

Մելիք-Աղամին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Մեջլումը: Նրա մյուս որդին՝ Իսրայելը, մահացել էր տակավին 1776 թ., երբ Մելիք-Աղամը և Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը միառժամանակ մեռաւ էին Գանձակում: Նրա մարմինն ամփոփվել է Գանձակի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու հարավային խորանում, իսկ շիրմաքարը կրել է հետևյալ տապանագիրը.

«Այս է հանդիստ Իսրայէլին,
Որ է ազնիւ և գովելին,
Նման արդարոյն Աբէլին,
Եւ որդի Մելիք Հաթամին.
Ութուտասան կեանք սկալի
Առնու անանց սլարգես լի
Եւ մեզ եթող տրտմութեամբ լի
ՌՄԻԵ թուի (1776)
Եւ ԺԵ (15) Մայիսի»²⁷⁷:

Մելիք-Մեջլումը կյանքն անցկացրել է Զրաբերդի մելիքության սահմաններից դուրս՝ դաշնակիցներ փնտրելով և պայքար մղելով Իբրահիմ խանի դեմ: Նրա մասին Արցախի մելիքների գեն. Պալել Պոտյոմկինին 1783 թ. հուլիսի 5-ին ուղղված նամակում կարդում ենք. «Եվ որ ի կողմանէ իշխան մէլիք Աղամին, իշխան Իսրայել խանին նահանգին Չարաբերթու վախճան էառ և առ արարիչն իւր գնաց և զտեղի նորայ

²⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 1, ք. 97:

²⁷⁷ Բարխուտարեանց Ս., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 178, Դիվան, V, Արցախ, էջ 227-228, Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, Ե., 2004, էջ 50. վերջին գրքում սարդել է վրիպակ՝ 1776-ի փոխարեն տպւած է 1826 թ.:

կուցուցաւ Հարազատ որդի նորին պարոն Մէժլում Ելէկն իշխան և մէլիք հայրենի գաւառին իւրոյ, այր արի և քաջ ի բան և ի գործս իւր և կատարեալ իոհեմ, իմաստուն և հանճարեղ քան զհայր իւր, լուսահոգի մէլիք Ադամն»²⁷⁸: Գանձակի Զավադ խանը (1756-1804), որը թշնամություն ունեւ իբրահիմ խանի հետ, Զրաբերդի մելիքների բարեկամն էր. ու Մելիք-Մեջլումը ապաստանել էր նրա մոտ՝ Գանձակում: Հետեւելով իրենց տիրակալին՝ Մելիք-Մեջլումի հպատակներից մոտ հազար ընտանիք 1788-ին ևս թողնում են Զրաբերդը ու գաղթում Գանձակի գավառ: Զավադ խանը նրանց տեղավորում է Շամշադինում: «Երբ Աղա Մուհամմադ խանը արշավում է Ղարաբաղ, Մելիք Աթամի որդի Մելիք Մեջնունը (այսօր է լինի Մեջլում-Ա. Մ.) նրա մոտ ծառայության է անցնում և ջանք չի խնայում իբրահիմ խանի դեմ Աղա Մուհամմադ խանի մղած կռիվներում»²⁷⁹: Մելիք-Մեջլումը և Զավադ խանը, միասնաբար իրանի Աղա Մուհամմադ խանի բանակին, 1795 թ. սեպտեմբերին մասնակցել են Թիֆլիսի ավերմանը: Անդրադառնալով այդ արշավանքում Մելիք-Մեջլումի ունեցած դերակատարությանը՝ հրապարակախոս Ավետիք Արասխանյանը գրում է. «Աղա-Մահմադ-խանի արշաւանքի մէջ նորա կատարած դերը շատ շօշափելի էր»²⁸⁰: Թիֆլիսի ավերմանը Մելիք-Մեջլումի մասնակցության պատճառը մելիքների՝ Թիֆլիսում եղած ժամանակ Հերակլ II-ի՝ նրանց իրենց ռեսերվ թշնամի իբրահիմ խանին հանձնելու մտադրությունն էր, որը Զրաբերդի հպարտ տիրակալը չէր մոռացել: Վրաստանի պատմության դասագրքերից մեկում գրված է, որ Թիֆլիսի դրաման մարտում Մելիք-Մեջլումը սպանվեց²⁸¹, ինչն, իհարկե, սխալ է: Այդ ար-

²⁷⁸ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 248.

²⁷⁹ Միրզա Յուսուֆ Նեքսետով, Եզվ. աշխ., էջ 52:

²⁸⁰ Արասխանեան Ա., Կովկասը հարիւր տարի առաջ: Շահ Աղա-Մահմադ-խանը Թիֆլիսում, «Մուրճ», 1895, թիվ 9-10, էջ 1272:

²⁸¹ Асатиани Н., История Грузии, учебник для учащихся русской школы, Тбилиси, 2002, с. 124.

շափանքից հետո Աղա Մուհամմադ խանը Մելիք-Մեջլուսին շնորհել է հետևյալ արտոնությունները. «1. երբ կամենա, կարող է անարգել կերպով ելև մուտ գործել իր մոտ. 2. ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կամքը կկատարվի. 3. արքունի գանձարանը նրա տրամադրության ներքո կլինի»²⁸²:

Մելիք-Մեջլուսի 1796 թ. դավադրաբար սպանվեց Գանձակի բերդի պաշտպանություն մարտերից մեկում: Զավադ խանի կամքով նրա մարմինը թաղվեց Գանձակի Ս. Հովհաննես մայր եկեղեցում: Այս գործիչը իր հետ դերեզման տարավ պարսից շահի օգնությունը՝ Լսրաբաղը իբրահիմ խանից ազատելու ծրագիրը, որը տրամադծորեն տարբերվում էր ռուսամետ կողմնորոշում ունեցող գործիչների ծրագրերից: Իսկ Մելիք-Մեջլուսի հպատակները մնացին Գանձակի դավառում՝ Զավադ խանի հովանավորության ներքո:

Մելիք-Մեջլուսին հաջորդել է միակ որդին՝ տասնչորսամյա Մելիք-Աղամ Բ-ը, որը մասնակցել է 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Վերջինս նշանված էր Հերակլի դրամահատության արվեստապետ Յաուսեի (աղբյուրներում՝ Եասիյ) կրտսեր աղջկա՝ Ռեհանի հետ, սակայն երբ նրա խնամակալ Զավադ խանը խնամախոսներ ուղարկեց Թիֆլիս, խորամանկ ազնվականը Ռեհանի փոխարեն Մելիք-Աղամին կնություն ուղարկեց իր ավագ դստերը՝ անբարետես թամարին: Մելիք-Աղամ Բ-ը վախճանվեց երիտասարդ հասակում, թողնելով միայն մեկ դուստր, որի անունը Սհարնազ էր: Մայրը նրան ամուսնացրեց նախիջևանցի Ասրիբեկի որդու՝ Սայիբեկի հետ և վերջինիս ընդունեց իր տուն՝ որպես տնփեսա: Քանի որ տոհմի անդամներ են համարվում նաև երկու սեռերի այն անձինք, որոնք ընդունվում են տուն՝ որպես հարս կամ տնփեսա, ուստի վերոհիշյալ Սայիբեկին ևս մենք ընդգրկել ենք Մելիք-Իսրայելյանների տոհմածառում:

²⁸² Րաֆֆի, Գ2վ աշխ., էջ 512.

Եվ, քանզի Մեկիք-Խորայեկյանների ժառանգները տեղափոխվել էին Գանձակի գավառ, իսկ Շուշվա խաների դրածո Մեկիք-Ալլտհովերյանները՝ Նուխիի գավառ, Աթաբեկյանների տոհմի անվանի ժառանգ Վանի յուզբաշուն շնորհից մեկիբի տիրուհոս, ու նա 1814 թ. ստացավ Զրաբերդի մեկիքության կառավարչի պաշտոնը:

Այսպիսով, հայրենի հողից դուրս, երկյս խաբված և թուլացած Մեկիք-Խորայեկյանները XIX դարի սկզբներին առաիճանաբար սկսեցին հեռանալ պատմության թատերաբեմից: Մեր կարծիքով, դրան առաջին հերթին նպաստել է Մեկիք-Խորայեկյանների տոհմի վերջին սերնդի՝ արու ժառանգներ չունենալու հանգամանքը:

Գ) ԶՐԱԲԵՐԴ ԳԱՎԱՌԻ ՎԵՐՋԻՆ
ՏԻՐԱԿԱԼ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

Աթաբեկյանների դերդաստանը սկիզբ է առել Աթաբեկյոզբաշուց (Հարյուլերսալիտ), որը բնակվում էր Զրաբերդ գավառի Կուսասալատ գյուղում: Նրա անունով էլ տոհմի անդամները սկսել են կոչվել Աթաբեկյաններ: Ըստ Մ. Բարխուտարյանի՝ Աթաբեկյանները սերել են Զրաբերդ գավառի նախկին տիրակալ Մելիք-Խորալեկյաններից²⁸³: Այս վարկածի հիմքում ընկած է Մակար Կալիկոսյոսի՝ նրանց որպես այդ գավառի իշխանության իրավահաջորդը ներկայացնելու ձգտումը:

Մինչդեռ, տեղական ավանդութունները Աթաբեկյանների ծագումը դուրս են բերում Խաչենի նշանավոր Հասան-Ջալալյան տոհմից²⁸⁴: Այս վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ «աթաբեկ» տերմինը առաջին անգամ Հասան-Ջալալյանների տանն է վերածվել անձնանվան և այդ տոհմում առավել տարածված անուններից մեկն է եղել²⁸⁵: Հատկանշական է, որ Աթաբեկյանների տոհմի ծագման մասին Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը 1809 թ. դեկտեմբերի 20-ին նրանց տված վկայականում ևս գրում է. «Որդւոց յորդիս տիրեցին հետեաբար մինչև ց1678, ի ժամանակս մեծի երկրորդ Աթապէկի իզբաշի կոչեցելոյ՝ ի սերնդոց և յորդւոց վերոյիշեալ Զալալայ իշխանի»²⁸⁶: Այստեղ խոսքը Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալ

²⁸³ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 56, Ավագյան Ս., Արցախը հայ մշակույթի կարևորագույն օջախ, Ե., 1991, էջ 187:

²⁸⁴ Израелов Г., Село Касапет, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 13, Тифлис, 1892, с. 43.

²⁸⁵ Ուլուբաքյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 217:

²⁸⁶ Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 153, վավ. 108, պատճեն: Սույն փաստաթղթի ռուս պատճենը տես Центральный исторический архив Москвы (ЦИАМ), ф. 54, оп. 9, д. 297, նաև՝ ф. 4, оп. 15, д. 18 (այդ պատճենները ստացել ենք Ռ. Աբրահամյանից) Ի դեպ, ռուս պատմաբան Վ. Պոտտոն ծանոթ է եղել այս վկայականին, սակայն նա չի մասնավորեցրել, թե հատկապես որ տոհմի մասին է խոսքը, այլապես Աթաբեկյանների ծագման հարցը տեղիք չէր տա տարակարծությունների (տես Պոտտոն Վ., նշվ. աշխ., էջ 8):

Պոլայի մասին է, հետևաբար՝ Եփրեմ կաթողիկոսը սույն վկայագրով հաստատում է Աթաբեկյանների ծագումը Հասան-Ջալալյանների տոհմից: Հիմնվելով Եփրեմ կաթողիկոսի վկայության վրա Ս. Էջմիածնի բարձրագույն խորհրդարանի անդամները 1821 թ. հոկտեմբերին Ասլան Աթաբեկյանին տված վկայականով հաստատել են նրա ծագումը Հասան-Ջալալյան տոհմից²⁸⁷: Եվ, վերջապես, Աթաբեկյանները ևս իրենց համարում են Հասան-Ջալալյանների շառավիղներ:

Աթաբեկ յուզբաշու մասին կցկառեր տեղեկություններ են պահպանվել: Հայտնի է, որ նա «իրենից հետո թողել է երկու զավակներ՝ Վանի և Գուլի (Ղուլի-Ա. Մ.), հետագայում Վանու ժառանգները փոխադրվել են Ռուսաստան, ուր սպորում են մինչև օրս: Գուլիի ժառանգները մնացին Ղարաբաղում»²⁸⁸: Եփրեմ կաթողիկոսի կողմից 1809-ին Աթաբեկյանների տոհմի ներկայացուցիչներից մեկին տրված մեկ նախածանոթ վկայագրից տեղեկանում ենք, որ «ի Ղուլիէ ծնանի Սարգիս և ի Սարգսէ Յարութիւն»:

Ինչ վերաբերում է Վանու ժառանգներին, ապա նույն վավերագիրը նրանց մասին հաղորդում է ավելի ընդարձակ տեղեկություններ: «Վանի՝ յորդույն Աթաբէկի, ծնանի երրորդ Աթաբէկ իւզբաշի,-գրում է Եփրեմ կաթողիկոսը,-և յԱթաբէկէ ծնանի Յարութիւն՝ հայր սոյնոյ պարոն Ասլանի, որ ի թուին հայոց ՌՄԵ և յամի տեառն 1756 վասն իմիք պատճառի թողեալ զիշխանութիւն և զկալուածս իւր սզգտկանաց իւրոց, և ինքն շրջեալ ի զանազան տեղիս վերջապէս գայ բնակի ի Թիֆլիզ, ի ժամանակի Թամրազ արքայի վրաց, և մտանէ ի պաշտօն նորա գրօշակալիր զօրաւարութեան, և ապա ի ժամանակի Հերակլ արքայի կարգի ի հսկողութիւն ի շրջապատս սահմանի Թիֆլիզ քաղաքի ընդ Խախամիսազ (ռուս. պատճենում՝ Խախտադով-Ա. Մ.) վրացի իշխանի՝ ընկերակցի իւրոյ:

²⁸⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոս դիվան, թղթ. 39, վավ. 252, սևագրություն:

²⁸⁸ Պոտտո Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները, էջ 9:

ընդդէմ հինից ասպատակողաց լեռնացի լեզվիներայ: Եւ անդ ի Տփխիս քաղաքի ամուսնացեալ ծնանի զՄովսէսն, զՕհաննէսն և զԱսլանն»²⁸⁹: Վերջինս XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին ծավալել է նշանակալից քաղաքական գործունեութիւնը:

Ղուլիի թոռ Հարութիւնը (Թունի) ապրել է XVIII դարի վերջերին: Հարութիւնի երկու աղաները՝ Վանին (Հովհաննես, 1766-1854) և Հակոբը (մահ. 1844), աչքի են ընկել պարսից թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի գլխավորած բանակի դեմ արցախահայրութեան մղած պայքարում: Վանին, որը յուզեալ էր և ծառայում էր Զրաբերդ գավառի իշխանութեանը Շուշվա Իբրահիմ խանի օգնութեամբ տիրացած Մելիք-Ալլահվերդեանների վերջին ժառանգ Մելիք-Տովչանի հեծելազորում, մասնակցել է 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին և իր մատուցած բազմաթիւ ծառայութիւնները համար ռուսական կառավարութեանից ստացել պրապորշչիկի աստիճան, ոսկե մեդալ ու տարեկան 200 ռուբլի թոշակ: Վանի յուզեալուն 1814 թ. շնորհիւ նաև մելիքի տիտղոս, ու նա ստացաւ Զրաբերդի մելիքութեան կառավարչի պաշտոնը: «1814 թ. նրանց տրված իսնական թաւաղից ի միջի այլոց հայտնի է գառնում, որ Վանին իր ջանքերով Զրաբերդի մահալում բնակեցնում է 7 հայկական գյուղեր, որտեղ պարսկական արշավանքների ժամանակ բոլորովին ոչնչացվել էին երկրամասում երբեմնի եղած քաղաքակրթութեան բոլոր հետքերը»²⁹⁰: Այդ գյուղերն էին Կուսապատը, Հոռաթաղը, Մարտակերտը, Մեծ Շենը, Մոխրաթաղը, Կարմիրավանը և Ծաղկաշենը, որոնցից մինչև 1823 թ. մալճահաթը գանձել է իր օգտին²⁹¹:

²⁸⁹ Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիւ, թղթ. 153, վավ. 108:

²⁹⁰ Պոտտո Վ., նշվ. աշխ., էջ 38:

²⁹¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 171, վավ. 300, թ. 2ա:

1822 թ. Մեկլիք-Վանու. տանը հյուրընկալված նշանավոր գրող Մ. Թադիադյանը նրա մասին գրում է. «Հասաք ի Ծիրանաքար (Կոստապատ-Ա. Մ.), զոր հասարակօրէն Մէկլիք Վանույ գլուզ ասէին, ի գաւառին խաչենոյ, և իջաք ի տան նորուն իսկ Մէկլիք Վանույ, առն բարեպաշտի և երկիւղածի յԱստուծոյ, բայց և հզօրին ի պատերազմի: Լոկ անուն սորա դողացուցանէր զշրջակայ ազգս, մինչև անգամ և զլեռնականս Կովկասու: Երկիր նորա առատ էր հացիւ և մեղերք. երկվարք նորա բնութիւնք, և բնակիչք ամենայն Հայք հզօրք և տիրապէրք յոյժ»²⁹²:

1826 թ. հուլիսին պարսկական մեծաքանակ զորքերը, գահաժառանգ Աբբաս-Միրզայի գլխավորութեամբ, ներխուժում են Արցախ և պաշարում Շուշի բերդաքաղաքը: Շուշիի ռուսական կայապետը, գնդապետ Ի. Ռեուտի հրամանատարութեամբ, և տեղի հայ բնակիչները հերոսական գիմադրութեան են ցույց տալիս ահեղ թշնամուն: Ականատես պատմապիւր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովն այդ մասին գրում է. «Քաղաքի հայ բնակիչները ամեն հարցում ռուսների հետ միասնաբար գործելով՝ ճիշտ և ջանք չէին խնայում նրանց նվիրված կերպով ծառայելիս... Այն աստիճան, որ որոշ ժամանակ անց հայերի վրա բարկացած Աբբաս-Միրզան հրամայում է, որ ով որ հայի գլուխ բերի, 10 աշրաֆի կստանա: Այդ պատճառով հայերից շատերն են սպանվում»²⁹³: Իսկ տեղացի պատմապիւր Առաքել Կոստանյանցի «Պատմութիւն Արցախի» երկում այդ մասին կարդում ենք. «Զօրագլուխն արարեալ թունաբէր խորհուրդ ընդ խորհրդակցոց իւրոց՝ հանել զհրաման երկրակործան և համայնաջինջ. թէ ո՛ր ո՛ր բերիցէ զգլուխ հաւատացելոց՝ հատեալ, բաց ի վարձուցն ունի ստանալ զմեծամեծ պարգևս ի մէնջ և յարքնուստ»²⁹⁴: Մեկ այլ ականատես՝ շուշեցի Զոհրաբ Թառումյանը, 1826 թ. նոյեմբերի 3-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած

²⁹² Թադիադյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 163:

²⁹³ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 123-124:

²⁹⁴ Մատենադարան, ձեռ. 7823, էջ 40ա:

նսմակում այսպես է ներկայացնում Աբբաս-Միրզայի հրամանի իրագործումը. «Լաւ շատ հայերի գլխներ կտրեցին տարան շահպատային, և ամէն գլխոյ 10 ստոպանի ոսկի տայր. թէ անասնոց համար, և թէ խոտի համար, որ հայքն դուրս գային, ձեռք անկածի գլուխն կտրէին թուրքերն»²⁹⁵:

Արցախահայութեան համար օրհասական այդ օրերին Աբբաս-Միրզայի բարկությունը մեղմելու նպատակով նրան են ներկայանում երեք հայ երեւելիներ՝ Արցախի մետրոպոլիտ Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը, Մելիք-Վանի Աթաբեկյանը և Գյուլիստան դավառի տիրակալ Մելիք-Հովսեփ Մելիք-Բեգլարյանը: Մելիք-Վանին Եփրեմ կաթողիկոսին ուղղած նսմակում այսպես է ներկայացնում Աբբաս-Միրզայի մոտ գնալու շարժառիթները. «Եթէ ոչ գնացից եւ ես առ նոսա, ժողովուրդ իմ առ հասարակ մատնին ամենայն ընչիւք ի կորուստ: Զայս միայն զմտաւ ածեալ՝ թէ ես միայն մատնեցայց, որով ժողովուրդ ասլընցուցից ի գերութենէ անօրինաց: Զիս եւ եթ կորուսից գնալով առ նոսա, զի զհազարաւոր անձինս ժողովրդոց իմոց գտից եւ կեցուցից. աշխարհն ամենայն գնաց, ապա եւ ես ընդ նոսա: Վերջապէս գնալն իմ առ պարսիկսն, եղեւ առ օգտի հասարակ ժողովրդոց ինձ յանձնեալ հայոց»²⁹⁶:

Արցախի երեւելիներին հաջողվում է մեղմել Աբբաս-Միրզայի բարկությունը: «Այն ժամանակ էլ հետևում է հրաման, որ ոչ ոք չգլխի հայերին, և իսկապես կոտորածին վերջ տրվեց, քանի որ թագաժառանգը հայտարարել էր, թե այսուհետև հայերի գլխի համար ոչ թե թուամանով կվճարի, այլ նրանց գլխով, ովքեր կբերեն հայերի գլուխներ»²⁹⁷:

Սակայն, երբ Շամխորի և Գանձակի ճակատամարտերում ջախջախված Աբբաս-Միրզայի բանակը չպրտվում է Արաքսից

²⁹⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 54, վավ. 342, ք. 2, բնագիր:

²⁹⁶ Նույն տեղում, թղթ. 36, վավ. 248, պատճենը տես ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի ֆոնդ, ց. 1, գ. 10, ք. 1բ.

²⁹⁷ Պոտտո Վ., նշվ. աշխ., էջ 53:

այն կողմ, պարսկական սուրը արցախահայության գլխից հեռացրած հայ երեւելիների մեջքին իջնում է ռուսական խարազանը: Չեն օգնում անդամ Ներսես Աշտարակեցու հալածողացումները Կովկասի կառավարչատեղի Ա. Երմոլովին, «թէ դեռն յորա (իմա՝ նրանց-Ա. Մ.) եթէ իցէ ճշմարիտ ոչ կարէ լինիլ առանց յատուկ շահակտութեանց վասն պահպանելոյ զթողովուրդն հայոց կողմանցն այնոցիկ»²⁹⁸: Ա. Երմոլովի հրամանով հայ երեւելիները Ռուսաց կայսրութեան նկատմամբ անհալատարմութեան մեղադրանքով ձերբակալուած են և ութամիս մնում կալանաված: Սարգիս մետրոպոլիտը՝ Թիֆլիսում, իսկ մելիքները՝ Բաքվում: Ի վերջո, Ռուսաստանի վաղեմի ախոյանի հետ ընդհանուր լեզու դտած հայ երեւելիները անմեղ են ճանաչվում և, Սիբիր աքսորվելու փոխարեն, վերադառնում են հայրենիք²⁹⁹:

Մելիք-Վանին 40 տարի շարունակ կառավարել է Զրաբերդ գավառը և վախճանվել 1854 թ. մարտի 7-ին³⁰⁰: Նրա կինը Կուսապատի քահանայի դուստր Վարդուհին (մահ. 1857) էր: Կուսապատի գերեզմանոցում պահպանվել են նրանց տապանաքարերը հետևյալ արձանագրութուններով.

«Աստ թաղեցաւ մեծ իշխանն
 Զրաբերդու նախկին մելիք Իվանի
 Աթաբէկեանց 88 ամաց
 Հասակի վախճանեցաւ»³⁰¹:

Ահա նաև Վարդուհու տապանադիրը.

«Այս է կողակից մելիք Վանին
 անուն սորա է Վարթի
 1857 ամի»:

²⁹⁸ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 614, տե՛ս նաև՝ վավ. 617 և 618:

²⁹⁹ Այս դեպքի մասին մանրամասն տե՛ս Մաղալյան Ա., Փաստաթղթեր Արցախի գործիչների և Աբբաս-Միրզայի 1826 թ. հանդիպման հետևանքների վերաբերյալ, «ԲՀԱ», 2006, թիվ 1, էջ 3-19:

³⁰⁰ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 166, վավ. 344, ք. 21:

³⁰¹ RAA նյութեր, Ս. Կարապետյանի 1999 թ. գրառումներից:

Մելիք-Վանին թողել է չորս զավակ՝ Հովսեփ-բեկ, Սարգիս-բեկ, Աթաբեկ (Ադամ) և Միքայել-բեկ:

Հարուժյունի կրտսեր որդին՝ Հակոբ յուզբաշին (Մելիք-Վանու եղբայրը) ևս հայրենանվեր գործիչ էր ու աչքի է ընկել ոռոս-պարսկական պատերազմների ժամանակ: Նրա կինը սեյ-դիչենցի Զավահիր Սարուսյանն էր: Վերջինիս տապանաքարին դրված է.

«Այս է տապան Զավրագին որ է
կողակից Յակոբին յուզբաշին մեծ
իշխան Աթաբէկեանց, 1883 թվին»:

Հակոբ յուզբաշին ունեցել է երեք որդի՝ Ասլան, Զալալ և Հարուժյուն: Կուսասպատի գերեզմանոցում սլահպանվել են նաև վերջին երկուսի տապանաքարերը սույն արձանագրութ-յուններով.

«Այս է դապան Ճալալ բէկին
որդի էր Յակոբ եոզբաշին
թոռն մեծ իշխան Աթաբէկին,
սայ էր ամաց քսանմեկին,
չուեալ գնաց յերկրէ յերկրին
ՌՄՂԶ (1847) ամի ԺԵ (15) նոհմբերին»:

Իսկ Հարուժյուն Աթաբեկյանի շիրմաքարին կարդում ենք.

«Յայսմ տապանի ամփոփեալ
դնի բարէսեր մարմին
Յարուժիւն բէկի, սա էր
եղբօր որդի մելիք
Իւանի Աթաբէկեանց
մեծ իշխանի, 1876»:

Զալալը և Հարուժյունը մահացել են անժառանգ: Թերևս, այդ պատճառով է Րաֆֆին իր «Խամսայի մելիքություններ» երկում գրել. «Հակոբ-յուզբաշին ուներ մի որդի միայն՝ Ասլան-բեկը, դրանից ծնվեցան՝ Ներսիս-բեկ, Մովսես-բեկ և Նիկողա-

բեկ»³⁰²։ Ասլան Աթաբեկյանը աշակերտել է հայտնի մանկավարժ Հովսեփ Արցախեցուն։ Այդ մասին նա գրում է 1824 թ. դեկտեմբերի 27-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակում. «Գնացեալ մեր առ շնորհազարդ Յովսէփ դիտնական վարդապետն, հետեւեցաք առննիմեր նորա քերականութեանն և ճարտասանութեանն, և զնոսա յաւարտ հասուցաք»³⁰³։

Մ. Բարխուտարյանցը Կապադակ գավառի (այժմ՝ Ադրբեջանի Հանրապետության Գարալայի շրջան) Սուլթան-Նուխի գյուղի գերեզմանոցում տեսել, ընդօրինակել և լր «Աղուանից երկիր եւ դրացիք» դրքում զետեղել է վերոհիշյալ Ասլան-բեկի տապանագիրը. «Հին եկեղեցու հարաւային կողմում, հանգստարանի մէջ աչքի է ընկնում մի ուշադրաւ մահարձան, որի ներքեւ ամփոփուած է Կուսապատցի բարեհամբաւ Մելիք-Վանու թոռն Ասլան-բէկի մարմինն։ Մահարձանն կրում է սոյն արձանագրութիւնը. «Այս է տապան բարեպաշտօն Ասլան բէկի, որդւոյ Ղարաբաղայ Զրաբերդցի Աթաբէկեանց Յակովբ-բէկի, որ յաստիճանի կօլլեժսկի սեկրետարի վախճանեցաւ ի 40 ամաց հասակի 1847 դեկ. 30-ին»։ Հանդուցեալս վարած է այս կողմերում դատաւորի պաշտօն»³⁰⁴։ Այստեղ Մ. Բարխուտարյանցը սխալմամբ Ասլան-բեկին համարել է Մելիք-Վանու թոռը, մինչդեռ նա ոչ թե Մելիք-Վանու թոռն էր, այլ վերջինիս եղբայր Հակոբ յուզբաշու որդին։

Աթաբեկյանները թողել են բազմաթիւ ժառանգներ, որոնց մի մասի շառավիղները այսօր էլ բնակվում են Արցախում, իսկ ոմանք էլ բարձրագույն կրթութիւնն ստանալու և այլ նպատակներով անցել են Բաքու, Թիֆլիս, Երևան ու էջմիածին, ինչպես նաև Ռուսաստան, Պարսկաստան, Եվրոպա,

³⁰² Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 565-ի տողատակի ծանոթագրութիւնը։

³⁰³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 49, վավ. 370, բնագիր։

³⁰⁴ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք։ Արցախ, էջ 125, հմտ. Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Ե., 1997, էջ 46։ Տապանագրում «կօլլեժսկի սեկրետարի» բառերը վերականգնել ենք ըստ Ս. Կարապետյանի ընդօրինակման։

ԱՄՆ և նույնիսկ հեռավոր Արգենտինա: Այս տոհմի 95 շառա-
վիղներ ի կեսից ավելին ունի բարձրագույն և միջնակարգ մաս-
նագիտական կրթություն³⁰⁵:

Մելիք-Վանուս որդիները՝ Հովսեփ-բեկը և Սարգիս-բեկը,
ապրում էին Կուսապատում: Պահպանվել է Արցախի թեմի
առաջնորդ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի՝
1852 թ. ապրիլի 1-ի խնդրագիրը ուղղված Ներսես Աշտարա-
կեցի կաթողիկոսին՝ Սարգիս-բեկ Աթաբեկյանին կոնսիս-
տորիայի ատենադպիր նշանակելու վերաբերյալ, որտեղ մաս-
նավորապես կարգում ենք. «Այժմ վերստին վստահանամ խնդ-
րել ամենախոնարհաբար յԱստուածահաստատ Տէրութենէ Ձեր-
մէ բարեհաճել նշանակել հաստատապէս ատենադպիր կոնսիս-
տորիին զնախայիշատակեալ կուբերնսկիյ սեկրետար Սարգիս-
բէկն, որդի Իվանէ-բէկին Աթաբէկեանյ, որ ամօք բազմօք ծա-
ռայելով ի կոնսիստորիին Ղարապաղու և այժմ գտանելով առ
ոտս Սրբութեան Ձերոյ, կարէ արժանապէս կատարումն տալ
ամենայն պատուիրանաց և կարգադրութեանց և խրատուց,
զորս ունիք բարեհաճել ցուցանել նմա»³⁰⁶:

Մելիք-Վանուս մյուս որդի Աթաբեկը գնդապետ էր ու
մասնակցել է 1853-1856 թթ. Ղրիմի պատերազմին: Վերջինիս
որդի Անդրեյը ևս եղել է բարձրաստիճան զինվորական: Նա
1870 թ. ավարտել է Ալեքսանդրյան հրորդ զինվորական
ուսումնարանը, այնուհետև՝ Միխայիլովյան հրետանային
ակադեմիան: Մասնակցել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական
պատերազմին: Անդրեյ Աթաբեկյանը 1900 թ. ապրիլի 9-ին
ստացել է գեներալ-մայորի, իսկ 1906 թ. փետեմբերի 6-ին՝ գե-

³⁰⁵ Ավագյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 194. Ի դեպ, 1983 թ. հոկտեմբերի 8-ին Իջևանի
շրջանի Ծաղկավան (մինչ 1946 թ. Մելիքյուղ) գյուղում, որի բնակիչների մեջ
ևս մեծ թիվ են կազմում այս տոհմի անդամները, տեղի է ունեցել Աթաբեկյան
գերդաստանի առաջին տոհմահավաքը, որին մասնակցել են այս տոհմի մոտ
200 ներկայացուցիչներ Արցախից, Երևանից, Կիրովականից (Վանաձոր), Թբի-
լիսից, Ստալիբոլայից և այլ բնակավայրերից (տես «Հայրենիքի ծայն», 1984,
1 հունվարի, էջ 3 «Ավանգարդ», 1985, 5 ապրիլի, էջ 2):

³⁰⁶ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 215:

ներալ-լեյտենանտի ստաիճան: Զբաղեցրել է մի շարք պատաս-
խանատու պաշտոններ, իսկ 1913-ից Մոսկվայի գլխավորական
օկրուգի հրետանու պեան էր³⁰⁷:

Մեկիք-Վանու կրտսեր որդին՝ Միքայել-բեկը, մահացել է
առանց ժառանգ թողնելու:

Կուսաստանի գերեզմանոցում պահպանվել են նաև Հով-
սեփ-բեկի և Սարգիս-բեկի տապանաքարերը հետևյալ արձա-
նագրովթյուններով.

«Տապանս է այս Յովսէփ բէկին
անդրանիկ որդոյ մեկիք Վանին,
յազգէն մեծի Աթաբէկեանցին,
ծնաւ 1815 ամի յՅ-ըն փետրվարին,
վախճանեցաւ 1861 ամի 14-ին սեպտեմբերին»:

Իսկ Սարգիս-բեկի շիրմաքարը կրում է հետևյալ տապա-
նագիրը.

«Այս է տապան կօլլեակի սափեանիկ
Սարգիս բէկի որ է որդի մեկիք
Վանին Աթաբէկեանց
վախճանէցաւ 1896 ամի
մայիսի 27-ին»:

Հովսեփ-բեկի որդիները՝ Ռուստամը, Հարովթյունը, Իսա-
ջանը, և Սարգիս-բեկի որդիները՝ Իվանը, Նիկոլայը, Ալեք-
սանդը և Զումշուդը, բնակվում էին Կուսաստանում: Հովսեփ-
բեկի որդի Ռուստամը և Սարգիս-բեկի որդի Իվանը, ինչպես
երևում է Կուսաստանի հանգստարանում գտնվող նրանց տա-
պանաքարերի արձանագրովթյուններից, վաղ են մահացել:
Հավանաբար, այդ պատճառով ուռս ռազմական պատմաբան
Վ. Պոտտոն (1836-1912) նրանց չի հիշատակում: Ահա Հովսեփ-
բեկի որդի Ռուստամի տապանագիրը.

«Այս է տապան Ռուստամին,
որ է որդի Յովսէփ պէկին.

³⁰⁷ Аветисян Г., Генералы-армяне в Российской империи, Е., 2007, с. 233-234.

Թոռըն մէլիք Յովհաննէսին,
որք են յազգէ Աթապէկին,
Թվին ՌՄՁԳ (1834)»:

Ահա նաև Սարգիս-բեկի որդի Իվանի տապանագիրը.
«Այս է տապան Իվանին,
որ է որդի Սարգիս բէկին եւ
Թոռն է մելիք Վանին
1858 վախճանեցաւ»:

Հովսեփ-բեկի որդի Իսաջանի կինը՝ Եղիսաբեթը, Խաչենի
Հասան-Ջալալյանների իշխանական տնից էր, ինչպես տեղեկա-
նում ենք նրա տապանագրից.

«Այս է տապան
Եղիսաբեթ Դանիելի
Աթաբեկյանի, դուստրն
Դանիել բեկ Հասան-Ջալալյանի
ծնված 1854 թվին
վախճ. 1937 թվի
հոկտեմբերի 7-ին
Կոստասպատ գյուղում»:

Իսաջանը ունեցել է չորս որդի՝ Նիկողայը, Միքայելը,
Հովհաննեսը (Իվան) և Գարեգինը: Վերջինս ապրում էր Մար-
տակերտի շրջանի Մեհմանա գյուղում, որի բնակիչների մի
մասը Աթաբեկյանների արգականներն են: Մելիք-Վանու ծոռ
Գարեգինը վախճանվել է 108 տարեկան հասակում, թողնելով
չորս որդի՝ Երվանդ, Վանիկ, Լևոն և Սամվել անուններով:

* * *

Հակոբ յուզբաշու ժառանգներից շատերը ևս անվանի
մարդիկ են դարձել: Այսպես, Ներսես Ասլանի Աթաբեկյանը
(հարյուրապետի թոռը, 1837-1904) հաշտարար դատավոր էր
Ղազախում և «ցարական իշխանության հետ երկար ժամանակ

դատ վարելուց հետո, որպես հատուցում ցարական կառավարության կողմից Ղարաբաղում բռնադրաված իր հողամասի, ստանում է Փարաքարի և Վարմազյարի (այժմ՝ Արևաշատ) մեջ ընկած անջրդի և անմշակ քարքարոտ «դուեր» կոչված պետական հողամասը... 1904 թ. մայիսին Ներսես Աթաբեկյանը, որը բաղմամբով միայնությունների համաձայն մեծ հեղինակություն էր վայելում շրջակա գյուղացիության մեջ և արժանացել էր նրանց համակրանքին, ինքնաստանությունից վերջ է տալիս իր կյանքին, թողնելով իր մահից հետո 40 հազար ռուբլի պարտք»³⁰⁸։ Մենք ընդօրինակել ենք էջմիածնի Ս. Գալանի վանքի բաղում դառնալով նրա շիրմաքարի արձանագրությունը.

«Երդուհալ հաւասարմասար

Ներսէս Ասլանեան

Աթաբէկեանց

ծննդ 17 ապրիլի 1837 ա.

վախճան. ի 18 Մայիսի 1904 ա.»:

Նա թողել է վեց զավակ՝ Մարիամ, Հովսեփ, Տիգրան, Միքայել, Դավիթ և Ասլան:

Ներսես-բեկի եղբայրները՝ Մովսես-բեկը և Նիկողայ-բեկը պետական խորհրդականներ էին: «Նիկողայ մեռավ պետական խորհրդատուի աստիճանով, զբաղեցնելով Ելիզավետպոլի (Գանձակ-Ա. Մ.) նահանգային դատարանի հատուկ գործերի քննիչի պաշտոնը, նրանից հետո մնացին երկու որդիները՝ Լևոնն ու Միքայելը»³⁰⁹, իսկ Մովսեսն ասլիկ և գործել է Շուշիում: Մովսես-բեկը թողել է հինգ զավակ՝ Ասլան, Ալեքսանդր, Նիկողայ, Աբրահամ և Աննա, իսկ հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ, բժիշկ, բանաստեղծ-երգիծաբան Լևոն Աթաբեկյանը (1875-1918) Նիկողայ-բեկի որդին էր (Հակոբ յուզբաշու ծուր): Նա 1917 թ. դեկտեմբերին եղել է Հայոց ազգային խորհրդի Բաքվի մասնաճյուղի փոխնախագահ, այ-

³⁰⁸ Եղիազարյան Ա., Դովսեփ Աթաբեկյան, «ՊԲՀ», 1959, թիվ 2-3, էջ 207, 208:

³⁰⁹ Պոտտո Վ., նշվ. աշխ., էջ 58:

նուհետև՝ անդամ և զոհվել է 1918 թ. մարտի 20-ին այդ քաղաքում տեղի ունեցած ազգամիջյան ընդհարումների ժամանակ՝ հաշտարար բանախոսի առաքելութուն կատարելիս: Լեոն Աթաբեկյանի դուստրը՝ Մարգարիտը (1913-1995), բանասիրական գիտությունների թեկնածու էր: Ի դեպ, Հայկական սովետական հանրագիտարանում Աթաբեկյանների գերդաստանից ներկայացված են վերոհիշյալ Լ. Ն. Աթաբեկյանը, Հովսեփ Ներսեսի Աթաբեկյանը (հրապարակախոս, թարգմանիչ, դյուղատնտես, 1870-1916) և վերջինիս որդին՝ Մոսկվայի ավիացիոն ինստիտուտի էլեկտրատեխնիկայի ամբիոնի վարիչ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Գրիգոր Աթաբեկյանը (1908-1966)³¹⁰, որի քույրը՝ Անահիտը, 1953-ից Մոսկվայի Տիմիրյազևի անվան գյուղատնտեսական ակադեմիայի բուսաբանություն ամբիոնի պրոֆեսոր էր: Հովսեփ Աթաբեկյանի կինը Գերմանիայում երաժշտական կրթություն ստացած Հեղինե Ավակիմյանն էր: Ներսես-բեկի մյուս որդիները (Աստի-բեկի թոռները)՝ Տիգրանը և Միքայելը իրավաբաններ էին, Դավիթը (1876-1964) մանկաբույժ էր, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, իսկ Ասյանը ճարտարագետ էր:

Բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր էր նաև Մովսես-բեկի որդին՝ նշանավոր էնդոկրինոլոգ Ալեքսանդր Աթաբեկյանը: Նրա կինը Եկատերինա Նիկոլաևնա Սոկոլովան էր: Ա. Մ. Աթաբեկյանը թողել է երեք զավակ՝ Ալեքսանդրը, Արսենը և Արիանան: Ականավոր էնդոկրինոլոգի ավագ որդին՝ Ալեքսանդրը (1896-1952), եղել է Ստալինգրադի (Վոլգոգրադ) մեխանիկական ինստիտուտի դոցենտ: Ա. Մ. Աթաբեկյանի մյուս որդին՝ Արսենը (1902-1960) ևս բժշկական գիտությունների դոկտոր էր: Վերջինիս դուստրը՝ Մոսկվայի էնդոկրինոլոգիական բուժարանի վարիչ Եկատերինա Աթաբեկյանը, շարունակում է հոր և պապի գործը: Նրանք բոլորն էլ մեծ ծառայություններ են մատուցել հայրենական գիտությունը:

³¹⁰ ՀԱՅ, հ. 1, Ե., 1974, էջ 125-126:

Այսպիսով, սույն ենթադրիւում ներկայացված է Կուսապատի Աթաբեկյանների տոհմագրութիւնը՝ սկսած XVIII դարի կեսերից մինչև XX դարի կեսերը: Յուշք են տրված նաև տոհմի անդամների տեղաշարժերը և հետագա տարածումը՝ սկսած Զրաբերդ գալառի Կուսապատ գյուղից մինչև Բաքու, Թիֆլիս, Երևան և Էջմիածին, ինչպես նաև Ռուսաստան, Պարսկաստան, Եվրոպա ու Ամերիկա:

**Դ) ԽԱԶԵՆ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ
ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ ՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԸ XVII-XIX ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

Խաչեն գավառի մելիքություն տարածքը սկսվում էր Խաչենագետից և տարածվում մինչև Կարկառ գետը: Խաչեն գավառի տիրակալները Առանշահիկ հնագույն իշխանական տոհմից սերված Հասան-Ջալալյաններն էին: Այս տոհմի հիմնադիրը Առանշահիկների իշխանություն Ներքին Խաչենի ճյուղի ժառանգորդ Հասան-Ջալալ Դոլան (?-1261) էր, իր իսկ խոսքերով ասած՝ «բնակաւոր ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի»³¹¹: «Հասան-Ջալալ իշխանի անունից էլ Հասան-Ջալալյանք կոչված իշխանական տունը, որ տերն էր Ներքին Խաչենի, դարձավ միջնադարյան Հայաստանի վարչական ամենանշանավոր միավորներից մեկը: Այն դիմադրալ թաթար-մոնղոլների ու նրանց հետքերով եկած ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու թուրքերի հարվածներին, ասլա հայրենի Խաչենում կազմավորված մելիքական տների վերափոխվելով, գոյատևեց մինչև XIX դ. սկիզբը»³¹²: Հասան-Ջալալյանների իշխանանիստ ամրոցներն էին Թարխանաբերդը (Խոխանաբերդ) և Կաչաղակաբերդը³¹³: Այս տոհմի ներկայացուցիչները XIV դ. վերջից ժառանգաբար տիրել են նաև Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսական գահին, իսկ կաթողիկոսանիստ Գանձասարը վե-

³¹¹ Շահխաթունեանց Յ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հ. Բ, էջ 371, Ջալալեանց Ա., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Դայաստան, հ. Ա, էջ 183, Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 250, Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, էջ 87, Դիվան, V, Արցախ, էջ 38:

³¹² Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 86:

³¹³ Այս բերդի մասին տես Սարգսյան Ա., Կաչաղակաբերդ, «ԼՂԳ», 1990, թիվ 1, էջ 41-48, որտեղ կարդում ենք. «Ամրոցի Կաչաղակաբերդ անվանումը կապվում է այն ավանդության հետ, թե անցյալում պարտություն չտեսած և համառ դիմադրությամբ հռչակված ամրոցի պաշտպանները, երկար ժամանակ ջուր և սննդամթերք չունենալով, նահատակվում են, բայց չեն հանձնվում թշնամուն: Իսկ երբ կաչաղակներն ու մյուս գիշատիչ թռչունները սկսում են աղմուկաղաղակով պտույտներ գործել ամրոցի վրա, թշնամին կռահում է, որ պաշտպանները կենդանի չեն» (էջ 41):

րածվել է Արցախի մեկլիքությունների հոգևոր և քաղաքական կենտրոնի:

Հասան-Ջալալյանների տոհմաբանության ուսումնասիրությանը առաջինը ձեռնամուխ են եղել այս տան ներկայացուցիչները՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանը³¹⁴, Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը և Սարգիս Ջալալյանը³¹⁵: Այդ աշխատանքների շարքում լավագույնը պետք է համարել Բաղդասար Հասան-Ջալալյանի՝ 1849-ին կազմած «Ազգաբանութիւն և ծննդաբանութիւն ազգին Հասան-Ջալալեանց» տոհմացանկը, որի տարբերակներից մեկը հրատարակել է Րաֆֆին³¹⁶: Առհասարակ, ըստ իմաչիկ վրդ. Դադյանի ձեռագրապույսի, Բաղդասար մետրոպոլիտը կազմել է այս ցանկի երեք տարբերակներ, որոնք «ըստ էութեան նոյնն են. միայն մանրամասնութեանց մէջ են տարբերվում. մէկը աւելի համառօտ, միւսը ընդարձակ: Ցանկերի նպատակն է ցոյց տալ, որ մետրոպոլիտի՝ Ջալալեանց տոհմը սերտուած է հին Ազոռանից արքայական տոհմից կամ խորենացու լեզուով՝ Սիսակից»³¹⁷:

Կարելի է հիշատակել նաև Մ. Բարխուտարյանցի³¹⁸, Ղ. Ալիշանի³¹⁹, իսկ ժամանակակից հետազոտողներից՝ Գ. Կիրակոսյանի³²⁰, Ռ. Հյուսնի³²¹ և այլոց ուսումնասիրությունները, սակայն, կարծում ենք, իմաչեանի իշխանական տան սլաւամությանը նվիրված աշխատությունների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի Բ. Ուլուբաբյանի «Իմաչեանի իշխանությունը

³¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. 7821, էջ 2ա-2բ, ձեռ. 9923, էջ 2ա:

³¹⁵ Ջալալեանց Ա., ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, էջ 352-353:

³¹⁶ Րաֆֆի, Գաղտնիք Ղարաբաղի, Երկ. ժողովածու, հ. 12, Ե., 1990, էջ 118-126:

³¹⁷ Թօփճեան Յ., Ցուցակ ժողովածուաց իւ. վրդ. Դադեանի, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 37: Այժմ այդ տոհմացանկերը պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում (ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, էջ 16-26:

³¹⁸ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, Ա, էջ 141-173, Բ, էջ 33-36:

³¹⁹ Ալիշան Ղ., Արցախ, Ե., 1993, էջ 64-67:

³²⁰ Կիրակոսյան Գ., Հասան-Ջալալյան իշխանական տունը XV դարում, «ԼՂԳ», 1969, թիվ 5, էջ 86-94:

³²¹ Hewsen R., The Meliks of Eastern Armenia, «REArm.», 1972, IX, p. 317-318, 1973-1974, X, p. 288-289, ներդիրը:

«X-XVI դարերում» մենագրությունը, որտեղ հեղինակը հանդամանորեն ներկայացնում է Հասան-Ջալալյանների անցած ուղին այն հասցնելով մինչև XVI դ. վերջը: Ուստի, ավելորդ կրկնությունից խուսափելու նպատակով, ստորև համառոտ չարագրելու ենք Հասան-Ջալալյանների սզգաբանությունը՝ սկսած XVII դ. սկզբից մինչև XIX դ. սկիզբը:

XVI դ. վերջում և XVII-ի սկզբին խաչեն գավառի տիրակալն էր Մեհրաբ-բեկի ավագ որդի Ջալալ Գը: Ծանր ու դժվարին ժամանակներ էին: Հայոց հողը դուրսում էր թուրք-պարսկական սլատերազմներից, որոնց ակիքները հասել էին նաև Արցախ: Այդ անցքերի մասին պատմող նյութերից է նաև Հասան-Ջալալյանների տոհմական սեփականությունը հանդիսացող Ավետարանում Ջալալ Գ-ի թողած հիշատակարանը՝ գրված Ավետարանը գերությունից հետ վերագարձնելու առթիվ: Այս հիշատակարանը մեզ համար կարևոր է նաև իր հաղորդած անուններով. «Արդ, ըստացայ սուրբ Աւետարանս ի գերութենէ ես՝ Ճալալ, որդի մեծին Մեհրապ պէկին, և որդոց իմոց Պայինդորին, և դէսդերաց Կիչիխանին և Սալվարին և ամենայն յարեան մերձաւորաց իմոց և յիշատակ ծնաւդաց իմոց: Առայ սուրբ Աւետարանս ի հալալ ինչից իմոց ի գառն և ի նեղ ժամանակս, որ դիրքեցաւ աւսմանլուն ի տեղիս, որ կոչի Խաչէն, թագաւորութեան մեծին Ճալալին և կաթողէկոսութեան տեղիս տէր Սիմաւոնին, ի սուրբ ուխտիս Գանձայստարայ... Ի թվիս Հայոց ՌԼԸ (1589) էր»³²²:

Այնուհետև, ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ 1603 թ. իրենց օսմանյան բռնապետությունից փրկելու խնդրանքով Իրանի Շահ-Աբբաս Ա-ի (1587-1629) մոտ զնացած հայ իշխանավորների մեջ էր նաև «Ջալալ բէկն իւր եղբօր որդւոքն ի Խաչենայ»³²³: Սակայն հույսերը չարդարացան. մի բռնակալին փո-

³²² Մատենադարան, ձեռ. 378, էջ 7ա, նակ՝ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, Ե, 2004, էջ 310:

³²³ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, էջ 16:

խարինեց մյուսը, իսկ 1604-ի աշնանը թվական զերակշուովյուսն ստացած թուրքական զորքից սլավոնական բանակի նահանջն ուղեկցվեց հայերի սոսկալի բռնապաղթով, որն ահա-սարսուռ գույներով են ներկայացնում ոչ միայն հայ, այլև օտարերկրացի ականատեսները³²⁴:

Այդ խորասլուծված է գրվել Զալալ Գ-ի հաջորդ հիշատակարանը, որտեղ, սակայն, ոչ մի խոսք չկա ո՛չ Շահ-Աբբասի դալու հետ կապված ակնկալիքների և ո՛չ էլ նրա գալուստ հետևած հիասթափությունների մասին: Ահավաստի այդ հիշատակարանը. «Վերջին ստացաւդ զսուրբ աւետարանիս սլարոն ճալալ բէկս որդի Մըհրապ բէկին, որ ստացաւ զսուրբ աւետարանս ի հալալ ինչից իւրոց և արդար վաստակոց. ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց. հաւրն Մըհրապ բէկին. և մաւրն իւրոյ Շահում աղին. եւ հանգուցեալ եղբայրցն իմոյ սլարոն Պաղտասար բէկին, Յոհաննէս կաթողիկոսին, Գրիգոր կաթողիկոսին, Դաւիթ կաթողիկոսին, որ է որդի սլարոն Պաղտասար բէկին. և հանգուցեալ որդոցն Պայայդուր բէկին, Մըհրապ բէկին: Եւ կենդանի որդին [Վէ]լիճան բէկն: Եւ կենակցին իմոյ սլարոն Բէկում աղին: Եւ դստերացն իմոյ Սալվարին, Գլէխասին, Մահվարին, Խանում աղին. ամէն: Արդ զբեցաւ ի թվարեւոթիւնս հայոց ՌԾԵ (1606)»³²⁵: Դժվար չէ նկատել, որ այս հիշատակարանը ավելի լիարժեք տեղեկություններ է տալիս Զալալ իշխանի ընտանիքի մասին, քան նախորդը:

Հետաքրքիր է տեսնել, թե ինչպես է ներկայացրել Հասան-Զալալյանների տոհմաշղթայի այս օղակը Բաղդասար մետրոպոլիտը. «Զալալ-բէկ Գ որդի Մեհրապ-բէկին՝ ծնանի

³²⁴ Antoine de Gouvea, Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le Roi de Perse Chah Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Achmet son fils. Rouen, 1646, pp. 341-363. Թարգմ. տես «Լումայ», Տփլիս, 1899, գիրք Ա, էջ 204-219:

³²⁵ Մատենադարան, ձեռ. 5794, էջ 207ա, նաև՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Չաքարիա Եկարչի ձեռագիրը եւ Դաւիթ բէկի մասին յիշատակարան, «Բանբեր Հայաստանի գիտ. ինստիտուտի», գիրք Ա-Բ, 1921-1922, էջ 132-133:

զՎէլիջան-բէկ Բ և զԱղաբէկ»³²⁶: Հիշատակարանների հետ համեմատելիս ակնհայտ է դառնում, որ Զալալ Գը Աղաբէկ անունով որդի չի ունեցել, և այս դեպքում սխալվում է Բսողդասար մետրոպոլիտը, ինչպես նաև այս հարցում նրան հետեւող ուսումնասիրողները³²⁷, իսկ ճշգրիտը Մեսրոպ եպս. Տեր-Մովսիսյանն է, որն իր հրատարակած հիշատակարանի տվյալների հիման վրա գրում է. «Պարոն Ծալալն ունեցել է երեք որդի, որոնցից երկուսը մեռած (այսինքն՝ Պայանդուր բեկը և Մեհրաբ բեկը-Ա. Մ.), կենդանի է (Վէլ)լիճան բէկը»³²⁸:

Վելիջան-բեկի մասին վկայություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է միայն, որ «Վէլիջան-բէկ Բ՝ որդի Զալալ-բէկին Գ, ծնանի զԳրիգոր Բ կաթողիկոս և զԲաղդասար-բէկ Բ»³²⁹: Արցախի վիմագրական ժառանգությանը քաջածանոթ Մ. Բարխուտարյանցը գրում է. «Վէլիջան-բէկ Բ-ի և Բաղդասար-բէկի մասին ոչ ինչ արձանագրութիւն չկայ մէջ տեղ»³³⁰: Անհամեմատ չատ են Աղվանից Գրիգոր Բ կաթողիկոսի մասին եղած տեղեկությունները: Պահպանվել է ինչպես շահ Սեֆիի (1629-1642) 1634 թ. դեկտեմբերի 31-ի հրովարտակը՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունը Գրիգոր Հասան-Զալալյանին հանձնելու մասին³³¹, այնպես էլ Շահ Աբբաս Բ-ի (1642-1666) 1652 թ. հրովարտակը, որով վերահաստատվել են նրա կաթողիկոսական իրավունքները: «Գրիգոր կաթողիկոսը դալով երկնային զահի բարձրությանը հասնող արքայական սալատ,-կարգում ենք վերջին հրովարտակում,-խնդրեց Մեր արքայական Մեծության ստորագրությամբ վերահաստատել կաթողիկոսությունը [իր

³²⁶ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 124, ԳԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18:

³²⁷ Տես, օրինակ, Hewsen R., նշվ. աշխ., «REArm», X, ներդիրը:

³²⁸ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 133:

³²⁹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 124, ԳԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18:

³³⁰ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 34:

³³¹ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ II, էջ 110, ռուսերեն պատճենը տես Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 241, վավ. 200:

անուանով]: Ավարեջեի ու թովջիհի դաֆթարի հիման վրա հաստատեցին այդ իրողությունն անփոփոխ լինելը: Ուստի ազնվագույն քրիստոնյա Գրիգոր կաթողիկոսի հանդեպ ունեցած մեր շահական ոլորմածությունը, ըստ կարգի, այդ դիրքը նրան շնորհեցինք»³³²: Գրիգոր կաթողիկոսը վախճանվել է 1653 թ.:

Նրան հաջորդել է Հասան-Ջալալյանների տան որդեգիր Պետրոս Խանձքեցին³³³, որը Գանձասարի կաթողիկոս է եղել 1653-1675 թթ.:

Իսկ «Բաղդասար-բէկ Բ որդի Վէլիջան-բէկին Բ-ի և թոռն Ջալալ-բէկին Գ-ի՝ ծնանի զԵրեմիայ կաթողիկոս, զԱրիստակէս եպիսկոպոս, զՎէլիջան-բէկ Գ և զՄուլքի-բէկ»³³⁴: Բաղդասար մետրոպոլիտի տոհմացանկի մյուս տարբերակում կարդում ենք. «Երեմիայ կաթողիկոսն ֆէրման է ստացեալ 1086 ամին տաճկաց (1675/76) յերկրորդ շահ Սէֆի պարսից արքայէն վասն հնուխեան և հաստատութեանն իւրեանց»³³⁵: Շահ-Սուլեյմանի 1086 հ. թ. սաֆար ամսի (1675 թ. ապրիլի 27-մայիսի 26) հրովարտակը, որով Երեմիա Հասան-Ջալալյանին հաստատել է Գանձասարի կաթողիկոսական դահլին, կարևոր է նաև այն առումով, որ սլաւոնակում է տեղեկություններ նրան նախորդած կաթողիկոսների մասին: Հրովարտակում մասնավորապես կարդում ենք. «Խաչենի հոգևոր առաջնորդ Երեմիան տե-

³³² Նույն տեղում, պրակ III, Ե., 2005, էջ 28, ռուսերեն պատճենը տես նույն տեղում, թղթ. 241, վավ. 200:

³³³ Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոսի օրոք, «ԼՅԳ», 2000, թիվ 1, էջ 90:

³³⁴ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 124, հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18, որտեղ բացակայում է Արիստակես եպիսկոպոսի անունը: Այն, որ նրանք իրոք ունեցել են Արիստակես անունով եղբայր, հաստատվում է վերջինիս տապանագրով. «Այս է տապան Արիստակես եպիսկոպոսին, որ է եղբայր Երեմիա կաթողիկոսին ՌԵԼԳ (1684) թուին» (տես Դիվան, V, Արցախ, էջ 68):

³³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18: Այս շահ Սեֆին նույն ինքը շահ Սուլեյման (1666-1694) է. ժամանակակից Ջաքարիա Ազուլեցիի նրա անվանափոխության մասին գրում է, որ 1666 թ. «իոքտեմբերի մէկուն ըռաղամ եկաւ ամէն երկիր, թէ Շահաբաս մեռաւ, տղն նստաւ իւր մեծ որդի Շահ-Սէֆի... Թագաւորին անունն փոխեցին, դրին Շահ-Սլէման» (Ջաքարիա Ազուլեցի, Օրագրություն, էջ 68, տես նաև Աբրահամյան Ա., Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», Ե., 1941, թիվ 1, էջ 96):

դեկացրեց, որ Ղարաբաղի ու մյուս [չրջանների] հայերի կաթողիկոսի ու [հոգևոր] առաջնորդի դիրքը սլարաազիր ռազամների հիման վրա, հնուց ի վեր ժառանգաբար փոխանցվելով, նրա հորեղբայր Գրիգոր կաթողիկոսին էր անցել, բայց իր և մյուս ժառանգների մահկահասակ լինելու պատճառով հանձնվել էր նրա [Գրիգորի] աշակերտ Պետրոս կաթողիկոսին: Վերոհիշյալ Պետրոս կաթողիկոսը մահացել է, սակայն իր կենդանության օրոք վերը նշված Երեմիային է իր հաջորդ նշանակել ու դրուժյուն թողել, որպեսզի իր մահից հետո նա ստանձնի [վերոհիշյալ չրջանների] հոգևոր առաջնորդի ու կաթողիկոսի դիրքը... Ուստի նապաստակի տարվա սկզբից Գանձակ-Ղարաբաղի ու Շիրվան-Շամախու հայերի կաթողիկոսությունը հիշյալ Երեմիա կաթողիկոսին շնորհեցինք»³³⁶: Հետագայում՝ շահ Սուլեյմանի մահից հետո, Իրանի նոր շահ Սուլթան Հուսեյնը (1694-1722) իր 1111 հ. թ. ռաջաբ ամսի (1699 թ. դեկտ. 23-1700 թ. հունվարի 22) հրովարտակով վերահաստատել է նրա կաթողիկոսական իրավունքները, որովհետև «Երեմիա կաթողիկոսը սեղեկացրեց, որ այդ մահալների հայերի կաթողիկոսությունը, ինչպես որ իր նախնիների վերաբերությամբ էր այդ արվել, այնպես էլ դրախտաբնակ արքայի (շահ Սուլեյմանի-Ա. Մ.) հրամանագրով իրեն է շնորհվել, որը սակայն Մեր արքայական բարեբախտ Մեծության ստորագրությամբ չէր հաստատվել»³³⁷: Երեմիա կաթողիկոսը վախճանվել է 1700 թ., ինչպես վկայում է նրա տապանագիրը.

«Այս է տապան Երեմիա կաթողիկոսին Աղուանից,
որ է յազդէն Զալալ Դօլին Ռձևիմ (1700) թուին»³³⁸:

³³⁶ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ III, էջ 103-104, ռուսերեն պատճենը տես Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 241, վավ. 201:

³³⁷ Նույն տեղում, էջ 142:

³³⁸ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք. Արցախ, էջ 252, Դիվան, V, Արցախ, էջ 65:

Ըստ Բաղդասար մեսրոպուլիտի՝ Երեմիա կաթողիկոսի հղ-
բայր Վելիջան-բեկ Գը թողել է երկու որդի՝ Եսայի և Հովհան-
նես³³⁹։ Սակայն, Գանձասարի վանքի մոտ գտնվող գերեզմա-
նատանը կա մի տապանաքար, որը թույլ է տալիս մի լրացում
կատարելու Բաղդասար մեսրոպուլիտի տոհմացանկում։

«Այս է հանգիստ Վելիջանի որդի Այաինին, որ է
հղբայր Եսայի կաթողիկոսին։ Թիւն ՌՃՀ (1721) էր»³⁴⁰։

Սրանից ելնելով՝ վստահ կարող ենք ասել, որ Այգինը
Վելիջան-բեկի երրորդ որդին էր։ Խնե մեծանուն Բաֆֆին
գրում է, որ Վելիջան-բեկը վախճանվել է 1686 թ.³⁴¹, սակայն
այս դեպքում նա սխալվում է։ Իրականում Վելիջան-բեկը մա-
հացել է 1688 թ., ինչպես ասպացուցվում է նրա տապանադրով։

«Այս է տապան Բաղդասարի որդի Վելի-
ջանին՝ հղբոր Երեմիա կաթողիկոսին։
Ի ՌՃԼԷ (1688) թուին»³⁴²։

Նրա ավագ որդին՝ Գանձասարի կաթողիկոս, սլատմիչ և
սուգային-աղստադրական շարժման գործիչ Եսայի Հասուն-
Ջալալյանը «3 ֆէրման է ստացելով շահ Սուլթան Հուսէյին
սլաբսից արքայէն. երկուսն ի 1111 ամին տաճկաց և մինն ի
1113 ամին տաճկաց, վասն հնութեան և հաստատութեանն սղ-
դին իւրոյ և իւր իսկ»³⁴³։ Այդ հրովարտանքներից մեկը շահ
Սուլթան Հուսէյնի 1111 հ. թ. շավալ ամսի (1700 թ. մարտի 22-
ապրիլի 20) հրամանագիրն է, որով հանձնարարում է Շիրվա-
նի, Կախեթի ու Ղարաբաղի տեղական իշխանություններին
օգնություն ցուցաբերել Աղվանից կաթողիկոսությանը ենթա-
կա Շիրվանի հայերից եկեղեցական հարկերը հավաքելու գոր-
ծում՝ արված Երեմիա կաթողիկոսի հղբորորդի Եսայի վարդա-

³³⁹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 125, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18։

³⁴⁰ Ուլուբաքյան Բ., Գանձասար, էջ 162։

³⁴¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 427։ Հավանաբար, Բաֆֆու սխալը
բխում է Վելիջան-բեկի տապանագրի սխալ ընթերցումից՝ «ՌՃԼԷ»-ի (1688)
փոխարեն «ՌՃԼԵ» (1686)։

³⁴² Ուլուբաքյան Բ., Գանձասար, էջ 163։

³⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18։

սեփարի խնդրագրի հիման վրա³⁴⁴։ Այս հրովարտակից կարելի է եզրակացնել.

ա) Երեմիա կաթողիկոսը հավանաբար արդեն վախճանված էր, այլապես որպես խնդրագրի հեղինակ Եսային հանդես չէր գա :

բ) Եսային, թեև իրականացնում էր կաթողիկոսական գործառույթներ, սակայն դեռևս չափի կողմից որպես կաթողիկոս չէր հաստատվել :

Իրոք, Եսայու կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվել են շահ Սուլթան Հուսեյնի 1113 հ. թ. ջուճադի առաջին ամսի (1701 թ. հոկտեմբերի 4-նոյեմբերի 3) հրովարտակով³⁴⁵։ XVIII դ. սկզբին բռնկված աղգային-ազատագրական շարժանի ժամանակ «Եսային ուղղում է իր հայեացքը դէպի հիւսիս և այստեղից սպասում հայերի ազատութիւնը»³⁴⁶։ Եսայի կաթողիկոսը վախճանվել է 1728 թվականին :

Երեմիա կաթողիկոսի կրտսեր եղբայր Մուլքի բեկը ունեցել է երկու որդի՝ Մելիք-Գրիգոր և Մելիք-Ալլահվերդի։ Մուլքի բեկը վախճանվել է 1716 թ. «ի ժամանակս մահգարայժամի», ինչպես վկայում է Գանձասարի վանքին կից տարածված հանգստարանում գտնվող նրա շիրմաքարի արձանագրությունը.

«Այս է հանգիստ Մուլքիպէկի, որ է որդի սլարոն Պաղտայսարին, որ է եղբար Երեմիեա կաթողիկոսին, որ է հայր Մէլիք Գրիգորին։ ՌՃԿԵ (1716)։ Ի վեցին ի ժամանակս մահգարայժամին սայ փոխեաց ի Ռ Տէր կենդանին։ Ազգին Զալալ Դօլին»³⁴⁷։

³⁴⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ III, էջ 146-147։

³⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 149-152։

³⁴⁶ Հովհաննիսյան Ա., Հայ-ռուս օրիենտալիստի ծագման խնդիրը, Էջմիածին, 1921, էջ 57, տես նաև Արզումանյան Զ., Եսայի Հասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեության գնահատման հարցի շուրջ, «ԼՂԳ», 1979, թիվ 5, էջ 56։

³⁴⁷ Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, էջ 161-162։

Նրա որդիները հաջորդաբար «հրովարտակօք և ֆէրմանօք յօսմանցւոց տէրութեանն և Նադիր շահ պարսից արքայէն ի 1126 (1714), ի 1131 (1718/19), ի 1141 (1728/29), ի 1148 (1735/36) ամին տաճկաց, տիրապետեցին իշխանութեամբ ի վերայ խաչենոյ գաւառին բնակիչ ժողովրդոց»³⁴⁸: Փաստաթղթերը վկայում են, որ 1714-1728 թթ. խաչենի մելիքը Գրիգորն էր: Նրա անվանը քանիցս հանդիպում ենք 1723-1728 թթ. Արցախի մելիքների և ռուսաց արքունիքի դրադրություններում³⁴⁹, որոնցից մեկում կարդում ենք. «Գրիգորն ևս է իշխանաց ցեղէն»³⁵⁰: Այնուհետև, ըստ Բաղդասար մետրոպոլիտի, «Մէլիք-Գրիգորն զիւր մելիքական իշխանութիւնն եա իւր եղբոր Մէլիք-Ալլահվերդւոյն ի վերայ խաչենոյ գաւառին, և ինքն հրաժարեցաւ յիւր մարմնաւոր իշխանութիւնէն և օծաւ վարդապետ և եղև առաջնորդ Սրբոյ վանիցն Գանձասարու ի ժամանակս տիրապետութեանց օսմանցւոց և Նադիր շահ պարսից արքային»³⁵¹:

Սակայն, Մատենադարանում պահվող մի վավերագիր վկայում է, որ Արցախում օսմանյան ռազմակալման ավարտից հետո Մելիք-Գրիգորը կրկին անցել է իր մելիքական պարտականությունների կատարմանը: Այդ փաստաթուղթը Նադիր շահի 1736 թ. հրովարտակն է, որով Մելիք-Գրիգորի խնդրագրի համաձայն Դովչանլու և Ղաբարթու գյուղերը հանելով Բարդայի կառավարչի ենթակայության տակից, հանձնում է Դիզակի Մելիք-Եգանի զաբթին: Նկատի ունենալով այդ հրովարտակի կարևորությունը մեզ հետաքրքրող մի շարք հարցերի առնչությամբ, այն բերում ենք գրեթե ամբողջությամբ.

³⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18:

³⁴⁹ Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, с. 345, 356, 382, 442, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 27, 92, 188, 200, 287.

³⁵⁰ Эзов Г., ук. соч., с. 345, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 27.

³⁵¹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 125:

«Բարձրագույն հրամանն եղավ, որպեսզի Բարդայի մահա-
լի մալիկյաթի զաբիթը իմանա, որ քանզի օրերս քրիստոնյա-
ների մեջ լավագույն խաչենի մահալի մելիք Մելիք-Գրիգորը
բարձրագույն դուռը գալով՝ զեկուցեց, որ որովհետև այդ մա-
հալի մուլթախաջը հաջաթը կարգադրվել էր ամբողջովին հանձ-
նել պետութեան բարձրաստիճան հենասյունն իմ եղբայր Ազեր-
բայջանի սիփահասալար Մուհամմադ Իբրահիմի հանձնակա-
տարներին, ուստի այդ մահալի գյուղերից ու մազրայիներից
Պովչանլու և Ղաբարթու գյուղերը, որոնց մալիկյաթը փո-
խանցվում էր Բարդայի զաբիթներին, գերագույն հրավարտա-
կի բովանդակութեանը ծանոթանալուց հետո պետք է հանված
համարեն իրենց ջամ'իյ և որևէ կերպ չմիջամտեն՝ այն [համա-
րելով] աբվաբ-ե ջամ'՝ արված իմ բարձրաստիճան եղբորը:
Խնդրարկու Մելիք-Գրիգորը, հանդիսանալով իմ եղբոր ենթա-
կան, սյնպես, ինչպես իրական վկա, Բարդայի զաբիթ Ալի
Ղուլի Բեկը խնդրաբերին ստորև կցված հիշյալ գյուղերի նա-
պաստակի տարվա հարկադանձումների մասին զեկուցաբերում
նշել է. [թող գրանցի դաֆթարում և նրանով առաջնորդվելով
ու ճշմարտութեանը խոստորեն հետևելով՝ մալիկյաթը գանձի:

Կարգադրվեց, որպեսզի խաչենի մելիք Մելիք-Գրիգորը
խաչենի մահալի մալիկյաթը հատկացված համարի Մելիք-
Եգանի զաբիթին, որպեսզի այն ստանալով փոխանցի իմ եղբոր

Մութավաջջեհաթ - այս անվան տակ հասկացվում էին առհասարակ այն բոլոր
հարկերը, որոնք գանձվում էին կանխիկ դրամով (տես Մատենադարանի պարս-
կերեն վավերագրերը. հրովարտականք, I, էջ 121):

Մագրայե - հացահատիկի հող, գյուղակ, որ պատկանում է մայր գյուղին (տես
Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտականք, III, էջ 194):

Աբվաբ-ե ջամ' - բառացի նշանակում է «հանրագումարային գործեր»:
Այսպես կամ միայն «ջամ'» էր կոչվում հարկերի հաշվառման այն ձևը, երբ որևէ
հարկատու օբյեկտից կամ առանձին գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր
պետական հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և առանձին-առանձին
հարկային մատյաններում գրանցվելուց հետո ի մի էին բերվում և ի վերջո դրա-
մական արտահայտությամբ արձանագրում, թե տվյալ օբյեկտը ընդհանուր գու-
մարով որքա՞ն հարկ պետք է վճարի և դրանից որքանը ո՞ր հարկի հաշվից
(տես նույն տեղում, I, էջ 103):

նի վաբթին, որպեսզի այն ստանալով փոխանցի իմ եղբոր թազ-վիլդարին, որպեսզի վերջինս Դովչանլու և Ղաբարթու գյուղերի մալիյաթը խաչենի մաշալի մյուս գյուղերի նման հատկացված համարի Մեղիք-Եգանի վաբթին: Ուստի թող որոշման համաձայն նրանց մալիյաթը խաչենի այլ մաշալների մալիյաթի հետ գանձելով փոխանցի Մեղիք-Եգանի թազվիլդարին: Թող այս իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1148 թ. սրբազան զի Ղաադե տմսին (1736 թ. մարտի 14-ապրիլի 13)»³⁵²:

Հրովարտակից ոչ միայն երևում է, որ Մեղիք-Գրիգորը վերադարձել էր իր պարտականությունների կատարմանը, այլև ակնհայտ է դառնում, որ Դիզակի Մեղիք-Եգանի մոտ էին հավաքվում Արցախի բոլոր մեղիքությունների հարկերը և նրա միջոցով հանձնվում շահական դանձարանին:

Դժվար է ասել, թե Մեղիք-Գրիգորը մինչև երբ է վարել խաչենի մեղիքի պաշտոնը: Հստակ է միաժամանակ, որ կյանքի վերջին շրջանը նա կրկին անցկացրել է հոգևորականի սքեմի տակ: Վարդապետ ձեռնադրված երեսմնի մեղիքը վախճանվել է 1748 թ., ինչպես երևում է նրա տապանադրից.

«Այս է տապան Գրիգոր վարդապետին,
որ է ազգէն Զալալ Դօլին թվ. ՌՃՂԷ (1748)»³⁵³:

Գրիգորի եղբայր Մեղիք-Ալլահվերդու մեղիքական իշխանությունը 1729 թ. հունվարին հաստատվել է Արցախը նվաճած օսմանյան Մուսթաֆա փաշայի հրամանով³⁵⁴: Մեղիք-Ալլահվերդին դավադրաբար սպանվել է 1755-ին, Վարանդայի Մեղիք-Շահնազարի թողսովումթյամբ Արցախ ներթափանցած Փանահ խանի ձեռքով: Դրանով անդառնալի հարված էր հասցվում Հասան-Զալալյանների աշխարհիկ իշխանությունը:

³⁵² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 188, պատճեն:

³⁵³ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 253, Դիվան, V, Արցախ, էջ 68:

³⁵⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 169, պատճեն:

Այնուհետև «ի հայտ է դալիս ոմն Մելիք Միրզախան խնձիրստան (խնզրստան) գլուղից, որը վերոհիշյալ խանին մատուցած ծառայությունների (Մելիք-Ալլահզվերդուն դավելու-Ա. Մ.) ու նվիրվածության համար մելիք է դառնում»³⁵⁵: Խոսքը Փանահ խանի դրածո Մելիք-Միրզախանյան Մելիք-Միրզախանի (մահ. 1777) մասին է, որը քիչ վնասներ չսպառնառեց Արցախի հայրենանվեր մելիքներին:

Իսկ Մելիք-Ալլահզվերդի Հասան-Ջալալյանը թողել է երկու որդի՝ Եսայի եսլիսկոսլոս և Մելիք-բեկ Ա: Մատենադարանում պահվում է Փանահ խանի 1754 թ. հրովարտակը, որով Մելիք-բեկը նշանակվել է Խաչենի վեքիլ³⁵⁶, այսինքն՝ լիազոր կառավարիչ: Փանահի որդի Իբրահիմ խանի 1189 հ. թ. (1775/76) հրովարտակով³⁵⁷ Մելիք-բեկը նշանակվել է նաև Խաչենի գավառի գաբիթ, իսկ նույն խանի մեկ այլ՝ 1778 թ. հրովարտակով Մելիք-բեկի ծերության պատճառով Խաչենի վեքիլությունը հանձնվել է նրա որդի Գաբրիել-բեկին³⁵⁸: Գանձասարից 1784 թ. մայիսի 10-ին գեներ. Պ. Պոտյոմկինին հասցեագրված Արցախի երևելիների նամակում Մելիք-բեկը կրկին անվանվում է «վեքիլ երկրին Խաչենու»³⁵⁹: Դրա միակ բացատրությունը կարող է լինել այն, որ Շուշիի խաների կողմից Խաչենի ազդեալեցությունը վզին փաթաթված խնձիրստանի Մելիք-Միրզախանյանների իշխանությունը չէր ճանաչվում ո՛չ Հասան-Ջալալյանների, ո՛չ էլ Արցախի մյուս հայրենանվեր մելիքների կողմից:

³⁵⁵ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 43:

³⁵⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 205, պատճեն:

³⁵⁷ Նույն տեղում, թղթ. 2բ, վավ. 227, պատճեն:

• XVII-XVIII դդ. «գաբիթ» էին կոչվում պետական հարկերի վարձակալները, որոնք ճախապես որոշ գումար մուծելով պետական գանձարանը, իրավունք էին ստանում տվյալ օբյեկտի հարկերը գանձելու (տես Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ III, էջ 191):

³⁵⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 232, պատճեն:

³⁵⁹ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 306.

Մեկիւք-բեկը թողել է ութ որդի՝ Հովհաննես կաթողիկոս, Սարգիս կաթողիկոս, Գաբրիել-բեկ, Դանիել-բեկ, Միսայել-բեկ, Իսրայել-բեկ, Զալալ-բեկ և Ալլահզուլի բեկ: Նրա որդիներից, թերևս, ամենանշանավորը Գանձասարի 1763-1786 թթ. կաթողիկոս և ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Հովհաննես Հասան-Ջալալյանն էր, որը Գանձասարի կաթողիկոս է օծվել էջմիածնում 1765 թ. դեկտեմբերի 25-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու ձեռքով, Ազվանից կաթողիկոսական սիմուռն տիրանալու համար հակաթու Իսրայել Զրաբերդյուս դեմ մղած եռամյա աթոռակալական պայքարից հետո³⁶⁰: Պահպանվել է միայն Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին Գանձասարի կաթողիկոս ճանաչելու վերաբերյալ Արցախի մեկիւքների և հոգևորականների կողմից 1763 թ. փետրվարի 5-ին կազմված մի ուշադրավ համախոսական, որտեղ կարդում ենք. «Այսուհետև մեր հայրապետն Յոհաննէս կաթողիկոսն է, որ է

³⁶⁰ Այդ գավազանակով կարելի է բացատրել և այն, որ Մատենադարանում 3971 թվահամարի տակ պահվող մի ձեռնագրության Մաշտոցի 1766 թ. հիշատակարանում գրիչ Աբրահամ Շաքեցին նշում է. «Ձստացող սուրբ գրոյս երիցս երանեալ և երջանիկ դիտապետն մեր գտէր Գայրապետն Աղուանից, և գտւորք Աթոռն իւր Գանձասար և ծնողքն յիւր յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացեք: Ընդ սոցին և զիս զանպիտան Աբրահամ եպիսկոպոս Շաքեցի գծողս, և զիմ ծնողքն իմքն իմ յիշեցէք, և Աստուած գծեզ յիշէ յիւր յարքայութեանն ամեն» (թ. 32բ), այդպես էլ չտալով Գանձասարի կաթողիկոսի անունը:

Այդ «մոռացությունն», անշուշտ, ունի իր բացատրությունը: Բանն այն է, որ սույն ձեռագիրն ընդօրինակող Աբրահամ Շաքեցին եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել Աղվանից Ներսես կաթողիկոսի կողմից (տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Խ. վրդ. Դադեանի, Խ. Ա. Վաղարշապատ, 1898, էջ 112, Խ. Բ. էջ 20), որի եղբորորդի Իսրայել Զրաբերդյան Աղվանից կաթողիկոսական արժույթի տիրանալու համար մղված պայքարի պարտվող կողմն էր: Ըստ այդմ, այս «մոռացությունը» կարելի է բացատրել նրանով, որ Ներսես կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս ձեռնադրված Աբրահամ Շաքեցին այդ գավազանակովում պաշտպանել է նույն Ներսեսի կողմից իրեն հաջորդող կաթողիկոս օծված Իսրայելին, ուստի իր ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում չի նշել Գանձասարի նորընտիր կաթողիկոս Դովհաննես Դասան-Ջալալյանի անունը:

Ի դեպ, Մատենադարանում 3592 թվահամարի տակ պահվում է Աբրահամ Շաքեցու և Գարություն վարդապետի կազմած «Օրինակք մանակագրութեանց կաթողիկոսաց և այլոց» ժողովածուն՝ գրված «ի ՌՄԽ (1791) թուին հայոց, հյուլիս ամսոյ երկուսն, առ դրան Սրբոյ Աթոռոյս Աստուածածնի, և թուխ մանկան սուրբ նշանի ի ներս գիւղին ճալէթու» (թ. 64բ), որի մեջ կան Ներսես կաթողիկոսի և այլոց կոնդակների, բանադրագրերի և խնդրագրերի պատճենները:

եղբօր որդի յՇսայի կաթողիկոսին, որ եղեւ մեր հայրապետ: Այն աղտ կողուլթեամբ օրհնեալ Իսրայէլին հետ բան չունեմք: Զկնի այսորիկ ով ոք զԻսրայէլն ուզի և կաթողիկոսի տեղ դնէ, թէ վարդայպետ, թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ և թէ աշխարհական սեւերես լինի, և պարտական առաջի Աստուծոյ և սուրբ Գանձասարայ Աթոռոյն և սուրբ Աջոյն Գրիգորիսի»³⁶¹: Սիմեոն Երևանցին Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի օծման մասին գրում է. «Սուրբ խաչը գցելով նրա պարանոցին, կախելով կոնդեռը գոտուց՝ աջ կողմից, ավեցինք զսովազանը (նրա) ձեռքը եւ ասացինք՝ «Պահպանի՛ր», վերստին տալով կաթողիկոսական իշխանություն եւ պատիվ՝ ի լուր ամենքի: Եվ դրանից հետո նա Սուրբ պատարաւ մատուցեց՝ հայրապետական պատվով»³⁶²:

Հովհաննես կաթողիկոսը դարձավ Շսայի Հասան-Ջալալյանի գործի արժանավոր շարունակողը: Նրա նախաձեռնութեամբ են 1780-ական թվականների սկզբին Գանձասարում գումարվել Արցախի մելիքների ու հոգևորականների ժողովներ և խնդրագրեր հղվել ռուսաց արքունիք: Սակայն, ինչպես վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս Հասան-Ջալալյանը Վրաստանում ռուսաց կայսեր լիազոր ներկայացուցիչ Պ. Կովալենսկուն 1800 թ. ուղղած խնդրագրում, «ի թուին 1784-ին նոյեմբեր ամսոյ 5-ին Իբրէհիմ խորամանկ խանն տեղւոյն, գիտացեալ զայս խորհուրդ, սկսաւ հարցաքննութիւն առնել զՅովհաննէս կաթողիկոս եղբօրէս, յիշեալ մելիքանց և ուղբաշիէն, և ասլա զսլարտաւորութիւն եդ ի վերայ կաթողիկոսին, թէ այս բանս դու ես արարեալ վասն ազգին հայոց, որոյ յազադաւ մշտապէս մախայր ընդ կաթողիկոսին և սպառնայր մահացողացնել, մինչ զի մահադեղս տալով,

³⁶¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 5, բնագիր:

³⁶² Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 125-126:

եբարձ գնա ի կենաց տալի»³⁶³: Շուշիի բանտում Հովհաննես կաթողիկոսը սպանվել է 1786 թ., ինչպես վկայում է Գանձասարի գավթում գտնվող նրա շիրմաքարի արձանագրությունը:

«Այս է տապան Յոհաննէս Աղուանից կաթողիկոսին,

որ է յազգէն Զալսլ Դօլին: Թվին ՌՄԼԵ (1786)-ին»³⁶⁴:

Հովհաննես կաթողիկոսի սպանությունից հետո Իբրահիմ խանն իր կնոջ՝ Բիքի խանումի միջնորդությամբ³⁶⁵, 1787 թ. բանտից ազատ է արձակել Հովհաննեսի եղբայր Սարգսին: Հենց այդ ժամանակ է, որ Իբրահիմ խանը ցանկացել է Բայլահանի մոտ թաղված Ազվանից Շուսիհաղիշո հայրապետի գերեզմանի վրա մզկիթ կառուցել, ու թեև Սարգիս նախկոստոր «ջանացեալ է խափանել գայն, բայց խանն այսու առթիւ ի կատար հասուցեալ է, տեսլով՝ չէ փոյթ թէ կաթողիկոս է հայոց, զի գործն իմ է Աստուածահաճոյ»³⁶⁶: Սարգիս Հասուն-Զալալխանին հաջողվել է 1791-ին, խուսափելով Իբրահիմ խանի նոր որոգայթից, փախչել Գանձասարից և սպաստանել Գանձակի Զավադ խանի մոտ: Այստեղ էլ «ձեռնտուութեամբ Զաւատ խանին և մէլիք Մէջլումայ հայազգի իշխանին ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս ի Գանձակ՝ յէլիսալէտապօլ ի թուին ՌՄԽԳ (1794). ի Ժէ (17) դեկտեմբերի»³⁶⁷:

Սարգիս կաթողիկոսը Գանձակում մնում է մինչև 1798թ., իսկ այնուհետև՝ Արցախում սկսված սովի և ժանտախտի հետևանքով, տեղի ազգաբնակչության մի մասի հետ գաղթում է Վրաստան: «Վրաց վերջին թագաւոր Գէօրգին միջնորդեց Ղուկաս կաթողիկոսի մօտ, որ Սարգիսը դռնէ Հաղպատի առաջնորդ կարգով: Ղուկաս զիջաւ այս խնդիրքին, ուղարկելով Սարգսին Հաղպատ, բայց լուր արքեպիսկոպոսական տիրուղոսով: Այնուհետև, երբ ռուսները նուաճեցին Գանձակի և

³⁶³ Հայտնւմեան Ա., Նիւթեր ազգային պատմութեան, Արարատ, 1914, Դ, էջ 375:

³⁶⁴ Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 252, Դիվան, V, Արցախ, էջ 65:

³⁶⁵ Присоединение Восточной Армении к России, т. II, с.124.

³⁶⁶ Զալալեանց Ս., Կաթողիկոս Աղուանից, Մատենադարան, ծեռ. 8066, էջ 62բ:

³⁶⁷ Շահխաթունեանց Յ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 348-349:

Ղարաբաղի խանութիւնները, Սարգիսը Հաղպատից գնաց Գանձասարի վանքը և նորից սկսեց գործածել կաթողիկոսական տիտղոսն ու կնիքը»³⁶⁸:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանի Արցախ վերադառնալուց հետո, որպէս Գանձասարի կաթողիկոս, նրա իրավունքները ճանաչվել են Շուշիի Մեհալի-Ղուլի խանի 1227 հ. թ. չափալ ամսի (1812 թ. 10 հոկտեմբեր-6 նոյեմբեր) հրովարտակով³⁶⁹, որով խանը Արցախում էջմիածնի ազդեցութիւնը թուլացնելու նպատակ էր հետապնդում: Սակայն, «Ներսէս Աշտարակեցին, նշանակուելով Անդրկովկասի ռուսահայտակ հայոց առաջնորդ, իսկոյն ձեռնամուխ եղաւ վերջ տալու Աղուանից հինաւուրց կաթողիկոսութեանը: Եփրեմի և Ներսէսի այս մասին ունեցած բանակցութիւնները ռուսաց տէրութեան հետ կատարելապէս յաջողեցան և 1815 թ. Աղուանից Սարգիս կաթողիկոսը պաշտօնապէս հռչակուեցաւ որպէս միայն արքեպիսկոպոս կամ միտրօսլօլիտ Գանձասարի կամ Ղարաբաղի»³⁷⁰:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանին կյանքի մայրամուտին նոր փորձութիւններ էին սպասում: 1826 թ. հուլիսին սլաւակական զորքերը, գահաժառանգ Աբբաս-Միրզայի գլխավորութեամբ, ներխուժում են Արցախ և պաշարում Շուշի բերդաքաղաքը: Շուշիի ռուսական կայազորը, զնդապետ Ի. Ռեուտի հրամանատարութեամբ, և տեղի հայ բնակիչները հերոսական դիմադրութիւն են ցույց տալիս ահեղ թշնամուն: Ինչպէս արդէն նշել ենք նախորդ ենթադրութեամբ, հայերի վրա զայրացած Աբբաս-Միրզան պարզեւ է խոստանում իրեն բերված յուրաքանչյուր հայի գլխի համար: Աբբաս-Միրզայի բարկութիւնը մեղմելու նպատակով նրան են ներկայանում Սարգիս մետրոպոլիտը, Զրաբերդի տիրակալ Մելիք-Վանի Աթաբեկյանը և Գյու-

³⁶⁸ Երիցեան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 251:

³⁶⁹ Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 194:

³⁷⁰ Երիցեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 251-252:

լիստանի տիրակալ Մելիք-Հովսեփի Մելիք-Բեկլարյանը: Նրանց հաջողվում է մեղմել Աբբաս-Միրզայի բարկությունը: Սակայն, երբ Շամխորի և Գանձակի ճակատամարտերում ջախջախված Աբբաս-Միրզայի բանակը շարտվում է Արաքսից այն կողմ, Կովկասի կառավարչապետ Ա. Երմոլովի հրամանով հայ երևելիները Ռուսաց կայսրության նկատմամբ անհավատարմության մեղադրանքով ձերբակալվում են: Մելիքներն ուղարկվում են Բաքու, իսկ Սարգիս մետրոպոլիտը՝ Թիֆլիս, Ներսես Աշտարակեցու մոտ, որպեսզի վերջինս քննությամբ պարզի իրականությունը: Ա. Երմոլովի՝ 1826 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ներսես Աշտարակեցուն հասցեագրած նամակում այդ մասին կարդում ենք. «Ես հրամայեցի ուղարկել նորան Թիֆլիզ իբրև մի մարդու, որ արժանի է իմստ պատժի: Այդ պատիժը կը սպասեմ ես ձերդ սրբազնութեան խստապահանջութիւնից, վասն զի դուք եք Հայոց սզգի հաւատարմական զգացմանց պահապանը»³⁷¹: Մատենադարանի Լազարյանների արխիվում մենք հայտնաբերել ենք նաև Ա. Երմոլովի հրամանով Սարգիս մետրոպոլիտին Թիֆլիս ուղարկած գեներալ Վ. Մադաթովի՝ 1826 թ. դեկտեմբերի 12-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակի պատճենը, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. «Կատարելով այստեղի երկրամասի կառավարչապետ պ. հետևադորի գեներալ և կավալեր Երմոլովի կամքը, պատիվ ունեմ Ձերդ Սրբազնության մոտ ուղարկելու Սարգիս արքեպիսկոպոսին: Նրա արարքների մասին, որոնց համար նա ուղարկվում է Ձեր մոտ, պ. կառավարչապետը իր վրա վերցրեց տեղեկացնել Ձերդ Սրբազնությանը: Իսկ ես իմ պարտքն եմ համարում հաղորդել, որ նրա վարմունքը այնքան անթույլատրելի էր, որ Նորին Գերա-

³⁷¹ АКАК, т. VI, ч. I, с. 464. Այդ մամակի հայերեն քարգմանությունը տես Երիցեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 253: Նշելի է, որ թեև այս վավերագրի կապակցությամբ Բ. Ուլուբաբյանը գրում է. «Երիցյանը չի նշում, թե որտեղ է պահվում մամակը» (տես Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, էջ 253, ծմբ. 1), սակայն մեզ հաջողվել է պարզել, որ այն այժմ պահվում է Մատենադարանի Լազարյանների արխիվում.-թղթ. 106, գ. 51, վավ. 112:

զանցությունը հրամայեց ինձ ուղարկման ժամանակ նրա նկատմամբ ունենալ խիստ հսկողություն, պահպանելով, սակայն, ողջ անհրաժեշտ հարգանքը նրա բարձր աստիճանի նկատմամբ, ինչը և իմ կողմից կատարվել է ճշգրտորեն»³⁷²։ Այս նամակին կից բերված է նաև. «Կնդասելու Ի.Ռեուտի 1826 թ. դեկտեմբերի 27-ի հրամանը՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսին Թիֆլիս ուղարկելու կապակցությամբ ճանապարհահին նրա վրա սահմանվելիք հսկողության կարգի մասին»³⁷³։

Մեզ են հասել նաև կալանքի շրջանում Սարգիս մետրուպոլիտի հոգեկան ծանր ապրումների մասին վկայող մի շարք վավերագրեր։ Այսպես, 1827թ. մայիսի 11-ի նամակով Հ. Ալամդարյանը հայտնում է Ներսես Աշտարակեցուն, թե «Սրբազան Սարգիս մետրապոլիտն մնացեալ կայ աստ ի վարանս, և բարւոք է աւուրբ միով յառաջ ուղևորել զնա աստէն»³⁷⁴։ Իսկ մի քանի օր անց՝ մայիսի 20-ին, Աշտարակեցուն ուղարկած նամակում Սիմեոն արքեպս. Բզնունյանցը գրում է. «Սարգիս եպիսկոպոս մետրապոլիտն հիվանդ է, զիս թախանձանօք խնդրեաց, որ գրեմ սրբութեանդ. կասէ թէ յաջ քո յիս, և մի մոռանար զիս։ Որքան ի մարմնի եմ սրբութեանդ երախտիքն չեմ մոռանալ, խնդրեմ որ մի յառաջ իմ վանքն ուղարկես զիս»³⁷⁵։

Ի վերջո, քննությունը լիովին ապացուցում է հայ երևելիների անմեղությունը, և նրանք, Սիբիր աքսորվելու փոխարեն, վերադառնում են հայրենիք³⁷⁶։ Այդ առումով խիստ ուշագրավ է Մատենադարանում պահվող մեկ այլ փաստաթուղթ, որտեղ Խ. Լազարյանի հարցմանն³⁷⁷ ի պատասխան Ներսես Աշտարակեցին հանգամանորեն նրան է ներկայացնում արցախցի

³⁷² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ 106, գ. 51, վավ. 113։

³⁷³ Նույն տեղում, թղթ 106, գ. 51, վավ. 114։

³⁷⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ 55, վավ. 193։

³⁷⁵ Նույն տեղում, թղթ 57, վավ. 352։

³⁷⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ 106, գ. 51, վավ. 111։

³⁷⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ 55, վավ. 140, պատճենը տես Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ 156, վավ. 50։

երևելիների ձեռքակալության հետ կապված երմոլովյան բանաստեղծությունները և բացահայտում մեղադրանքների անհիմն լինելը: Վավերագրում կարգում ենք. «Գրութիւնք վասն Սարգիս արքեպիսկոպոսին սուտ են բոլորովիմբ և անհիմն ըստ ամենայնի վասն խաչին և ակետարանին, և յորդորելոյ զժողովուրդն հայոց յանհաւատարմութիւն իւրոյ Կ. Մեծութեանն, և են այնոքիկ պատրանք ստաբանից, որով նորին բարձր պապականցութիւնն Ալէքսէյ Պետրովիչ Երմոլովն ըստ հասարակ սովորութեան իւրում պատրեալ այնպէս, նախ գրեալ էր սու իս, և հրամայեալ էր Կառավարութեան Ղարաբաղու յղել պնտ սու իս վասն դատաւարտութեան»³⁷⁸: Այն, որ Ա. Երմոլովը տեղում բարեհաճություն է ցույց տվել զեպի հայերը, բայց գաղտնի վստաբանող նամակներ է գրել, ակնհայտ է գտնում Ա. Խուզաբաշյանի՝ 1827 թ. մարտի 30-ին Պետերբուրգից Ներսես Աշտարակեցուն ուղարկած նամակից, որտեղ կարգում ենք. «Հին կուսակալն թէպէտ սու ձեզ և սու ազգն մեր բարեհաճութիւն ցուցանէր, սակայն աստ զբազում վատաբանութիւնս գրէր»³⁷⁹:

Մենք պարզել ենք նաև Սարգիս մետրոպոլիտի Արցախ վերադառնալու կոնկրետ օրը: Այսպես, Սիմեոն արքեպիսկոպոս Բզնունյանցը 1827 թ. հուլիսի 4-ի նամակով Ներսես Աշտարակեցուն հայտնում է, թե «Սարգիս սրբազան արքեպիսկոպոսն ամսոյս 2-ին ճամբեցինք Ղարապաղ, գուբեռնաթն յանձնարարութիւն գրեց, սրբազան վեհն կօնդակ, հանդերձ չիչալլու փլոն և չիչալլու կապայիվ զարդարեաց, մեծով շնորհակալութեամբ գնաց»³⁸⁰: Մի փլոն և մի կապա... Ահա անտեղի նվաստացման երկար ու ձիգ ամիսների փոխհատուցումը:

Բնականաբար, այս ամենը չէր կարող անհետևանք մնալ: «Ծերունի Սարգիս մետրոպոլիտի վրայ այդ բոլորը այն սաստիճան բարոյապէս ազդեց, որ գնալով Գանձասար, նա անկողին

³⁷⁸ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, քթ. 166, վավ. 768:

³⁷⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քթ. 55, վավ. 54, ք. 1:

³⁸⁰ Նույն տեղում, քթ. 57, վավ. 353, տես նաև քթ. 55, վավ. 198:

մտաւ եւ յետագայ 1828 թուին վախճանուեց»³⁸¹: Բաղդասար եպոս. Հասան-Ջալալյանի՝ Եփրեմ կաթողիկոսին ուղղած 1829թ. փետրվարի 15-ի նամակում գտնում ենք նաև Սարգիս Հասան-Ջալալյանի մահվան օրը. «Սրբազան Մետրապօլիտ Հայրն մեր՝ ի գեկտ. ամսեան ի 19-ին փոխեցաւ առ Աստուած, և եթող զմիաբանութիւնս և զվանս մեր որբացեալ ի թշուառագոյն վիճակի սգոյ և տրտմութեան»³⁸²: Սարգիս Հասան-Ջալալյանի մահով փակվեց Գանձասարի կաթողիկոսության պատմության վերջին էջը:

Այժմ, օգտվելով Բաղդասար մետրոպոլիտի ստեմացանկից, տեսնենք, թե ինչ եղան Հովհաննես և Սարգիս Հասան-Ջալալյանների մյուս եղբայրները և ինչ ժառանգներ թողեցին նրանք: Եթե այդ սպաբանությունը, ինչպես տեսանք վերելում, Բաղդասար մետրոպոլիտի նախնիների մասով առանձին դեպքերում կարիք ունեն որոշ սրբազրումների, ապա նրա հորեղբայրների և հորեղբորորդիների մասով լիովին վստահելի է: Ներկայացնենք տեղեմացանկի այդ հատվածը.

«Ա. Գաբրիէլ-բէկն ծնանի զԵրեմիա եպիսկոպոս և զԳրիգոր-բէկ: Գրիգոր-բէկն ծնանի զՋալալ-բէկ Ե և զՎուստր խորշահ: Ջալալ-բէկ Ե ծնանի զՍարգիս-բէկ և զՄինա-խաթուն զուստրն:

Բ. Միսայէլ-բէկն ծնանի զԱպրես-բէկ և զԱսլան-բէկ: Ասլան-բէկն ծնանի զԱթաբէկ Գ, զԳրիգոր-բէկ և զՋաւառ-բէկ: Աթաբէկն ծնանի զՄովսես և զայլս: Գրիգոր-բէկն ծնանի զԻվանէ և զայլս:

³⁸¹ Երիցեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 256:

³⁸² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 62, վավ. 19, բնագիր, կամ՝ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 56: Ի դեպ, Բաղդասար եպիսկոպոսը իր հորեղբոր հիշատակին կաթողիկոսին նաև հինգ ոսկի է ուղարկել (տես նույն տեղում, թղթ. 62, վավ. 26, բնագիր):

Դ. Զալալ-բէկն ծնանի զԱթաբալ, զԱռստամ-բէկ և զԽորիշահ գուսար: Առստամ-բէկն ծնանի զՆսայի և զայլս, որք գտանին ի Բոլնիս:

Ե. Ալլահզուլի-բէկն ծնանի զԱռուշան-բէկ և զՋհանգիր-բէկ: Առուշան-բէկն ծնանի զԵրիս որդիս, որք գտանին ի Բոլնիս»:

Եվ, վերջապես, «Դանիէլ-բէկն ծնանի զԲաղդասար միտրոսլիտ և զՄէլիք Ալլահզիւրդին Բ Խաչենոյ գաւառին»³⁸³: Նրա կնոջ անունը Հռիփսիմե էր:

Զալալ-բեկը և Բաղդասար մետրոսլիտի հայր Դանիէլ-բեկը 1791 թ. սպանվել էին Իբրահիմ խանի կողմից: Ինչպես երևում է տոհմացանկից, Զալալ-բեկի և նրանց մյուս եղբայր Ալլահզուլի-բեկի ժառանգների մի մասը 1797-1798 թթ. արցախահայրկյան գաղթից հետո մշտական բնակություն էին հաստատել Բոլնիսում:

Բերլած տոհմացանկում չկան տվյալներ միայն Իսրայել-բեկի ժառանգների մասին, որոնց համար էլ, ըստ երևույթին, նախատեսված է եղել ցուցակում բացակայող «Գ» թվահամարը: Սակայն, Բաղդասար մետրոսլիտի տոհմացանկի արխիվային տարբերակում Իսրայել-բեկի ժառանգների մասին կա մի փոքրիկ ծանոթություն. «Հանգուցեալ Իսրայէլն ունի կենդանի արու ժառանգս 2. մին աշխարհական է ի Մօզգօք»³⁸⁴: Կից բերված տոհմաշղթայում գտնում ենք նաև նրանց անունները՝ Հովսեփ վրդ. և Գևորգ-բեկ, ընդ որում վերջինս ունեցել է Իվանե անունով որդի³⁸⁵: Գանձասարի վանքի հյուսիսային սլաոթի տակ գտնվող մի տապանաքարի արձանադրությունից տեղեկանում ենք, որ.

«Այս է տապան Յոսէփ վարդապետին,
որ է յազգէն Զալալ Մեծ իշխանին,

³⁸³ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 125-126:

³⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18:

³⁸⁵ Նույն տեղում, ք. 22:

որդի Իսրայէլ-բէկին, թվ. ՌՅԺԲ (1863),

դան Արցախական աշխարին»³⁸⁶:

Մենք ճշտել ենք նաև Հովսեփ վարդապետի ծննդյան թվականը: Պահպանվել է Բաղդասար մետրոպոլիտի կողմից 1838 թ. նոյեմբերի 26-ին կազմված Ղարաբաղի վիճակի մե-
նաստաններում և վանքերում բնակվող վանականների մի ցու-
ցակ, ըստ որի այդ թվականին Հովսեփ վրդ. Հասան-Ջալալ-
յանը եղել է 55 տարեկան³⁸⁷, այսինքն՝ նա ծնվել է 1783 թ.:

Բնականաբար, Իսրայել-բեկի Մոզդոկում բնակվող աշ-
խարհական որդին էլ Գևորդ-բեկն էր:

Ինչպես երևում է վերոբերյալ տոհմացանկից, Մելիք-բեկի որդիները թողել են բազմաթիվ ժառանգներ, սակայն նրա թոռ-
ներից առավել նշանավորները Դանիել-բեկ յուզբաշու որ-
դիներն էին՝ Բաղդասար մետրոպոլիտը և Մելիք-Ալլահվերդի
Բ-ը: Վերջինիս «յետին Գեորդի արքայն վրաց, ի 1800 ամին
Բրիտանիա հրովարտական իւրով շնորհաց սեփականու-
թեամբ 69 գերդաստանս խաչէնցիք, գաղթելոցն ի նահանգին
Վրացտանու և վերաբնակէլոցն ի Սօմխէթ դաւառին ի Պօլնիս
գիւղն»³⁸⁸: Հետագայում այդ գերդաստանների թիվն ավելացել
է Արցախից Վրաստան դադլթած և այդ թոհուբոհի մեջ Գյու-
լիստանի Մելիք-Աբով Մելիք-Բեգլարյանի իշխանության տակ
հայտնված խաչենցիների հաշվին: Մատենադարանում պահ-
վում է Մելիք-Աբովի՝ 1802 թ. սեպտեմբերի 26-ի ծանուցագի-
րը, որով նա իր իշխանության տակ հայտնված խաչենցիների
նկատմամբ ավատական իրավունքները հանձնում է Սարգիս
Հասան-Ջալալյանին: Ծանուցագրում կարդում ենք.

«Ինձ՝ Մելիք Աբովիս մօտն Ղարաբաղու բերած կամ
երէվանու բերած մին փարայ սուռն կար, որ մինչի այսօր տէ-
րութիւն էի անում: Բայց սրբազան Սարգիս վարդապետն դուռ

³⁸⁶ Ղիվան, V, Արցախ, էջ 69:

³⁸⁷ Վաւերագրեր Յայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 71:

³⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18:

ելաւ, թէ խաչանու ըռահաթն իմն է և մենք էլ առաջնոց յատկապէս տեղեակ ենք, որ այս Սարգիս վարդապետիս հայրն կամ ազգն խաչանու մհալին մէլիքութիւն տրած են այս սասլաբօվս (սլատհառով-Ա. Մ.):

Զի ահայ թարիւղումս գերազանցապէս Պէտր Իվանիչ Կաւալցովուն մարիփաթօվն և մեր մեծ եղբայր իշխան Մէլիք Զիմչիտին մարիփաթօվն վեր առինք, որչափ որ խաչանեցի իմ մօտս տուն կար դիլի Սարգիս վարդապետին իմ կամաւ և յօժարութեամբ, որ զայս վերոյ գրեալ տանէրիս տէրութիւն անէ, էլի այսուհետեւ իմ բան չի լինի»³⁸⁹: Հենց այս խաչենցիներն էլ Սարգիս արքեպիսկոպոսի հորդորներով որպէս իրենց մէլիք ընտրել են Ալլահվերդուն: Այդ մասին ուշադրաւ տեղեկություններ կան գեներալ Պ. Յիցիանովի՝ Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Հովհաննես Գեղարդակերին գրած 1805թ. մարտի 2-ի նամակում, որտեղ կարդում ենք. «Ղարաբաղցիքն խաչենցիք հայքն տուն ինձ արգայ և գանգատ են անում, որ երբ նոքա Ղարաբաղէմէն եկան Վրացտանումն, յայնժամ ցան և ցիր էին Վրացտանումն այլ և այլ տեղերումն. յետոյ հաւաքվել են մինչև 80 տունն նոքա, յայնժամ Սարգիս արքիէրն կոչեաց զնոսա առ ինքն և ասաց նոցա, թէ որովհետեւ ի մէջ նոցա սովորութիւն կայ մէլիքի ընտրելոյ, վասն այսորիկ շարժէր զնոսա ի կիրս, որ ընտրեսցեն յիշեալ հայքն զեղբայրն նորա գլխավերդը և խոստացեալ է նոցա տալ վասն այնորիկ զձիս, եզինս և երկու հարիւր թուման փող»³⁹⁰: Թող մեզ չչփոթեցնի այն հանգամանքը, որ նամակում գեն. Յիցիանովը Մելիք-Ալլահվերդուն ներկայացնում է որպէս Սարգիս արքեպիս-

³⁸⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 42, պատճենը տես նույն տեղում, վավ. 148, նաև՝ Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 239: Մելիք-Զումշուղը, որպէս վկա, վավերագրի վրա թողել է իր կնիքն ու ստորագրութիւնը. «Մելիք Զիմչիդ Մելիք Շահնազարեանն ա ես գիրել՝ գիրիս վրկայ եմ»:

³⁹⁰ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 16, վավ. 41, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 350^բ, նաև՝ ԴԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի ֆոնդ, ց. 1, գ. 2:

կոսլոսի եղբայր: Բաղդասար մետրոպոլիտի տոհմացանկով տե-
սանք արդեն, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը Ալլահվերդի անու-
նով եղբայր չի ունեցել, և մեկիք ընտրվողը նրա եղբայր
Դանիել-բեկի որդին էր և հենց Բաղդասարի եղբայրը: Այս
հարցում, բնականաբար, Բաղդասար մետրոպոլիտը երբեք չէր
շփոթվի: Այս փաստաթղթերը գալիս են ապացուցելու, որ Ար-
ցախից Վրաստան գաղթած խաչենցիները, ի դեմս Մելիք-
Ալլահվերդու, այնտեղ ունեցել են իրենց մեկիքը:

Մելիք-Ալլահվերդին վախճանվել է 1827 թ., թողնելով
չորս որդի՝ Երեմիա քահանա, Մովսես վարդապետ, Աբրահամ-
բեկ և Հովսեփ-բեկ: Մելիք-Ալլահվերդու մահով Հասան-Ջա-
լալյան տոհմի մեկիքությունը ավարտվեց: Մովսես վարդա-
պետը վախճանվել է 1849 թ., ինչպես վկայում է Գանձասարի
վանքի հյուսիսային պատի տակ գտնվող նրա տապանաքարի
արձանագրությունը.

«Այս է տապան Մոսէս խաչակիր վարդապետին,
որ է ազգէն Զալալ Դօլին,
որ է որդի Մէլիք Ալապետին,
եւ եղբար էր խաչակիր Երեմիա քահանային.
1849 թվ.»³⁹¹:

Ըստ Բաղդասար մետրոպոլիտի՝ 1838 թ. նոյեմբերի 26-ին
կազմած Ղարաբաղի վիճակի վանքերում բնակվող վանական-
ների մեզ ծանոթ ցուցակի, այդ թվին Մովսես վրդ. Հասան-Ջա-
լալյանը եղել է 30 տարեկան³⁹², այսինքն՝ նա ծնվել է 1808 թ.:

Իսկ Մելիք-Ալլահվերդու որդի Երեմիա քահանան թողել
է վեց զավակ՝ Վախթանգը, Զալալը, Շամիրը, մյուսներին
անունները Բաղդասար մետրոպոլիտը չի նշում: Զալալի կնոջ
անունը եղել է Աքերնան, ինչպես վկայում է Հասան-Ջալալ-
յանների տոհմական հանգստարանում գտնվող նրա տապանա-
քարի արձանագրությունը.

³⁹¹ Դիվան, V, Արցախ, էջ 69:

³⁹² Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 72:

«Այս է տապան Ա. քէրնանին,
 Կողակից Զալալ բէկ Հասան
 Զալալեանցին յիշատակ է ար-
 ձանս կրտսեր որաի Մարտիրոս
 բէկեն վախճանվեց 1899 թվին
 68 տմաց»³⁹³;

Աբրահամ-բեկն ունեցել է երկու որդի՝ Մելիք-բեկը և Ալլահվերդի-բեկը: Մելիք-Ալլահվերդու կրտսեր որդի Հովսեփ-բեկը ևս թողել է երկու որդի՝ Վելիջան-բեկը և Դանիել-բեկը³⁹⁴:

* * *

Դանիել-բեկի մյուս որդին՝ Բաղդասար մետրոպոլիտը, ծնվել է 1775 թ. հունվարի 12-ին, Գանձասար գյուղում: Մկրտուած թյուզն ու կրթությունը ստացել է Գանձասարի վանքում: 1796 թ. Գանձակի Ս. Հովհաննես եկեղեցում Գանձասարի Սարգիս կաթողիկոսից ստացել է սարկավստության աստիճան, իսկ 1798-ին նույն եկեղեցում ձեռնադրվել վարդապետ: Մեր նպատակների մեջ չի մտնում այս հայրենանվեր հոգևորականի գործունեությունը ներկայացնելը, մանավանդ որ ժամանակին նրա մասին ուշադրով հոգված է հրապարակել Մուրացանը (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանց)³⁹⁵: Այստեղ միայն արխիվային նյութերի օգնությամբ կներկայացնենք նրա գործունեության որոշ գրվագներ:

Սարգիս մետրոպոլիտի մահից հետո 1828 թ. դեկտեմբերի 25-ին Շուշիում գրված համախոսականով Արցախի երեւելիները խնդրել են Եփրեմ կաթողիկոսից հանգուցյալ Սարգիս արքեպիսկոպոսի փոխարեն մետրոպոլիտ կարգել Բաղդասար եպիսկոպոսին: «Վստահանամք ամենախոնարհաբար խնդրել ի

³⁹³ Այդ մասին մեզ տեղյակ է պահել Ս. Դասան-Ջալալյանը:

³⁹⁴ ԲաժՖի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, էջ 126:

³⁹⁵ Տեր-Յովհաննիսեանց Գ., Բաղտասար մետրոպոլիտ Դասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւն, «Փորձ», 1880, թիւ 5, էջ 131-164:

Վեհափառ Տէրութենէ ձերմէ,-կարդում ենք Համախոսակա-
նում,-այսու նորոգ մահաբաղրութեամբ մերով, զխոհեմա-
զարդ և յիրաւի արժանին պատուոյ Մետրապօլիտութեան երկ-
րիս մերոյ՝ զՊաղդասար յարգոյ եպիսկոպոսն՝ կարգել ի տեղի
վերափոխեալ Սրբազան արքեպիսկոպոսին Սարգսի Հասան-
Ջալալեանի իբրև զորդի փոխանակ հօր»³⁹⁶: 1830 թ. եփրեմ կա-
թողիկոսը նրան նշանակել է Արցախի մետրոպօլիտ:

Բաղդասար մետրոպօլիտը իրեն հատուկ եռանդով իս-
կուլյն ձեռնամուկս եղալ Գանձասարի վանքապատկան կալ-
վածքները զանազան թուրք բեկերի և անկոչ քոչվորների ձեռ-
քից հետ վերցնելուն, որոնք, օգտվելով Արցախի մելիքների և
Սարգիս Հասան-Ջալալյանի տեական բացակայութլունից,
հետզհետե տիրացել էին այդ հողերին: Մատենադարանում
պահվում են այդ վեճերի մասին վկայող մի շարք փաստա-
թղթեր, որոնցից այստեղ քաղվածաբար բերում ենք միայն
երկուսը: Այսպես, Արցախի պարետ մայոր Նիկոլայ Ռեյտերը
1833 թ. մայիսի 24-ի գրությամբ արգելել է Գանձասարի վան-
քին պատկանող հողերի վրա ասլորինի ցանքս կատարելը՝
խստորեն պատվիրելով, որ «էլի այսուհետեւ անկարգ բան չի
առնեն, ով որ վանքին մուլքումն կամենա վար անել սրբազան
Պաղտասար արքեպիսկոպոսին հրամանաւն եւ զիտութեամբն
լինիցի վարն նոցին՝ եւ ճշմարտութեամբ նորա բահրէն
տան»³⁹⁷: Իսկ Արցախի նոր պարետ մայոր Բարաթովը 1834 թ.
օգոստոսի 30-ի գրությամբ նայիւ Ռուստամ-բեկին կարգադրել
է հեռացնել Գանձասարի վանքապատկան հողերի վրա բնա-
կութլուն հաստատած քոչվորներին. «Սրբազան Բաղդասար
մետրապօլիտն ինձ դիր պիրելով յայդնում է, թէ Քօլանի մհա-
լէն Քօլանի Քարամուլ թայքիցն հինդ տուն վանքին թալիդ
կուզլակ տափումն ձմեռն կէնում էն եւ Տեառն մետրապօլիտն

³⁹⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 186, բնագիր:

³⁹⁷ Նույն տեղում, թղթ. 79, վավ. 277, պատճենը տես Գ. Աբրահամյանի արխիվ,
թղթ. 98, վավ. 117:

էս բանիս ըռազի չէ, վասն որոյ ձեզ հրամայեմ էս թալղաս հասեալ սհաթին էն տնէրն մի ըստ միողջ քօչացնեք եւ իւրեանց էլիկին (ազգին-Ա. Մ.) մեջն յլէք եւ զատ-զատ անէք, որ ոչ ոք չի կարողանան վանքի թալիղ տափերումն վէր կան»³⁹⁸: Կարծում ենք, պարզ է, թե ինչ կարող էր լինել, եթե ժամանակին անկոչ վրանաբնակները չհեռացվեին այդ հողատարածութ-յուններէ: 20-րդ դարը մեզ օրինակներէ պակաս չի թողնում:

Բաղդասար մետրոպոլիտի մյուս հիշարժան ծառայութ-յունն էր «խօթալանից մեծամեծ եւ ընդարձակ կալուածներն ու յափշտակուած սեփհականութիւններն ազատելը Մեհտի-Գուլի խանի դստեր եւ ուրիշ պարսիկ բէգէրու ձեռքից»³⁹⁹: Կատարած գործի գիտակցութեամբ նա 1852 թ. փետրվարի 1-ին Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին դրում է. «Զվանօրայսն՝ զրկեալ ի կալուածոց, զորս անչափ աշխատութեամբ եւ մեծամեծ ընծա-յիւք ի ձեռս եմ բերեալ եւ բերեմ հետզհետէ»⁴⁰⁰: Ի վերջո, Բաղ-դասար մետրոպոլիտին հաջողվեց իր եռանդուն գործունեութ-յան շնորհիվ զանազան թուրք բեկերի ձեռքից հետ վերցնել Արցախի վանքապատկան կալվածքների մեծ մասը:

1836 թ., երբ հաստատվել են կոնսիստորիաները, Ամե-նայն Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցին նրան նշանա-կել է Արցախի թեմի առաջնորդ, իսկ 1837 թ. որպես առաջնորդ հաստատվել է Շուշիում եւ շարունակել իր հայրենանվեր գոր-ծունեությունը: Անուբանալի են նրա ծառայությունները նաև դպրոցաշինութեան եւ զբաղմունքի մասով⁴⁰¹ ասպարեզներում:

³⁹⁸ Նույն տեղում, թղթ 83, վավ. 232, պատճենը տես Դ. Աբրահամյանի արխիվ, քղթ. 98, վավ. 121:

³⁹⁹ Տր-Յովհաննիսեանց Գ., նշվ. աշխ., «Փորձ», 1880, քիւ 5, էջ 159:

⁴⁰⁰ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 167, վավ. 476, բնագիր:

⁴⁰¹ Բ. Դասան-Ջալալյանի հրատարակյալ գործունեության մասին տես Ավագյան Ս., Նյութեր Ղարաբաղի նախատվետական շրջանի մամուլի պատ-մությունից, Ե., 1969, էջ 16-19, նույնի՝ Ղարաբաղի մամուլի պատմություն, Ե., 1989, էջ 29-35, նույնի՝ Արցախը հայ մշակույթի կարևորագույն օջախ, էջ 102-106: Նրա հրատարակած գրքերից նշենք միայն Եսայի Դասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից» մատենագրական երկը (Շուշի, 1839):

Բաղդասար Հասան-Ջալալյանի բեղմնավոր գործունեութ-
յունն ի նկատի ունենալով Լազարյան եղբայրները նրան ընտ-
րել են Լազարյան ճեմարանի խորհրդի անդամ: Այդ մասին
սեղեկանում ենք Լազարյան եղբայրների՝ 1843 թ. ապրիլի 6-ի
նրան հասցեագրված նամակից. «խորհրդակցեալ դր. ընդ սուս-
ջին անդամայ և կառավարչի կարգաց ճեմարանիս Պայծառա-
փայլ Գրաֆ Պէնկենտորֆի, կարգեալ եմք ի յաւէտ լուսաւո-
րութիւն նորին կարգաց զբազում անդամս յերևելի արժա-
նանձնութեանց ազգի մերոյ, արդ՝ նորին խորհրդով կամեցեալ
մեր սլարաւանդեալ եմք նաև զոմանս ի նախամեծար սրբազ-
նութեանց ազգի մերոյ, ընդ այնմ և Բարձր սրբազնութիւն
ձեր, որովհետև մեծարելի եք ի շարս նոցունց և իսկ ազգային
վիճակաւոր բազմաթիւ հայկազնէից այնոցիկ կողմանց և մետ-
րապօլիտ»⁴⁰²:

Բաղդասար մետրոպոլիտը ծավալել է նաև նշանակալից
չինարարական-վերանորոգչական գործունեություն: Պահպան-
վել է նրա՝ 1850 թ. մայիսի 27-ի դիմումն ուղղված արքայա-
հայրությանը, որով նյութական օժանդակություն է խնդրել
Գանձասարի տանիքը և Ամարասի վանքը վերանորոգելու հա-
մար: «Հոգք իմ և մտածմունք, յաւուրս ծերութեան իմոյ և
հիւանդութեանս, այն է առաւելապէս, կարդում ենք նամա-
կում, զի տանիք սրբոյ տաճարի վանիցն Գանձասարայ և
վանքն Ամարասայ վերանորոգեսցին՝ ի պայծառութիւն սրբոյ
եկեղեցւոյ և անուան օրհնեալ ազգիդ Հայոց, հարազատ որդ-
ւոցդ սրբոց ազգային վանօրէից և եկեղեցւոյ»⁴⁰³: Նույն թվա-
կանի հունիսի 2-ին Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին ուղ-
ղած նամակում՝ նրանից քաջալերական կոնդակ ստանալու
անհրաժեշտության վերաբերյալ, Բաղդասար մետրոպոլիտը
այսպես է ներկայացրել հայրության սրբավայրերի անմխիթար
վիճակը. «Ես ի վաղուց հետէ ի մտածման և ի մտատան-

⁴⁰² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քղթ. 125, գ. 30, վավ. 68

⁴⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 590, ք. 2:

Ջուլիենս վարանէի ի մասին կարկատանաց հռչակաւոր վա-
նօրէիցն Աղուանից-Գանձասարայ և սրբոյն Գրիգորիոսի, որ
յԱմարաս, որոց երկաքանչիւրոց տանիքն գրեթէ իսպառ սալա-
թափ են եղեալ, յորմէ և անձրեաջուրք կաթին և անցանեն ի
մէջ սրբոց տանցն, որ նշան է իսպառ կործանման նոցին ո՛չ
յետ բազում ինչ ժամանակաց»։ Այնուհետեւ Բաղդասար մետ-
րոպոլիտը Ներսես Աշտարակեցուն տեղեկացնում է, որ ժո-
ղովրդական լայն խավերի աջակցությամբ արդեն ձեռնամուխ
է եղել այդ վանքերի վերանորոգման աշխատանքներին։
«Առաքեցի արդէն ի վանսն Գանձասարայ զհմուտ ճարտարա-
պետս,-գրում է նա,-որք և սկզբնաւորէն այժմէն պատրաստել
զկարեւոր նիւթս կարկատանաց տանեաց այնորիկ և սկիզբն
առնել շինութեանն։ Ի սկզբնաւորութիւն շինութեան կարկա-
տանաց սրբոյ վանիցն Ամարասայ նոյնպէս ձեռն արկից յետ
սակաւ միջոցի»⁴⁰⁴։ Միայն Գանձասարի վանքի տանիքի վերա-
նորոգման համար Բաղդասար մետրոպոլիտի անձնական մի-
ջոցներից և ժողովրդի նվիրատվություններից ծախսվել է մոտ
5000 ռուբլի։

Հարկ է նշել, որ ծերունազարդ հոգևորականը իր
պարտքն է համարել անձամբ հետևել Գանձասարի վերանո-
րոգման աշխատանքներին։ Այդ մասին նա գրում է 1851 թ.
հուլիսի 26-ին Շուշիից Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին
ուղղած նամակում. «Յամոռանն մայիսի ելեալ իմ ի բերդաքա-
ղաքէն Շուշույ ժամանեցի ի վանսն Գանձասարայ, և կացեալ
անդանօր իբրեւ ամիսս երկուս՝ այժմ վերադարձայ այսր։ Պատ-
ճառն դիմելոյ իմ անդր ի սուրբ վանսն այն էր, զի թէպէտ
ամենայն երթևեկ անձինք դային և վկայէին ինձ զվերանորո-
գութենէ նորին, ասելով, թէ՝ արժանաւոր մշակութեամբ, հաս-
տատոութեամբ և ամրապինդ ճարտարութեամբ շինեն զկաթո-
ղիկէ դմբէթն, սակայն և ես առ ի փարատել զտարակուսու-
թիւնս իմ ընդ այնպիսի ասութիւնս՝ ինքնին կամեցայ անձամբ

⁴⁰⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 151, վավ. 16^ա, նաև՝ 16^բ։

անձին գնալ և տեսանել զշինութիւնն զայն, զոր և ներկայացնալ անդր աչօք իմովք տեսի և նկատեցի, զի արդարև ամենայն ամբողթեամբ և հաստատուն ճարտարութեամբ է սկզբնաւորեալ շինութիւնն և շարունակի»⁴⁰⁵: Հատկանշական է, որ Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած իր մեկ այլ՝ 1848 թ. սեպտեմբերի 1-ի նամակում Բաղդասար մետրոպոլիտը այսպես է ներկայացնում իր հավատամբը. «Նուիրեալքն ի վանականութիւնս, որպէս վասն ժողովրդոց, նոյնպէս և վասն վանացն սրբոց, որում ընծայեսցին գանձինս, պարտին յամենայն ժամ ջանալ և աշխատել առ ի պահպանել զնոսին ի շքեղ կառութեան»։ Այդպիսի նվիրումով էր կապված Բաղդասար մետրոպոլիտը իր սիրելի Գանձասարի հետ։ Նույն նամակը շարունակվում է այսպիսի տողերով. «Ջանադեալ եմ ցվերջին կարողութիւնս իմ առ այնս և այնու ճգամբ յաւելացուցեալ զքանի քանի կալուածս, և զագարակս, և զքարահանքս ի տաճկաց բռնութենէ, թէ՛ զօրութեամբ նոցին իսկ տաճիկ իշխանաւորաց և թէ՛ հրամանաւ օրհնաբանեալ Տէրութեանն Ռուսաց, ի վերայ որոց ծախելով զբազում գումարս անձնական դրամոց»⁴⁰⁶։ Այս տողերը լավագույնս են բնութագրում Արցախի առաջին թեմակալ առաջնորդի ողջ գործունեութիւնը։ Բաղդասար մետրոպոլիտի կյանքը իր հավատավոր հոտին անմնացորդ նվիրվածության մի հիանալի օրինակ է։

Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը վախճանվել է 1854 թ. հունիսի 27-ին և թաղվել Գանձասարի վանքի գավթում, իր հորեղբայրների՝ Հովհաննես և Սարգիս կաթողիկոսների կողքին։ Նրա շիրմաքարը կրում է հետևյալ արձանագրութիւնը.

«Այս է տապան մետրապօլիտին,
 Բաղտասարայ մեծի արհին,
 Կայսերպսակ հով[վ]ապետին,
 Տանս Աղուանից հայոց ազգին,

⁴⁰⁵ Նույն տեղում. թղթ. 113, վավ. 586, թ. 5:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 3:

Յազգէն Զալալ մեծ իշխանին.

Տեսուն Արցախական աշխարհին:

Թվին ՌՅԳ: 1854, յուլիսի»¹⁰⁷:

Հասան-Զալալյան տոհմի բազմադարյան ընթացքի լավագուշտ վկայութիւնը կարող է լինել Բաղդասար մետրոպոլիտի տոհմացանկի արխիվային տարբերակի վերջաբանը, որով էլ ցանկանում ենք կզրափակել սույն ենթագլուխը. «Այլև թէ ի հին պարսից արքայից և թէ նոցին յաջորդաց արքայիցն պարսից բաց ի յերկոտասան շնորհեցեալ ֆէրմանաց, ազգին Հասան Զալալեանց, Հասան Զալալեանքն ևս ունեն ստացեալ հրովարտակք 2-[րդ] Հերակլ արքայէն վրաց, և Անտոն պատրիարքէն վրաց, և յետին (իմա՝ վերջին-Ա.Մ.) Գեօրգի արքայէն վրաց, և յայսկոյս Կովկասու տիրապետող բէգլարբէգի հին և նոր խանաց և խաներաց, մինչև քսան թալիզայս վասն հնութեան, հաստատութեան, պատուոյ և արժանաւորութեանն յազգականացն Հասան Զալալեանց, թէ ի հոգևորականաց և թէ յաշխարհակա[նա]ց նոցին, սկսեալ ի 1438 ամէն Քրիստոսի, մինչև ի 1844 ամն Քրիստոսի, և ի 866 (1461/1462) թուականէն մահմեդականաց»¹⁰⁸ մինչև ի 1261 (1845) թիւն մահմեդականաց»¹⁰⁹:

Այս տողերը ինքնին մի պերճախոս վկայութիւն են Հայոց Արևելից կողմանց կյանքում Հասան-Զալալյանների ունեցած մեծ դերակատարութեան:

¹⁰⁷ Դիվան, V, Արցախ, էջ 65:

¹⁰⁸ Խոսքը Կարա-կոյունլու Սուլթան Ջիանշահի կնոջ՝ Բեգում-խաթունի 866 հ. թ. զիկաադա ամսի 10-ի (1462 թ. օգոստոսի 6) հրովարտակի մասին է՝ տրված Գանձասարի Չովհաննես կաթողիկոսին, որով հաստատում է նրա կաթողիկոսական իրավունքները (տես Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, պրակ I, էջ 45-47): Ռուսերեն պատճենը տես Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 241, վավ. 197:

¹⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, թ. 18:

**Ե) ՎԱՐԱՆԴԱ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ
ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ**

Վարանդա գավառի մելիքությունն տարածքը սկսվում էր Կարկառ գետից և տարածվում մինչև Քիրս-Դիզափայտ լեռնագոտին: XVII դարի սկզբից Վարանդա գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Շահնազարյանները, որոնց իշխանանիստը Ավետարանոց (Չանախչի) բերդավանն էր: Այստեղ «ծամանակին երեք մելիքական ասպարանքներից բաղկացած սլախտուական համալիր է եղել, որոնցից միայն մեկն է հաստատաբար մեզ հասել»⁴¹⁰: Սույն ենթադրվում համառոտ ներկայացված են Մելիք-Շահնազարյանների ազգաբանությունը և տոհմածառը:

Միջնադարյան Հայաստանի և Վրաստանի կյանքում մեծ դերակատարություն ունեցած Զաքարիա սպասալարի ու Իվանն Բթաբեկի քույր Դովից առաջացած Դովյան իշխանական տոհմից է XVI դարի սկզբում սերվել Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմը, որի ներկայացուցիչ Միրզաբեկը XVII դարի սկզբին բնակություն է հաստատել Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում և այնտեղ սկիզբ դրել Մելիք-Շահնազարյանների տիրապետությանը:

Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում Միրզաբեկի հաստատվելու մասին Ս. Զալալյանը գրում է. «Վերանորոգող մեծաշէն գիւղաքաղաքիս եղև մէլիք Միրզաբէգ որդի մելիք Մէլիքբէգի, թոռն Ապովայ տեառն Գեղամայ, եղբայր Շահնազարայ՝ տեառն Գեղարքունոյ, քանզի ի զօրանալ Կովկասական ասպատակաց և յարձակիլ ի վերայ նահանգին Գեղամայ ի թուին Հայոց ՌԼԱ (1582), որպէս երևի ի տասլանագիրս այնր գաւառի թէ «ի փոխիլ Ղուզիլբաշին Տաղստանայ Լեկզին՝ որ դաւառս աւերեցաւ թվին ՌԼԱ-ին»: Այնուհետև սկիզբն եղև աւերանաց բարեբեր աշխարհին Գեղամայ. վասն որոյ և բնա-

⁴¹⁰ Դուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, էջ 89:

կիչք նորա աճապարեալ անկտն յամուրս Արցախու և Գարդմանայ, յայնժամ և Մէլիքբեկ ընտանեօք իւրովք էջ ի վիւզն Աւետարանոց»⁴¹¹: Հետագայում այս տեսակետը զրեթե նույնությամբ կրկնել է նաև Մ. Սմբատյանը⁴¹²:

Այն, որ Մելիք-Շահնազարը ունեցել է Միրզաբեկ անունով կրտսեր եղբայր, ակնհայտ է դառնում Կ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած հետեւյալ հիշատակարաններից.

«Դարձեալ յիշեցէ՛ք զպարոն(այ պարոնն և զիշխանաց) յիշխանն զմէյիք Շահնա(զարն) և զհայրն իւր զՄելիքբեկն և զմայրն իւր զպարոն Խաթունազէն և զկենտկիցն իւր պարոն Ճարխրի(ջազ)անն և զյիշխանատիպ որդիքն իւր՝ զՀախնազա(րբէ)կն, զՀստայրէկն և զԴիլանջի բէկն և զԲամայրէկն և զԱվրիբէկն, և զզուստրն իւր զԽաթունազէն, և զփոխեցեալսն առ Աստուած՝ զպարոն տէր Յոհաննէսն և զպարոն տէր Տէրունն և զԹահիրն և զՇիրինպաղին, և զհամեստ հարսուներն իւր՝ զպարոն Վախախն և զԹաճումազէն և զԱզայ-սուլթանն, և զնորարարող որդիքն, թոռն իւր զՆազդին, և զհարազատ եղբայրսն իւր՝ զպարոն Ատիւրէկն, որ տարածած մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և զԴաւղէայրէկն և որդին իւր զԼաւանդրէկն, և զՄիրզաբէկն և որդի իւր զԲազրխանն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իւր...»:

«Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս պարոնաց պարոնն և զյիշխանաց յիշխանն՝ զՄէլիք Շահնազարն և զհայրն իւր զՄելիքբեկն և զմայրն իւր զԽաթունազէն և զկենտկիցն իւր զպարն Ճարխրիջանն և զյիշխանատիպ որդիքն իւր՝ զՀախնազարէկն և զՀստայրէկն և զԴիլանջի բէկն և զԲամայրէկն և զԱվրիբէկն, և զզուստրն իւր զԽաթունազէն, և զփոխեցեալսն առ Աստուած՝ զպարն Տէր Յոհաննէսն և զպարն Տէր Տէրունն և զԹահիրն և զՇիրինպաղին, և զհամեստ հարսուներն իւր՝ զպարն Վախախն և զԹաճումազէն և զԱզայսուլթանն, և զնորարարող թոռն իւր զպարն Նազդին, և զհարազատ եղբայրսն իւր՝ զպարն Ատիւրէկն, որ տարածած մահուամբ փոխեցաւ առ Աստուած, և զԴաւղէայրէկն և զորդին իւր զԼաւանդրէկն, զՄիրզաբէկն և որդին իւր զԲազրխանն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իւր...»⁴¹³:

⁴¹¹ Զալալեանց Ա., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, էջ 247:

⁴¹² Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի Օովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 810:

⁴¹³ Տեր-Մկրտչեան Կ., Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 189-190, 194:

Սակայն Կ. Տեր-Մկրտչյանը մերժել է Ս. Զալալյանցի առաջարկած 1582 թվականը՝ հիմնավորելով, որ թեև վերջինս «Միրզայ Բէկի տեղափոխութիւնը Սոթքից Վարանդայ եղած համարում է 1582 թուին, երբ Լեկզիք արշաւել աւերել են Գեղարքունիքը, և այն ժամանակից սկսուել է այդ գաւառի աւերումը և բնակիչների ցիրուցան լինելը: Սակայն նորա յիշած արձանագրութիւնը, որի հիման վրայ նա այդ թուին աւերուած է համարում Գեղամայ երկիրը, մենք ոչ մի տեղ չենք գտնում և տեսանք ընդհանրապէս, թէ դեռ 1606 թուին ինչպէս չէն էր այդ գաւառը, կամ Միրզայ Բէկի հօր տունը: Այլ և Ծարեցու պատմելով սոսկալի սով էր այդ թուին Վարանդայում, և ուրեմն աւելի շուտ այնտեղից մարդիկ կփախչէին, քան թէ Միրզայ Բէկի պէս մի մեծատուն իշխան այնտեղ կերթար: Շատ աւելի հաւանական է, որ նորա տեղափոխութիւնը կատարուած լինի նոյն 1603 թուին, երբ Մէլիք Շահնազարն էլ ստիպուած էր Ծարում ապաստան գտնել»⁴¹⁴:

Վերջին վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ պատմիչ Հովհաննեսիկ Ծարեցին 1572-1600 թթ. անցքերն ընդգրկող իր ժամանակագրության մեջ, ցնցող դույներով նկարագրելով Վարանդա գավառում 1579-1580 թթ. տեղի ունեցած սովը⁴¹⁵, ոչինչ չի հաղորդում նման մի տեղափոխության մասին:

Իսկ ահա 1603 թ. տեղի ունեցած այդպիսի մի տեղաշարժի մասին վկայություն, իրոք, գտնում ենք Դավիթ հալսկոպոսի հիշատակարանում. «Յորժամ եղև վարուն, այս բարէմիտ և իմաստուն իշխանս պարոն Մէլիք Շահնազարս, իմացաւ զոխս սրտից Օմար ազգին, հրաման արար երկրիս, թէ «Եկայք մըտցուք յամուրս, զի մի՛ լիցուք կոխան այլազգաց» և ինքն դնաց

⁴¹⁴ Նույն տեղում, էջ 133-134:

⁴¹⁵ «Շոաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետր Գ, էջ 73-75, Առաքել Դավթիժեցի, Պատմութիւն, էջ 608-611. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 2, Ե., 1956, էջ 242-244:

ի Ծար և ի Տալէլ: Եւ որք զհետ նորա գնացին, զերծան ի սրոյ և ի գերութենէ ալլազգեաց»⁴¹⁶: Տալէլի տեղադրության հարցը պարզած Ա. Հակոբեանը և Հ. Սիմոնյանը ենթադրում են, որ «Մելիք-Շահնազարը ամենայն հավանականությամբ հաստատվումներից խուսափելու համար նախ անցել է Ծար, ապա հրբ վտանգը ավելի է սաստկացել՝ Տուսխուլի հովիտը՝ Տալէլ»⁴¹⁷: Հավանաբար այդ ժամանակ էլ Մելիք-Շահնազարի եղբայր Միրզաբեկը հաստատվել է Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում: 1606 թ. Շահնազարը նոր էր մահացել, որ շահ Աբաս Ա-ը այցելեց մելիքանիստ Մեծ Մազրա, հյուրընկալվեց Շահնազարի որդիներ Օրիի (Յավրի) ու Քամալ-բեկի կողմից, հրամանագրով նորից նրանց հաստատեց գավառի տեր՝ նվիրելով նաև ուրիշ գյուղեր ու դաստակերտներ, իսկ մելիք Շահնազարի կրտսեր եղբայր Միրզաբեկին էլ մելիք կարգեց Վարանդայում⁴¹⁸:

Մինչև Վարանդայի մելիքի պաշտոնում Միրզաբեկի հաստատվելը, այնտեղ իշխել է մեկ այլ հայկական մելիքական տուն, որի ներկայացուցիչների այսպիսի մի հերթականություն է վիմագրերի հիման վրա նշում Մ. Բարխուտարյանը. «Մելիք-Պապի որդի Հախիջանայ, Մելիք-Աւան որդի Մելիք-Պապու, Մելիք-Աղամ եղբայր Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Փաշայ կամ Փաշիկ որդի Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Դանիէլ, Մելիք-Մուզաֆար, որ է տոհմիս վերջին մելիքն»⁴¹⁹: Վարանդա գավառում տեղի ունեցած իշխանափոխության մասին Լեոն գրում է. «Այս տոհմը ետ մղվեց Մելիք-Շահնազարյաններից, որոնք և իրենց ձեռքն առան ամբողջ Վարանդան»⁴²⁰: Այդ պատմության վրա

⁴¹⁶ Տեր-Աւետիսեան Ա., Ցուցակ հայերէն ծեռագրաց Նոր Տուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 68; Հայերէն ծեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, Ե., 1974, էջ 218:

⁴¹⁷ Հակոբեան Ա., Սիմոնյան Հ., Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տալէլի տեղադրության հարցը, «ՊԲՀ», 1998, թիվ 1-2, էջ 230:

⁴¹⁸ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 132:

⁴¹⁹ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 40-41:

⁴²⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 257:

որոշակի լույս է սփռում Միրզաբեկի որդի Մելիք-Բադի Ա-ին (Բսղրխան, Բադրխան) Իրանի շահ Սեֆու (1629-1642) կողմից 1633 թ. տրված հետևյալ հրովարտակը, որի սլաոնները հրատարակել է Մ. Բարխուտարյանը.

«Բարձրագույն հրաման եղաւ... Նշանաւոր քրիստոնեայ Մէլիք-Բադին յայտնում է, թէ Վարանդայ գաւառի բնակիչները, նոյն գաւառի տանուտէրների կազմած հասարակական վճռով ընտրել և ճանաչել են զինքը իրանց մէլիք, բայց յիշեալ գաւառի շրջաններից մի քանիսն՝ Մէլիք Դանիէլը... Թագաւորին մերձաւոր բարձր աստիճանաւորներն-Սաֆի-ղուլի բէկ և Ալի-Մարդան բէկ իւզբաշին, Մամէդ-Բաղր-բէկ և ուրիշներն հաստատել են հպատակների հասարակական վճիռը: Այդ բանը վաւերացնելու համար ներկայացնելով վերև յիշուած հասարակական... (Մէլիք-Բադին) խնդրում է նշանակել զինքը մէլիք յիշեալ գաւառին:

Արքունի օրագրից երևում է, որ այդ գաւառի սլարտակահուլթիւնը (մելիքուլթիւնն) յանձնուած էր Մէլիք-Մուղաֆֆարին... Մէլիք-Մուղաֆֆարն հասարակական այդ վճռի վերայ մակազրել է, որ ինքն հրաժարուում է յիշեալ գաւառի մէլիքութեան պաշտօնը կատարելուց և որ նորա եղբօր մահից յետոյ ոչ ոքի յանձնուած չէ այդ պաշտօնի կատարելն:

Ուստի յարգելով նորա (Մէլիք-Բադու) խնդիրը, մենք հրամայեցինք, համաձայն հասարակական վճռին, որը կազմել են Մէլիք-Մուղաֆֆարն և ուրիշներն, մեր թագաւորական միւս շնորհների նման «Լույ-իլ» (կոկորդիլոսի տարին) ամսի ութին... Մէլիք-Բադին մէլիք Վարանդայի գաւառին, որն առաջ յանձնուած էր Մէլիք-Մուղաֆֆարին և Ղարա-Կիւնին... Տաճկաց 1042 (1633) թւին»⁴²¹:

⁴²¹ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 41-42: Այստեղ Մ. Բարխուտարյանը 1633 թ. տրված հրովարտակի հեղինակ է համարում 1587-1629 թթ. գահակալած Շահ-Աբբաս Ա-ին, մինչդեռ այդ ժամանակ Իրանի շահը Սեֆին էր:

Սուլյն հրովարտակից երեւում է, որ Մելիք-Մուզաֆֆարը, հավանաբար, չկարողանալով դիմակայել առավել հզոր այս տոհմին, հրաժարվել է «յիշնալ գաւառի մէլիքութեան պաշտօնը կատարելուց» հօգուտ Մելիք-Բաղու, որին էլ Վարանդայում հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Շահնազար Ա-ը: Այդ մասին ստույգ տեղեկություններ ենք գտնում Շահ-Աբբաս Բ-ի (1642-1666) կողմից 1646 թ. նրան տրված հրովարտակում, որի սկիզբը իրենից ներկայացնում է նախորդ հրովարտակի հակիրճ վերաշարադրությունը.

«Համաձայն բարձրագույն հրամանի, որ տրված է Հիջրէթի 1042 թ. Ռեջբե ամսում (1633 թ. հունվարի 12-ից փետրվարի 11-ը), Արանի Վարանդա կալվածի տիրապետությունը հանձնված էր Մելիք-Բաղի քրիստոնյային հպատակների դրավոր համաձայնությամբ, որ վավերացրել և ստորագրել էր Խափանի ամենահռչակավոր և ամենափառավոր կողմնակից Սեֆի-Կուլի-բեկը, շինությունների վերակացուն, ամենաբարձրապատիվ Ալիմբրտան բեկի կառավարության ժամանակ:

Այժմ գերազանցագույնը քրիստոնյաների մեջ, Մելիք-Շահնազարը, որդի վերոհիշյալ Բաղիի, եկալ Դիվանը և հայտարարեց, որ իր հայրը ճանաչված էր տիրապետող և որ վերահիշյալ կալվածի տանուտերերը և հպատակները իրանց ստորագրությունները և կնիքները դրել են այն խնդրագրի վրա, որով ճանաչում են և Մելիք-Շահնազարին իրանց վրա տիրապետող, իսկ ամենաբարձրապատիվ Սեֆի-Կուլի-բեկը նորից վավերացրեց և ստորագրեց այն խնդրագիրը ի հաստատություն թե նրանք ճիշտ որ ճանաչում են նրան իրանց տեր: Ուստի բարձրագույն արքայական ողորմածությամբ հրամայում ենք, որ ձայն տալու իրավունք ունեցող անձինք համաձայն լինեն տալ չորրորդ մասը նրա տիրապետության, իսկ նա՝ Շահնազարը, պիտի ամեն տեսակ ջանք և եռանդ գործադրեւ պահպանելու հպատակների և ստորագրյալների մեջ կատարյալ արդարություն և ուղղամտություն, գործելու այնպես, որ չլինի և ոչ

ամենափոքր ճնշում և կողմնապահություն, իսկ վերոհիշյալ կալվածի հպատակները և ստորադրյալները պարտավոր են համարել նրան լիազոր տեր, չչեղվել նրա հրամաններից և կարգադրություններից, որոնք վերաբերում են կալվածը մեծացնելուն և բարեշինելուն, առանց նրա գիտություն ամենափոքր իրավունքներ և արտոնություններ անգամ չյուրացնել, համարել տիրողի բոլոր իրավունքները նրան շնորհված, չտալ նրան օգնական կամ ընկեր, ընդունել որ այս կարողությունը պատկանում է նրան ըստ սովորության և նախկին տիրողների օրինակով, իսկ վերոհիշյալ մեկիքը պարտավոր է վարվել այնպես, որ ամենքը գոհ լինեն նրանով և վերջապես կատարել այս հրամանը, որ հաստատված է թագավորական կնիքով: Տրված է Զուկհիջա ամսին 1055 թ. (1646 թ. հունվարի 18-ից փետրվարի 17-ը)»⁴²²:

Հետագայում հավանաբար հենց Մելիք-Շահնազարն էլ իր ծնողների հիշատակին Ավետարանոցի եկեղեցուն մի խաչ է նվիրել, որի արձանագրությունը ընդօրինակել է Ս. Զալալյանցը. «Սուրբ խաչս յիշատակ է մէլիք Բաղուն և իւր կողակից Մարիամին ի դուռն Ամարասայ. թվին Հայոց ՌՃԺ (1661)»⁴²³:

Մելիք-Շահնազար Ա-ը, որպես Վարանդայի տիրակալ, հիշվում է նաև 1673-ին, համաձայն Հերհեր գյուղի Ս. Գրիգորիս եկեղեցու արևմտյան դռան ճակատակալ քարին փորագրված սույն արձանագրության. «Զաւրութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մարախ, եկեր զերկիրս Աղուանից եւ աւերեաց բազում տեղիս ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Ղուլի բէկին եւ իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնազարին եւ

⁴²² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 17, ուսերեն պատճենը տես Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 180, ք. 50-52.

⁴²³ Զալալյանց Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 248, Դիվան, V. Արցախ, էջ 152.

օժանդակութեան Ուվանխին եւ քահանայից եւ տանուտեսարց, մեծամեծաց եւ փոքունց ամէն. թվին ՌՃԻԲ (1673)»¹²⁴:

Մելիք-Շահնազար Ա-ին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Բաղիր կամ Բաղի Բ-ը, որի գործունեության վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք վկայություններ: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանն իր երկում վկայում է, որ լեզգիները 1722թ. ապրիլին «անցին յերկիրն Վարանդու, զնոյն (ավերն ու ավարը-Ա. Մ.) և անդ գործեցին. բայց Մելիքն նոցա Պաղիր անուն փութով ընդ առաջ յղեաց նոցա արս ոմանս յիւրմէ անտի ընծայիւք, և զկէսն թափեաց զգերւոյն և զերկիր իւր»¹²⁵:

Մելիք-Բաղու գործունեության մասին որոշ տեղեկություններ էլ գտնում ենք 1723-1728 թթ. հայ-ռուսական հարաբերություններն արտացոլող մի քանի փաստաթղթերում: Այսպես, Մարտիրոս վարդապետի՝ 1724 թ. փետրվարի 24-ին Դերբենդի ռուսաց պարետին ուղղված նամակում, ուր խոսվում է նաև Արցախի մելիքների և յուզբաշինների քաղաքական կողմնորոշումների մասին, կարդում ենք. «Մելիք Պաղի թոռնը մելիք Պաղըր կանս Կարմիր աչքի (պարսիկներին-Ա. Մ.) կողմն է»¹²⁶: Իսկ Մատենադարանում պահվող Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական փաստաթղթերում մենք հայտնաբերել ենք շահ թահմասպ II-ի (1722-1732) կողմից Մելիք-Բաղիրին տրված մի հրովարտակի ռուսերեն թարգմանությունը, ըստ որի շահը թուրքերի դեմ մղված պայքարում վերջինիս անձնվեր ծառայությունների դիմաց թանկարժեք խալաթ է ուղարկել նրան: Նկատի ունենալով այդ վավերագրի կարևորությունը, այն թարգմանաբար բերում ենք ամբողջությամբ. «Թող հայտնի լինի շահական ողորմածությանը արժանացած ընկերների և

¹²⁴ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 214, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, էջ 37:

¹²⁵ Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, էջ 37, տես նաև Մատենադարան, ձեռ. 8206, էջ 28բ-29ա:

¹²⁶ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 40, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 72.

կարգակիցների մեջ ընտրյալ Մելիք-Բաղիին, որ թուրքերի հարձակման և դուրս մղման ժամանակ նրա մատուցած դերու-
զանց ծառայությունները հասան Բարձրագույն դռան աստի-
ճանավորների գիտությունը: Այս ծառայությունների համար
որպես պարգևատրություն Մեր շահական ողորմածությամբ
ընծայում ենք նրան՝ ընկերների և կարգակիցների մեջ ընտ-
րյալին, թանկարժեք խալաթ, փայլուն, ինչպես արևի ճառա-
գայթները: Թող նա բոլոր դեպքերում վստահ լինի մեր բարյա-
ցակամության վրա և դորձադրի բոլոր ճիշդին ու ջանքերը
հավատի և Պետության թշնամուն վանելու և հեռացնելու հա-
մար: Այդպիսով նրա բարի ծառայությունները ավելի և ավելի
կարժանանան մեր ողորմածությանն ու բարեհաճությանը:

Գրվեց 1137 թ. ունջե ամսին (1725 թ. մարտի 16-ապրիլի
15)⁴²⁷:

Այն, որ Թահմասպ 11-ը հայ զորահրամանատարներին սի-
րաշահելու նպատակով խալաթներ է ընծայել նրանց, ակնհայտ
է դառնում նաև Արցախ ժամանած Պետրոս 1-ի պատվիրակ
Իվան Կարապետի՝ 1725 թ. մայիսի 11-ի զեկուցագրից. «Այժմ
այստեղի ժողովուրդը խաղաղություն կնքեց պարսիկների
հետ, իսկ շահը մեկական բաճկոն ուղարկեց յուրաքանչյուր
յուզբասչու»⁴²⁸: Բնավ էլ պատահական չէ, որ մոտավորապես
նույն ժամանակաշրջանում, ինչպես կտեսնենք հաջորդ ենթա-
գլխում, շահ Թահմասպը Եգանին նշանակել է Դիզակ գավառի
մելիք, իսկ 1727-ին շահական հրովարտակով հաստատել Սյու-
նիքի հայոց ազատագրական պայքարի առաջնորդ Դավիթ
Բեկի իշխանական իրավունքները և նրան ուղարկել «զմի
խաչվառ եւ զմի պատուական նժոյգ ձի, նաեւ զիշխանութիւն
կարող լինելոյ դրամ հատանել»⁴²⁹:

⁴²⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 180, ք. 54-55:

⁴²⁸ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 230, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 243.

⁴²⁹ Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխ. Դ. Սամուէլ Արամեան, Վենետիկ, 1978, էջ 173-174:

Այդ քայլերով Սեֆյան դահակալը նախատել էր հետապնդում հայ մելիքների ուժերն օգտագործելով միասնական ճակատով հանդես գալ օսմանյան ռազմականման դեմ: Ինչ վերաբերվում է հայ մելիքներին, ապա նրանք թուրք-իրանական պատերազմում պարսիկների կողմը հակվելով հույս ունենին նվազագույն կորուստներով դուրս գալ ստեղծված ծանր իրավիճակից:

Սակայն, նշենք, որ շուտով՝ 1726 թ. մայիսին, Մելիք-Բաղին Պեսարոս I-ի պատվիրակ Իվան Կարապետին է սվել հավատարմության հետևյալ երդմնագիրը.

«Գիրեցաւ էլչի Իվան Կարապետի հրամանովն:

Պատշառ դրոյս այս է. ես Վարանդեցի մելիք Պաղիս, տէր Օվանս, և այլ ջամհաթս, ամէն թօսուըն թալեղս, այս գիրս դվինք վերայդեալ էլչի պէկին հրամանոցն, խոսքէն, թէ և մասլահաթէն դուս գանք, թագայորէն խային լինինք և մեր ապրանք սոնկ լնի:

Մեր կամով գիրեցինք գիրն ՌՃՀԵ (1726) թվին»⁴³⁰:

Մելիք-Բաղրի ընտանիքի անդամների մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել: Ե՛վ այս, և՛ այլ դեպքերում մելիքական ընտանիքների մասին մեր պատկերացումները ընդլայնում են վիճաբերը: Մելիք-Բաղրի կնոջ անունն անհայտ է, իսկ տհա Ավետարանոցի մոտ՝ Կուսանաց անապատում⁴³¹ գտնվող Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական հանդըստարանի մի տապանագրից տեղեկանում ենք, որ.

«Այս է դապան մէլիք Պաղրի որդի մէլիք Միրզայբէկին,

⁴³⁰ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 291.

⁴³¹ 1825 թ. կազմված Արցախի վանքերի ցուցակում Կուսանաց անապատը ներկայացված է այսպես. «Անշէն անապատ Կուսանաց, կառուցեալ մերձ գեղջն Աւետարանոց Վարանդայ գաւառակի. եկեղեցին ամբողջ, տանիք գաւթին խախտեալ, յորում ամփոփեալ կան մարմինք ոմանց Մելիքաց ցեղին Մելիք-Շահնագարեանց, և այլոց հոգևորականաց, սենեակքն բոլորովին կործանեալք (տես Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 47): Կուսանաց անապատի մասին տես նաև **Мелик-Шахназаров Е.**, Из древностей селения Ченахчи. Кусанац анапат, СМОМПК, вып. 19, Тифлис, 1894, с. 78-83.

Թվին ԽՃՂ Գ (1744), նոեմբերի Ժ (10) առ...

Աստուած փոխեցաւ, օվ որ դարդա ողորմի ասի. ամէն»⁴³²:

Իսկ Մելիք-Բաղու դուստրերի անունները հայտնի են դառնում Ավետարանոցում Մ. Բարխուտարյանցի ընդօրինակած սուլյն հիշատակարանի շնորհիվ. «Սուրբ աւետարան սրբագիր եւ ոսկեզօծ վախճ եւ յիշատակ է Աբրահամ սարուն-տէրին, որ տվան Մելիք Պաղուն կուսակրօն դստերացն Հռութ-սիմին եւ Դաւլաթին եւ Շահնադուխտին ձեռքն ի վայելումն... գրեցաւ մատամբ տէր Եղիազարին մայիսի ԻԵ (25). օրն թվ. ԽՃԶԶ (1737). էր»⁴³³:

Մելիք-Բաղիւր Բ-ը հավանաբար 1730-ին արդեն վախճան-ված էր, որովհետեւ այդ թվականին Իրանի շահ Թահմասպ Բ-ի հրովարտակով Վարանդայի մելիքի սլաշտոնում նշանակված ենք տեսնում Բաղրի եղբայր Մելիք-Հուսեինին: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ հրովարտակի XIX դարում կազմված և մեզ հասած պատճենի թարգմանությունը.

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետեյալի կապակցութեամբ.

Սոգի տարվա չորրորդ ամսվա սկզբից Վարանդա մահալի մելիքությունը շնորհեցինք բարձրաստիճան Մելիք Մուհամ-մադ. Հուսեինին, որպեսզի ինչպես հարկն է այդ դործը ստանձ-նելով նրա սլարտականությունները առանց թերացման կատա-րի, ռայաթների հետ, որոնք ամենագոր Արարչի որոնումների արժեքավոր ձեռքբերումն են, լավ վերաբերվի՝ այնպես անե-լով, որպեսզի բոլորը նրա բարի արարքներից դոհ ու շնորհա-կալ լինեն և բարի օրհնանք հղեն սրբազան էութեանը: Վերո-հիշյալ մահալի քեդխուդաներն ու ռայաթները հիշյալ բարձր-աստիճան սլաշտոնյային պետք է այնտեղի մելիք ճանաչեն, նրա օրինավոր խոսքին ու կամքին, որ ուղղված կլինի մահալի շենացմանը և դիվան ունեցվածքի հարստացմանը, չհակառակ-

⁴³² Դիվան, V, Արցախ, էջ 149:

⁴³³ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 209:

վեն: Թող մեծ մուսթովֆիները այս ռազամ-չնորհագիրը հարատևող մատյաններում գրանցեն և այն իրենց սլարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1142 թ. սրբազան զի հեջջե ամսին (1730 թ. հունիսի 17-ից հուլիսի 17-ը)»⁴³⁴:

Մելիք-Հուսեինը հայտնի է օսմանյան թուրքերի դեմ տարած մի քանի հաղթանակներով: Այդ մասին է վկայում Կոստանաց անաստուի դավիթ-գամբարանում գտնվող նրա տապանաքարի արձանագրությունը. «Այս է տապան Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Յուսէինին, թվին ՌՃՁԵ (1736), ովքեր զբաղվեցան, ի վերայ Մելիք Յուսէինի, զոր գրեցի այս տապանի: Սա էր տէր երկրին Վարանդի, ԼԵ (35) մասն դեղի, սա էր հացով, սեղանով լի, ողորմէր ամէն ազգի, կերպարանօքն էր դովելի, սա ոչ ետ հարկ թաղաւորի, ամուր պարիսպ էր աշխարհի, թագ, պարծանք հայոց ազգի, պատերազմեաց հետ օսմանցի, յոյժ կոտորեաց ազգէն տաճկի»⁴³⁵:

Մելիք-Հուսեինի կինը Դիզակ դավառի տիրակալ Մելիք-Եգանի քույր Աննա խաթունն էր: Ավանդությունը Մելիք-Հուսեինի կին Աննա խաթունի և դուստր Գայանեի անունների հետ է կապում մի գիշերում Արցախ թափանցած օսմանյան զորամասի ոչնչացումը, որից հետո Գայանեն մտնում է կուստանոց, նվիրվում գրչարվեստին: «Գայանէ կոյսն, որ սբանկց Իսմայիլ փաշին և գրեց սուրբ Ավետարանն, որ շննում է եկեղե-

⁴³⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 173: Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. «копия от грамоты Тохмасп Шаха»: Այս հրովարտակի թարգմանության համար շնորհակալ ենք Զ. Կոստիկյանին: Նա նաև ենթադրում է, որ փաստաթղթում Մելիք-Յուսեինի «Մուհամմադ անունը կամ ավելացվել է բնագրի պատճեն կազմելու ընթացքում տեքստի սխալ ընթերցման արդյունքում կամ մահմեդական միջավայրում նա այդ անունը չէր կրել է» (տե՛ս Կոստիկյան Զ., Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտականքը և 1730-31 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Ե., 2004, էջ 358):

⁴³⁵ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 441, դիվան, V, Արցախ, էջ 149:

ցումն Ջանադչու»⁴³⁶, «կարգում ենք Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում: «Իմ 1881 թվի ճանապարհորդության ժամանակ,-գրում է Բաֆֆին,-Ավետարանոց դյուղում ինձ հաջողվեցավ տեսնել մի հրաշալի գրչագիր ավետարան, որ գրված էր նույն Գայանեի ձեռքով»⁴³⁷:

Աննա խաթունը վախճանվել է 1747 թ., ինչպես վկայում է Կոստանաց անապատի գավթում գտնվող նրա տապանաքարի սույն արձանագրությունը.

«Այս է դասան մէլիք Յիսէին
դողակից Եանիա [խա]թունին,
թվին ՌՃՂԶ (1747)»⁴³⁸:

Մելիք-Հուսեինին հաջորդել է նրա եղբայր Մելիք-Բաղու որդի Մելիք-Միրզաբեկ Բ-ը, որի մասին չափազանց քիչ բան է հայտնի, այն էլ կապված Նադիր շահի կողմից մահապատժի ենթարկվելու հետ: Այսպես, XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը այդ մասին գրում է. «Նադիր շահը նրանից (Մելիք-Շահնազարյաններից-Ա.Մ.) ուն Միրզաբեկի, հանցանք վերագրելով, պարանով խեղդամահ է անում»⁴³⁹: Իսկ XIX դ. կեսերի մեկ այլ հեղինակ՝ Միքայել-բեկ Մելիք-Շահնազարյանը, այդ մահապատժը կապում է Մելիք-Միրզաբեկի կողմից հարկային պարտավորությունները չկատարելու հետ⁴⁴⁰: Այս դեպքը, ինչպես վկայում է Մելիք-Միրզաբեկի տապանաքարի վերոգրյալ արձանագրությունը, տեղի է ունեցել 1744 թ. նոյեմբերի 10-ին:

⁴³⁶ Միքայել-բեկ Մելիք-Շահնազարեան, Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին, Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 8բ:

⁴³⁷ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 441:

⁴³⁸ RAA նյութեր, Ս. Կարապետյանի «Արցախի վիմագրերը» անտիպ աշխատությունից: Այն տապանագրերը, որոնց համար աղբյուր չի նշված, վերցված են վերոհիշյալ դիվանից:

⁴³⁹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 42:

⁴⁴⁰ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43ա: Այդ մասին մանրամասն տես Մաղալյան Ա., Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի պատճառը, «Հայոց պատմության հարցեր», 2006, թիվ 7, էջ 30-37:

Թեև Մելիք-Միրզաբեկի շառավիղները մեծ դերակատարություն չեն ունեցել Վարանդայի մելիքություն հաստատվածությունների մեջ, սակայն Մելիք-Շահնազարյանների տոհմաբանությունն ամբողջացման նպատակով հարկ ենք համարում ներկայացնել նաև նրանց մասին մեզ հայտնի փաստերը:

Հայտնի է, որ Մելիք-Միրզաբեկը թողել է Բաղր-բեկ անունով որդի: Այդ մասին տեղեկանում ենք Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին Աղվանից կաթողիկոս ճանաչելու վերաբերյալ Արցախի երեկոյնների՝ նախորդ ենթագլխից մեզ արդեն ծանոթ 1763 թ. փետրվարի 5-ի համախոսականից, որի առաջին դրված է նաև Բաղր-բեկի կնիքը հետևյալ մակագրությամբ. «Ես մելիք Միրզապեկի որդի Պաղր պեկս հաջել կնքեցի»⁴⁴¹:

Ենթադրում ենք, որ Մելիք-Միրզաբեկի թուրք և Բաղր-բեկի որդին է ումն Սարգիս-բեկ Շահնազարյան: Նրա ազգականական կապերի մասին ճշգրիտ տեղեկություններ հաղորդելու խնդրանքով Ղարաբաղի վիճակային կոնսիստորիայի՝ 1844 թ. սեպտեմբերի 30-ին Բաղդասար մետրոպոլիտին ուղարկած գրությունն մեջ կարդում ենք. «Ի կոնսիստորիա յայսմիկ լուսնի ղխնդիր Հայկազուն ի բեկազնէից Սարգիս-բեկի Բաղր-բեկեան Շահնազարեանց ի 15 այսր սեպտեմբերի յանուն բարձրագոյն, յորում գրի-ցանկայ նա յորդուց իւրոց զԵսային և զԳրիգորն այժմէն իսկ առաքեալ ի Սանկտպետերբուրգ ի կադեմիայի կորսւլուսն. իսկ զԽաչատուրն նշանակեալ միայն ի նոյն իսկ կորսւլուսն, և ղիտելով չափ, թէ. հարկաւոր է նոցա ունիլ առ ինքեան զմետրիքական վկայագիրս յազապս ծննդեան նոցա մկրտութեան, վասն որոյ զայս խնդիր իւր արկեալ ընդ սուրբ Գարշապարդ Նորին Կայսերական Մեծութեան ի յայտ ածէ թէ՝ ծնեալ են-ի նոցանէ Եսային ի 1834 ամի, Գրիգորն ի 1836 ամի,

⁴⁴¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 5, բնագիր:

իսկ խաչատուրն ի 1842 ամի, և մկրտեալ են ի Շուշուոյ Ղազանչեցւոյ Ամենափրկչի եկեղեցւոջն: Հարկ համարի յայտ առնել, նախ՝ թէ, նա չունի առ ինքեան զարդիս սպարաւորի զօրինաւոր վկայական վասն բէկազնէութիւն տոհմին իւրոյ, և երկրորդ, թէ չէ սերեալ նա ի Մելիք-Շահնազարէն Ղարապաղու, որոյ կանանց անուանքն են-Թաճում, Սօնայ և Մալակ, այլ է թուռն Մելիք-Միրզաբէկին (ընդդժումը մերն է-Ա. Մ.)»⁴⁴²:

Սարգիս-Բեկի ավագ որդի Եսայի Մելիք-Շահնազարյանի՝ 1877 թ. կազմված և ներկայումս Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվում պահվող ծառայությունների ցուցակից⁴⁴³ տեղեկանում ենք, որ նա ծնվել է 1834 թ. փետրվարի 18-ին: 1854 թ. անցել է զինվորական ծառայության, իսկ արդեն 1858-ին մասնակցել է կովկասյան լեռնականների դեմ մղված մարտերին: Հետագայում հրազենային ռազմամթերքի բաժնի պետի պաշտոնով աշխատանքի է անցել Թիֆլիսի շրջանային զինապահեստում: 1876 թ. ստացել է վոխզնդապետի աստիճան: 1877 թ. վատառողջության պատճառով, սեփական դիմումի համաձայն, ազատվել է զինվորական ծառայությունից: Պաշտոնաթողությունից հետո ապրել է Թիֆլիսում:

Եսայի Մելիք-Շահնազարյանի կինը Թիֆլիսեցի Նատալյա Ֆոմինան էր: Նրանք ունեցել են հինգ զավակ՝ Օլգա (ծն. 1863), Միքայել (ծն. 1866), Նինա (ծն. 1867), Եկատերինա (ծն. 1870) և Սարգիս (ծն. 1872):

* * *

Վերադառնալով բուն նյութին՝ նշենք, որ Նադիր շահը իր հրամանով մահապատժի ենթարկված Մելիք-Միրզաբեկի փոխարեն Վարանդայի տիրակալ է նշանակել Մելիք-Հուսեյինի ավագ որդի Մելիք-Հովսեփին, որին ևս պարսիկները Հուսեյին

⁴⁴² Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 132:

⁴⁴³ РГВИА, ф. 400, оп. 18, д. 4088.

էին անվանում: Նրա ստորագրությունն ու կնիքը պահպանվել են 1745 թ. հուլիսի 27-ին կազմված մի սլարսկերեն կալվածագրում «Վարանդայի Մելիք Հոսսեյն» ձևով⁴⁴⁴: Վերջինիս մելիքությունը, սակայն, կարճ է տևել: Մելիք-Հովսեփի կրտսեր եղբայր Մելիք-Շահնազար Բ-ը, օգտվելով Նադիր շահի սպանությանը (1747) հաջորդած քաոսից, սպանել է եղբորը, կոտորել նրա ընտանիքը և իրեն հռչակել Վարանդայի մելիք: Ուշագրավ է այս եղբայրասպանության Բաֆֆու մեկնաբանությունը. «Մելիք-Հովսեփը և Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին, բացահայտում է նա, Հովսեփը ծնված էր Մելիք-Հոսսեյնի Աննա-խաթուն անունով կնոջից, որը Տիգրակի իշխան Մելիք-Ավանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Ջոհրա-խանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թուրք: Մելիք-Հոսսեյնը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, հետո ամուսնացավ նրա հետ»⁴⁴⁵: Ըստ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական ավանդությունների՝ Մելիք-Հոսսեյնը Ջոհրա-խանումին փախցրել է Արցախի սղնախների զորքի՝ դեպի Սյունիք 1724-ին կատարած օգնական ռազմերթի ընթացքում, երբ վերջինս ընդամենը 15 տարեկան էր⁴⁴⁶, հետևաբար՝ Ջոհրա-խանումը ծնվել է 1709 թ.: Այստեղից կարող ենք ենթադրել, որ Մելիք-Շահնազարը, ամենայն հավանականությամբ, ծնված սկստք է լինի այդ դեպքից մեկ-երկու տարի անց՝ 1725 կամ 1726 թվականին:

Շահնազարի կողմից սպանված Մելիք-Հովսեփը խաչների տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տան փեսան էր և վերոհիշյալ արյունահեղությունից մազապուրծ եղած նրա փոքրահասակ որդին՝ Սայի-բեկը, ապաստանել էր այնտեղ, իր քեռի Մելիք-Ալլահվերդու մոտ: Սակայն շուտով սարջալուսների ցեղապետ

⁴⁴⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 198, բնագիր:

⁴⁴⁵ Բաֆֆի, Գշվ. աշխ., էջ 452:

⁴⁴⁶ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 31բ:

Փանահ Ալիի հետ դաշնակցած Մելիք-Շահնազարի եղբայրասպան ձեռքը հասավ նաև նրան...

Ենթադրում ենք, որ Մելիք-Հուսեինի որդին և Մելիք-Շահնազար Բ-ի եղբայրն էր նաև ոմն Ղահրաման բեկ: Նման ենթադրություն համար հիմք է ծառայել Ավետարանոցի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական հանգստարանում գտնվող մի տապանաքարի արձանագրությունը.

«Այս է տապան մէլիք Սէյինի որդի

Ղահրաման բէկին, թվ(ին) ՌՄԷ (1758)»:

Միաժամանակ նշենք, որ Ղահրաման բեկի անվան հետ կապված որևէ հիշարժան դեպք մեզ հայտնի չէ:

Շահնազարի մելիքական իշխանությունը 1748 թ. հաստատվել է Իրանի Ալի Իբրահիմ շահի հրովարտակով: Մեզ է հասել այդ շահական հրովարտակի XIX դարում կազմված պատճենը, որի թարգմանությունը ներկայացնում ենք ստորև.

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Քրիստոնյաներից լավագույն Վարանդայի մելիք Շահնազարի հանդեպ ունեցած շահական ողորմածությամբ, վիշապի տարվա երրորդ ամսվա սկզբից նրան նշանակում ենք տարեկան 50 թավրիզի թուման ռոճիկ և նրան հանձնում Վարանդա մահալի մելիքությունը, որպեսզի նա ամեն տարի իր ռոճիկը ստանա այնտեղ դիվանի մալիյյաթի գումարից և ծախսի իր կարիքների համար՝ ճշտորեն ու շիտակ կերպով ծառայելով և անհրաժեշտ ջանքեր գործադրելով այդ վիլայեթը շենացնելու, ռայաթներին հավաքելու, դիվանի հարկերն ու այլ պարտավորությունները կատարելու գործում, այնպես որ նրա բարյացակամությունն ու հավատարմությունը աշխարհակալ տիրոջը [շահին] հայտնի դարձնի: Վարանդա մահալի ռայաթները պետք է վերահիշյալին այդ մահալի մելիք ճանաչեն ու այդ գործի պարտականությունները նրան վերապահեն: Բարձրագույն դիվանի մեծ մուսթովֆիները այս արքայական ռադամ-

հրամանադիրը թող դրանցեն և այն իրենց պարտականութ-
յունը համարեն: Գրվեց 1161 թ. զի հեջըն ամսին (1748 թ.
նոյեմբերի 22-ից դեկտեմբերի 22-ը)»⁴⁴⁷:

Մեկիք-Շահնազարի տմարզի արարքը նրա դեմ է հանում
Արցախի մյուս մեկիքներին: «Մեկիք Շահնազարը զգալով իր
տկարությունը մեկիքների հանդեպ՝ անհանդուրժանք սկսում է
եւք որոնել,-գրում է Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը,-ճարահատ-
յալ դիմում է Փանահ խանի օգնությանը, նրան հպատակվում
և հավատարմության երդում է տալիս և նրա աջակցությամբ
ազատվում մեկիքների պատժից... Մեկիք Շահնազարը լինելով
չատ հարուստ՝ Ղարաբաղի խաներին ծառայություններ է մա-
տուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում: Փանահ
խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կա-
րիք էր զգում, Մեկիք Շահնազարը անհրաժեշտության դեպ-
քում օգնության էր հասնում և նրա կարիքները բավարա-
րում: Վերջում Մեկիք Շահնազարը իր գործերը բարելավելու և
դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Հուրզադ խանումին,
կնոթյան է տալիս Իբրահիմ խանին (Փանահի որդուն-Ա. Մ.),
և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում»⁴⁴⁸:

1775 թ. հուլիսի 6-ին ամենայն հավանականությամբ
Գանձասարից Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին ուղղված մի
անստորագիր նամակում կարդում ենք. «Եւ եթէ ի կողմանցս
յայտցանէ հարցանիցես. հնգեքին մէկիքքն են ընդ մեզ բաց ի
մէկիք Շահնազարէն, որ դեռևս խարդախութեամբ ընդ մեզ
գնայ, և ո՛չ զնախանձն իւր հատանէ ի մէնջ»⁴⁴⁹: Այդ շրջա-
նում Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկա-
յացնում է նաև Հովսեփ արքեպս. Արղությանը, որը 1780-ին
հերթականությամբ ներկայացնելով խամսայի մեկիքներին,

⁴⁴⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 203, պատճեն:
Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. «копия грамоты
Ибрахим Шаха персидского»:

⁴⁴⁸ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 42, 50:

⁴⁴⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 25, բնագիր:

Մելիք-Շահնազարի մասին գրում է. «Զօրացուցիչն է տաճկաց և միաբան ընդ խանին. ունի կարողութիւն և սա հազար արանց պատերազմողաց. Վարանդ»⁴⁵⁰: Իսկ ահա գեներալ Պաւել Պոսլոմկինին Հ. Արղունթյանի՝ 1783 թ. հունվարի 28-ին գրած նամակում կարդում ենք. «Մելիք Ագամի, մելիք Յովսէփի և մելիք Նսայու խորհուրդն մի էր, բայց ի մէջ նոցա որպէս թէ խորոցէր մելիք Շահնազարն, որ է այր խորամանկ, թերահաւատ և ամենայն գործս բարեաց անսկիտան, նենգաւոր և դաւաճանող եղբարց: Ի Ղարաբաղ գայր էլ ինչ, որպէս յերկրիս նողայիքն խորանաշըջիկ, որք կոչիւր Ջվանշիր, որոյ գլխաւորի անունն էր Փանայ իւան: Խորամանկն ի չարիս մելիք Շահնազարն զնա կոչեալ ի յօգնութիւն իւր, կամաւ իւրով հնազանդեցաւ նմա և զբերթն իւր ետ նմա»⁴⁵¹: Հնդկահայ ականջալուր-ժամանակակիցները Մելիք-Շահնազարին բնութագրել են այսպէս. «Հնարամիտ անձնավորություն է, հմուտ ղեկանադիտական օրենքներին ու ծեսերին: Սա ևս պարսից իշխանությանն է ենթարկվում. առանց պարսիկ իշխանի (Փանահի-Ա.Մ.), որը սրան իրեն է հպատակեցրել, որեւէ բան, ինչ էլ որ կամենա, չի կարող անկախաբար կատարել»⁴⁵²: Իսկ ահա այդ իրողության արձագանքները XIX դարի կեսերի հայկական մամուլում. «Շահնազար՝ Վարանդայի մէլիքը, Զարաբերդի Մէլիք Ագամին և Գիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ եղած դաշնակցութենից վախենալով, ինքն էլ Փանահ խանին հետ մի բարեկամութիւն արաւ, նրան իր բնակատեղին Շուշուայ բերդը և իր աղջիկն էլ (Փանահի որդուն-Ա. Մ.) կնութեան տուաւ»⁴⁵³: Փաստորեն, այդ եղբայրասպան պատերազմում հայ մելիքներից հաղթող-

⁴⁵⁰ Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կռունկ Զայոց աշխարհին», 1863, թիւ Է, էջ 512, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Յովսէփ Արղունթեան, էջ 25, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 153.

⁴⁵¹ Գևորգյան Պ., Դովսէփ արք. Արղունթյանի երկու նամակ-գեկուցագրերը որպէս հայ ժողովրդի պատմության սկզբնաղբյուրներ, «Էջմիածին», 1962, թիվ Է, էջ 37, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 212.

⁴⁵² Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 103:

⁴⁵³ «Կռունկ Զայոց աշխարհին», 1863, թիւ Ը, էջ 622:

[illegible][illegible]

79

॥१॥

52

...

•

34

11.

1

1

Копія въ Предвѣсѣніи Губ. Столбма подъявляемо въ 8-мъ
 зинъ Г. Генерала отбѣдѣахтеринъ и Кабацера' жина
 ижеба, Генералъ Мажоръ Мухановскому отъ 20го
 Февраля 1816 Года № 82.

А при отправленіи оубрамо въ Кабардѣ Мелитъ
 и въ адвѣсѣ Мажназаровѣ, какое писано отъ Мел.
 писано къ Мелитъ Кумару Кабардѣскому, такъ отъ
 содѣржимому иже при оубрамо Мелитъ Кумару
 Мажназарову ему прииде не въ управленіи прииде
 французы ему подвластивши, въ оубрамо Кабардѣ
 Губ. при-сѣвъ Копія, покуда Г. Мажоръ Мажназаровъ
 тебѣ кабардѣ въ оубрамо отъ оубрамо оубрамо
 исполненіи Кабардѣ иже прииде Г. Мажоръ
 въ оубрамо Кабардѣ, а такъ же и оубрамо
 Кабардѣ отъ оубрамо Кабардѣ Мелитъ
 Кабардѣ въ Кабардѣ Кабардѣ иже прииде
 не не оубрамо Кабардѣ; по исполненіи же
 иже прииде иже до нести.

ՄԱԿԻ ՆՈՐԱՅԷՍԵՔՑԻ ԱՊՐԷԼԻԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆԱՆԻ

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

[illegible]

ներ և պարավոդներ չեղան, այլ օգուտ քաղեց կրթորդ, օտար կողմը՝ վաչկատուն սարջալուների ցեղապետ Փանահ խանը, որը Մելիք-Շահնազարի թողտվությամբ 1752-ին հաստատվեց Արցախի սրտում:

Հարկ չէր լինի այսքան հանգստանորեն կանգ առնել Մելիք-Շահնազարի աղագալով ընթացքը ներկայացնող վերոնշյալ տեղեկությունների վրա⁴⁵⁴, եթե չլինեին վերջին շրջանում լույս տեսած առանձին սիրողական հրապարակումներում նրան անմեղության լուսապսակով ներկայացնելու փորձերը: Այդ հրապարակումներից մենք առաջին հերթին ի նկատի ունենք Արսեն Մելիք-Շահնազարյանի «Վարանդա՝ Արցախի սիրտը» հոդվածը⁴⁵⁵, որովհետև մյուս հրապարակումների հեղինակները հիմնականում կրկնում են նրա սխալ դրույթները:

Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի շառավիղների կողմից իրենց տխրահռչակ նախնուն արդարացնելու փորձերը նորություն չեն ինքնին: Տակավին XIX դարի կեսերին այս տոհմի մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Միքայել-բեկ Լալաբեկի Մելիք-Շահնազարյանը (Մելիք-Ջհանբախչի թուր) այդ նպատակով է դրել մեզ նախածանոթ «Վասն ծաղման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին» աշխատությունը, սակայն նրա միտումն այնքան ակնհայտ էր, իսկ գրեւորձը՝ այնքան պարզունակ, որ նրա երկն այդպես էլ չի արժանացել լուրջ ուշադրության:

Այդ առումով, Ա. Մելիք-Շահնազարյանը մեկ քայլ առաջ է անցել իր գաղափարական նախնուց: Ըստ նրա՝ Մելիք-Շահնազարին դավաճանության մեջ մեղադրող հեղինակները հիմնականում վկայակոչում են զորավար Ա. Սուվորովի հետևյալ հայտնի տողերը. «Сей предатель своего отечества призвал Па-

⁴⁵⁴ Թվարկված փաստերի լույսի ներքո անլուրջ են թվում որոշ ուսումնասիրողների՝ հետին թվով Շահնազարին «դիվանագիտական» ինչ-ինչ հորինովի ծրագրեր վերագրելու փորձերը (հմտ. Դ. Բաբայանի նշված աշխատությունը): Բերված փաստերը իսպառ բացառում են մնացորդ հնարավորություն:

⁴⁵⁵ Мелик-Шахназаров А., Варанда-сердце Арцаха, «Анив», 2006, N 6, с. 27-37.

наха, отдал ему в руки свой крепкий замок Шушикала и учинился ему с его схнахом покорным»⁴⁵⁶: Մինչդեռ, մենք արդեն առիթ ունեցանք համոզվելու, որ Շահնազարի դավաճանութ-
յան մասին ժամանակակիցները բազմաթիվ վկայություններ
են թողել և՛ Ա. Սուվորովից առաջ, և՛ նրանից հետո, ընդ-
որում՝ միանգամայն անտեղյակ ռուս մեծ զորավարի վերոհիշ-
յալ խոսքերին: Իրականում, Ա. Սուվորովի վկայությունն ըն-
դամենը մի օղակ է Մելիք-Շահնազարի դավաճանությունն
ապացուցող փաստերի երկար շղթայում:

Կարծում ենք, տեղին է նաև Մելիք-Շահնազարի բացա-
սական կերպարի ստեղծման համար Ա. Մելիք-Շահնազարյա-
նի՝ Բաֆֆու հասցեին հնչեցրած մեղադրանքը: Մելիք-Շահ-
նազարը որպես ազգազավ գործիչ է ներկայացված դեռևս
Բաֆֆու երկի հրապարակումից մի քանի սասնամյակ առաջ
ստեղծված Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի, Հակոբ Զաքարյան
Շուշեցու, Սարգիս Զալալյանցի և այլոց սլատմագրական աշ-
խատություններում: Ընդ որում, եթե Ներսեսովի սկզբնաղբ-
յունը Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի հանրահայտ աշխատությունն
էր, որից օգտվել է նաև Բաֆֆին, ապա նրան միանգամայն
անծանոթ է եղել Հ. Զաքարյանի աշխատությունը: Իսկ վեր-
ջինս հափազանց պատկերավոր է ներկայացրել Փանահ խանի՝
անառիկ մի վայրում բերդ ունենալու ցանկությանը Մելիք-
Շահնազարի տված արձագանքը. «Կոչեաց խանն զմեծամեծս
եւ զիշխանս յերկուց ազգաց, ասէ ցնոսա՝ կամիմ զի բերդ մի
տալ շինել, բայց չգիտեմ տեղի մի ամուր եւ յարմար. յառա-
ջեաց Շահնազարն եւ ասէ՝ ցուցից մեծութեանդ լեռուն մի, որ
արօրադիր է դեղջին Շուշոյ. բաց ի տեղոյն ոչ գտանէք յայլ
ուրէք ամրագոյն քան զայն՝ եւ ըստ կամաց ձերոց յարմար շի-
նութեան բերդաքաղաքի»⁴⁵⁷: Մեզ արդեն հայտնի է, թե ինչու

⁴⁵⁶ Там же, с. 31.

⁴⁵⁷ Տես մեր «3 Ձաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատու-
թիւնը» հրապարակումը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, թիւ 1-12, էջ 330:

էր Վարանդայի տիրակալը իր մեկիքության տարածքում գտնվող այդ սլաշտականական ամրութիւնը ամսանի վրա մատուցում քոչվոր ջիւանշիրցուն, այստեղ կարեւորն այն է, որ Հ. Զաքարյանն այս տողերը գրում էր Րաֆֆու երկի լույս տեսնելուց մոտ երեք տասնամյակ առաջ, ընդ որում՝ երուսաղեմում, միտանդամայն անձանոթ Անդրկովկասում այդ շրջանում գրված Միրզա Ադիգեյովալ-բեկի և Միրզա Յուսուֆ Ներսիսովի աշխատութիւններին: Իրականում, XIX դարի կեսերին Արցախի սլաւամութիւնն անդրադարձած բոլոր հեղինակներն էլ Մեկիք-Շահնազարին ներկայացրել են որպէս հայրենիքի շահերը ոտնահարած գործչի: Եվ եթե Րաֆֆուն կարելի է մի բանում «մեղադրել», ապա միայն Մեկիք-Շահնազարի բացասական կերպարը մասսայականացնելու մեջ:

Ինչ վերաբերվում է Մեկիք-Շահնազարի իրագործած կոբայրասլանութեանը, ապա այս դեպքում ևս առաջնութեան դասին Րաֆֆունը չէ: Սակայն, մի կողմ թողնենք այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ առանց հիմնավոր սլաւամունքի ժողովուրդը երբեք իր տիրակալի մասին չէր ստեղծի նման մի ամանդութիւն և նրան չէր մեղադրի հանցագործութիւններէից ամենահրեշտի՝ եղբայրասլանութեան մեջ, և դիմենք կոնկրետ փաստերի: Տակալին 1845 թ. գրված Միրզա Ադիգեյովալ-բեկի աշխատութեան մեջ այդ մասին կարգում ենք. «Վարանդայի Մեկիք-Շահնազարը, որը խելակորույս սիրահարված էր իշխանութիւն կոչված գեղեցկուհու սրտամաշ աչքերին..., թունավորելով սպանեց իր հորեղբայր Մեկիք-Հոսեփին»⁴⁵⁸: Թեև այստեղ Ադիգեյովալ-բեկը շփոթել է նրանց արյունակցական կապը, սակայն այս դեպքում մեզ համար էականը սլաւութեան փաստի արձանագրումն է, այլ ոչ թե նրանց ազգաբանութիւնը: Նույն տեղեկութիւնը, Ադիգեյովալ-բեկից վերցնելով, հաղորդում է նաև Միրզա Յուսուֆ Ներսիսովը⁴⁵⁹:

⁴⁵⁸ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 55.

⁴⁵⁹ Միրզա Յուսուֆ Ներսիսով, Աշխ., տ. 49:

Մեկիք-Հովսեփի սպանության մասին դրում է նաև XIX դ. կեսերի մեկ այլ հեղինակ՝ Ս. Զալալյանցը: Նրա «Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» աշխատության մեջ, որի բնագիրը պահվում է Գերմանիայի Տյուբինգեն քաղաքի գրադարանում, կարդում ենք. «Մէլիք-Շահնազար եղեալ ի սրտի զեղիւուն չարութեան սպանանէ զեղբայր զՄէլիք-Յօսէփ, և բառնայ զյիշատակ այնր առն երանելոյ, և ինքն տիրապետէ հայրենի ժառանգութեան»⁴⁶⁰: Վերոնշյալ տոհմագրական սխալը սույն երկում բացակայում է, ինչը մեզ թույլ է տալիս պնդելու, որ Ս. Զալալյանցը այս տողերը գրելիս օգտվել է այլ, ամենայն հավանականությամբ՝ բանավոր աղբյուրներից:

Եթե այս երկերը ուղղակի կամ միջնորդավորված կերպով ծանոթ էին Րաֆֆուն, ապա գոյություն ունի Մեկիք-Հովսեփի սպանությունը ներկայացնող ևս մեկ աշխատություն, որը միանգամայն անծանոթ է հղել հայ մեծ վիպասանին: Ի հեճուկս Ա. Մեկիք-Շահնազարյանի՝ դա Միքայել-բեկ Մեկիք-Շահնազարյանի վերոնշյալ աշխատությունն է: Իսկ ո՞վ կարող էր Մեկիք-Շահնազարի ծոռից լավ իմանալ Մեկիք-Հովսեփի սպանված լինել-չլինելու մասին: Արժե ծանոթանալ Մ. Մեկիք-Շահնազարյանի երկի այդ հատվածին: «Կաղլիկ Հասանին, որ այժմ կոչվում է մեկիք Օսէփ,-գրում է նա,-Նադիրն կարդում է մեկիք Հասանին... Բերում են վարմանն հանձնում են մեկիք Հասանին: Սկսում է իր մեկիքութիւնն անել, այնպէս որ ժողովուրդին դուր չի կալիս: Սա լինում է շատ ակահ կամ ժլատ, շատ հացի քօռ և տալիս են մի օր սեփանում համաձայն ժողովուրդին»⁴⁶¹: Փաստորեն, Մեկիք-Հովսեփի սպանության հասարակական արձագանքները այնքան լսելի են եղել XIX դարում, որ Մեկիք-Շահնազարին արդարացնելու միտումով գրած իր երկում անգամ նրա թռուորդին չի շրջանցել այդ եղբայրասպանության վատտի արձանագրումը: Իսկ սպանվողի հանդես

⁴⁶⁰ Մատենադարան, ժապ. 367, էջ 6ա-բ:

⁴⁶¹ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43ա:

հեղինակի արհամարհական ոճը և նեղ, կենցաղային պարզունակ շարժառիթից ելնելով՝ Մելիք-Շաֆհաբի սպանությունը ժողովրդի վրա բարդեղու անհաջող փորձը ընթերցողի աչքից չեն կարող թաքցնել այդ հանցագործությունից իրական կազմակերպչին՝ Մելիք-Շահնապարին:

Ա. Մելիք-Շահնապարյանը անցողակի նկատում է նաև, որ Արցախի մելիքությունների գոյությունը մաքուր ժամանակահատվածում Վարանդան իր ազդաբնակչության քանակով ու բնակավայրերի թվով ամենամեծն էր և ամենաքիչն է տուժել թշնամիների հարձակումներից: Սակայն, եթե մի պահ վերանանք հողմածաղրին պաշարած գավառամտությունից և հարցին նայենք համահայկական դիտանկյունից, ապա դժվար է նկատել, որ հենց Մելիք-Շահնապարի կողմից Արցախ բերված Փանահի ժամանակներից սկսվեց այլացնել և այլակրոն էթնիկ տարրի ներթափանցումն այդ երկրամաս: «Փանահ խոսքը, գավառացիները սողոսկելով գուտ հայաբնակ խոսքի երկրի սիրտը, շուտ զգաց, որ Շուշու ժայռերը դեռ բավարար չիմք չեն տիրապետություն հաստատելու համար,-գրում է Լեոն,-և նա շտապեց թուրք թափառական ցեղեր գրավել դըրսից՝ հարևան խանություններից, խոստանալով նրանց գանազան արտոնություններ: Այսպիսով, Վրաստանից և այլ տեղերից Ղարաբաղ փոխադրվեցին փյունյան, կարաչարլի, ջինլի, դեմիրչի-հասանլու, ղըզըլ-հաջլիլի, սաֆի-քյուրդ, բոյ ահմեդլի, սահաթլի, քենդերլու և այլ շատ թափառական ցեղեր: Հոր օրինակին հետևելով, Իբրահիմ խանն էլ ամեն ջանք դործ էր դնում՝ դըրսից բերելու նոր մահմեդական տարրեր»⁴⁶²: Կատարվածի ծանր հետևանքները գիտակցելու համար պարտադիր է, որ այդ ցեղերը բնակեցվեին Մելիք-Շահնապարի տիրույթներում, ամեն դեպքում քոչվորների ձիերի սմբակների տակ կոխ-

⁴⁶² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 303, տե՛ս նաև Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999, էջ 15:

կըրտվողը մեր հայրենի հողն էր, քանի որ բերված ցեղախմբերը, առաջին հերթին, Փանահի համար հուսալի դաշնակիցներ էին Արցախի՝ իրեն չենթարկվող մելիքությունների դեմ պայքարի ժամանակ:

Այս խորապատկերում կարծում ենք սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ Մելիք-Շահնազարի բացասական կերպարի հեղինակը ոչ թե Բաֆֆին է կամ մեկ այլ ուսումնասիրող, այլ հենց ինքը՝ Մելիք-Շահնազարը, իր ազդագրավ դործերով:

Անաչառ լինելու համար պետք է նշել, որ կյանքի մայրամուտին Մելիք-Շահնազարը զղջում է իր դործած հարիքների համար և, որպես մեղքերի թողություն, վճռում վերանորոգել Ամարասը: Վարանդայի տիրակալը չափազանց հարուստ անձնավորություն էր և «Ամարասի վանքը շինելու, իր կալվածներում ջրանցքներ տանելու և այլ տնտեսական շինությունների վրա Մելիք-Շահնազարը ծախսել է առնվազն 80 հազար ռուբլի սրծաթ... Միայն տուգանքների արդյունքը տալիս էր Շահնազարին 20 հազար ռուբլի, իսկ «միջի» (ձրի աշխատանքով կատարված) վարուցանքը և հունձը, որ անում էին մելիքի համար, 30 հազար ռուբլի: Խմիչքների հարկերի կապալը (Շուշի բերդում) տալիս էր Մելիք-Ջումշուդին (Մելիք-Շահնազարի որդուն) 7000 ռուբլի»⁴⁶³:

Բոլոր դեպքերում, այստեղ մեզ համար էականը ոչ թե Մելիք-Շահնազարի ուշացած մեղանչումներն են, այլ նրա ազդագրավ գործունեության հետևանքները, որոնք չափազանց ծանր ազդեցություն ունեցան Արցախի հայկական իշխանությունների վրա: Նրա գործունեությունը դնահատելիս միշտ պետք է նկատի ունենալ այդ հանդամանքը: Եվ միայն Արցախյան հերոսական ազատամարտի շնորհիվ հաջողվեց սրբա-

⁴⁶³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 23: Ի դեպ, Մելիք-Շահնազարի ժառանգները ևս զբաղվել են բարեգործությամբ: Այսպես, Մատենադարանում պահվում է Երուսաղեմի Գաբրիել պատրիարքի 1821թ. մարտի 26-ի օրհնության գիրը Մելիք-Շահնազարի դուստր Դումայի խաթունին, նրա նվիրած մեկ մաճար ոսկու առթիվ (տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 244, վավ. 329):

գրել Մելիք-Շահնազարի թույլ տված շուրջ 240-ամյա ճակատագրական սխալը:

Մելիք-Շահնազարը վախճանվել է 1792 թվականին, տարեց հասակում: Պահպանվել է Ամարասի Իսրայել կաթողիկոսի ձեռքով պահած հույժ հետաքրքրական մի վկայութուն, որտեղ բարբառային լեզվով ներկայացված են Մելիք-Շահնազար Բ-ի վերջին օրերը և ժառանգական վեճերը նրա որդիների միջև⁴⁶⁴:

Նրա մարմինն ամփոփվել է Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական պեղվածանատանը, իսկ շիրմաքարը կրել է հետևյալ չափածո արձանագրութունը.

«Այս է տապան Մէլիք Շահնազարին,
Որ է որդի Մէլիք Յիւսէինին,
Արցախ գաւառաց իշխանին,
Վարանդու տիրապետողին.
Սա էր հայր Մէլիք Զիւմշիտին,
Ըստ ռուսաց սլկովնիկին,
Ազնիւ ոմն Հայոց ազգին,
Արի եւ քաջ զօրավարին
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ բերան Հայր մեղային
ՌՄԽ. թվին (1792)»⁴⁶⁵:

Մելիք-Շահնազարն ամուսնացել էր երեք անգամ: Նրա առաջին, օրինավոր կինը՝ Թաջումը (Թագուհի), որը Խաչենի Հասան-Ջալալյանների տնից էր, վախճանվել է 1751 թ., ինչպես վկայում է նրա տապանաքարի արձանագրութունը.

«Այս է տապան մէլիքին
Շահնազարին կողակից
Թաճումին, թվին ՌՄ (1751)»:

⁴⁶⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 376-377, տես նաև Թփմեան Յ., Ցուցակ ժողովածուաց Խ. վրդ. Ղադեանի, հ. Բ, էջ 42, ռուսերեն պատճենը տես Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 173:

⁴⁶⁵ Բարխուտարեանց Ս., Աղուամից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 210, Դիվան, V, Արցախ, էջ 150:

Այս Թաջուամբ Մելիք-Ջուաշուգի և Ամարնանի (Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլար Բ-ի կինը) մայրն էր, և նրա մահվան թվականը մոտավոր պատկերացում է տալիս նաև Մելիք-Ջուաշուգի ծննդյան թվականի մասին: Բաֆֆին Մելիք-Շահնազարի ընտանիքը ներկայացնում է այսպես. «Մելիք-Շահնազարը ուներ մի քանի կնիկներ, Թագուհի-խանումից ծնվեց Մելիք-Ջուաշուգը, Սոնա-խանումից (Դիզակի Մելիք-Եսայու դուստրը-Ա. Մ.) ծնվեց Մելիք-Հուսեին III և մի աղջիկ՝ Հուրի-զատանունով, որին հայրը կնության տվեց Իբրահիմ-խանին, իսկ Մալալիկ-խանումից ծնվեց Ջահնբախչը, Ջահնգիրը և մի աղջիկ Հումայի անունով»⁴⁶⁶: Բաֆֆու տողերի իսկությունը հաստատվում է Բաղդասար մետրոպոլիտի 1849 թ. հոկտեմբերի 8-ի մի դրությամբ՝ Արցախի մելիքների կանանց և որդիների մասին հավաստի տեղեկություններով, որտեղ Մելիք-Շահնազարի ընտանիքի մասին ասվում է հետևյալը. «Վարանդու Մելիք Շահնազարն ուներ ինքեան զառաջին օրինաւոր կին Թաջումանուն, յորմէ և ծնեալ է օրինաւոր որդի նորա Մելիք-Ջիւաշիւգն: Զկնի մահուան յիշեալ Թաջումին, Մելիք-Շահնազարն էառ առ ինքն ի կենդանի առնէ զկինն Սօնայ և ընդգէմ օրինաց պատկեցաւ ընդ նմա, յորմէ և ծնեալ է որդի նորա Մելիք-Հիւսէինն, որոյ և ժառանգքն գտանին այժմ յԱւետարանոց դեղջ: Ի կենդանութեան նոյն Սօնայ ասլօրինաւոր կնոջն Մելիք-Շահնազարն կրիւք բղջախոհութեան ամուսնացաւ ընդ օրիորդին Մալակայ, դստեր հարազատ եղբոր հանգուցեալ կնոջն իւրոյ Թաջումի, և յայսմ ասլօրէն ամուսնութենէ ծնեալ են Զահանբախչն և Զահանկիրն, որոց ժառանգք ևս գտանին յԱւետարանոց: Այլ չունի նա զհարճորդի ժառանգս»⁴⁶⁷:

⁴⁶⁶ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 499:

⁴⁶⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 150, վավ. 839, ք. 3-4, կամ՝ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 180, տես նաև Մատենադարան, ծեռ. 7429, էջ 8բ, որտեղ կարդում ենք. «Մելիք Շահնազարն ունեցաւ 3 կին. առաջին բսակած կնկանից ծնաւ Մելիք Ջիւաշուգն. երկրորդ խանմից Դուաշիւն, երրորդ բսակովէց ծնաւ Մելիք Զիւսեախչն, Զիւսեախչի աղան»:

Որպես ասվածի շարունակություն նշենք, որ պահպանվել է Ռուսաց կայսեր հրամանագիրը՝ Մելիք-Շահնազարի ասլորինի կապերից ծնված որդիներին օրինավոր ժառանգ. չճանաչելու վերաբերյալ, որտեղ գրված է. «Յիշեալ Մելիք-Շահնազարն ըստ ամենայնի սոթորինասլէս է պսակեալ ընդ Սօնայ և Մալակ անուանեալ կանանց, ուստի ծնեալքն յայսոցիկ կանանց ըստ զօրութեան հիկեղեցական և քաղաքական օրինաց ո՛չ կարին համարել օրինաւոր ժառանգք յիշեալ Մելիք-Շահնազարի»⁴⁶⁸: Իհարկե, Մելիք-Շահնազարի երկրորդ և երրորդ ամուսնությունները, կամ ինչպես ժողովրդի գիտակցության մեջ է արմատացած՝ ասլորինի կապերից ծնված լինելու հանգամանքը ամենևին էլ չի խանգարել, որ նրա այդ զավակները ևս բաժին ստանան իրենց հոր ունեցվածքից և անգամ ունենան Վարանդայի մելիք դառնալու հավակնություններ: Մատենադարանի Կաթողիկոսական գիվանդում պահվում է 1207 հ. թ. ռամազան ամսին (1793 թ. ապրիլի 12-մայիսի 12) կազմված մի արձանագրության պատճենը, ըստ որի՝ Մելիք-Շահնազարի որդիներ Զհանբախչն ու Զհանգիրը իրար մեջ բաժանում են իրենց հայրական ունեցվածքը, որոնցից առաջինին բաժին է ընկնում Ամարաս (Աղ Օղլան) դուղում գտնվող այգին տան հետ, նաև Չանախչի դուղում գտնվող այգին և հնձանը, իսկ Զհանգիր բեկին՝ Բեքիջանում գտնվող այգին ու 30 թավրիզի թուման գումարը⁴⁶⁹: Իսկ Հուսեինը, որի քույր Հուրիդատ խանումը Շուշիի Իբրահիմ խանի կինն էր, վերջինիս աջակցությամբ ցանկացել է դառնալ Վարանդայի մելիք: Այնուամենայնիվ, Մելիք-Շահնազարի ավագ որդի Մելիք-Ջումշուդին հաջողվել է տիրանալ գավառի իշխանությանը: Պահպանվել է Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի՝ 1794 թ. օգոստոսի 8-ին նրան ուղղված

⁴⁶⁸ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 123, տես նաև Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 175, վավ. 282:

⁴⁶⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 240: Վավերագրի հակառակ կողմում մակագրված է. «Ձհանպախչին Ձհանգիրին տուս եկած թարկ տավան է»:

յաւակցական նամակը, որպէս «մխիթարութիւն վասն մահուան հօրն, և շնորհաւորութիւն յաջորդելոյն իւրոյ զիշխանութիւն նորին»⁴⁷⁰։ Մելիք-Ջումշուդն իշխանության է եկել իր հոր աջակցութեամբ կայացած Ղարաբաղի խանության դեմ անհաշտ պայքար մղելու վճռականութեամբ։

Իսկ Մելիք-Հուսեօնը մահացել է 1801 թ.։ Նրա տապանաքարին, որը գտնվել է Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական հանգստարանում, փորագրված է եղել.

«Այս է տապան Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Յիւսէյի-նին. թվին ՌՄԾ (1801) էր»։

Մելիք-Հուսեօնը թողել է երեք որդի՝ Մանասան բեկ, Ավագջան և Փարամազ բեկ անուններով։ Մանասան բեկը և Ավագջանը վաղ են մահացել, ինչպէս վկայում են նրանց շիրմաքարերի արձանագրութունները.

«Այս է տապան Մելիք Յիւսէյի-նի որդի Մանասան բէկին. թվին ՌՄԾԶ (1807)»։

«Այս է տապան Մելիք Յիւսէյի-նի որդի... Աւաքճանին, թվին ՌՄՀԲ (1823)»⁴⁷¹։

Փարամազ բեկի մասին տեղեկանում ենք Ղարաբաղի վիճակային կոնսիստորիայի՝ 1854 թ. հունվարի 22-ին էջմիածնի Սինոդին ուղղված գրութունից, ուր խոսվում է նրա որդի Միրզաբեկի (ծն. 1834) և Աննա Շահնազարյանի ազգակցական կապի մասին, առաջինի՝ վերջինի հետ ամուսնանալու ցանկության կապակցութեամբ։ «Ի մելիք Հիւսէյինէն ծնեալ է յիշեալ Փարամազ բէկն»⁴⁷², -կարդում ենք այդ վավերագրում։ Նրա ժառանգները ևս բնակվում էին Ավետարանոց գյուղում։

⁴⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 1, թ. 90, տես նաև Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս, Թիֆլիս, 1899, էջ 640։

⁴⁷¹ Դիւան, V, Արցախ, էջ 151։

⁴⁷² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 175, վավ. 278, թ. 1։

Վարանդայում Մելիք-Ջումշուդի իշխանության գալը համընկավ Իրանի արյունարբու տիրակալ Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների ժամանակաշրջանի հետ: Վերջինս 1797-ին երկրորդ անգամ է արշավում Անդրկովկաս: Իբրահիմ խանը, երկուղելով ներքինի շահի դատաստանից, ընտանիքով փախչում է Դաղստան՝ իր աներ Օմար խանի մոտ: «Իբրեւ լուաւ Աղա Մամատ շահն, թէ փախաւ ապստամբեալ խանն Իբրահիմ ի քաղաքէ Շուշոյ՝ եւ եւ եկն տիրեաց նմա առանց բանի սլատեբազմի. եւ ետ ածել զառաջեաւ զամենայն իշխանսն հայոց՝ եւ չարչարեալ զնոսա բազմատեսակ տանջանօք, զի զստոյգն ասացեն զորքանութենէ յընչից լւրեանց»¹⁷³: Իսկ «ձերբակալածների մեջ էին Վարանդայի Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Ջումշուդը, Մուլա Փանահ Վաղիֆը և շատ ուրիշ ազնվականներ ու իշխանավորներ»¹⁷⁴:

Մելիք-Ջումշուդը, Աղա Մահմադ խանին 70.000 ու. տուգանք տալով, հազիվ է ազատում իր դուկը¹⁷⁵ և, օգտվելով վերջինիս անակնկալ սպանությունից, նախքան Իբրահիմ խանի վերադարձը, իր քրոջ որդու՝ Գյուլիստանի Մելիք-Ֆրեյդուկի հետ փախչում է Վրաստան: Այս դեպքերի մասին հիշատակություններ են թողել նաև իրենք՝ փախստական մելիքները: Այսպես, Մելիք-Ջումշուդի՝ 1798 թ. դեկտեմբերի 23-ին գրված և Պավել I ջարին ուղղված խնդրագրում կարդում ենք. «Աղայ Մահմատ խանին մտեալ յամրոցն Շուշի՝ զմնացեալ ինչս իմ զթագուցեալս զդուշութեամբ, յափշտակեալ էառ յինէն, զկնի որոյ և ինքն ի նոյնում ամրոցի սպանեալ եղև, իսկ ես ըստ վերոյ գրեւոցն երկուցեալ ի դառնալոյ Իբրէհիմ խանին, տեսանելով զյարմար դիտուած ի փրկել զիս, թողեալ զտունս,

¹⁷³ Տես մեր «Յ. Զաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը» հրապարակումը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, թիւ 1-12, էջ 351:

¹⁷⁴ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 74:

¹⁷⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 461.

զգաւառու և զամենայն զհպատակս իմ, բռնադատեալ եղէ անտի որդով իմով Պողոսիւ և քեռորդւովն մէլիք Փիրիպոսիւ և իւզբաշի Պետրոս բէգիւն աստ ընդ իս եղելովքն հանգերձ նմանապէս և կնաւս և ալովք զավաքոքս գրեթէ մերկ փախչիլ առ յաղթազգեաց զօրքն ռուսաց, որ ի Վիրս»⁴⁷⁶: Ահա նաև Մելիք-Յրեյդուն Մելիք-Բեգլարյանի վկայութիւնը. «Ի յարձակելն ի վերայ Ղարաբաղու Աղայ Մահմատ խանին, յորմէ և տանջողն՝ Իբրահիմ Խալիլ խան, եղև բռնադատեալ փախչիլ առ լէզլին և ի մերկանալն ի նմանէ ըստ մնացեալ դոյից բարերարին իմոյ և գերասպատուելի մօրեղբայր մէլիք Զիմշիտին և ի սպանանելն Աղայ Մահմատ խանին ի Ղարաբաղ ի յիւրոցն, ես յիշեալ մօրեղբայրքն իմով փախեայ անտի ի Վիրս»⁴⁷⁷: Մելիք-Ջումշուդի Արցախից հեռանալու մասին գրում է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Կարենցին հնդկահայ նշանավոր գործիչ Շ. Շահամիրյանին հասցեագրված նամակում. «Այլ յետ ներքինւոյ կործանմանն մելիք Ջումշուտն կասկածեալ յԻբրահիմ խանէն, որ դառնալոց էր ի Կովկասու, ամենայն տամբն խոյս ետ ի Տփլիս»⁴⁷⁸: Պետք է նշել, որ մելիքների հեռանալը հայրենիքից խարխիւց Խամսայի մելիքութիւններէ հիմքերը և, ընդհակառակն, ամրապնդեց Իբրահիմ խանի դիրքերն Արցախում:

1797-1798 թթ. Արցախում սով է սկսվում, որին հաջորդում է ժանտախտը: Գաղցից և համաճարակից փրկվելու նպատակով մելիքների հպատակները, հիմնականում՝ Գյուլիստան և Վարանդա գավառների ազգաբնակչութիւնը, ևս գաղթում են Վրաստան:

Այնտեղ սովատանջ հայ ազգաբնակչութիւնը վատ են ընդունում: Վրաց ազնվականութիւնից հուսախաբ՝ 1799 թ. Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանը և Մելիք-Յրեյդուն

⁴⁷⁶ Там же, с. 494.

⁴⁷⁷ Там же, с. 491.

⁴⁷⁸ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), աշխ. Ռ. Տիտանյանի, Ե., 1981, էջ 97:

Մեկիք-Բեգլարյանը գնում են Ս. Պետերբուրգ՝ անձամբ աղերսամատուցյց լինելու կայսրի մոտ իրենց պահանջների մասին: Պավել I-ի 1799 թ. հունիսի 2-ի հրովարտակի համաձայն՝ Գյուլիստանի Մեկիք-Աբովին է տրվում Բոլնիսի գավառը, Մեկիք-Ֆրեյդուենին՝ Աղջակալան և Բորչալուի մի մասը, իսկ Բորչալուի մնացած մասը և Լուին վրաց Գեորգի XII թագավորի 1800 թ. փետրվարի 29-ի հրովարտակով տրվում է Մեկիք-Ջումշուդին⁴⁷⁹: Բացի այդ, կայսրը դեսպանորդ մեկիքներին սլարգեվատրում է գերազանցության շքանշաններով և մշտական թոշակ նշանակում: Մեկիք-Ջումշուդին՝ տարեկան 1400 ռ., Մեկիք-Ֆրեյդուենին՝ 1000 ռ., իսկ Մեկիք-Ջումշուդի որդի Մեկիք-Պողոսին՝ 600 ռ.⁴⁸⁰:

1799 թ. հունիսի վերջին մեկիքները բռնում են տունդսրձի ճանապարհը: Մատենադարանում պահվող Մեկիք-Շահնազարյանների տոհմական փաստաթղթերում մենք հայտնաբերել ենք Պավել I-ի կողմից 1799 թ. հունիսի 18-ին մեկիքներին տրված անցաթղթի մի պատճենը⁴⁸¹, որը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում նաև մեկիքների պատվիրակության կազմի վերաբերյալ: Այդ փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ մեկիքներից բացի պատվիրակության կազմում են եղել Մեկիք-Ջումշուդի որդի Պողոսը, Մեկիք-Ֆրեյդուենի աներորդի Գեորգի Կալուը, յուզբաշի Պետրոս Մադաթովն իր ազգական Ռոստոմի՝ ապագա գեներալ Վ. Մադաթովի հետ, ինչպես նաև վեց սպասավորներ՝ Գասպար Սերգեևը, Ադամ Եգորովը, Եգան Լազարևը, Մովսես Անտոնովը, Եսայի Կիրիլովը և Իվան (Հովհաննես) Դանիելովը: Մեկիքներին ուղեկցում էր նաև Ղզլարի բնակիչ Դանիել Աթաջանովը: Պատվիրակությունը Թիֆլիս էր վերադառնալու Մոսկվայի և Աստրախանի վրայով: Հայտնի է,

⁴⁷⁹ АКАК, т. I, Тифлис, 1866, с. 637.

⁴⁸⁰ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 166°, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, с. 1149, "Кавказская старина", 1872, N 2, с. 35.

⁴⁸¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 166°, ք. 4բ-5ա:

որ նրանք 1799 թ. օգոստոսին արդեն գտնվում էին Աստրա-
խանում: Այստեղից մեկիքներն ու Պ. Կովալենսկին 1799 թ.
սեպտեմբերին ճանապարհվել են Ղզլար, «որտեղից Թիֆլիս են
հասել միայն նոյեմբերի 26-ին»⁴⁸²:

Սակայն Արցախի մեկիքների դերը Վրաստանում, հատ-
կապես վրաց Գեորգի XII թագավորի մահից (1800 թ. դեկտեմ-
բերի 28-ին) և Ռուսաստանի հետ Վրաստանի միավորումից
հետո, բավականին ընկնում է: Այդ իսկ պատճառով մեկիքները
և նրանց հպատակները սկսում են վերադառնալ Արցախ: Մե-
կիքներից առաջինը օրինակ է ծառայել Մեկիք-Ջումշուդը, որը
«1805 թ. ծախել է Լոռին Վրաստանի լեռնային մասի կառա-
վարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինին 6000 ռուբլով եւ յուր հարա-
զատների հետ վերադարձել Ղարաբաղ»⁴⁸³:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Մեկիք-Ջումշուդն աջակցել
է մայոր Դ. Լիսանեիչին՝ պարսից բանակին միանալ փորձող
Իբրահիմ խանի ոչնչացման գործողությունն իրականացնելիս,
որը տեղի է ունեցել 1806 թ. մայիսի 8-ի գիշերը: Թերևս, այդ
ծառայությունն ի նկատի ունենալով էլ գեներալ-ֆելդմարշալ
Գուդովիչը 1809 թ. ապրիլին Մեկիք-Ջումշուդին տված վկայա-
կանում գրում է. «Նա առավել եռանդունություն հանդես բե-
րեց Ղարաբաղի խանությունը Ռուսական տերությունը հպա-
տակեցնելու ժամանակ»⁴⁸⁴: Բարձր գնահատելով Մեկիք-Ջում-
շուդի մարտական գործունեությունը՝ «գեներալ Գուդովիչը
ռուսական բանակի գլխավոր շտաբին ղեկուցագիր է ներկա-
յացնում նրան փոխգնդապետի աստիճան շնորհելու մասին»⁴⁸⁵:

Եվ այդպես, ի նկատի ունենալով ռուսական գահին
մատուցած Մեկիք-Ջումշուդի բազմաթիվ ծառայությունները՝

⁴⁸² Չոբանեան Պ., Հայ-վրաց-ռուսական յարաբերությունների պատմությունից,
«Էջերի հայ գաղթավայրերի պատմություն», Ե., 1996, էջ 178:

⁴⁸³ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 3, Ե., 2004, էջ 113:

⁴⁸⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 167, պատճեն:

⁴⁸⁵ Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա
պատմական նշանակությունը, Ե., 1978, էջ 155:

Այեքսանդր I կայսրը 1807 թ. հունվարի 21-ին նրան շնորհել է փոխգնդապետի աստիճան⁴⁸⁶։ Գեներալ-մայոր Խոտենցովը 1811 թ. հոկտեմբերի 21-ին նրան տված վկայագրում նշում է. «Ղա-րաբադի խանությունը թշնամու հարձակումներից պաշտպա-նելու նպատակով այս երկրամաս իմ ժամանումից և ինձ վստահված զորաջոկատի՝ Ասկերանի մոտ դալուց սկսած, այ-սինքն՝ հուլիս ամսից մինչև սեպտեմբերի 21-ը տևած ճամբա-րային ընկերակցության ժամանակ, նա՝ պ. մելիքը, իր հեծելա-խմբից անբաժան գտնվում էր իմ մոտ, դրանով աջակցելով Նորին Կայսերական Մեծության բանակի բոլոր զորաշարժերին և դործողություններին»⁴⁸⁷։ Վերջին վկայագիրը արժեքավոր է նաև այն առումով, որ Մելիք-Ջումշուդին է տրվել փաստա-թղթում նկարագրվող մարտական դործողություններին անմի-ջականորեն մասնակցած ռուս բարձրաստիճան զինվորականի կողմից։

Մելիք-Ջումշուդը վախճանվել է 1812 թ. ապրիլի 25-ին և թաղվել Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական դերեզմանա-տանը։ Մատենադարանում պահվող Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի թողոնում մենք հայտնաբերել ենք նրա կողմից Մելիք-Ջումշուդի մահվան կապակցությամբ վերջինիս հարա-զատներին ուղարկված մխիթարական նամակի սևագրությու-նը, որտեղ ասված է. «Պայծառափայլ, ազգասէր և հայրենասէր իշխան Մէլիք Ջումշուտ Մէլիք Շահնազարեան յատուկ սի-րելին մեր արդարև իբրև զարեգակն ծաւալելով զղանազան շնորհս բարերարութեան ի վերայ այդր եղեալ հասարակու-թեանն մերազնէից, փայլէր գեղեցիկ քաղաքավարութեամբ և իշխանական փառաւորութեամբ, որոյ վասն մինչ օր քան զօր ուրախ եղեալ փառաւորէաք զտուօղն ազգի մերում այնպիսի

⁴⁸⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 166^է։

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, թղթ. 240, վավ. 171։ Այդ փաստաթղթերի հրատարակությունը տես Մաղալյան Ա., Վավերագրեր Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանի ռազ-մական գործունեության մասին, «ԲՀԱ», 2006, թիվ 2, էջ 3-9։

ազգասէր և հայրենասէր իշխանի, յանկարծակի եկն եհաս ի լսելիս մեր լուր ցաւալի մահու նորա...»⁴⁸⁸:

Մելիք-Ջումշուդը թողել է երեք զավակ՝ Մելիք-Պողոս, որն ուղեկցում էր հորը Ռուսաստանյան առաքելության ընթացքում, Բեհրամ-բեկ և Մարգարիտ: Վերջինիս անունը մի արծաթե խաչի վրա կարդացել է Մ. Բարխուտարյանցը. «ընծայեցաւ սուրբ խաչս Ղեւոնդեայ հայրապետին Մարգարիտ Մելիք Ջումշիտեանց 1876 ամի»⁴⁸⁹: Բեհրամ-բեկի անունը քանիցս հիշատակվում է և՛ արձանագրություններում, և՛ վավերագրերում: Այսպես, Աղվանից Ս. Գրիգորիս կաթողիկոսի աջի վրա Մ.Բարխուտարյանցը կարդացել է. «Նորոգեաց վերստին սուրբ աջս Գրիգորիսի Բէյրամ բէկ Մելիք Ջումշիտեան Մելիք Շահնազարովն. ՌՄԿԼ (1812) էր»⁴⁹⁰, իսկ Ներքին Թաղավարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու դռան ճակատակալ քարին՝ «Շինեցաւ եկեղեցիս յանուն Սրբոյ Աստուածածնին արդեամբ եւ ծախիւք ազնիւ Բէրամ աղայի որդւոյ պօլկովնիկ Մելիք Ջումշիտեան Շահնազարեանց ի յիշատակ կենդանեաց եւ համայն ննջեցելոց իւրեանց ի Քրիստոս 1840 թվ.»⁴⁹¹: 1822 թ. Շուշի այցելած Երուսաղեմի միաբաններից մեկի նվիրակության հաշվետոմարի նվիրատուների ցուցակում ևս հիշատակված է «պարոն ազնիւ Բահրամն Մէլիք Ջումշուտեան»⁴⁹²: Իսկ 1836 թ. դեկտեմբերի 17-ին գրված մի փաստաթղթում, որը Կովկասյան հետևազորի գեներալի միջնորդագիրն է՝ ուղղված ռազմական նախարարին նրան ռոճիկ նշանակելու խնդրանքով, կարդում ենք.

«Մուսուլմանական դավառների պ. կառավարիչը վկայում է ինձ Ղարաբաղի գավառի երկու մահալների կառավարիչ, այնտեղի բնակիչ պրայորչչիկ Բահրամ բեկ Շահնազարովի ջերմեռանդ և նախանձախնդիր ծառայության մասին, որը

⁴⁸⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 24, վավ. 239, սևագիր:

⁴⁸⁹ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 208:

⁴⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 233:

⁴⁹¹ Նույն տեղում, էջ 206:

⁴⁹² Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարան, ձեռ. 3216, էջ 20:

լինելով չուսնեոր և մահալ-նախբի պաշտոնի դիմաց չստանալով դանձարանից ոչ մի ոռճիկ, իր անշահախնդրությամբ և անբասիր վառքով մշտապես արժանացել է տեղի ղեկավարների ուշադրությանը և այդ միջոցով ձեռք բերել իր կողմից կառավարվող բնակիչների առանձնահատուկ հարգանքը, ինչպես բեկերի դասի, այնպես էլ մյուսների շրջանում:

Ի նկատի ունենալով այդպիսի հավաստումները պրապորշչիկ Բահրամ բեկ Շահնազարովի գերազանց և օգտակար ծառայության մասին, ես որպես նրան խրախուսում հետազայում ևս նմանապես ծառայելու համար, պատիվ ունեմ խոնարհաբար խնդրել Ձերդ պայծառափայլությանը՝ միջնորդելու Նորին Կայսերական Մեծություն Տեր Արքայից կարգադրություն ստանալու՝ նրան իր աստիճանի համեմատ ոռճիկ նշանակելու մասին, ըստ Վրաստանի բանակային հետևազորի դրույքի, և ինչ կհետևի սույն բարեհաճությանը, ինձ կստատվեք ծանուցումով: Ընդ որում պատիվ ունեմ ավելացնելու, որ Բահրամ բեկ Շահնազարովը պրապորշչիկի աստիճան ստացել է 1818 թվականին լեզգիների դեմ իրագործված արշավանքի համար»⁴⁹³: Ինչպես երևում է հետագա վավերագրերից⁴⁹⁴, հարյը լուծվել է դրականորեն: Պահպանվել է նաև Բհհրամ Շահնազարյանի՝ 1843 թ. հուլիսի 16-ի շնորհակալագիրը կաթողիկոսին՝ իր որդի Միքայել-բեկի և Սոֆիա Մաղաթյանի նշանադրության դործը հօգուտ նրանց որոշելու համար⁴⁹⁵:

* * *

Մելիք-Ջումշուդին հաջորդած Մելիք-Խուդադադը (1793-1833) Վարանդա դավառի վերջին տիրակալն էր: Փաստա-

⁴⁹³ РГВИА, ф. 395, оп. 92, д. 154, л. 1, կամ՝ Մաղալյան Ա., Փաստաթղթեր Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի վերաբերյալ. «ԲՀԱ», 2005, թիվ 2, էջ 7:

⁴⁹⁴ Там же, л. 2-4, նաև՝ Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., «ԲՀԱ», 2005, թիվ 2, էջ 7-9:

⁴⁹⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 104, վավ. 29, կամ՝ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 121-122:

թղթերը վկայում են, որ Մելիք-Խուդադադի իշխանության սկզբնական շրջանում Ղարաբաղի Մեհտի Ղուլի խանը՝ Իբրահիմ խանի որդին, փորձել է տեղի-անտեղի միջամտել նրա գործերին: Այսպես, պահպանվել է Մեհտի Ղուլի խանի 1228 հ. թ. (1813) հրամանագիրը՝ տրված Մելիք-Խուդադադին, որտեղ նշվում է, որ Մելիք-Ջհանբախին, որպես մերձավոր պաշտոնյայի, պետք է հատկացնել 25 ընտանիք, որոնք նրա համար հողագործությամբ կզբաղվեն, որպեսզի նա իր կարիքները հոգա⁴⁹⁶: Իսկ ահա դեն. Ռտիշչևի՝ Մեհտի Ղուլի խանին 1816 թ. հունվարի 20-ին ուղղված նամակում այդ մասին կարդում ենք.

«Ղարաբաղի Մելիք-Խուդադադ Շահնազարովն ինձ բողոք ներկայացրեց այն մասին, որ Ձերդ Գերազանցությունը նշանակել էք նրա մոտ Հաջի բեկ անունով Ձեր պրիստավին, որն իր իշխանությունը այն աստիճանի է տարածել, որ զրկել է նրան իր հպատակների նկատմամբ իշխանության իրավունքից: Եվ պարտական լինելով տքնել այս երկրամասը բնակեցնող բոլոր ազգերի բարեկեցության համար, իմ պարտքն եմ համարում առաջարկել Ձերդ Գերազանցությանը, որպեսզի դուք այս ստանալուց հետո անհասպաղ հետ կանչեք Ձեր մոտ նշանակված Հաջի բեկին, Մելիք-Խուդադադին հնարավորություն ընձեռելով ազատ և անկաշկանդ կառավարել իր հպատակներին, քանի որ նա պարտական է Ձեզ միայն պարտավորություններով, տեղական սովորույթի համաձայն, իսկ իր սեփականության կառավարման գործում ոչ մի կողմնակի անձ խառնվել չի կարող և պարտավոր չէ, ռուսական կառավարման մեջ գոյություն ունեցող կարգի համաձայն: Այդ իսկ պատճառով հաղորդելով վերոգրյալը Ձեզ ի գիտություն, ես մնում եմ համոզված, որ Ձերդ Գերազանցությունը որպես ռուսահպատակ կհետևեք սույն օգտակար կանոնին, ինչը և թույլ չեք

⁴⁹⁶ Սատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 252: Վավերագրի հակառակ կողմում մակագրված է. «25 տան թալղան ի հոտալայտյուն»:

տա խախտել Ձեր մոտ գտնվող ձրիակեր բեկերից և ոչ մեկին, այլապես հակառակ դեպքում այս կարգի սլահսլանման համար ձեռք կառնվեն այլ միջոցներ»⁴⁹⁷: 1816 թ. հունվարի 20-ի մեկ այլ գրությամբ գեն. Ռտիշչևը գեն. Տիխանովսկուն հանձնարարում է հետևել սույն առաջարկության կատարմանը, ինչպես նաև խանի կողմից հալածանքների ենթարկվելու դեպքում իր հովանավորության ներքո վերցնել Մելիք-Խոսրոադադին⁴⁹⁸:

Մելիք-Խոսրոադադը կառավարել է Վարանդայում մինչև իր մահը՝ 1833 թվականը: Նրա տասականքարին, որը գտնվել է մելիքական հանգստարանում, փորագրված է եղել.

«Մէլիք Խոսրոաթ իշխող Վարանդայ,
Թոռն ըստ մարմնոյ Մէլիք Զիւմշիւտայ,
Այս նորա տապան յորում մարմնով կայ,
Կենդանի հոգւով միշտ եւ յարակայ,
Ամաց քառասնից եւ սա յաշխարհէ,
Զերծ արդ. գտանի յամէնայն չարէ.
Զայս վէմ ետ շինել առն իւրում ի ձօն,
Ի սլաւիւ սորա կին սորին զգօն.
Թվ. ՌՄՁԲ (1833) էր»⁴⁹⁹:

Լեոն և Բ. Ուլուքաբյանը սխալմամբ Մելիք-Խոսրոադադին համարել են Մելիք-Շահնազարի որդին⁵⁰⁰, այնինչ, ինչպես երևում է նրա տասականքից, նա Մելիք-Զումշուղի թոռն է և ծնվել է Մելիք-Շահնազարի մահից մեկ տարի անց՝ 1793 թվականին: Մելիք-Խոսրոադադի կինը իշխան Հովսեփ Բեհբուլթյանի դուստր Մարիամն (1807-1837) էր⁵⁰¹:

Ξ

⁴⁹⁷ Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 158, վավ. 140^ա, պատճեն:

⁴⁹⁸ Նույն տեղում, թղթ. 158, վավ. 140^բ, պատճեն:

⁴⁹⁹ Դիվան, V, Արցախ, էջ 150:

⁵⁰⁰ Լեո, Խոջայական կապիտալ, էջ 163, Ուլուքաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 183:

⁵⁰¹ Hewsen R., The Meliks of Eastern Armenia III, "REArm.", 1975-1976, XI, p. 243.

Մեղիք-Շահնագարի որդի Մեղիք-Ջհանբախչը, որի մասին խոսք եղավ վերևում, մահացել էր 1822 թ., ինչպես վկայում է նրա սուլյն տապանագիրը.

«Այս է տապան Մեղիք Ջհանբախչին,
իշխող Վարանդայ գաւառին
Ազնիւ որդոյ Մեղիք Շահնագարին.
Վախճանեցաւ 1822»⁵⁰²:

Մեզ հայտնի տեղեկությունների համաձայն՝ Մեղիք-Ջհանբախչը երկու կին ուներ: Առաջին կնոջից նա ունեցել է երեք որդի՝ Խոսրովը, Ադամը, Լալան⁵⁰³, և մեկ դուստր՝ Նանա-դյուլը, որի անունը կարգում ենք մի ավետարանի հիշատակա-րանում. «Գրեցաւ ի 1845 ամի փետ. 18-ին. այս յիշատակ հա-յերէն աւետարանս տուեալ եղեւ ի գիւղն Խունիշինակ Սուրբ Աստվածածնայ եկեղեցւոյն, որ է ընծայողն Չանաղչու (Աւե-տարանոց) գիւղին բնակիչ Մեղիք Ջահանբաղչի որդի դուստր Նանակուլ Մեղիք Շահնագարեանց եւ այլ մին սուրջառ (չուր-ջառ) իր արծաթի չափռաստովն»⁵⁰⁴: Նրա մյուս կնոջից ծնվել է Գրիգոր բեկը, որի մասին Ղարաբաղի վիճակային կոնսիստո-րիայի՝ 1854 թ. հունվարի 22-ին էջմիածնի Սինոդին ուղղված մեզ արդեն ծանոթ տեղեկագրում կարգում ենք. «Ծնունդ նոյն իսկ Գրիգոր բեկի լեալ է ոչ եթէ յօրինաւոր կնոջէ Ջահանբախ-չին, այլ ի հարճէ Ջահանբախչին Թումար անուանելոյն»⁵⁰⁵:

Մեղիք-Ջհանբախչի որդի կապիտան Խոսրով Մեղիք-Շահ-նագարյանի՝ 1826 թ. ապրիլի 29-ին կազմված ծառայություն-ների ցուցակից երևում է, որ այդ ժամանակ նա եղել է 32 տարեկան⁵⁰⁶, այսինքն՝ ծնվել է 1794 թվականին: Մեղիք-Ջհան-բախչի որդի Ադամն իր հերթին ունեցել է երեք որդի՝ Կարա-

⁵⁰² Ղիվան, V, Արցախ, էջ 150:

⁵⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 2, ք. 3, 4, 19-20, 24-25, կամ՝ Մատենադարան, Կաթողի-կոսական Ղիվան, թղթ. 240, վավ. 174, 175 և 176:

⁵⁰⁴ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 222:

⁵⁰⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական Ղիվան, թղթ. 175, վավ. 278, ք. 1:

⁵⁰⁶ Նույն տեղում, թղթ. 240, վավ. 177, պատճեն:

սկիւտ, Ալեքսան և Թուճման անուաններով⁵⁰⁷: Վերջիններիս և Ն. Մելիք-Շահնազարյանի մյուս եղբորորդիներին ծննդյան վկայականներ տալու հետ կապված քաջքշուկը մեծ արձագանքներ էր ստացել 1840-ական թվականների սկզբներին: Այդ հարցի լուծման համար միջնորդել են անգամ Հովհաննես և Սաչատուր Լազարյանները⁵⁰⁸: Ի վերջո, Բաղդասար մետրոպոլիտը 1845 թ. փետրվարի 22-ի գրովթյամբ Ներսես Առաքելեցի կաթողիկոսին հայտնում է, որ ստացել է նրա կոնդակը, որի համաձայն և ծննդյան վկայականներ է տվել Ն. Մելիք-Շահնազարյանի եղբորորդիներին ու հորեղբորորդիներին⁵⁰⁹:

Իսկ Մելիք-Շահնազարի որդի Ջհանգիրը ունեցել է Շիրխան անունով որդի: Մատենադարանում սկսվում է Մեհտի Ղուլի խանի 1818 թ. մարտի 11-ի համաձայնագիրը՝ Շիրխանին Զ-րդ եգերյան պնդում պնդվորական ծառայության ընդունելու համար⁵¹⁰:

Վերջում հետաքրքիր է տեսնել, թե ինչպես են արտահայտվել Մելիք-Շահնազարյանների տան շառավիղները Վարանդայում իրենց նախնիների տիրապետության մասին: Մասնավորապես, «Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին» ձեռագրում այդ մասին կարդում ենք. «Ղարաբաղու նահանգում Վարանդոյ գավառումն մեր յին ժամանակներում ամենևին մահմետական չի եղել, բացի միայն հայք են եղել տիրապետողներն»⁵¹¹: Իսկ Մելիք-Ջհանբախչի որդի խոսքովը իր եղբայր Լալային 1836 թ. նոյեմբերի 24-ին ուղարկած նամակում գրում է. «Վարանդու մոզալն որ կայ, խամսայի հինկ մէլիքին, մին մէլիքին հայրդնիցն այ, ինչպէս որ մեծի շայհ

⁵⁰⁷ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 122-123:

⁵⁰⁸ Լազարյանների նամակը Բաղդասար մետրոպոլիտին տես Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 129-130, իսկ վերջինիս պատասխանը տես Ույն տեղում, էջ 130-131, կամ՝ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 107, գ. 44, վավ. 213:

⁵⁰⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 116, վավ. 56, բնագիր:

⁵¹⁰ Նույն տեղում, թղթ. 240, վավ. 178, պատճեն:

⁵¹¹ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 9:

Ապասի ժամանակիցն մինչի Փանայ խանի, և Փանայ խանի ժամանակիցն մինչ Երմօլովն Կուրճիստան կալուեն, Վարանդու մէլիքութունն մէլիք Պաղուն ժառանկներին ծեռիցն ո՛չ դուրս էյ եկած, ո՛չ էլ ատաթ էյ դուրս կալուեն, ո՛չ էլ կարելի այ դուրս բերելին, պատճառ որ. այսպէսի աստիճանն պարսից թաքայորների ֆարմանների զօրութունովն տված էյ որթոց զորթի իմ նախնիացն... որպէս որ այհայ (ահա) ԲՃ (200) տարի ավել էյ, որ Վարանդույ ժողովութն ծառայում էն մէլիք Պաղուն ժառանկացն»⁵¹²:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Մելիք-Շահնազարյանների տան ներկայացուցիչները, որպէս տոհմիկ ազնվականներ, մտան ռուսական ծառայության մեջ⁵¹³:

⁵¹² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257, վավ. 167: Հրատարակությունը տես Մաղայան Ա., նշվ. աշխ., «ԲՀԱ», 2005, թիվ 2, էջ 9-10:

⁵¹³ Ցարական բանակում որպէս սպա ծառայած Մելիք-Շահնազարյանների անվանացուցակը տես ՐԳՅԱ, փ. 409, օռ. 1, խ. 1. Նշենք նաև, որ Խոսրով Մելիք-Շահնազարյանը 1849 թ. հուլիսի 2-ին Ս. Պետերբուրգից Ներսէս կաթողիկոսին ուղղած նամակում իրենց տոհմի՝ զինվորական ծառայության մեջ մտած պատանիների մասին գրում է. «Ահա տասնաւոր մանկտիք գտանին աստ յկրքունի կորբուսս, յուսմունս զինուորականութեան առ ի յապայն բարեղիպութեան ինքեանց» (տես Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 148, վավ. 604):

**Ձ) ԴԻՋԱԿ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ
ՄԵԼԻՔ-Ե ԳԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ**

Դիզակ (Տիրզակ, Դուզախ) գավառի մելիքության տարածքը սկսվում էր Դիզափայտի լեռնային գոտուց և իշխանագետից ու տարածվում մինչև Արաքս գետը՝ Խուզափերինի կամրջի մոտ: XVIII դարի սկզբից Դիզակ գավառի իշխողներն էին Մելիք-Եգանյանները (Մելիք-Ավանյաններ), որոնց ամբողջը գտնվում էր Տող ավանում, Գաիչ վանքի դիմաց: «Ասլա-րանքի նախնական հորինվածքի մեջ մտնող շինություններից պահպանվել են գլխավոր մուտքի դարպասը, երկու ծաղածածկ սենյակ և երկհարկանի ընդունարանը, ինչպես նաև դրանց կից այլ սենյակների ու սլարսպասատերի որոշ հատվածներ»⁵¹⁴: Սույն ենթադրվում համառոտ ներկայացված են Մելիք-Եգանյանների ազգաբանությունը և տոհմածառը⁵¹⁵:

Դիզակի Մելիք-Եգանյանների ծագման մասին եղած տեղեկությունները խիստ իրարամերժ են: Այսպես, XIX դարի պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը գտնում է, որ «այնտեղի մելիքները հնում Թուրքիայից (Ռում) են եկել»⁵¹⁶: Իսկ ըստ Գտչավանքի վանահայր Առ. Կոստանյանցի⁵¹⁷, Միրզա Ադիգոզալ-բեկի⁵¹⁸, Ս. Զալալյանցի և Բաֆֆու՝ Մելիք-Եգանյանները Ղարաբաղ են եկել Լուռուց: Ս. Զալալյանցը և Բաֆֆին վերջիններիս սերված են համարում Լուրիս-Մելիքյաններից, իսկ որպես նրանց նախնական բնակավայր մատնանշում

⁵¹⁴ Դուլյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 30, տես նաև Սարգսյան Մ., Մելիքական բնակելի համակարգույց Տող ավանում, «ՊԲՀ», 1987, էջ 132-140:

⁵¹⁵ Սփյուռքահայ հեղինակ Բ. Դեդեյանն իր «Դեդեյանները» գրքում բերում է Մելիք-Եգանյանների տոհմաբանական մի տախտակ (տես Dedeyan C., Les Dedeyan, Venise, 1982. ներդիրը), սակայն նրա կազմած տոհմածառը կառուցված է բացառապես Բաֆֆու հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա, իսկ մելիքների իշխանության տարեթվերը նշելիս թույլ է տվել մի շարք անճշտություններ:

⁵¹⁶ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 40:

⁵¹⁷ Կոստանյանց Առ., Դիզակի մելիքությունը, էջ 12-13:

⁵¹⁸ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 57.

են Լոռի գավառի Արդու ղյուղը⁵¹⁹։ Լեոն այդ կապակցութեամբ գրում է. «Մինչդեռ ավանդություններն մի ճյուղը Դիզակի մելիքներին համարում է Պարսկաստանի Ուրմիա քաղաքից դալթած, մյուսը պնդում է, թե նրանք եկել են Լոռուց, իսկ մի երրորդ ճյուղ ուղղում է այս երկրորդ պատմվածքը՝ ասելով, թե նրանք բնիկ լոռեցի չէին, այլ դալթել էին Լոռի նույն Դիզակի երկրից»⁵²⁰։

Ըստ ավանդությունների՝ XVIII դարի սկզբին «Մելիք-Եգան, որդի Ղուկաս վարդապետի, ի նահանգէն Լոռույ ի գեղջէն Արդուոյ»⁵²¹, յազգէ Լօրիս Մելիքեանց, մարտ եղեալ ընդ իւրում ազգականի էլիզբարայ, որ ի նմին ժամանակի տիրէր երկուց նահանգաց՝ Լոռայ և Տաշիրայ, ի բաց առեալ զՄժոււէթն և զԲաբաժանաձորն, իսկ յոչ ստանալն նմա վերաբնակի ընդ հօր իւրում աղխիւն հանդերձ աշխարհն Արցախսու ի նահանգն Տիգակայ և ի գիւղ Տող»⁵²²։ Այն, որ վերոհիշյալ էլիզբարը, իրոք, պատմական անձնավորութիւն է եղել, ակնհայտ է դառնում Ս. Զալալյանցի հրապարակած հետեյալ հիշատակագրից. «Ի թւին Հայոց ՌՃԼԳ (1684)-ին յիշատակ է աջա Պօղոս եպիսկոպոսին ի վայելչութիւն Յովհաննու Օձնեցւոյն. Աստուած ողորմի հանգուցեալ Սարգիս եպիսկոպոսին. Յակոբ եպիսկոպոսին, և տէր Գրիգորին և տէր Առաքելին, որ էր սպասաւոր քալանթարութեան Բէգդաշէզդին և էլիզբար բէգին»⁵²³։ Սակայն, առայժմ բացակայում են Մելիք-Եգանյանների տեղափոխման մասին վկայող ստույգ փաստեր, և վերջին խոսքը կրկին պատկանում է ավանդություններին։

⁵¹⁹ Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 259, Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 428։

⁵²⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 257։

⁵²¹ Արդու (Արդվի) – հիմնավորը նշանավոր գյուղ է։ Հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Տաշիրք գավառի մեջ։ Ըստ տեղացիների՝ հնում կոչվել է նաև Մելիքայուղ, քանի որ եղել է Լոռու մելիքների (Լոռիս-Մելիքյաններ) և քալանթարների (Քալանթարյաններ) կալվածքը (տես Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ե., 1986, էջ 415-416)։

⁵²² Մատենադարան, ժապ. 367, էջ 4։

⁵²³ Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 50 (ընդգծումն իմն է-Ա. Մ.)։

Եւ անկողնու շուրջը զգոյց զանազան
տեսակներով անհոգի անարար անասնոց
նշխարներով: Եւ անտես անհոգի անարար
անասնոց նշխարներով: Եւ անտես անհոգի
անարար անասնոց նշխարներով: Եւ անտես
անհոգի անարար անասնոց նշխարներով:
Եւ անտես անհոգի անարար անասնոց
նշխարներով: Եւ անտես անհոգի անարար
անասնոց նշխարներով: Եւ անտես անհոգի
անարար անասնոց նշխարներով: Եւ անտես
անհոգի անարար անասնոց նշխարներով:

Եւ անտես անհոգի անարար անասնոց
նշխարներով: Եւ անտես անհոգի անարար
անասնոց նշխարներով: Եւ անտես անհոգի
անարար անասնոց նշխարներով: Եւ անտես
անհոգի անարար անասնոց նշխարներով:
Եւ անտես անհոգի անարար անասնոց
նշխարներով: Եւ անտես անհոգի անարար
անասնոց նշխարներով: Եւ անտես անհոգի
անարար անասնոց նշխարներով: Եւ անտես
անհոգի անարար անասնոց նշխարներով:
Եւ անտես անհոգի անարար անասնոց
նշխարներով: Եւ անտես անհոգի անարար
անասնոց նշխարներով: Եւ անտես անհոգի
անարար անասնոց նշխարներով: Եւ անտես
անհոգի անարար անասնոց նշխարներով:

6
 11
 12

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Մեկիք-Եգանի ընտանիքի մասին չափազանց կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Տոլլի Ս. Հովհաննես եկեղեցու հյուսիսային դռան վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը. «Որ ողորմի Բրիստոս Աստուած. յիշատակ է խաչկալս պարոն Մեկիք Եկանիս եւ ծնողաց իմոց Մօսէս, Ղուկաս վարդապետին, մօրն իւր Շէօին եւ ծնողին իմ Մարիամին եւ եղբարն իմ Արամին եւ քոյրն իմ Խանում, Կողակիցն Խանում աղին, որդի Արամին, Ըսայուն (Եսայուն), Պաղտամին, Օսեփին, Պաղրին, Առաքելին, Սափարին, Պաղումին, Վերտին, Կողակիցն Գողալին, դուստր Թավարին, Խանաւաճին, Խաթուն Խաթայուն, եւ այլն եղելոց ողորմի ասէք, ամէն»⁵²⁴:

Ղուկաս վարդապետը, որը նորոգեց Գաջավանքը, ինչպես վկայում է նրա տապանադիրը⁵²⁵, վախճանվել է 1715 թ.:

Թուրք-պարսկական պատերազմում Ղուկաս վարդապետի որդի Մեկիք-Եգանը օսմանյան թուրքերի դեմ պայքարում ցուցաբերած եռանդի համար Նադիր շահից ստացել է Խամսայի մեկիքությունների գերազահությունը: Նրա անունով տոհմի անդամները սկսել են կոչվել Մեկիք-Եգանյաններ (Մեկիք-Ավանյաններ): Պարսիկ պատմագիր Մուհամմադ-Քյազիմը Մեկիք-Եգանին հիշատակում է որպես նուրբ քաղաքագետին հատուկ արտակարգ ընդունակություններով օժտված իմաստուն մի գործչի, որը Նադիրի կողմից մեծ սիրո և վստահությամբ էր արժանացել⁵²⁶: Նա 1736 թ. փետրվարին Մուղանի դաշ-

⁵²⁴ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 198, հմտ.՝ Դիվան, V, Արցախ, էջ 178, N 633, որտեղ բաց է թողնված մեկ տող: Արձանագրության՝ Մ. Բարխուտարյանցի ընդօրինակած ՌՃԵ (1658) տարեթվի վերաբերյալ վիճաբարգետ Ս. Բարխուդարյանը իրավացիորեն նշել է. «Անշուշտ թվականի մեջ սխալ կա, բաց է թողնված տասնավորը»: Կարծում ենք, այնպես, ինչպես Մեկիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրության մեջ է, այս դեպքում ևս թվականի տասնավորը «2» է, նկատի ունենալով նաև այն հանգամանքը, որ Տողի Ս. Դովհաննես եկեղեցու վերանորոգումը Մեկիք-Եգանն իրականացրել է ՌՃԵ (1736) թվականին, իսկ սույն արձանագրությունը, բնականաբար, կարող էր թողնել միայն դրանից հետո: Ըստ այդմ, սույն արձանագրության թվականը պետք է լինի ՌՃԵ (1738):

⁵²⁵ Դիվան, V, Արցախ, էջ 178:

⁵²⁶ Փափազյան Հ., նշվ. աշխ., «ԲԵՅ», 1972, թիվ 2, էջ 76:

տավայրում մասնակցել է Նադիր շահի թագադրությանը⁵²⁷, իսկ 1737-ին վերջինիս կողմից նշանակվել խամսայի մելիքություններին խան և բեկլարբեկ (իշխանաց իշխան): «Դիզակի տերն այս ժամանակ արգեն ալեզարդ և իմաստուն մի իշխանավոր էր, իր անունը պսակած հակաթուրքական անվեհեր սիրանքներով»⁵²⁸: Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուսքի վիմագիր արձանագրության մեջ ժամանակագրական կարգով հակիրճ նկարագրված են նրա իշխանության օրոք տեղի ունեցած որոշ հիշարժան իրադարձություններ: Ահալապիկ այդ արձանագրությունը պատմաբան Հ. Փափազյանի վերծանության թարգմանությամբ.

«ՌՃՁԶ (1737) թ.: Այս ընդունարանը հիշատակ է: Այսպես է, որ ես Ղուկաս վարդապետի որդիս, որ իմ անունն է Մելիք-Եգան, նախապես ժողովուրդը հավաքվեց և ինձ քյոխվա [տանուտեր] չարպեց: Իրանից հետո, երբ երկիրը խառնակության մատնվեց, շահ Սուլթան-Հուսեյնի որդի շահ Թահմասպ թագավորին որոշ ծառայություն մատուցեցի, և նա բերեց սրանց [վրա] ինձ մելիքություն տվեց: Այնուհետև օսմանցին եկավ և [երկիրը] նրա ձեռքից վերցրեց: Սրան էլ այս չափ ծառայություն ցույց տվի, որ երբ բերին Դիզակ, ես չթողեցի, որ Հայաստանից գերի գնան: Արաղից [Կենտրոնական Իրան] շահ Նադիր զորեղ թագավորը իր զորքով եկավ, երկիրը օսմանլուի ձեռքից առավ: Նրան էլ այնքան ծառայություն մատուցեցի, որ նա քրիստոնյա ազգի 6 մահալներին՝ Թալիշի, Չարաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրա, ինձ որպես խան և բեկլարբեկի կարգեց. շնորհ արեց: Ով հետո կարդա, այս գրությունից կիմանա, որ մեր որպիսությունը այսպես է եղել և թող մի ողորմի ասի: Եղավ: Ամեն»⁵²⁹:

⁵²⁷ Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, էջ 80:

⁵²⁸ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 149:

⁵²⁹ Փափազյան Հ., Մելիք Եգանի ընդունարանի մուսքի վիմագիր արձանագրությունը, «ԼՂԳ», 1985, թիվ 5, էջ 77:

Մեր տրամադրություն տակ կան մի քանի նորահայտ վա-
վերադեր, որոնց օգնությամբ կարող ենք հետադարձ հայացք
նետել վիմագրում արձանագրված առանձին իրադարձություն-
ների վրա: Այսպես, Հայաստանի ազգային արխիվում պահ-
վում է ՌՃԿԶ (1717) թվականը կրող մի առուծախի սլայմանա-
դիր, ըստ որի Զիլավանց Տիհու տղա Ջալին իր ջրադացը վա-
ճառում է իր հորեղբայր «Սարգիսայ տղա Իսուկն»⁵³⁰: Փաստա-
թուղթը կարևոր է ոչ այնքան իր բովանդակությամբ, որքան
այն հանգամանքով, որ այդ սլայմանագրի վրա դրված է եդա-
նի կնիքը՝ «Եկան քօխան վկ.» մակագրությամբ: Այսպիսով,
այս փաստաթղթի շնորհիվ պարզ է դառնում, որ 1717 թ.
եդանը տակավին Տոդ գյուղի տանուտերն էր:

Անցնելով առաջ, նշենք, որ նույն թղթապանակում պահ-
վում են 1727-1728 թթ. երկու այլ վավերագրեր, որոնցում
Եդանն արդեն հիշատակվում է մեկիքի տիտղոսով: Այդ փաս-
տաթղթերից առաջինում Եդանը հանդես է գալիս որպես առու-
ծախի մի գործարքի վկա՝ «մեկիք Եկանանըն վկա» մակա-
գրությամբ⁵³¹, իսկ երկրորդ վավերագիրն արդեն տրված է նրա
կողմից: Նկատի ունենալով վերջին փաստաթղթի կարևորութ-
յունը, այն բերում ենք ամբողջությամբ. «Ես մէլմէլիք Եկանըս
իմ Արչայձոր վերդալի դվէ խծեցի խօջայ Ղաստմին դամ տէր
Մօսէսին, ապլուն իմ կամօվըս դվի Լ (30) թմանու էս մին թա-
րափ քարէ կապըն, մին թարափ խաչըն, մին թարափըն ախ-
պուրըն, մին թարափ Հկազվայ կեդըն, օրիշ մարթու պան չնի,
թվն. ՌՃՀԷն (1728) յունվրի ամէս էր»⁵³²: Սույն փաստաթղթե-

⁵³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, թ. 4:

⁵³¹ Նույն տեղում, թ. 3:

⁵³² Նույն տեղում, թ. 2: Ի դեպ, այս փաստաթուղթը հրապարակել է Ա. Դակոբյա-
նը, սակայն նա վավերագիրը թվագրել է ՌՃԼԷ (1688) թվականով (հետևանք՝ Լ-Յ
գրչական սխալի հետևանքով առաջ եկած շփոթի), դրանով Մելիք-Եզանին մոտ
կես դարով կտրելով իր ժամանակաշրջանից (տես Յակոբեան Ա., Գոչավանքի
շինարարական արձանագրությունը եւ հարաւային Արցախի եպիսկոպոսութեան
սահմանները, «Հանդէս ամսօրեայ», 1999, թիւ 1-12, էջ 283, ծմբ. 66): Ակնհայտ
է, որ Եզանը մելիքի տիտղոսով չէր կարող հանդես գալ գոնե մինչև 1717 թ., երբ

ըր խոսուում են Հ. Փափազյանի այն տեսակետի իրավացիության օգտին, ըստ որի Եգանի մելիքական իրավունքները շահ Թահմասպ II-ի (1722-1732) կողմից հաստատվել են 1724-1725 թթ., երբ վերջինս աֆղաններից հալածված անցել էր Ատրպատական⁵³³, իսկ ինչպես տեղեկանում ենք Մատենադարանի թիվ 1915 ձեռագրի վերջում Մեսրոպ վարդապետի թողած հիշատակարանից, նաև նախքան այդ «ՌՃՀԲ (1723) թուին հոկտեմբերի Ի և Թ (29)-ին թագաւորն Շահ Թահմազ հմուտ ի քաղաքն Նախչաւան»⁵³⁴: Սեֆյան շահը փորձում էր միավորել ուժերը՝ դիմադրավելու օսմանյան բանակի ներխուժմանը Անդրկովկաս և Ատրպատական: Ակներևաբար, այդ ժամանակ էլ հաստատվել են Եգանի մելիքական իրավունքները:

Հայ-ուսական հարաբերություններն արտացոլող փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում առավել կոնկրետացնել Եգանի մելիք նշանակվելու տարեթիվը: Այդ վավերադրերում Եգանն առաջին անգամ մելիքի տիտղոսով հիշատակվում է 1724 թ. մարտի 20-ով թվագրված մի փաստաթղթում⁵³⁵, ուստի, ամենայն հավանականությամբ, նրա մելիքական իրավունքները շահ Թահմասպ II-ի կողմից հաստատվել են 1723-ին կամ 1724 թ. սկզբին:

Հետագայում արդեն, ինչպես հաղորդում է վիմագիրը, Մելիք-Եգանը Նադիր շահի կողմից նշանակվել է Արցախի հայկական մելիքությունների ընդհանուր կառավարիչ: Նա Արցախի մելիքությունների երկդարյա պատմաշրջանի ամենահզոր տիրակալն էր: Պատահական չէ, որ Նադիր շահը Հայ մելիքին «բաբալըղ» (հայրացու) էր անվանում, իսկ Նադիրի պես բռնակալի համակրանքին արժանանալը ամենևին էլ հեշտ չէր:

ինքն իրեն հիշատակում է որպես տաճուտեր: Պատահական չէ, որ սույն փաստաթղթում հիշատակված Ղասումի անունը հանդիպում է նաև նույն գործում ընդամենը մեկ թերթ այն կողմ կարված ՌՃՀԲ (1729) թ. մեկ այլ վավերագրում:

⁵³³ Փափազյան Դ., նշվ. աշխ., «ԼՅԳ», 1985, թիվ 5, էջ 77:

⁵³⁴ Մատենադարան, ձեռ. 1915, էջ 280բ:

⁵³⁵ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 92.

Մելիք-Եգանը և նրա որդի Մելիք-Արամը հռչակված էին նաև իրենց հարստությամբ: Դիզակի մելիքության մեծանուն տիրակալ Մելիք-Եգանը վախճանվել է 1744 թ. և թաղվել Տող գյուղի եկեղեցու դավթում, ուր գանվում էր Մելիք-Եգանյանների տոհմական գերեզմանատունը: Նրա շիրմաքարը կրել է հետևյալ չափածո տապանադիրը.

«Այս է տապան քաջ իշխանին

Եկան անուն մեծ Մելիքին,

Որ է որդի բարեպաշտին

Ղուկաս անուն վարդապետին.

Եղև սիրեցեալ ամենայնին

Նատիր անուն թագաւորին:

Տիրապետեաց սոյ ի երկրին

Ի Աղուանից ի նահանգին

Յոյժ սլատուեցաւ պարսից ազգէն,

Քան զիշխանս Հայոց երկրին: ՌՃՂԳ (1744)»⁵³⁶:

Բաֆֆին և մի շարք այլ ուսումնասիրողներ սխալմամբ որոշ գեպքերում Մելիք-Եգանին (Ավան) նույնացնում են Ավան յուզբաշու (մոտ 1670-1735) հետ, իսկ վերջինիցս ծագած Սմբատյանների, Մելիքյանների և Հայրապետյանների տոհմերը սերված համարում Մելիք-Եգանից ու նրա եղբորից⁵³⁷:

⁵³⁶ Դիվան, V, Արցախ, էջ 178:

⁵³⁷ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 446, 530: Այս սխալը գալիս է Դ. Արղուբյանի՝ 1790 թ. մի գրությունից, որտեղ Մելիք-Եգանը (Ավան) և Ավան յուզբաշին նույնացված են (տես Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. II, М., 1838, с. 57): Այս սխալը նկատել և ուղղել է Լեոն (տես Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 176, նույնի՝ Խոջայական կապիտալ, էջ 362): Այդ մասին տես նաև ԴԱԴ, հ. 1, էջ 604, սակայն ԴԱԴ-ի հոդվածի հեղինակ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, գրելով այս շփոթի մասին, ինքը ևս կրկնում է տարածված սխալը՝ նշելով, որ «Ավան յուզբաշին 1717-ին հարազատների հետ Լոռուց տեղափոխվել է Վարանդա, հաստատվել Շոշ գյուղում» (էջ 603):

Այս թյուրիմացության պարզաբանմանը կարող է նպաստել նաև Մատենադարանում 9300 թվահամարի տակ պահվող 1756 թ. գրված «Գիրք գանձարանի» հիշատակարանը, որի գրիչ Աստվածատուրը որդին է «Ազարիտ Ավանեան Շամախեցույ» (էջ 1), և կարծում ենք՝ Ռուսաստանում հիստատաված Ավան յուզբաշու շառավիղներից մեկն է:

Մելիք-Եգանի քույր Աննա խաթունը Վարանդայի տիրակալ Մելիք-Հուսեփինի (մահ. 1736) կինն էր: Մելիք-Եգանի կինը Գոհար խանուհն էր:

Մելիք-Եգանին հաջորդում է ավագ որդին՝ Մելիք-Արամը (մահ. 1745), ապա կրտսեր որդին՝ Մելիք-Եսային (Սայի, ծն. 1720 - մահ. 1781): Պահպանվել է Նադիր շահի կողմից 1746-ին Եսայուն տրված հրովարտակը, որտեղ կարդում ենք. «Նշանակում եմ նրան 'Դիզակ գավառի մելիք կամ կառավարիչ, դնելով նրա վրա պարտականություն՝ ընդունել միշտ գործուն միջոցներ կատարելու մեր բոլոր պահանջները և հետևել պետական շահերին՝ ցույց տալով իր ջերմեռանդությունը դեպի կառավարությունը»⁵³⁸: Ժամանակակիցները նրան բնութագրել են այսպես. «Գրասեր և ուսման հետամուտ մարդ է»⁵³⁹: Մելիք-Եսային յոթ տարի անընդմեջ պատերազմել է Փանահ խանի, իսկ հետագայում էլ նրա որդի Իբրահիմ խանի դեմ: Վերջինիս կարգադրությամբ էլ դավադրաբար «ի 1230 (1781) թվին Դոդու Մալիք Սային սպանեցին»⁵⁴⁰: Նրա կյանքը համառոտ կերպով պատմում է իր տապանագիրը. «Այս է տապան մեծին Մելիք Եկանի որդի Մելիք Եսայուն, և էր սա իշխան կարգեալ Նատիր շահէն: Լ Գ (33) ամ տիրեաց երկիրս 'Դիզակու և արար բազում քաջութիւն և յաղթութիւն ընդ անօրէնսն. և էր ինքն պարթև և յոյժ զօրաւոր քան զառաջինսն իւր. և թիւ կենաց նորա ԿԱ (61) ամաց, վախճանեցաւ թվին ՌՄԼ (1781), հոկտեմբերի Բ (2)-ին երեքշաբթի. որ ընթեռնուք, մեկ Հայր մեղայ ասացէք. ամէն»⁵⁴¹: Մելիք-Եսային, մինչև այժմ եղած տեղեկությունների համաձայն, ունեցել է մեկ որդի՝ Բաղդադ բեկ և մեկ դուստր՝ Սոնա անուհով, որը Վարանդայի տիրակալ Մե-

⁵³⁸ Պողոսյան Ֆ., նշվ. աշխ., էջ 204:

⁵³⁹ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 103:

⁵⁴⁰ Մատեմադարան, ծեռ. 3881, էջ 86բ:

⁵⁴¹ Ջալալբանց Ա., նշվ. աշխ., Բ, էջ 260, Դիվան, V, Արցախ, էջ 179, **Мкртчян Ш.**, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, с. 83.

լիք-Շահնազար Բ-ի կանանցից մեկն էր ու Մելիք-Հուսեին Գ-ի և Հուրիզատ խանումի մայրը: Հայրը Հուրիզատ խանումին հավատալիս արեց և ամուսնացրեց Իբրահիմ խանի հետ:

Մելիք-Եսայուն հաջորդեց նրա եղբայր Մելիք-Արամի որդին՝ Մելիք-Բախտամը, որը մեզ նախածանոթ «Պատմագիրք Սրենեաց» ձեռագրի հիշատակարանում բնութագրվում է որպես «այր հռչակաւոր, և կարի հարուստ»⁵⁴²: Նրան Իբրահիմ խանը ուխտադրժորեն ձերբակալեց և թունալորելով սպանեց (1787 թ.)⁵⁴³: Այս իրողությունը հաստատվում է նաև մելիքի տապանադրով. «Յայսմ տապանի հանդէի մարմին՝ քաջ և արի Մելիք-Բախտամին. սա էր որդի Մելիք-Արամին. մահ և վախճան պատմեն սորին՝ մահագեղով Իբրահիմ խանին. և որք հանգիւլիք ի տապան սորին, միով բանիւ ողորմի ասէք. ամէն»⁵⁴⁴: Իսկ Մելիք-Արամի կրտսեր որդի Բաղր բեկը վախճանվել էր 1789 թվականին:

Մելիք-Բախտամին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Աբասը, որը 'Իզակի մելիքությունը կառավարել է XVIII դ. 90-ական թվականներին: Հայաստանի ազգային արխիվում մենք հայտնաբերել ենք «մէլիք Ասպաղին մարիփաթօլն» կազմված երեք կալվածագրեր, որոնցից մեկը կրում է 1796 թվականը, իսկ մյուս երկուսը գրվել են 1797 թ.⁵⁴⁵: Որպես 'Իզակի տիրապետող նրա անունը հիշատակվում է նաև Վարանդայի Մելիք-Ջումշուդի կողմից 1798 թ. դեկտեմբերի 23-ին Պավել I ցարին ուղղված խնդրագրում⁵⁴⁶: Սակայն այս մելիքի իշխանությունը կարճատև եղավ: Նա շուտով Յոր գյուղում դավադրաբար սպանվեց ծախված հայերի և Իբրահիմ խանի մարդկանց ձեռքով: Այդ սպանությանը նախորդել էին Մելիք-Աբասին կրոնափոխ անելու Իբրահիմ խանի երկար և անհաջող փորձերը:

⁵⁴² Մատենադարան, ձեռ. 1488, էջ 218ա:

⁵⁴³ Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение..., с. 186.

⁵⁴⁴ Դիվան, V, Արցախ, էջ 178:

⁵⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, ք. 9, 10 և 49:

⁵⁴⁶ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 493.

Խմաների կողմից մեկլիքական տները ներկայացուցիչներին բռնությամբ մահմեդականացնելու փորձերի կապակցությամբ նշանավոր պատմաբան Ա. Հովհաննիսյանը դիպուկ նկատել է. «Հիմնականում խաների կրոնական անհանդուրժամությունը ուղղված էր մեկլիքական տների դեմ, սրվելով քաղաքական և հաճախ նաև դրա հետ կապված նրանց մուսլիմացության իրավունքների դեմ»⁵⁴⁷: Մեկլիքական տները ներկայացուցիչներին դավանափոխելը խաների կողմից դիտվում էր որպես նրանցից ձերբազատվելու ամենակարգ և արդյունավետ ճանապարհը:

Երկու նորահայտ վավերագրեր վկայում են, որ Մեկլիք-Բախտամն ունեցել է նաև Բեգլար անունով որդի: Նրա մասին տեղեկանում ենք 1811 թ. երկու կալվածագրերից, որոնց մեջ հիշատակվում է «ողորմած ոքի մէլիք Պախտամի որթի Պակլարը»⁵⁴⁸:

Մեկլիք-Աբասին հաջորդում է որդին՝ Մեկլիք-Ղահրամանը (Բադր-բեկ): Նրա իշխանություն օրոք Արցախում սով է սկսվում, որին հաջորդում է ժանտախտը: Ահա Արցախում սկսված սովի և համաճարակի նկարագրությունը, որը հանել ենք այդ դեպքերի ժամանակակից Հովհան Ոսկերչյանի հիշատակարանից. «Ծանրացաւ սովն ի վերայ աշխարհին Արցախու, մինչև մարդկութիւնն եղև իբրև զանասուն խոտածարակ, որք և ի յեղանակի գարնան իբրև զնախիր ելեալ յանդս՝ ուտէին զխոտս զի մի մեռցին, և այն լինէր նոցա կերակուր մահու. վասն զի աղիք նոցա ասպականիւր և ուռուցեալ սևանային և անկեալք յանկարծակի մեռանէին»⁵⁴⁹: Քաղցից և ժանտախտից փրկվելու նպատակով Մեկլիք-Ղահրամանն իր հպատակների հետ գաղթում է Վրաստան, բայց «հայտնի չէ, թե ուր էր նա

⁵⁴⁷ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք II, Ե., 1959, էջ 256:

⁵⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, ք. 42-43:

⁵⁴⁹ Յովհան Ոսկերչեան, Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիւ Դ, էջ 287-288, Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 103:

բնակությունն հաստատել»⁵⁵⁰: Մելիք-Եգանյանների կողմից նա էր ստորագրել 1806-ին Սանկտ-Պետերբուրգ, Մինաս Լազարյանին՝ Ղարաբաղի մելիքների ուղարկած նամակի տակ⁵⁵¹, որը «երեւելի թե Արցախական աշխարհի մելիքների վերջին համախոսականն էր, որ արտացոլում էր նրանց միասնության պատկերը, արտահայտում նրանց կամքը, երկրամասի ազատության ու ինքնուրույնության վճիռը, նաեւ երազանքը»⁵⁵²:

Իսկ Դիզակում մնացած Մելիք-Եսայու որդի Բաղդադ-բեկին և նրա որդիներին՝ Ասլանին և Վահանին, իբրահիմ խանը բռնի կրոնափոխ է անում, սակայն չբավարարվելով այդքանով, սպանում է նախ Բաղդադ-բեկին, այնուհետև՝ նրա որդի Մելիք-Ասլանին: Վահանի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Մելիք-Ասլանից մնացել է մի որդի միայն՝ Ֆարհադ բեկը: Վերջինիս անունը հիշատակվում է Առ. Կոստանյանցի կողմից Գտչավանքի կալվածքների մասին 1856 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ղարաբաղի կոնսիստորիային ուղղված տեղեկագրում⁵⁵³: Նրան 1881 թ. տեսել է Րաֆֆին⁵⁵⁴:

Ֆարհադ բեկը, սակայն, թուրքացել էր և չափազանց հեռացել իր հայրենի արմատներից: Մելիք-Ասլանի անունով այս տոհմի մահմեդականացված ժառանգները սկսել են կոչվել Մելիք-Ասլանովներ, ընդ որում տոհմի ամբողջ կարողությունն անցել է նրանց, իսկ քրիստոնյա մնացածներին ոչինչ չի հասել: Մելիք-Եգանյանների տոհմի մահմեդականությունն ընդունած ճյուղի շառավիղների մասին Առ. Կոստանյանցը 1884 թ. գրում է. «Դարձեալ ի դէնս Մահմետի. այնպէս պնդութեամբ պահեն զօրէնս նորա. կարծեմ թէ Մահմետն բնաւին չէ այնու

⁵⁵⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 31:

⁵⁵¹ «Кавказская старина», Тифлис, 1872, N 2, с. 40-41.

⁵⁵² Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 176:

⁵⁵³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 182, վավ. 449:

⁵⁵⁴ Րաֆֆի, Աշվ. աշխ., էջ 530, 609:

Հոգևով պահպանեալ»⁵⁵⁵։ Այս կապակցութեամբ Լեոն ավելացնում է. «Այդ մահմեդականացած Հայերն այժմ Տող գյուղի բնակերն են և կրում են Մելիք-Ասլանով և Մելիք-Շեքանով Հայկական ազգանունները։ Բայց կրօնը մոռացնել է տվել Հայ մելիքների այդ հեռավոր ժառանգներին ազգային ամեն մի պարտավորութիւնը։ Թեև նրանք շատ լավ գիտեն, որ Հայեր են, բայց մահմեդական կրօնին պատկանող, այնուամենայնիւ այնքան են թաքնուել, որ ամբողջապէս Հասկացողութեան, որ կրօնն են համարում ազգութեան նշան, ուստի և ձուլվում են թաթար մահմեդականների հետ՝ հաճախ իրենց ազգակից Հայերի դեմ դնալու համար։ 1904-1906 թվականների Հայ թուրքական ընդհարումների ժամանակ այդ Մելիք-Ասլանովներից մեկը, որ պրիստավի սլաշտոն էր կատարում Զանգեզուրի գավառում, անորակելի գաղանթութիւններ կատարեց Հայերի նկատմամբ։ Բարձրագույն ուսումն էլ չի կարողանում ազգութեան մասին ուղիղ գաղափար տալ Տողի երբեմնի Հավատուրացների այժմյան սերնդին։ Նույն Մելիք-Ասլանովներից մեկը, կրթութեամբ ինժեներ, մինիստր էր 1918 թվին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարութեան մեջ, երբ Բաքվում, այդ կառավարութեան կարգադրութեամբ, կոտորեցին մոտ 30 հազար Հայեր»⁵⁵⁶։ Վերջինիս ազգանվանը հանդիպում ենք նաև Ս. Վրացյանի բերած Անդրկովկասյան Սեյմի մուսավաթական ֆրակցիայի ազգեցիկ խորհրդարանականների ցանկում. «Պատգամավորների թիւով երկրորդ տեղը գրավում էր «Մուսավաթ և անկուսակցականների խմբակ» ֆրակցիան՝ 30 անդամ, որի մեջ մտնում էին ադրբեջանցի ամենաաչքի ընկնող գործիչները՝ Թովհիբաշև, Զաֆարով, Ռասուլ-Զադե, Ուսուպբեգով, Աղաև, դր. Սուլթանով, Խան-Խոյսկի, Մելիք-Ասլանով»⁵⁵⁷։ Մենք այս հղումները

⁵⁵⁵ Կոստանեանց Առ., Պատմութիւն Գոշայ վանուց, Մատենադարան, ձեռ. 3966, էջ 6ա։

⁵⁵⁶ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 364։

⁵⁵⁷ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Ե., 1993, էջ 74։

կատարեցինք ցույց տալու համար, թե դավանափոխությունն ուր կարող է հասցնել հայ մեկիքների շառավիղներին:

Այսպիսով, սույն ենթագլխում կազմված և ամբողջացված է Մեկիք-Եղեռնյանների տոհմածառը, ներկայացված է նաև տոհմի բաժանումը երկու մասի՝ քրիստոնյա Մեկիք-Եղեռնյանների և մահմեդական Մեկիք-Ասլանովների, ինչպես նաև այդ ճյուղերի տեղաշարժերը:

Հայոց անկախ սլետականության բացակայության պայմաններում Արցախի մեղիքությունները մնացել էին այն միակ ուժը, որոնց հենքի վրա հնարավորության դեպքում կարող էր վերստին հառնել Հայոց սլետությունը:

Արցախի մեղիքները ունեցել են զինուժ, որը հանդիսացել է մեղիքությունների հզորության և անվտանգության գրավականը: Մեղիքների զինուժի թվաքանակը նրանց իշխանության երկարատև ժամանակահատվածում եղել է փոփոխական: Նրանք առավելագույն թվով բանակ ունեցել են 1720-ական թվականներին, երբ միասնաբար ի վիճակի էին դուրս բերել ավելի քան 20 հազար զինվոր: Սակայն, ցավով պետք է արձանագրել, որ Արցախի մեղիքությունների գոյության ավելի քան 200 տարվա պատմության մեջ մեղիքների զինուժը, բացառությամբ 1720-ական թթ., այդպես էլ չկարողացավ համախմբվել մեկ դրոշի ներքո, ինչը նաև մեղիքությունների թուլացման հիմնական պատճառներից մեկն էր:

Միաժամանակ, փաստերը վկայում են, որ Արցախի մեղիքներին հաջողվել է իրենց ռազմական կարողությունները պահպանել ընդհուպ մինչև մեղիքությունների ժամանակաշրջանի ավարտը:

Մեղիքները, առաջնորդվելով հիմնականում սովորութային իրավունքի նորմերով, իրականացրել են դատավարություն, որը բավարարել է նահապետական կացութաձևով ապրող մարդկանց պահանջները:

Արցախի մեղիքները, ներքին կառավարման հարցերում ունենալով գործելու լիակատար ինքնուրույնություն, պատասխանատու էին սլետական հարկերի դանձման և ժամանակին շահական դանձարանը մոծելու համար: Այնուհանդերձ, Արցախի մեղիքությունների գոյության երկարատև ժամանակահատվածում եղել են այնպիսի տիրակալներ, որոնք խուսա-

փել են նվաճողների հանդեպ հարկային պարտավորությունները կատարելուց: Մասնավորապես, այդպիսի իշխանավորներ էին Վարանդայի Մելիք-Հուսեփինը (1730-1736) և նրա եղբորորդի Մելիք-Միրզաբեկը (1736-1744): Շահական գահաձարանին հարկ վճարելուց բացի, Արցախի մելիքությունների բնակիչները պարտավոր էին իրենց դավառների մելիքներին վճարել մելիքյանա կոչվող հավաքական հարկատեսակը:

Մելիքները ակտիվորեն մասնակցել են նաև իրենց գավառներում պաշտոնավարող հոգևորականների նշանակման, ինչպես նաև եկեղեցիների շինության և վերանորոգման աշխատանքներին:

Աշխատության երկրորդ գլուխը նվիրված է Արցախի մելիքություններին և դրանցում իշխող մելիքական տների տոհմաբանությանը: Այստեղ հստակորեն ցույց է տրված հայոց իշխանության շարունակականությունը Արցախում՝ ընդհուպ մինչև այդ երկրամասի միավորումը Ռուսաստանին:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կազմել և ամբողջացրել ենք Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյանների, Զրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանների, Կուսապատի Աթաբեկյանների, Խաչենի Հասան-Ջալալյանների, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների և Դիզակի Մելիք-Եգանյանների տոհմածառերը: Ներկայացված է նաև Մելիք-Հովսեփյանների տոհմի սերումը Մելիք-Բեգլարյաններից, Աթաբեկյաններինը՝ Հասան-Ջալալյաններից, Մելիք-Շահնազարյաններինը՝ Դովյաններից, իսկ Մելիք-Ասլանովներինը՝ Մելիք-Եգանյաններից:

Յուլյց են տրված այս տոհմերի տեղաշարժերը և հետագա տարածումը. Մելիք-Բեգլարյանների դեպքում՝ սկսած Ուտիքից մինչև Արցախի Գյուլիստան գավառ, այնտեղից մինչև Վրաստան՝ Բորչալուի (այժմ՝ Մառնեուլի) և Բողոնոփորի (այժմ՝ Բոլնիսի) գավառներ, Լոռի և Տավուշ, Մելիք-Իսրայելյանների դեպքում՝ Սյունյաց աշխարհի Մաղավուղ և Խնածախ գյուղերից մինչև Զրաբերդ գավառ, այնտեղից մինչև Գանձա-

կի գավառ, Աթաբեկյանների դեպքում՝ Կոստապատից մինչև Ռուսաստան, Պարսկաստան, Եվրոպա, ինչպես նաև Բաքու, Թիֆլիս, Երևան և էջմիածին, Մելիք-Շահնազարյանների դեպքում՝ Գեղարքունիքից մինչև Վարանդա, իսկ Մելիք-Եգանյանների դեպքում՝ Լոռուց մինչև Դիզակի Տող գյուղը, այնտեղից մինչև Բաքու (մահմեդականություն ընդունածների ժառանգները՝ Մելիք-Ասլանովները և Մելիք-Եգանովները):

Իգական սեռի ներկայացուցիչները մեր կազմած տոհմածառերում անբավարար են ներկայացված, ինչը պայմանավորված է սկզբնաղբյուրներում նրանց մասին եղած տեղեկությունների սակավությամբ:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ այնքան ժամանակ, քանի դեռ մելիքություններից մեկի տիրակալի սրտում բուռն էջր դրել դավաճանության ախտը, ըստ էության ազատ էին նրանք և ինքնիշխան, իսկ երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնազար Բ-ի թողտվությամբ Արցախում հաստատվեց վաչկատուն սարջալլուների ցեղապետ Փանահ խանը, վերջինիս և նրա որդուն՝ Իբրահիմ խանին հաջողվեց զգալիորեն թուլացնել Արցախի մելիքությունները: Եվ միայն Արցախյան հերոսական ազատամարտի շնորհիվ հաջողվեց սրբագրել Մելիք-Շահնազարի թույլ տված շուրջ 240-ամյա ճակատագրական սխալը:

Այդ առումով Արցախի մելիքությունների պատմությունը նաև միաբան լինելու մի յուրօրինակ դաս է գալիք սերունդներին: Այդ դասը հաշվի չառնելու դեպքում մեր Հայրենիքի այլևայլ անկյուններում ևս կարող են հայտնվել նորօրյա փանահներ և իբրահիմներ:

Եվ, վերջապես, եթե այսօր ունենք ազատ և անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, ապա այդ պետության կայացման ենթախորքում, անտարակույս, իրենց անուրանալի դերն ունեն նաև Արցախի հերոսական մելիքությունները, որոնց տիրակալներին հաջողվեց միջնադարյան դժնդակ պայմաններում պահպանել այդ երկրամասի հայեցի նկարագիրը:

АРТАК МАГАЛЯН

АРЦАХСКИЕ МЕЛИКСТВА И МЕЛИКСКИЕ ДОМА В XVII-XIX ВВ.

РЕЗЮМЕ

История Арцахских меликств является важнейшим звеном в истории Армении. Несмотря на то, что в дореволюционный период и в советское время армянские авторы написали ряд монографий, посвященных истории Арцаха в позднем средневековье, история армянских меликств недостаточно изучена, и многие вопросы истории этих княжеств нуждаются в новом освещении. В частности, одним из таких вопросов является подробное исследование рамок деятельности, осуществляемой арцахскими меликами. До сих пор недостаточно изучена и генеалогия арцахских меликских домов. Именно исследованию этих вопросов и посвящена данная монография.

Временной промежуток, исследуемый в работе — с начала XVII в. до 1828 г., когда меликства Арцаха прекратили свое существование после присоединения Восточной Армении к Российской империи.

Данная книга изложена на основе большого количества рукописей, архивных документов, литографий, работ армянских историографов XVII-XVIII вв., монографий историков дореволюционного и советского периодов.

Во введении обоснованы научное значение и актуальность темы, определены цели и задачи исследования, представлены научная новизна работы и уровень ее изученности.

В первой главе — **“Меликства Арцаха как проявление армянской государственности”**, исследованы вопросы, связанные с правами и обязанностями меликов Арцаха, представлены судебный процесс и налоги, применяемые меликами. Отдельный подраздел посвящен назначению арцахскими меликами священнослужителей, а также их участию в строительстве церквей.

В условиях отсутствия армянской независимой государственности меликства Арцаха были единственной силой, на основе которой, при возможности, могло воскреснуть армянское государство.

Арцахские мелики имели военную силу, которая являлась залогом могущества и безопасности меликств. Численность военной силы меликств изменялась на протяжении длительного периода их властвования. В 1720-х годах они имели армию максимальной численности, когда совместно могли вывести 20 тысяч воинов. Но надо отметить, что на всем протяжении 200-летней истории Арцахских меликств, за исключением 1720-х гг., военная сила меликов так и не смогла объединиться под единым флагом, что явилось основной причиной их ослабления. Вместе с тем, факты свидетельствуют о том, что арцахские мелики сохранили свою военную силу вплоть до завершения меликского периода.

Судебная власть в каждом меликстве (княжестве) Арцаха находилась в руках мелика данной провинции. Тяжелые преступления расследовались меликом, а легкие и сельские тяжбы — назначенными им сельскими старостами. Для судебных разбирательств не было определенных зданий. Суд проходил во дворе дома мелика или в одном из комнат его дворца. Так же не было определенных дней для судебных разбирательств. Однако, предпочтительным днем было воскресенье, когда жители окрестных сел, подчиненных мелику, приходили жаловаться или обжаловать решения сельских старост. Приговор мелика был окончательным и обжалованию не подлежал.

Наказания были разными в зависимости от характера преступления и усмотрения мелика. Самыми распространенными наказаниями были избиение и штрафы, которые платили мелику. Определялись также другие наказания. За особо тяжкие преступления мелик имел право приговорить виновника к смерти.

Обладая абсолютной самостоятельностью, мелики Арцаха были ответственны за взывание налогов и их своевременный взнос в шахскую казну. Причем, если мелик не выплачивал еже-

годный взнос в шахскую казну, это означало, что он взбунтовался. Несмотря на это, во время длительного периода существования арцахских меликств, были такие властители, которые уклонялись от выполнения налоговых обязательств по отношению к завоевателям. В частности, такими властителями были Мелик-Хусейн, владыка провинции Варанда в 1730-1736 гг., а также племянник последнего Мелик-Мирзабек, владыка той же самой провинции в 1736-1744 гг.

Кроме взноса в шахскую казну, жители арцахских меликств были обязаны платить властелинам своих провинций собирательный налог, названный *меликяной*. Этот тип налога включал все то, что собиралось населением в пользу мелика. Так, по данным Е. Лалаяна, каждая семья была обязана платить мелику 1/5 часть зерновых, подушный налог в три рубля, каждые 25 домов должны были предоставить одного слугу и каждые 30 домов одну горничную для службы в доме мелика. Кроме этих податей, подданные были обязаны раз в году работать для мелика, сеять и собирать урожай.

Мелики активно участвовали в выборах католикосов Гандзасара и в назначении на должности священников в своих провинциях, а также в строительстве и восстановлении церквей.

Вторая глава книги - **“Генеалогические древа меликских домов Арцаха”**, посвящена исследованию Арцахских меликств и генеалогии правящих там меликских домов. Глава построена так, что наряду с генеалогией каждого меликского дома (в основном на базе нововыявленных архивных материалов) представлена история данного меликства. **Здесь четко показана непрерывность армянского владычества в Арцахе вплоть до присоединения Восточной Армении к России.**

На основе проведенных исследований, мы составили и придали целостный вид генеалогическим древам Мелик-Бегларянов Гюлистана, Мелик-Исраелянов Джраберда, Атабекянов Кусапата, Хасан-Джалалянов Хачена, Мелик-Шахназарянов Варанды и Мелик-Еганянов Дизака. Представлено происхождение рода Мелик-

Овсепянов от Мелик-Бегларянов, Атабекянов от Хасан-Джалалянов, Мелик-Шахназарянов от Допянов, а Мелик-Аслановых от Мелик-Еганянов. Представлено также передвижение и дальнейшее распространение этих домов.

В данной главе мы уточнили некоторые хронологические задачи, связанные с датами рождения и смерти, а также правления некоторых меликов.

В заключении отметим, что в целом, меликства были свободны и суверенны до тех пор, пока в сердце правителя одного из них не поселилось чувство вероломства. Когда по попустительству правителя Варанды Мелик-Шахназара II-го, в 1752 г. в Арцахе утвердился Панах хан — глава племени кочевых сарджаллу, ему и его сыну Ибрагиму удалось значительно ослабить армянские меликства. И лишь благодаря героической Арцахской освободительной войне удалось исправить 240-летнюю роковую ошибку, совершенную Меликом-Шахназаром.

В связи с этим история Арцахских меликств это своеобразный урок сплоченности для следующих поколений. Если мы не усвоим этот урок, то в разных уголках нашей Родины могут возродиться новоявленные панахи и ибрагимы.

И, наконец, если сегодня мы имеем свободную и суверенную **Нагорно-Карабахскую Республику**, то в учреждении ее государственности, несомненно свою неумолимую роль сыграли Арцахские героические меликства, правителям которых удалось в тяжелых условиях средневековья сохранить армянский облик страны.

ARTAK MAGHALYAN

THE MELIQDOMS OF ARTSAKH (KARABAKH)
AND MELIQ HOUSES IN THE 17-19TH CENTURIES

SUMMARY

The history of the meliqdoms (principalities) of Artsakh is one of the most important parts of the Armenian history. Despite of many works on the late medieval history of Artsakh written by Armenian authors in the pre-Soviet and Soviet periods, the history of the meliqdoms of Artsakh is not sufficiently studied and many aspects of this history still await to be revealed. One of such aspects relates to the detailed realm of activities of the meliqs of Artsakh. Also, the genealogy of the meliq houses of Artsakh has not been studied thoroughly until now. These inter alia are some of the questions examined by this work.

Its study covers the period starting from the 17th century through 1828, when the meliqdoms of Artsakh ceased to exist following the incorporation of Eastern Armenia into the Russian Empire. The book is based on a large number of manuscripts, archival documents, lithographies, works by Armenian historians in the 17-19th centuries, and monographs of pre-Soviet and Soviet historians. This introduction provides the scientific rationale and outline of the topic, identifies the goals and tasks of this study, as well as highlights its scientific novelty and the state of art.

Part One "*The Meliqdoms of Artsakh as Manifestations of the Armenian Statehood*" considers issues related to the rights and duties of the meliqdoms of Artsakh, as well as the judiciary and taxation enacted by the meliqs. A special chapter is dedicated to the appointment of priests by the meliqs of Artsakh and their participation in the construction of the churches.

In the absence of an independent Armenian statehood, the meliqdoms of Artsakh were the only power that could provide the basis for the revival of the Armenian state in the future. The meliqs of Artsakh possessed military power, which ensured the might and security of the meliqdoms. The size of the meliqdoms' military power was changing in the course of their rule. In the 1720s, their armies reached maximum strength, when they could altogether assemble 20,000 warriors. However, one must note that throughout the 200-year long history of Artsakh meliqdoms – with the exception of the 1720s – the military of the meliqs did not succeed in uniting into one army, which became the primary reason of their decline. On the other hand, there are facts showing that the meliqs of Artsakh managed to preserve their military strength up until the end of the meliq period.

The judiciary in every meliqdom of Artsakh was governed by the meliq of the relevant province. The most complicated crimes were investigated by the meliq himself, whereas the simple rural cases were investigated by village mayors appointed by him. There were no special buildings for court sessions. The latter were gathering in the court or in one of the halls of the meliq's palace. Also, there were no special days for such sessions, however, they were mostly held on Sundays, when the inhabitants of the meliq villages were gathering to submit complaints about decisions of the village mayors.

Meliq's ruling was final and could not be appealed. Punishments varied and would depend on the type of crime and meliq's consideration. The most common punishments *inter alia* were beatings and fines paid to the meliq. For the cruellest crimes, the meliq could sentence the perpetrator to death.

Enjoying absolute self-rule, the meliqs of Artsakh were responsible for collection of taxes and their timely transfer to the shah's treasury. If a meliq failed to pay the annual tax deposit to the shah's treasury, this

meant that he was in revolt. In the course of the long period of existence of the Artsakh meliqdoms, some of the meliqs opted to avoid paying taxes to the occupants. Among such rulers was Meliq-Husein, lord of the province of Varanda in 1730-1736, as well as his nephew, Meliq-Mirzabek, lord of the same province in 1736-1744.

In addition to the tax collection for the shah's treasury, the inhabitants of Artsakh meliqdoms were obliged to pay separate taxes to their lords meliqs, this tax was called *meliqiana*. It included everything that was collected by the population for the meliqs. Thus, according to Ye. Lalaian, every family was obliged to pay 1/5 of its cereals and 3 roubles of personal tax to the meliq, every 25 houses were obliged to provide one servant, and every 30 houses a maid for serving in meliq's house. In addition to these duties, the subjects were obliged to work once per year for the meliq, to sow and collect harvest.

The meliqs actively participated in the election of the Catholicos of Gandzasar, in the appointment of the priests of their own provinces, as well as in the construction and renovation of the churches.

The second part of the book "*Genealogical Trees of Meliq Houses of Artsakh*" is dedicated to the study of the genealogy of the ruling meliqdoms of Artsakh. This part covers not only the genealogy of every meliq house (based on newly discovered archival materials), but also the history of the relevant meliqdom. This chapter clearly presents the continuity of the Armenian rule in Artsakh up until the incorporation of Eastern Armenia to Russia.

Based on his research and analysis, the author composed and finalized the genealogical trees of the Meliq-Beglarians of Gulistan, the Meliq-Israelians of Jraber, the Atabekians of Kusapat, the Hasan-Jalalians of Xachen, the Meliq-Shahnazarians of Varanda, and the Meliq-Yeganyans of Dizak. The book presents the origins of the house of Meliq-Hovsepian from the Meliq-Beglarians, Atabekian from the Hasan-Jalalians, Meliq-

Shahnazarian from the Dopians, and Meliq-Aslanov from the Meliq-Yeganians. The book also presents the migration and further spreading of these houses. This part also touches upon certain chronological matters relating to the birth, death and time of reign of some meliqs.

In conclusion, one can note that in general the meliqs were free and sovereign up until the moment when one of them harboured treachery in his heart. When by permission of Meliq-Shahnazar II of Varanda in 1752 the chieftain of nomadic Sarjalli tribe Panah-khan settled in Artsakh, the latter and his son Ibrahim succeeded in significantly weakening the local Armenian meliqdoms. And only the heroic Artsakh liberation war made it possible to rectify the 240-years-old fatal mistake made by Meliq-Shahnazar.

In this regard, the history of the Artsakh meliqdoms is a lesson for unity for the succeeding generations. If this lesson is not well-learned, then various parts of our Homeland may one day fall to new panahs and ibrahims.

Finally, the independence of the free and sovereign *Nagorno-Karabakh Republic* became possible largely due to the significant role of the heroic Artsakh meliqdoms, whose rulers managed to preserve the Armenian essence of the country during the harsh conditions of the middle ages.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա.
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ՄԵԼԻԻՐ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ
ՏՈՀՄԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

XVII դարի սկզբից Վարանդա գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Շահնազարյանները, որոնց իշխանանիստը Ավետարանոց բերդավանն էր: Նրանք Վարանդայում մեկլեքական իրավունքով իշխել են մինչև Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումը: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Մելիք-Շահնազարյանների տան ներկայացուցիչները, որպես տոհմիկ ազնվականներ, մտան ռուսական ծառայության մեջ:

Ստորև հրապարակվող փաստաթղթերը համառափ և արժևորվոր բաղմապիսի տեղեկություններ են պարունակում Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի վերաբերյալ: Համաքաճուն բաղկացած է երկու մասից, որի առաջին մասում տեղ են գտել վավերադրեր առաջին ռուս-պարսկական պատերազմի բնթացքում Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած հեծելախմբի մարտական դործունեության վերաբերյալ: Համաքաճունի երկրորդ մասում հիմնականում ներկայացված են փաստաթղթեր Անդրկովկասում ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում ապրած այս տոհմի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև նոր ժամանակների թևադրած պայմաններին հարմարվելու նրանց ջանքերի մասին: Սույն թեմային առնչվող որոշ փաստաթղթեր տեղ են գտել արխիվազետ Սանդրո Բեհրուդյանի կազմած «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի իններորդ՝ «Հայ Առաքելական եկեղեցու Արքայի թեմը 1813-1933 թթ.» հատորում (և., 2001): Նրա հրատարակած փաստաթղթերից չորսն ամփոփված են այստեղ (N 24, 26, 27, 29): Մնացած փաստաթղթերը հրապարակվում են առաջին անգամ:

Սույն փաստաթղթերը պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, Նրեանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Ռուսաստանի պետական օտգմապատմական արխիվում (Российский государственный историко-культурный архив - РГВИА):

Համաքաճուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրապարակման զործող կանոններին համապատասխան: Պահպանել ենք հրապարակվող փաստաթղթերի լեզվական ու սեռական առանձնահատկությունները, միայն բացել ենք հապավումները և հանել ի նախդիրից առաջ դրված ապաթարյները:

ՄԱՍ 1

N 1

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՊԵՏ Պ. ՏԻՑԻԱՆՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԵԼԻԻՔ-ՋՈՒՄՇԻՏԻ ԴԻՆ՝

ԿԱՅՈՒՆԵՐ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՎԱՏԱՐԻՄ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄԱՑ
ԱՐԾԱԹԵ ՍՐՈՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

20 մայիսի 1804 թ.

Թիֆլիս

Копия

Господину Мелику Джимшиту Шахназарову

Его Императорское Величество принял во Всемиловитейшее уважение ревность Вашу и деятельное усердие, оказываемое на пользу отечества, равно как и верноподданническую Вашу преданность-Высочайше указать мне соизволил объявить Вашему Сиятельству Высочайшее свое Монаршее благоволение, в знак которого и в память роду Вашему и потомству Его Императорское Величество Всемиловитейше жалует Вам саблю серебряную, имеющую надпись за верность и усердие, надеясь, что только милосердное отличие будет впредь вящим поощрением в подвигах Ваших ко благу общему и к пользам службы Его Императорского Величества.

N 391.

На подлинном подписано: Его Императорского Величества Всемиловитейшего Государя моего Генерал от Инфантерии, Кавказской Инспекции по Инфантерии Инспектор, Главноуправляющий Грузиею, Астраханский и Кавказский военный Губернатор, начальствующий и по гражданской части в сих Губерниях и пограничными делами, Командующий Военною Каспийскою флотилиею и Орденов С^{го} Александра Невского, С^{го} Велико-

мученика и Победоносца Георгия 3го Класа, С^{го} Равноапостольного Князя Владимира 2^й Степени Кавалер К. Цицианов¹.

Верно (подпись)

Сверял столоначальник (подпись).

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 168, թ. 1 և շրջ.: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 2

Պ. ՅԻՅԻԱՆՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԼԻԻՔ-ՋՈՒՄՇՈՒԴԻՆ

23 մարտի 1805 թ.

Թիֆլիս

Копия

Господину Мелику Джимшиду

Его Императорское Величество по всеподданнейшему представлению моему о том, что вы, от начала и до окончания Ериванской Экспедиции не смотря на великия издержки, которыя сопряжены были и с другими трудностями, и не подражая прочим, которые прежде времени из под Еревана уехали и попались в плен неприятелю², находясь при мне показали отличные знаки усердия своего и ревности, Высочайше повелеть мне соизволил изъявить Вам особенное Его Величества благоволение и признательность, уверив Вас при том, что верное служение и труды Ваши всегда будут обращать на себя Высочайшее внимание. Объявив Вам сие Высокомонаршее благоволение я надеюсь, что оное послужит к вящему усугублению усердия Вашего к службе Его Императорского Величества.

На подлинном подписано: Генерал от
Инфантерии К. Цицианов.

Верно (подпись)

Сверял столоначальник (подпись).

Что сия копия с подлинного документа списана верно и
выдана Титулярному Советнику Дмитрию Богданову сыну Шахна-
зарову, вследствие просьбы его, по заключению Тифлисской
Палаты Уголовного и Гражданского Суда, 21 сего Апреля соста-
вившемуся, для представления в Правительственные места и к
начальствующим лицам, в том Палата сия подписом присутст-
вующего и приложением подлинной печати удостоверяет.

Апреля 25 дня 1855 года.

Заседатель (подпись)

Столоначальник (подпись).

(М. П.)

*Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 210, վավ.
170, թ. 1 և չրջ.: Պատճեն: Ձեռագիր:*

N 3

*ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՌԱՋԻՆԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ
ՄԵԼԻՔ-ՋՈՒՄՇՈՒԴԻՆ ՓՈԽԳՆԴԱՊԵՏԻ ՋԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆ
ՇՆՈՐՀԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ*

8 սեպտեմբերի 1807 թ.

Ս. Պետերբուրգ

Божиею милостию мы Александр Первый, император и
самодержец всероссийский, и прочая, и прочая, и прочая.

Известно и ведомо да будет каждому, что мы армянского мелика Джимшида Шахназарова, оказавшего отличное усердие при покорении Лезгинцов, всемилостивейше пожаловали в наше подполковники тысяча восемьсот седьмого года Генваря двадцать первого дня, яко же Мы сим жалуем и учреждаем, повелевая всем нашим помянутого Джимшида Шахназарова за нашего подполковника надлежащим образом признавать и почитать: напротив чего и Мы надеемся, что он в сем ему от нас всемилостивейше пожалованном новом чине так верно и прилежно поступать будет, как то верному и доброму офицеру надлежит.

Во свидетельство того Мы сие собственною нашею рукою подписали и государственною нашею печатью укрепить повелели.

Дан в Санктпетербурге лета 1807 Сентября 8го дня*.

Александр.

В военной коллегии записан
под N 149^й.

При запечатании в коллегии
Иностранных дел N 3210.
Скрепил Военный Министр.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 166, թ. 6ա-6բ: Պատճեն: Ձեռագիր:

* Վավերագիրն ունի ծանոթություն. «Մագաղաթից գեղեցիկ ծաղկած փեղկանման շրջանակի մեջ դրած»:

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՊԵՏ Ի. ԴՈՒԴՈՎԻԶԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ
ՓՈԽԳՆԴԱՊԵՏ ՏԻԽՈՆՈՎՍԿՈՒՆ՝ ՇԻՐՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ԱՐՑԱԽԻ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԻՆ ՀԵՏ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

14 դեկտեմբերի 1807 թ.
Թիֆլիս

Ордер

Господину Подполковнику Тихоновскому

По силе трактата, заключенного с Мустафою Ханом Ширванским³, он обязан возвратить непременно Мехти Кули Хану Карабагскому⁴ все карабагские семьи, оттоль вышедшие в его владение.

Как же по поводу сего поступила ко мне просьба от Карабагского Мелика подполковника Джимшида Шахназарова, которому Мустафою Ханом дано обязательство, что он все татарские и армянские семьи, принадлежащие Карабагу, имеет права вывести из Ширвана когда пожелает, то по сему и писал я к хану письмо, требуя чтобы он в силу трактата и сего обязательства не только не сделал Мелику Джимшиду препятствия в выводе их, но показал бы еще пособие.

Вашему же высокоблагородию предписываю с своей стороны наклонять хана и настаивать в том, чтобы он исполнил мое справедливое требование⁵.

N 666.

Ген. фельдмаршал Гр. Гудович⁵.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, փաթ.
166¹, թ. 5ր-6ա: Պատճեն: Զեռագիր:

³ Վավերագիրը ծանոթագրված է. «Գրաֆ Գուդովիչի ի վերայ պոկովնիկ Տիխոնովսկուն գրած հրամանն է ի կողմանէ Շրվանայ մէլիքի և խանութեան»:

ԳԵՆԵՐԱԼ.-ՖԵԼԴԴԱՐՇԱԿԻ Ի. ԳՈՒԴՈՎԻԶԻ ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ
 ՄԵԼԻԿ-ՋՈՒՄՇԻԴ ԴԻՆ՝
 ԲՈՒՄԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ 1806-1809 թթ. ՆՐԱ ՄԱՏՈՒՑԱԾ
 ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ապրիլ 1809 թ.
 Թիֆլիս

Аттестат

Подполковник Карабагский Мелик Джимшид Шахназаров, во время командования своего в Грузии по неограниченному усердию своему к службе Его Императорского Величества и преданности к высочайшему престолу, уступил в казну за 6^м тысяч рублей большую часть Лорийского уезда ему принадлежащую и который наиболее усердствовал при покорении Карабагского ханства под Российскую державу, бывши сам из первейших помещиков сего владения.

1806 года находился в походе с отрядом Генерал-майора Небольсина⁶ с подвластными своими 100 человеками пехоты и 50 конницы 8го 13го июня и 23го июля в действительном сражении против персидских войск с 18 тысячах под предводительством Аббас Мирзы Бабаханова⁷ сына бывших, где он оказывал неустрашимую храбрость и отличное усердие и сверх того, прилагал возможнейшия меры к продовольствию российского отряда провиантом, за что по всеподданнейшему представлению моему пожалован в чин подполковника.

1808 года в походе с отрядом Генерал же майора Небольсина с подвластными своими 50 человеками конницы и 20^м человеками пехоты к Нахичевану, 28го октября в сражении близ деревни Карабабе и Нахичевана с персидскими войсками под предводительством Аббас Мирзы Бабаханова сына бывшими, где распоряжая находившеюся при нем тогда конницею способствовал много в страшении неприятеля и прогнании онаго в тыл

конницею находясь с онаго под сильным неприятельским огнем занимал выгодныя к поражению неприятеля места с неустрашимостию и отличною храбростию поощряя к тому свое войско, чем оказал немалую помощь пособенное усердие.

Каковая его подполковника Мелика Джимшида храбрость особенное усердие на пользу службы Его Императорского Величества и то, что он во все компании конница и пехоту из подвластных его, причем находившуюся имел на собственном своем содержании заслуживает особливейшего внимания, в чем свидетельствуя долге ставлю отдать справедливость и изъявить ему мою совершенную признательность.

Его Императорского Величества
Всемиловитейшего Государя моего
Генерал фельдмаршал главнокомандующий
Армиею на Кавказской линии в Грузии и Дагестане,
Управляющий и Гражданскою частию,
Командующий Военною Каспийскою флотилиею
и всех российский орденов Кавалер*.

*Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ.
167. թ. 1 և չրջ.: Պատճեն: Ձեռագիր:*

* Կավերագրի պատճենի վրա բացակայում է այն տվողի ազգանունը, սակայն, քանի որ այդ ժամանակաշրջանի Կովկասի կառավարչապետներից գեներալ-ֆելդմարշալի զինվորական աստիճան ունեցել է Ի. Գուղովիչը, ուստի, կարծում ենք, որ Մելիք-Ջումշուդին սույն վկայագիրը տվողը նա է: Բացի այդ, Ի. Գուղովիչի՝ 1807 թ. մարտի 10-ին կազմած գեմ. Ներուսինի հրամանատարությամբ պարսկական բանակի դեմ մղված մարտերում աչքի ընկած և պարգևատրման արժանի հայերի ցուցակում Մելիք-Ջումշուդի վերաբերյալ բառացիորեն գրված է հետևյալը. «по всеподданнейшему моему представлению недавно высочайше награжден чином подполковника» (տես Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, с. 401):

Ի վերջո, դժվար չէ նկատել, որ վկայագրի հեղինակը խոսում է իր կառավարչապետության տարիներին Մելիք-Ջումշուդի գործած քաջությունների մասին, իսկ վավերագրում նշված թվականներին Կովկասի կառավարչապետը հենց Ի. Գուղովիչն էր:

№ 6

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ԽՈՏԵՆՑՈՎԻ ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ
ՄԵԼԻԿ-ՋՈՒՄՇՈՒԴԻՆ՝
ԱՐՑԱԽԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎՈՂ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՋՈՂԱՏՆԵՐԻ ԴԵՄ
ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԹՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՑՈՒՑԱՐԵՐԱԾ
ՆՐԱ ԱՋԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

21 Հոկտեմբերի 1811 թ.
Շուշի

Копия
Аттестат

Дан сей от меня Верандинскому в Карабахе владельцу
Господину Подполковнику Мелику Джимшиду Шахназарову в
том, что с прибытия моего в здешний край и с приближением от-
ряда войск мне вверенных к Аскерану для охранения Кара-
бахского Ханства от неприятельских покушении, то есть с июля
месяца сентября по 21^е число во время лагерного компанента он
Г. Мелик находился при мне неотлучно с своею конницею:
содействуя оною во всех движениях и действиях войскам Его
Императорского Величества. Особенно же показал свое усердие
в отражении персидских войск, ворвавшихся от Худапиринского
моста, которые минувшего июля 21го числа стремились опусто-
шить армянские селения Его подвластных, и когда в таком наме-
рении тянулись дорогой называемою Молла-Насрадинской, то
жители будучи благовременно предварены о приближении не-
приятеля, пресекши Ему наперед путь и сделавши засеку, при са-
мом приближении встретили не ожидающих препятствия персиян
ружейными выстрелами, и при сильной и упорной с обеих сто-
рон перепалке, продолжавшейся до двух часов, с подоспевшею
Карабахскою конницею обратили оных назад, с потерю уби-
тыми и ранеными до шести десяти человек, в том числе убито
два хана: Кази-хан и Гассан-хан, два персиянина взяты живыми,
и около ста лошадей и прочего скота отбито.

Августа же 15 числа при движении моем от Аскерана к
Георусу для недопущения персидских войск до преднамеренного

разорения Карабахских жителей, он Мелик собрал сколько мог своей конницы и пехоты и присоединился к отряду моему, и до тех пор имел оных при себе, пока Шах-Зада с войсками своими удалился в свои границы.

Каковыя усердии и труды его Мелика Джимшида понесенные к службе Его Императорского Величества, я имел честь представить бывшему Главнокомандующему в Грузии Господину Генералу от Кавалерии и Кавалеру Тормасову⁸ сентября 9го дня с испрошением всеподданнейшего донесения об оных Государю Императору. В чем и ныне почитаю себе истинным долгом отдав всю справедливость ему Господину Подполковнику Мелику Джимшиду Шахназарову сим свидетельствовать подписом моим и с приложением имянной моей печати в крепости Шуше.

На подлинном подписано: “Его Императорского Величества Всемиловитейшего Государя моего Генерал-майор Троицкого пехотного полка Шеф и бригадный командир Хотенцов”.

Верно (подпись)
Сверял столоначальник (подпись).
(М. П.)

N 408

Что сия копия с подлинного Аттестата списана верно, и выдана Титулярному Советнику Дмитрию Богданову сыну Шахназарову, вследствие просьбы его, по заключению Тифлисской Палаты Уголовного и Гражданского Суда, 21 сего Апреля составившемуся, для представления в Правительственные места и к начальствующим лицам, в том Палата сия подписом присутствующего и приложением подлинной печати удостоверяет.

Апреля 25 дня 1855 года.

Заседатель (подпись)
Столоначальник (подпись).

N 1157

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, փափ. 171, թ. 1-4: Պատճեն: Ձեռագիր:

ՄԱՍ 11

N 7

ՇԱՀ ԹԱՀՄԱՍՊ 11-Ի՝ ՄԵԼԻԻՔ-ԲԱՂԻԻՆ, ԹԱՆԿԱՐԺԵՔ ԽԱԼԱԹ
ԸՆԾԱՅԵԼՈՒ ԱՌԹՎ ՏՐՎԱԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՌՈՒՍԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1725 թ.

Грамота Шаха Тахмасба

Да будет известно удастоенному Царской милости избраннейшему из товарищей и сверстников Мелику Баки, что отличные услуги, оказанные им во время нападения и прогнания турок, дошли ныне до сведения Вельмож Высочайшего двора, в награждение за сии услуги жалуем Нашею Монаршею милостию его, отличнейшего из товарищей и сверстников, драгоценнейшею одеждою, блестящею, как лучи солнца, да надеется во всех случаях на нашу благосклонность и употребить все усилия и старания к отвращению и удалению врага веры и государства, ибо добрые заслуги его тем приобретут более и более милостей и благосклонностей наших.

Дано в месяце реджебе 1137 года от эжры*.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական գրիփան, Թղթ. 240, փափ. 180, թ. 54-55: Պատճեն: Ձեռագիր:

* 1725 թ. մարտի 16 - ապրիլի 15:

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻՑ ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿ՝
ՄԵԼԻՔԷՆԱԶԱՐԻ ՄԱՍԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ

6 Հուլիսի 1775 թ.
Գանձասար

Երիցս երանելւոյ երջանկի Տեառնդ մերոյ սրբազնասուրբ
Հայրապետի և ծայրագոյն պատրիարդի Ամենայն Հայոց,
տիեզերատենչ սրբոյ գահոյդ զաՀազալի,
և բնդհանրական Վեհապետիդ խոնարհապարանոց երկրպագութիւն
և համբոյր Աստուածամերձ սրբոյ աջոյդ մատչի մեծաւ ըղձիւ:

Իսկ զկնի յայտ և գիտութիւն լիցի զերազօր Տէրութեան
Տեառնդ իմոյ, զի թուղթք Տէրութեանդ յապրիլի զրեցեալք եկեալ
հասին, զոր ինչ հրամայեալն էր Տեառնդ լիով իմացաք, և ուրախա-
ցեալ բերկրեցաք ի հոգի և ի մարմին և զպասքեալ ծարսութիւնս
մերոյ տկարութեան որպէս թէ զովացուցաք, և զմեծագօր տէրու-
թիւնդ քո օրհնեցաք և լսելեանեցաք որպէս միշտ եմք պարտական
օրհնելոյ թէպէտ անարժան իսկ: Որ միշտ զմեզ զօվացական թղթով և
հրամայական բանիւ ուրախացուցանես զմեզ, և կրկին ժպտեմք ի
տէրութենէ քումէ, որ միշտ զհրամանաշար թուղթդ անպակաս առ-
նել ի մէնջ, և եթէ բան իմն հրամայական լինիցի հրամայել մեզ,
որպէս գիտէ Տէրութիւնդ մեր կտեալ ունեմք գանձինս մեր ի վերայ
Տէրութեան Տեառնդ մերոյ մինչև ցմահ: Եւ եթէ ի զերարարձ մեծու-
թենէ քումմէ խոնարհեալ զորպիսութենէ սրբոյ տանդ քոյ, և զորա-
կութենէ որդեկիդ հարցանել կամիցես, փարք ամենազօրին Աստու-
ծոյ, քոյին սուրբ և տիեզերապարար աղօթիւքն եմք ըստ ամենայնի
յաջողութեան և բառ կարեաց մերոց ջանամք զչինարարութեան սր-
բոյ տանս քոյ, բայց կարի և յոյժ կարօտ և փափակ սրբոյ զահոյդ և
զահազալիդ, եթէ տէր կամեսցի և աղօթք սրբութեանդ օծանդակ
լիցի զայն ևս կատարեսցէ և ի կիսամեռութենէ զմեզ ի նորոգութիւն
և ի յառողջութիւն անձնէ:

Եւ եթէ ի կողմանցս յայսցանէ Հարցանիցես. Հնդեքին մէլիքքն են ընդ մեզ բաց ի մէլիք Շահնագարէն, որ զեռես խարդախութեամբ ընդ մեզ գնաց, և ո՛չ զհախանձն իւր հատանէ ի մէնջ: Այլ հրամանոցդ պատուական զլուխն լինի ողջ, մեք այլ ուրիշ խնդիրք չունմք յԱստուծոյ, միայն որ հրամանոցդ կեանքն երկար արասցէ զայն պատական է մեզ, որպէս ևս տեսանմք որ ո՛չ անտես առնէ զխնդրուածս մեր քաղցրազօրին Աստուած: Եթէ զմեր խնդիրն կատարէ Աստուած, որպէս մինչեւ ցայժմ ամենեքեանք Հնագանդեսցին հրամանաց Տեառնդ մերոյ, որպէս այլք ամենեքեանք Հնագանդեսցան: Եւ Շիրուանու կողմանէն եթէ հրամայես իմանալ աֆայիմն, թէպէտ Դէ (45) տարի է ի մէջ խոռովութեան և բազում վիշտս հասուցին միմեանց և քակեցին զմիմեանս և զերկիրն, բայց այժմս են խաղաղ բռնաւորքն նոցին ընդ յիրեարս և ընդ բռնաւորին մերոյ՞, Աստուծով այս աշունս սեպտուիս եմք յղելոյ, և որ առաջնորդքն և հայքն նոցին ամենեքեանքն են ընդ մեզ միամտաբար և երկուութիւն բարձեալ ի միջոյ, և այլ Տեառնաւայել բան չդոյր կողմանցս, որ գրեցէաք Տէրութեանդ:

Եւ զայս ևս գիտասցէ Տէրութիւն Տեառնդ իմոյ, որ այս երկրացի Արութիւն անուն տղայ զոյ տեղդ՝ առաջածորեցի Այդին քեօխին որդի է, տեղս եղբայր ունի. մէկ քատխոտայ թահր է արարեալ՝ եկեալ տարիս պսակուիլ պիտի, ինքն տեղդ Սահակ տղային տասցեալ է, թէ մէկ մարդ յղեն, որ զամ. զորին եղբայրն և զեղցիքն եկին առ մեզ աղաչանօք, զի մեք ևս հրամանոցդ յայտ առնիցեմք, եթէ կամք Տեառնդ հաճիցի հրամայես զայ տղային, սակս որոյ այդ Օհան տղայդ յղեցին այդր:

Եւ կրկին և վերտին խնդրեմ Տէրութենէ քումէ, զհրամանատար թուղթդ անպակաս առնել ի մէնջ, որ և լիցի պետական զլուխ Տեառնդ իմոյ ողջ ի պարծանս Հայկազեան սեփի և ի պարծանս իմոյ անարժանութեան:

Գրեցաւ ի ՌՄԻԴ (1775) թուին. յուլիսի 2 (6), ի Սուրբ յԱթոռոջս:

Մատենադարան, Կաթողիկոսական գիմն, թղթ. 258, վապ. 25:
Բնագիր: Զեռագիր:

N 9

ՄԱԼԱՅԻԿ ԽԱՆՈՒՄԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՐ
(բոտ Առաքել Կոստանյանցի)

1784 թ.

Եւ կողակցորդ և կենակից իշխանագուն և ազնուազարմ Մելիք Շահնուգարին Մալայիկ խանում կոչեցեալս զնեցի զսուրբ աւետարանս ի հալալ ինչիցս և յարդար վաստակոց իմոց. ի ժամանակի Խպրահիմ խանին տիրապէտութեան, և ապահովութեան գլխոյս սոյն մելիքիս. ի յամբակառոյց բերդն Շուշույ, որոյ թելադրութեամբ սուրբ հոգւոյն պատահեցաւ. սուրբ աւետարանս մեզ, ընկալեալ սիրով զնեցաք, և տուեալ մերոյս յիշատակ հոգեւոր և զաւակ ի Սիօն, վասն որոյ պատահողացդ և վայելողացդ՝ աղաչեմ յիշեցէ՛ք զմեզ ի մարտափայլ և աստուածբնկալ մաղթանս ձեր ի Բրիստոս: Այսինքն զվերոյիշեալ Մալայիկ խանումն, և Ղուլի պապն իմ և ծնողս իմ զԱրրահամն և զՊաղին. նաև զնորարոյս և զգեռափթիթ մանկունս իմ՝ Զահանբախն և Զահանկիրն, և զուստրն իմ Համային, և զայլ ամենայն արեւակիցս իմ, զընտանիս բոլոր զերդաստանօք, և արժանի համարեալիք յիշման միով հայր մերիւ, հանդերձ ողորմեալիւ լիարերան. և զուք յիշեալ լիջիք յանվերջանայի ողորմութենէն Աստուծոյ ի Տէր. ամէն:

Մատենադարան, ձեռ. 7823, էջ 94բ-95ա:

N 10

ՊԱՎԵԼ ԱՌԱՋԻՆԻ ՏՎԱԾ ԱՆՑԱԹՈՒՂԹՐ
ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻԻՔՆԵՐԻՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՂԵԿՑՈՂ ԱՆՁԱՆՑ

18 հունիսի 1799 թ.

Ս. Պետերբուրգ

Божиею милостию мы Павел Первый, император и
самодержец всероссийский, и прочая, и прочая, и прочая.

Объявители сего находившиеся при высочайшем дворе на-
шем Армянские Карабагской области Мелики Джимшид Шахна-

заров владелец Варандинский с сыном Павлом и Фридон Бегляров владелец Гулистанский с шурином Георгием Калоевым, юсьбашею Петрос Мадато[вым], племянником его Ростом Мадато[вым] и шестью служителями их армянами Гаспаром Сергеевым, Абдам Егоровым, Еганом Лазаревым, Моисеем Антоновым, Исаем Кириловым и Иваном Даниловым отпущены в Грузию чрез Москву и Астрахан, а бывший в свите их армянский дворянин Даниил Атажанов Кизлярский житель по своясы за препровождением до Моздока [...] нашей коллегии иностранных дел регистратора Халафова и инвалида Савеля Яковлева.

Почему и повелеваем нашим военным и гражданским начальникам нетолько им меликам в пути и за границу с вышеозначенными сыном, юсьбашею, племянником его и шестью служителями их в пути и за границу свободный пропуск чинить, но и показывать всякое в дороге вспоможение, во свидетельство того дан им сей паспорт из нашей государственной коллегии иностранных дел с приложением нашей государственной печати в Петербурге июня 18 дня 1799го года.

По Его императорского величества указу
граф Виктор Кочубей.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, փաթ. 166^ր, թ. 4ր-5ա: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 11

ԳԵՆԵՐԱԼ ՌՏԻՇՉԵՎԻ ՆԱՄԱԿԸ
ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻՆ

20 հունիսի 1816 թ.
= Թիֆլիս

Карабагский Меликъ-Худадатъ Шахназаровъ¹⁰ притесь мне жаслюбу въ томъ, что Ваше Превосходительство определили къ

¹⁰ Մեկ բառ անընթեռնելի է:

нему своего пристава по имени Аджидека, которой власть свою до того распространилъ, что лишилъ его всехъ правъ въ разсужденіи управленіи принадлежащими ему подвластными. И будучи обязанъ пеицись о благосостоянии всехъ народовъ населяющихъ здешний край, долгомъ моимъ Поставляю предложить Вашему Превосходительству, дабы вы по полученіи сего немедленно взяли обратно къ себе означеннаго Аджидека предоставивъ Мелику Худадату свободно и безпрепятственно управлять своими подвластными, такъ какъ онъ обязанъ Вамъ одними только повинностями следующими по тамошнему обыкновению, а въ управление его собственности, никто посторонній вмешивается не можетъ и не долженъ по существующему въ российскомъ правленіи порядку. А потому поставляя сие Вамъ на видъ, Я остаюсь увѣреннымъ, что Ваше Превосходительство какъ поданный российский последуете сему полезному правилу, коего такъже не изволите нарушать и никому изъ находящихся при васъ бековъ тунядцевъ ибо въ противномъ случае для соблюденія такового порядка приняты будутъ другіе меры. Пребываю истинно Вамъ Усердный и Доброжелательный.

Ամենագործին, Այ. Երթյալի արխիվ, թղթ. 158, փաթ. 140":
Պատճեն: Ձևագիր:

N 12

ԳԵՆ. ՌՏԻՇՁԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՆ. ՏԻԽԱՆՈՎՍԿՈՒՆ՝
ՄԵԼԻԻԹ-ԽՈՒԴԱԴԱԴԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՄԱՆ
ՎԵՐԱՔԵՐՅԱԼ ԻՐ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏԱՐՄԱՆԸ
ՀԵՏԵՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

20 հունվարի 1816 թ.
Թիֆլիս

При отправлении обратно въ Карабагъ Мелика Худадата Шахназарова, какое писано отъ меня письмо къ Мехти Кули

Хану Карабагскому на счотъ содержимаго имъ при означенномъ Мелике пристава делающаго ему притеснение въ управлении принадлежащими ему подвластными, съ онаго препровождая при семь копию, поручая Вашему Превосходительству наблюсти съ своей стороны о непременномъ исполнении Ханомъ моего требования заключающагося въ помянутомъ письме, а такъ же и объ оказании зависящаго отъ васъ покровительства Мелику Худадату въ случае какихъ либо притеснении на него со стороны Хана, по исполнении же рекомендую мне донести.

N 82.

*Մատենադարան, Այ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 158, փաթ. 140:
Պատճեն: Ձեռագիր:*

N 13

*ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ*

*29 Հունվարի 1816 թ.
Թիֆլիս*

*Ներսէս արքեպիսկոպոս եւ հոգեւորական ծայրագոյն կառավարիչ
Հայոց Վարստանու եւ այլոց.
սղջոյն եւ օրհնութիւն տամ հոգեւորականաց եւ մարմնաւորականաց
պատուելի ժողովրդեան Հայոց Վարանդու ի տէր խնդայ*

*Ի մէկ ամսոյս զրեայն ձեր յազադս Իկիրմիտօրեցի տէր
Գէորգ քահանային հասոյց ինձ պայծառ մէլիք խուզադադն, եւ ծա-
նեայ զխնդիր ձեր վասն յիշեալ քահանային, այլ որպէս ճշմարիտն
է՝ այնպիսի խնդիր չունէր գտեղի ի մէջ բարեկարգ կառավարու-
թեան, բայց զի յոյժ սիրելի պայծառ մէլիք խուզադադն էր միջնորդ,
ի պատիւ երեսաց նորա զրեցի եւ հոգեւոր կառավարութեան մերում
թոյլատրել նմա յիւրումն քահանայական պաշտօնի, այլ որդւոյն
նորա՝ ոչ բնաւ, վասն որոյ ծանուցանելով զսոյն ձերում հասարա-*

կու թեանն հմ եւ մնամ փսսն ձեր միշտ աղօթարար, զի առաւել լիցի շնորհն Աստուծոյ ի վերայ ձեր քստ մարմնոյ եւ քստ հոգւոյ, որում ես ցանկամ յաւերժ իմով ձեռամբ:

Համար 35

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 164ր, փայ. 915, թ. 58: Բնագիր: Զեռագիր:

N 14

ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՀԱՆԳԻՐԻՆ

18 փետրվարի 1817 թ.

Ս. Էջմիածին

Рабъ Иисуса Христа и благодатию его Ефремъ Католикосъ и Верховный Патриархъ всея Армении Апостольской церкви Христовой и Первопрестольной Св. Церкви Эчмиадзина, съ любовию и благословениемъ и Св. приветствиемъ: да познають все видящие сие письму какъ духовные, такъ и миряне Армянскаго племени, кои находитесь Богомъ осеняющимъ подъ сильною Державою Турецкою, ибо всякій желающий пользоваться добровольнымъ подаaniemъ, долженъ иметъ свидетельство о себе, по чему сей достойный любви человекъ именемъ Чаганкиръ, что есть законнорожденный сынъ Мелика Шахназарова Карабахскаго, по непостоянству же фортуны пожелалъ онъ странствовать на вашей стране, бывъ у насъ, дабы получить отъ насъ свидетельство, о чемъ обстоятельно зная родъ его, что онъ сынъ упомяутаго Мелика Шахназарова, дали ему сие свидетельство, дабы вы также узнавъ его подробно, принять его ласково и человеколюбиво и показать ему честь и человеколюбие, также наградить его щед-

рымъ подаяниемъ странствующаго, вашимъ снисхождениемъ, что
есть истинно великая добродетель, за что будетъ вамъ награда во
второмъ пришествии семги словами: «быль странникомъ, и вы
приняли меня»^{*}.

*Եսմ և օտայօս օ Վաս՝ Բօգօմօլեւն յաւր Բարմին
Արմանսկի Սատրաք Էփրեմն.*

*Վասն նոյնոյ թեամբ ընդ օրինակին վկայեցելոյ ի կայեկի
օտարականաց ստորագրեմ Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց Ներսէս*

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, դ. 2, թ. 2: Պատճեն: Զեռագիր:

№ 15

*ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐԸ՝
ՄԵԼԻԻՔ-ՋՀԱՆԳԻՐԻ ՈՐԴԻ ՇԻՐԽԱՆԻՆ
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

*11 մարտի 1818 թ.
Շուշի*

Переводъ съ татарскаго
Верное свидетельство

Дано почтенному Широхану внуку Карабагскаго варандинскаго могала Мелика Шахназара въ томъ, что сей Широханъ сынъ Джангира сынъ Мелика Шахназара мелика варандинскаго могала Карабагскаго владения, по наследию, по праву и по Высочайшему повелению Его Императорскаго Величества сынъ принадлежащаго и какъ памянутый Широханъ желаетъ вступить въ

^{*} Матфий, глава 25, стихъ 35 - ծանրագրութիւնը փաստաթղթինն է - Ա. Ա.:

военную службу Его Императорскаго Величества въ 9^й полкъ, то я и согласенъ, чтобы онъ былъ принять и симъ свидетельствуемъ.

Марта 11го дня 1818го года.

Его Императорскаго Величества
Всемиловитейшаго Государя
Мойего Генераль Майор Мехти
Кули ханъ наследный владетель
Карабагскій приложил печать.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240. փաթ.
178: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 16

ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ԿՈՂՄԻՅ ՏՐՎԱԾ
ՎԿԱՅԱԴԻՐԸ ԱԴԱՄ-ՐԵԿԻՆ՝
ՎԵՐՋԻՆԻՍ ՄԵԼԻԻՔ-ՋԶԱՆՐԱԽՇԻ ՈՐԴԻՆ ԼԻՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱՐԵՐՅԱԼ

3 սեպտեմբերի 1818 թ.
Շուշի

Переводъ съ Персидскаго
Единъ Богъ есть истинно-всеведущій.

Свидетельство, которое я даю благороднейшему, высокостепенному Гамамъ-Беку объ родословномъ происхождении, есть следующее:

Что упомянутый высокостепенный есть действительно любезный сынъ высокостепеннаго Мелика Джаганъ-Бахиа, сына Мелика Шахъ-Назара, владетеля округа Варанды изъ пяти частей Карабаха, который принадлежитъ изъ рода въ родъ къ владетельной фамилии и въ Карабахе по произхождению своему и первооста-

теіному благородству известенъ и знаменитъ между Карабагскими Армянами. Въ томъ нетъ никакого сомненія, и упомянутый высокостепенный Гатамъ-Бекъ известенъ въ Карабаге справедливо, верно и точно въ делахъ, и никто на него жалобы не имель до удаченія его.

Уважать его должны Сановники Высокой Державы, которые могутъ, по прекраснымъ качествамъ своимъ, ценить вышеупомяну- таго Гатамъ-Бека..

Его Величества Императора Генераль Майоръ Мегди Кули Ханъ, Владелецъ наследственной провинціи Карабага, извоилъ при- ложить печать.

Писано 3го Сентября мѣсяца, 12го числа мѣсяца Зилькаде 1233 года Елэры-1818 г. въ крепости Шуши.

(М. П.)

№ 2524 Что переводъ сей учиненъ въ Азиятскомъ Департа-
менте Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, по прошенію
отставнаго Капитана Косровъ Шахназарова, въ томъ сви-
детельствуетъ сей Департаментъ, съ приложеніемъ печати.

Октябръ 14 дня 1838 года.

На подлинномъ: Вице-Директоръ Сенявинъ.

(М. П.)

Վասն նոյնութեամբ րնդ օրինակին ստորագրեմ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ներսէս:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 2, թ. 3: Պատճեն: Ձևադիր:

ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՄԵՀՏԻ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ
 ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ ԽՈՍՐՈՎ-ԲԵԿԻՆ՝
 ՎԵՐՋԻՆԻՍ ՄԵԼԻԻ-Բ-ՋՀԱՆԲԱԽՇԻ ՈՐԴԻՆ ԼԻՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ,
 [1807/08 թ.]
 Շուշի

Переводъ съ Персидкаго

Для Подпоручика 9го полка Хосрова-Бега, который есть сынъ
 Высокостепеннаго Мелика Джаганъ-Бакиа, сына Мелика Шахъ-
 Назара, бывшаго по приказанию Владетеля Провинции Карабага
 Меликомъ округа Варанды.

Я уповающий на Бога, объявляю, что Подпоручикъ Хосровъ
 Бегъ, есть сынъ Мелика Джаганъ-Бакиа, сына Мелика Шахъ-
 Назара, а по тому я, свидетельствуя, пицу и даю упомянутому
 Подпоручику Хосровъ-Бегу.

Его Императорскаго Величества и Цезаря Великаго, убежища
 мира Генераль-Майоръ Мегди Кули Ханъ, Владетель Провинции
 Карабага, приложилъ печать 1222 [1807/08] года.

N 2525 | Что переводъ сей учиненъ въ Азиятскомъ Департа-
 менте Министерства Иностранныхъ Делъ, по прошению
 отставнаго Капитана Хосровъ Шахназарова, въ томъ
 свидетельствуетъ сей Департаментъ съ приложениемъ печати.
 Октября 14 дня 1838 года.

На подлинномъ: Вице-Директоръ Сенявинъ.

(М. П.)

Վասն նոյնու թեամբ բնդ օրինակին ստորագրեմ
 Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց Ներսէս:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, դ. 2, թ. 4: Պատճեն: Ձեռագիր:

ԳԵՆԵՐԱԼ ԵՐՄՈՒՈՎԻ ԽՆԴՐԱԳԻՐԸ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱՐԻ ՊԵՏ
ԳԵՆԵՐԱԼ ԴԻՐԻՉԻՆԸ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ ՄԵԼԻԻՔ-ԲԵԳԼԱՐՅԱՆԻ
ԵՎ ՄԵԼԻԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ
ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱՐԵՐՅԱԼ

15 Հունիսի 1827 թ.

Թիֆլիս

Генерал-Адъютанта
Его Величества
Императорского
Величества
Генерал-Адъютанта
и Кавалера
Барона Дибича

Ваше Высокопревосходительство.

15. Июня 1827
г. № 52.

Начальнику Главного Штаба Его
Императорского Величества,
Господину Генерал-Адъютанту и
Кавалеру Барону Дибичу¹¹

Дежурный Генераль Глав-
ного Штаба Его Императорского
Величества, сообщил мне, для
исполнения, о Всемилостивейшем

пожаловании въ следующие Чины находившихся при Генераль-
Адъютанте Князе Менишкове въ Персии, въ званні Переводчиковъ,
Порутчика Бегларова¹² и Прапорщика Шах-Назарова¹³.

Исполнить Высочайшую волю сию хотя и обязанъ я быть
объявлениемъ Чиновъ: Бегларову Штабсъ-Капитанскаго, Шах-
Назарову Подпорутчицкаго: но поелику первый изъ нихъ, обращал
всегда усердною своею службою справедливое на себя внимание
Начальства, обижень бы темъ былъ предъ своими товарищами,
Переводчиками при мне служащими, производившимися изъ Порут-
чиковъ прямо въ Капитаны, то и счёлъ Я моею обязанностию по-
корнейше просить Ваше Высокопревосходительство о изпрошении
у Государя Императора соизволение на объявление Порутчику
Бегларову Чина Капитанскаго.

Генераль отъ Инфантерии

Ермоловъ

РГВИА, ф. 395, оп. 132, д. 244, л. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱԶՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼԻ ԽՆԴՐԱԳԻՐԸ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ՋԵՐՆԻՇՈՎԻՆ՝
ԲԱՀՐԱՄ-ԲԵԿ ՄԵԼԻԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ
ՌՈՃԻԿ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԿԱՅՍԵՐ ՄՈՏ
ՄԻՋՆՈՐԴԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

17 դեկտեմբերի 1836 թ.

Թիֆլիս

Господину Военному Министру

Г. Управляющий Мусульманскими
Провинциями свидетельствует мне,
объ отлично-усердной и ревностной
службы управляющего двумя Магалами
въ Карабагской Провинции, тамошняго
жителя Прапорщика Баграмъ Бека
Шахназарова¹⁴, который будучи недос-
таточнаго состояния и не получая отъ
казны по должности Магальнаго Наиба
никакого содержания, безкорыстиемъ своимъ и хорошимъ
поведениемъ, обращалъ всегда внимание местныхъ Начальниковъ и
чрезъ то приобрелъ особенное уважение отъ управляемыхъ имъ
жителей, какъ изъ сословия Бековъ такъ и прочихъ.

Принимая во внимание таковое засвидетельствование объ от-
личной и полезной службѣ Прапорщика Баграмъ Бека Шахназарова,
я въ поощрение его на дальнейшее время къ подобной же службѣ,
имею честь покорнейше просить, Ваше Сиятельство, исходатайст-
вовать у Государя Императора Высочайшее Его Величества пове-
ление о производствѣ ему по чину жалованья по Грузинскому Армей-
скому пехотному окладу, и какое последуетъ по сему благоусоизво-
ление, не оставте почтить меня уведомлениемъ. При чемъ имею

честь присвокупить, что Баграмы Бекъ Шахназаровъ получилъ
чинъ Прапорщика въ 1818 году за экспедицію противу Лезгинъ.

Генералъ отъ Инфантеріи,
Генералъ Адъютантъ

РГВИА, ф. 395, оп. 92, д. 154, л.

№ 20

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԶԵՐՆԻՇՈՎԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՐ
ԱՌԱՆՁԻՆ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ՝
ՐԱՀՐԱՄ-ՐԵԿ ՄԵԼԻԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ
ՌՈՃԻԿ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔԸ
ՐԱՎԱՐԱՐԵԼՈՒ ՎԵՐԱՐԵՐՅԱԼ

8 Հունիսի 1837 թ.
Ս. Պետերբուրգ

**МИНИСТЕРСТВО
ВОЕННОЕ.**

ДЕПАРТАМЕНТЪ
ИНСПЕКТОРСКІЙ

ОТДѢЛЕНІЕ //

Столъ 2.

Санктпетербургъ.

8 Января 1837.

№ 130.

Господину Командиру Отдельнаго
Кавказскаго Корпуса

Государь Императоръ по всепод-
даннейшему докладу Его Император-
скому Величеству отношеия Вашего
Высокопревосходительства № 632,
Высочайше повелеть соизволилъ, Управ-
ляющему двумя Магалами въ Карабаг-
ской Провинции Прапорщику Баграму
Беку Шахназарову, въ награду отличной
и усердной его службы, засви-
детельствованной ближайшимъ его
Начальствомъ, производить жалованье

по чину, по Грузинскому Армейскому пехотному окладу.

О таковомъ Монаршемъ соизволеннѣ, сообщая вамъ, Многостивый Государь, имею честь присовокупить, что о производствѣ Праторицику Баграмъ Беку Шахназарову жалованья, распоряжение по Военному Министерству сделано.

Подписалъ Военный Министръ
Скритиль Дежурный Генераль

Графъ Чернышевъ
Клейнмихель

Верно: Столоначальникъ

РГВИА, ф. 395, оп. 92, д. 154, л. 2: Ръшарիր: Ձեռագիր:

N 21

ԲԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԱԿԱՆ
ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐ՝
ԲԱՀՐԱՄ-ԲԵԿ ՄԵԼԻԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ
ԲՈՅԻԿ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

МИНИСТЕРСТВО

ВОЕННОЕ.

13 Հունվարի 1837 թ.
Ս. Պետերբուրգ

ДЕПАРТАМЕНТЪ
ИНСПЕКТОРСКІЙ

Въ Коммисариатскій Департаментъ
Военнаго Министерства

ОТДѢЛЕНІЕ 2
Столъ 2

Санктпетербургъ.

13. Января 1837.

№ 131.

Государь Императоръ Высочайше повелеть соизволилъ, Управляющему двумя Магачами въ Карабагской Провинции Праторицику Баграму Беку Шахназарову, въ награду отличной и усердной его службы, засвидетельствованной ближайшимъ его Начальствомъ, произво-

дѣть жалованье по чину, по Грузинскому Армейскому пехотному окладу.

О таковой Монаршей воле, я съ разрешения Г. Военнаго Министра, имею честь уведомить Коммисариатскій Департаментъ къ зависящему распоряженію.

Подписаль Дежурный Генераль Главнаго Штаба

Его Императорскаго Величества

Генераль Адъютантъ

Скрепилъ Начальникъ Отделения

Клейнмихель

Суворовъ

Верно: Столоначальникъ

РГВИА, ф. 395, оп. 92, д. 154, л. 3: Рუიყრ: ღლუყრ:

N 22

შპსპიზპიუ რაღრუ-რეკი უბლი-ტაღუნაღურაუნინ
ბიჭიკი ზტაუნაკელი ქერაბერაღი.

20 ზთნოქრი 1837 წ.

უ. ჭიბერეტი

Въ Департаментъ Военныхъ Поселении

Инспекторскій Департаментъ Военнаго Министерства честь имеетъ препроводить присемъ для сведения, копию соотношения командиру Отдельнаго Кавказскаго Корпуса, отъ 8 числа сего Генваря за N 130, о производствѣ жалованья по чину, по Грузинскому Армейскому пехотному окладу, Управляющему двумя магалами въ Карабагской Провинци Праторику Баграму Беку Шахназарову, въ награду отличной и усердной его службѣ.

Подписаль Управляющий Должность
Вице-Директора Полковникъ
Скрепить Начальникъ Отделения

Кривошанинъ
Суворовъ

Верно: Столоначальникъ

РГВИА, ф. 395, оп. 92, д. 154, л. 4: Рънаզիր: Զեռազիր:

N 23

ԽՈՍՐՈՎ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԻՐ ԵՂԱՅՐ ԼԱԼԱՅԻՆ

24 նոյեմբերի 1836 թ.

Ս. Պետերբուրգ

Հօքի իմ սիրելի Լալայ

Անցեալ հոբտեմբերի 12^{ին} քօյ սէպտեմբին Գ^ն դրած զիրքտ
եկաւ ինձ յասաւ, հօքօւ ուրախութեամբ կարթացիմ ամենայն
դրածտ իմացամ; իմ սիրելի:...

Էս զիրքտ քէզի ցույց տայ, որ դու ճայհել էս եւ արթարայ-
սիրտ, վասն որոյ էտ վարանտէցուց չարութիւն և բայադատութիւնն
ևս իծծընտէնէ մինչի այս թարիղըս համ իմացէլ էմ, համ հիմիկ էլի
իմանում էմ, զորքն որ լինի ողճին ականայտէս, մին մէնակ քեզանից
կման; այհայ (ահա-Ա. Մ.) քեզի զրէցիմ, որ տու էլ իմանաս-տար-
ցեալ տոքայ չէն արժանի, որ ես տոցայ զիր դրեմ, այլ թէ մին պան
հասկայցնէմ; պատճառ որ. այհայ եղաւ 16 տարի որ ես ուռուստի
տէրութունն խնթրում էմ թէ.-«Վարանդու մօղայլըն որ կայ, Խամ-
սայի հինկ մէլիքին, մին մէլիքին հայրդնիցըն այ; ինչ պէս որ մեծի
չայհ Ասպասի ժամանակիցըն մինչի Փանայ խանի¹⁵, և Փանայ խանի
ժամանակիցըն մինչ երմօլօլըն¹⁶ Կուրճիստան կալուն, Վարանդու
մէլիքութունըն մէլիք Պաղուն ժառանկնէրին ձեռիցըն ոչ դուրս էյ

եկամ, ոչ էլ ատամ չէլ գուրս կալուն, ոչ էլ կարելի ալ գուրս բերելին; պատճառ որ. ալսպէսի ատտիճանն պարսից թաքալորնէրի ֆարման-նէրի գօրութունովն տված էլ որթոց զորթի իմ նախնիացն.- կամ թէպէտ Հիշեալ Վարանդու մօղալին ժողովուրթն, մեր նախնիացն իրեանց մէլիբ կօլով միշտ ծառայել էն, բայց ոչ մին ժամանակ նոքայ օգովի ոչ էն եղած ծախումայկին ալ թէ կրկնութեան կերի; պատճառ որ. պարսից տէրութունումն ոչ կալ կրկնութեան կերի, և արդ նորին տէրութունումն կրկնութեան կերին թաքմանի փօղով առված եսիրն; ապալ թէ ժողովուրթն, ալ թէ բոհաթն ոչ թաքմանի կրկնութեան կամ թէ փօղով առված եսիր; նուէն պէս էլ. խօնար ծառայեօ ժողովուրթին եալ թէ բոհաթին, ոչ պարսից թաքալորնէրն կարօղ տալ զնոցալ ալոց կերի, ոչ Հատիրպէճանի խանէրն էն կարօղ տալ զնոցալ ալոց կերի, ոչ էլ թէ բնդ նոցալ ժողովրթացն աղէն կամ թէ մէլիբրն կարօղ էն զնոցալ Համարէլ իրեանց կերի, որպէս որ ալՀալ ԲՃ (200) տարի ալէլ էլ, որ Վարանդու ժողովուրթն ծառայում էն մէլիբ Պաղուն ժառանկացն, մինչի ալս թարիղըս նոքալ ոչ էն եղած պաժան ի մէճ ժառանկացն մէլիբ Պաղուն, պատճառ որ. նոցալ սղճին աղէն ալ թէ տէրն, եղէլ էլ մին մէնակ իրեանց մէլիբրն.-ապալ թէ. Երմօլովն մին անիրավ սարտար էր. եկավ Կուրճխտան քարութանդ արէլ, Մատաթօլին¹⁷ շինավ Ղաբալպաղուն տիրութեան նաչայնիկ, Մէլաի խանին Հրաման զրավ, որ Շահնաղարի աղկեն Վարանդու մէլիբութունն վերայցնէլ: Մէլաի խանն իւր ճանիցն իւր կլիցըն վախէլուց, ինչ որ Մատաթօլին Հրամայում էր էնպէս էր կրում, էնպէս էր անում: Զօռօլ թալղայ զրել տվէլ, Վարանդու կէղերտանքն առավ, Պէլրամիցն խափէփուլութեանը շայհ Աբասու տված մէլիբ Պաղուն ֆարմանը խափ¹⁸, սուտ տեղից զրավ և Երմօլովին խափավ թէ, ես մէլիբ Պաղուն աղկիցն էմ և խանն իմ Հայրենիբ Վարանդուն կեղէրն առել էր, Հիմիկ ինձի ետ էլ տալիս: Երմօլովն էլ Մատաթօլին սերելուց զրավ թաքալորին, ինչպէս որ ինքըն էր խափվէլ, էնպէս էլ ինքըն թաքալորին խափավ.-միայն թէ խանն Մատաթօլին Հայրենիբ կեղէրն ետ էլ տալիս Մատաթօլին որթոց զորթի Հպատակ: Թաքալորն էլ բստօրայկրէլ և ունթունավ, ի Հէտ նօրալ. Երմօլովն Հրամայեալ Վարանդուն ժողովուրթին, նոցալ կանայքն և էրէլէքըն թէ աղնիվին, թէ քահանայէացն ողճին սիայի արէլին, զավթար քցէլին, Հօ-

գէրբըն, մուլքէրբըն, պաղէրբըն չափէցին, ամենայն կայիւրբըն արթունըն գրէցին, ի նմանէյ փօղօվ առված կրկարու ստնօյի, այլ թէ կերիւ-
տվէցին որթոց գորթի Մատաթովին Հսպատակըս.- և արդ որօվհետև
որ. աշափէսի անցանքըն եղէլ այ ի հետ նօրայ 16 տարվան, որ
Ղարաշապաղուն ժողովուրթըն գորթմամբ եղէլ էն ըսուտաց տէրու-
թունին զՀսպատակս, կամ ինչպէս որ տրաքտատումըն կրված էյ թէ.
Ղարաշապաղուն ողճ ժողովուրթըն մեծի կայսերըն ըսուտաց բնկալ-
լավ իւր Հսպատակըն, և արդ խօստանայ նոցայ, իւր անծնիցըն և իւր
ժառանկաց անծնիցըն, որ նօրին ժողովուրթացըն Ղարաշապաղուն ոչ
դանալդանուցանէյ զՀսպատակըս ըսուտաց տան իւրում, և տար-
ցեալ Ղարաշապաղին խանին ոչ թէ կայսերըն տվէլ այ իշխանութիւն,
որ ինքնայկուիս ինքըն իւր կամօվքըն ինչ որ ուղէյ այնպէս անէյ,
կամ թէ ի կերութիւնէյ որթոց գորթի ազատ ժողովուրթացըն տայ
որթոց գորթի այլոց կերիւ-այլ թէ էլի էն տրաքթատումըն գրված էյ,
թէ. մենծի կայսերըն Հանծնում էյ Ղարաշապաղուն խանին, որ
Ղարաշապաղուն ժողովուրթին հէտ խղճմտանօք եօլայ կնայ, և արթա-
րալդատ կառայվարէյ զնոցայ.- ի գօրութեամբըն վերօյ հիշեալ
տրաքտատին կամ ամենայն ուսուտաց օրէնքացըն: Եւ խնթրում էմ
տէրութիւնին, որ այս Հանցանացըն վերայխասու յինի, իմ որթոց
գորթի ազատ ժողովուրթիս, ի կերութիւնէյ նոցայ ազատի, մէլիք Պա-
ղուն ժառանկացըն Հայրենիք մէլիքութունի աստիճանըն, զապալա-
յու մուլքն, հօղըն և ամենայն կայիւրբըն նոցայ, հետ տարցուցանէյ»:
Այսպէս եայ եղէլ իմ 16 տարվան ուսուտի տէրութունիցըն պահան-
ճօղութունըն, և հիմիկ էլի նույն պէս, եթէ չէմ մեռանիլ, Աստուծօվ
կատարումըն կուտամ... *

Եթէ ինծանից Հարցանէք փարք կոյանամ Աստուծօյ մինչի այս
թարիղըս սաղ և առողճ ևմ, ապայ թէ տկարութունըն ինծի Համ
վախցնում էյ Համ պարտկն քցում: Եւ էյ հետևվում ևմ, որ թարա-
յորին խնթիւք տամ, ձեր տեղիտ Շօշվայ տատարանըն գրօվ ինծի
Հարցում էյ անում մեր պանին Համար, տորան պատասխանըն էլ
չուտօվ կուկրէմ:

Նանայկուիսին, իւր երկիւցըն, տէր Գրիգօրին, սրբազան վար-
թայրեւորին, Ապիրհամին, Սօթմանին, Հաթամ ապօրըն նշանածին, իւր

* Փաստաթղթի վերջին մասը (խոսքը վերաբերում է թեմային առնչվող, սակայն
ոչ էական հարցերի) կրճատել ենք - Ա. Մ.:

երևիսցրն. Լալուն նշանածին, իւր երևիսցըն ողճիւտ փախալ սրտով
խտրտէմ եւ պաշտօնէմ:

Մնամ ձեր եխալայր Խոսրով Շահնազարեան:

Մատենադարան. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257, փափ.
167: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 24

ԲԵՀՐԱՄ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՇԵՈՐՀԱԿԱԼԱԳԻՐԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝
ԻՐ ՈՐԴԻ ՄԻՔԱՅԵԼ-ԲԵԿԻ ԵՎ ՍՈՖԻԱ ՄԱԴԱԹՅԱՆԻ
ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸ
ՍԻՆՈԴԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀՕԳՈՒՏ ՆՐԱՆՑ ՈՐՈՇԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

16 հուլիսի 1843 թ.

Շուշի

Ձերդ Բարձր Արքայնութիւն

Ամենաողորմած Հովուապետ եւ Հայր!

Յոյս իմ եւ վստահութիւն՝ խարսխեալ ամենայն պնդութեամբ ի
գլխաւորութիւն Բարձր-Արքայան Հայրութեան Ձերոյ՝ արդէն ել ի
գլուխ բարեյաջողութեամբ, փասն գիտացայ ես գլուր ճշմարիտ, թէ
դործն, որ փասն որդւոյ իմոյ Միքայէլ-բէկին եւ նշանեցելոյն նմա
Սօֆիայ Մատաթեանին, վճռեալ է ի Սիւնհոգոսին յօդուտ եւ ի կա-
տարումն կամաց նոցա, որով եւ ել ի սրտէ իմմէ կասկածանքն եւ տա-
րակոյս յայնմ, թէ մի՛ դուցէ՛ դործն ո՛չ վճռեցի յօդուտ նոցա, եւ
նոքա փոխակցին յօտար դաւանութիւն, յորմէ մնայր դալ ինձ եւ զեր-
դաստանաց երկոցունց կողմանց նախատինք ի համադգեաց եւ յօտա-
րաց: Առ որ՝ թէ որքան դժ եմ զՁերդ որդեսիրութենէ՝ չիք հնար ի
թղթի բովանդակել զբան:

Բարձր-Արքայան Հայր եւ Տէր, իմ ի մտի եղեալ է ի ժամանակի
օժման նորոյ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց՝ ներկայ դատնել ի
Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածնի, ուր եւ ի յանդիման լինիլն իմ Ձերդ Բարձու

Արբաղնութեան՝ կարէք քաջ ճանաչել. թէ ես չեմ յապերախտից անտի, որ թէպէտ և առանց այնր զիտէք իսկապէս, որ ես շնորհակալու եմ առ Զեղ ամենայնիւ իբրեւ որդի ճանաչող երախտեաց Հօր, յորմէ և պարտաւոր ի ծառայել նմա ամենայն մտերմութեամբ և ջերմեանդութեամբ: Իսկ եթէ ո՛չ յաջողեսցէ Տէր զիմել ինձ ի Մայր Աթոռդ, յայնժամ ո՛չ վերջացալոյ առաջի առնել չայրական շնորհաց Զերոց պնշան երախտագէտ հոգւոյ իմոյ, գոնեայ ծառայապարտ թղթակցութեամբ ի հեռուստ: Պատիւ ունեմ որդիապարտ ճշմարիտ սիրով, յարգանօք և կատարեալ հպատակութեամբ մնալ հանապաղ:

Բարձր Արբաղնութեան Զերում
Ամենաողորմած Հովուապետ
ամէնայնոնոր(հ) ծառայ
Բէհրամ Շահնազարով

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիման, թղթ. 104, վապ. 29, թ. 1 և շրջ.: Բնագիր: Զեռագիր:

N 25

ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՎԻՃԱԿԱՎՈՐ ԱՌԱՋԵՈՐԴԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՈՑ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԱԿԱՆ ՍԻՆՈԴԻՆ՝ ՄԵԼԻԻՐ-
ՇԱՀԵԱԶԱՐԻ ՍԵՐՈՒՆԴԵՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴԵԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ
ՏԱԼՈՒ ՎԵՐԱՐԵՐՅԱԼ

22 սեպտեմբերի 1843 թ.
Շուշի

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինհոտոսն Էջմիածնի
Վիճակաւոր Առաջնորդին Ղարապաղու
Յայտարարութիւն

Ո՛չ սակաւ գտանին գերդաստանք և անձինք՝ սերեալք ի Մէլիք Շահնազարէն Ղարապաղու յամուսնութեանց սորա բնդ կանանց իւրոց Սօնային և Մալակին, յորոց է որ ցանկան մտանել

յԱրքունի ծառայութիւնս, և է որ մտանել ունին յԱրքունի ուսումնարանս, ի պօրեանակիյ պօյկն կամ ի կաթնթակիյ կորպուսն, որք և վասն աշնորիկ խնդրանօք մատչին ի շնորհել նոցա զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս վասն ծննդեան և մկրտութեան անհրաժեշտ հարկաւորս նոցա վասն յիշատակեալ պիտոյից:

Ուստի պատիւ ունեմ խնդրել ամենայարգոյարար ի Սինհոտոսէտ Էջմիածնի շնորհել ինձ փութով զյուծումն, թէ հա՞րկ է արդեօք ունիլ ի նկատման ի շնորհելն յիշեալ անձանց զայնպիսի մետրիքական, զհրամանադրութիւն Սինհոտոսիտ յանուն Վիճակային կանսիստորիին Ղարապաղու ի 28 նոյեմբերի 1841 ամի ընդ N 2269, որ յազազս ապօրինաւորութեան ամուսնութեանցն Մէլիք Շահնազարին ընդ Սօնայ և Մալակ անուն կանանց իւրոց, թէ ո՛չ, և եթէ ունիլ՝ խնդրեմ խոնարհարար՝ ցուցանել ինձ, թէ ո՛րպէս, ըստ որում պարտիւմ ևս այժմ տալ զյուծումն նոյն կանսիստորիին ըստ այսմ առարկայի:

Վիճակաւոր Առաջնորդ Ղարապաղու

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, դ. 2, թ. 5: Բնագիր: Զեռագիր:

N 26

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՎ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻՆ՝
ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԵՂՐՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ
ԾՆԵԴՅԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

20 սեպտեմբերի 1844 թ.

Շուշի

Զերդ գերազանցութիւն.

Ազայ Յօհաննէս և ազայ Խաչատուր
Ողորմած իշխանապետք!

Ստացայ ևս զգրութիւն գերազանցութեանց Զերոց ի 15 անցեալ օգոստոսի ընդ N 184, որ ի մասին տալոյ անպատճառ համա-

րիւն Կնեազ Խոսրովայ Շահնազարեանց մանկանց զսլատչաճաւոր վկայականս ծննդեան:

Առ որ պատասխանեմ, թէ ո՛չ ես և ո՛չ ինձ Հաւատացեալ վիճակային Հայոց Կանսխոտօրիայն Ղարապաղու չեմք և ոչինչ կերպիւ անիրաւ ի չտալ զմետրիքական վկայագիրս յազազս ծննդեան և մկրտութեան մանկանցն Շահնազարեանց, որք սերին յեղրարց անտի յիշեալ Կնեազ Խոսրովայ: Մանաւանդ թէ՛ զժուարին լինելն շնորհելոյ զնոյնպիսիս ցաւալի է ինձ յոյժ, որովհետեւ Կնեազ Խոսրովն և եղրարք իւր են ազգականք իմ՝ զոյով հարազատ թոռունք հարազատ հօրաքեռ իմոյ:

Հանգամանք գործոյն, ըստ որում վճռեալն է՝ ի վկայականս ծննդեան և մկրտութեան մանկանցն տանն Շահնազարեանց յիշատակել զապօրինաւոր սերունդ նոցա յապօրինաւոր ամուսնութեանց Մէլիք-Շահնազարին Ղարապաղու բնդ Սօնայ և Մալակ անուն կանանց իւրոց են սոքին –

1) Հաւատացեալն ի կողմանէ Կնեազ Խոսրովին Շահնազարեանց Տիխիսու Կամխարիատակիյ Կամմիսիի Կոլլեժակիյ սեկրետար Չերնիշևին խնդրադրով իւրով զիմեալ էր ի Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոգոսն Լճմիածնի ի մարտ ամսեանն 1840 ամի և խնդրեալ էր անտի, թէ կարելի՞ է արդեօք օրինաւոր համարել զպսակն սլապուն Կապիտան Խոսրովայ՝ Մէլիք-Շահնազարին ընդ հարազատ գտեր եղբօր առաջին կնոջ յիշեալ մէլիքի կոյս Մալակին:

2) Սիւնհոգոսն զկնի լսելոյ զխնդիր յիշեալ պարոն Չերնիշևին հրամանադրեալ էր վիճակային Հայոց Կանսխոտօրին Ղարապաղու հաւաքել և հասուցանել նմին զմանրամասնեալ ճիշտ տեղեկութիւնս ի մասին ամուսնութեանց Մէլիք-Շահնազարին բնդ Մալակ և բնդ Սօնայ անուն կանանց իւրոց:

3) Ի հետեւումն որոյ Կանսխոտօրիայն արարեալ զօրինաւոր վերահասութիւն ի միասին ընդ այլոց հաւաքեալ տեղեկութեանցն առաջի էր արարեալ զայնոսիկ Սիւնհոգոսին Լճմիածնի:

4) Նայն Սիւնհոգոսն վճռեալ է աստ զայն գործ, համարելով զերկուս ամուսնութիւնս Մէլիք-Շահնազարին ընդ Մալակ և բնդ Սօնայ կանանց իւրոց ապօրինաւոր, գորմէ և տուեալ էր Կանսխոտօրին Ղարապաղու գտեղեկութիւն հրամանադրութեամբ ի 28 նոյեմբերի 1841 ամի N 2269, րստ որում և Կանսխոտօրիայն վճռեալ էր

թէ՛ն ունիլ դայն հրաման ի նկատման ի տալն զմետրիքական վկայադիրս վասն ծննդեան և մկրտութեան անձանցն սերելոց ի կանանց անտի Մէլիք-Շահնազարին, սակայն ունելով իմ յայսմ մասին տակաւին գտարակուսութիւն զիմեցայ ևս յայտարարութեամբ իմով ի 22 սեպտեմբերի 1843 անցեալ ամի N 104, ի Սինհոդոսն և խնդրեցի ի նմանէ՛ զհրաման, յայնմ, թէ՛ մարթէ՛ արպեօք տալ զօրինաւոր մետրիքական վկայադիրս յազադս ծննդեան մանկանցն սերելոց ի Մալակ և ի Սօնայ կանանց Մէլիք-Շահնազարին, թէ՛ ո՛չ:

5) Նոյն Սինհոդոսն առ յիշատակեալ յայտարարութիւն իմ ետինձ պիտել հրամանաւ ի 20 նոյեմբերի նոյն ամի ընդ համարաւ 2128, թէ՛ որովհետեւ ամուսնութիւնք Մէլիք-Շահնազարին ընդ կանանցն Սօնայի և Մալակայ համարեալ են ապօրինաւոր, վասն որոյ և ծնեալքն յապօրինաւոր ամուսնութեանց անտի պարտին համարիլ անհարադատք. ուստի և պատուիրեալ էր ինձ ի տալն զմետրիքական վկայադիրս չափարեւական ծանօթութեանց յիշատակել յայնոսիկ զապօրինաւորութիւն ծննդոց նոցա ըստ զօրութեան վճռոյ Սինհոդոսին:

6) Զայս հրաման Սինհոդոսին Լճմիածնի ի միասին ընդ առաջադրութեան իմում ի 20 դեկտեմբերի նոյն 1843 ամի ընդ N 132 առաքեալ եմ ես ի վիճակային Կանսիստօրիայն Ղարապաղու վասն տեղեկութեան և հրահանգութեան:

Յայտ առնելով գերազանցութեանց Ձերոց, ոգորմած իշխանապետք! զհանդամանացն յիշատակեալ զօրժոյն՝ պատիւ ունիմ խնդրել ի Ձէնջ խոնարհարար, զի եթէ մինչ ցվերահասութիւնն Նորին սրբազնակատար Վեհափառութեանն յիշատակեալ զօրժոյն անհրաժեշտ հարկաւոր են մետրիքական վկայականք մանկանցն, որ համարին են Կնեազ Խոսրովայ Շահնազարեանց, միջնորդեցէք առ Նորին սրբազնակատար եպիսկոպոսապետութիւնն կամ ի Սինհոդոսն Լճմիածնի վասն հրամանադրելոյ ինձ, կամ Կանսիստօրին Ղարապաղու ի շնորհել նոցա զօրինաւոր մետրիքական վկայականս:

Հարկաւոր համարիմ ծանուցանել Գերազանցութեանց Ձերոց, թէ՛ Կնեազ Խոսրովն չէ խնդրեալ երբէք յինէն զբով տալ յանուն նոցին մանկանց զվկայականս ծննդեան, զորմէ յիշատակէք Ձերդ Գերազանցութիւն ի գրութեան Ձերում:

Ջերմևեցողազին աղօթիւք Հայցելով յԱմենաբարձրէրոյն
խնամոց զպաշտպանութիւն Աստուածեան իւր աջովն Ձեզ և Ձերայ-
նոց Համօրէն ի սրբօրն ազգիս բովանդակ, պատիւ ինձ Համարիմ
մնայ միշտ եռանդուն աղօթիւք և օրհնութեամբ

N 154

Ձերոց Բարձր Գերազանցութեանց
Վեհազնեայ իշխանապետք!
ամենախոնարհ ծառայ և աղօթարար
Մետրապօլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալեանց

Մատենադարան, Լազարյանների արխիւ, թղթ. 107, դ. 44,
վազ. 213, թ. 1-5: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 27

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԻՃԱԿԱՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿՈՆՍԽՍՏՈՐԻԱՅԻՆ՝ ԸՍՏ ՆԵՐՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԻ,
ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԼԻԲ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՈՒ
ՀՈՐԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴՅԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

8 փետրվարի 1845 թ.
Շուշի

Ի Լուսաւորչական Հայոց
միճակային կանսիստորիայդ Ղարաբաղու.

Ձառաքելով ի միասին ընդ մօին դիտկն կոնդակի կպիակոպո-
սապետի ծայրագոյն պատրիարդի և Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց
Տեառն և Տեառն Ներսիսի, որ ի 10 դեկտեմբերի անցեալ 1844 ամի,
բնդ Համարաւ. 241, դրեալն յանուն իմ, Հանդերձ ի նոսին եղեալ
դորս պատճենիւքն առաջադրեմ կանսիստորիիդ ըստ զօրութեան այ-
նորիկ առնել զտնօրէնութիւն վասն տալոյ ըստ օրինաւոր խնդրա-
դործունեութիւնից զօրինաւոր մետրիքական միկայազիրս եղբորորդ-
ւոց և հորեղբորորդւոց ազնուական կապիտան Խոսրովայ Շահնազա-
րեանց Աւետարանոցեցւոյ և պատուիրեմ դմին փութալ յոյժ զարա-

րեալ տնօրէնութենէ կանսիստօրիից յայտ առնել ինձ, վերադարձու-
ցանելով ինձ զպատճէնս յիշեալ կոնդակի և պատճէնից:

Վիճակաւոր առաջնորդ Ղարաբաղու

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 2, թ. 18: Բնագիր: Զեռագիր:

N 28

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԱԼԱ-ԲԵԿ ՄԵԼԻԻՔ-
ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴՅԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ
ՏԱԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

15 փետրվարի 1845 թ.

Շուշի

Ի Հայոց Վիճակային կանսիստօրիայդ

Լալայ-բէկ Զհան-բաշխ-բէկեանն Մէլիք-Շահնազարեանց Աւե-
տարանոցի եկեալ առ իս յայտնեաց ինձ, թէ կամի նա ի մօտոյ
խնդրամատոյց լինել ուր հա՛րկ է, վասն առաքելոյ յորտեղ իւրոց
դոմանս ի կատեթսկի կօրպուսն և դոմանս յայլ տեղիս, այլ որով-
հետեւ զմետրիքական վկայադիրս վասն ծննտեան և մկրտութեան
որտեղ իւրոց չէ ստացեալ նա տակաւին ի կանսիստօրիէտ, վասն
որոյ տժուարանայ նա առանց այնոցիկ կատարել զյիշեալ մտադրու-
թիւն իւր, և խնդրեաց յինէն առ այն զտնօրէնութիւն. ուստի ևս
իրբեւ Ատենապետ կանսիստօրիիտ առաջադրեմ դմին առնել զտնօրէ-
նութիւն վասն յանձնելոյ զքննութեան առնելի ի մասին ծննտեան և
մկրտութեան որտեղ յիշեալ Շահնազարեանին յանձնել անդամոյ
զօրին Աւետիք քահանային, որ ունի քչանկ ըստ այլոց յանձնարա-
րութեանց ի զաւառակն Վարանդու, առաքելով առ նա ընդ հրա-
մանի և զպատճէն օրակրական և զբակացութեան կանսիստօրիիտ կա-
յացելոյն ի 16 յունվարի 1842 ամի ըստ գործոյն, որ յազադս շնորհե-

լոյ որտուոց նոցա զմետրիքական վկայագիրս: Բայ յայսմանէ պատու իրիմ զմին յառաքել ի առ յիշեալ անտամն հրամանագրին յաւելլու և զայս, զի նա մի՛ ստապցի զքննութեան վասն օրինաւ որոյթան և ասօրինաւ որոյթեան սերնտոց յիշեալ Լայալ-բէկի և հօր նորա. այլ միայն վասն հանգամանաց ծննտեան և մկրտութեան երկսայից նորա:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 2, թ. 19-20: Բնագիր: Զեռագիր:

N 29

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԵՐՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝

ՀԱՄԱԶԱՅՆ ՆՐԱ ԿՈՆԴԱԿԻ ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԼԻԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ
ԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՈՒ ՀՈՐԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԾՆՆԴՅԱՆ
ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

22 փետրվարի 1845 թ.

Շուշի

Նորին Սրբազնակատար Վեհափառութեան
Տեառն և Տեառն Ներսիսի Գերբնորի Նպիսկոպոսապետի և
Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Մայրաղոյն Պատրիարքի
Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Մայր
Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի

Ի թեմակալ առաջնորդէն Ղարապաղու վիճակի
ի Մետրապօլտէն Բաղդասարայ

Յայտարարութիւն

Զսուրբ կոնդակ սրբազնակատար եպիսկոպոսապետութեան
Աստուածաբեալ Հօրհայր Հայաստանեայց, ուղղեալն ի 10-էն ղեկտեմբերի
անցեալ 1844 ամի ընդ N 241 ի վերայ իմ, ստացայ հանդերձ եղև-
յովքն ի նմին և ուրախ եղէ ընդ այն հոգւով հափ խնդութեամբ,

Քանզիի սպասելի ևս աշնայիսի կոնդակի հարադատ կարեկցութեամբ համարիւն Ազնուական կապիտան Սոսրովայ Մէլիք-Շահնազարեանց մանկանցն, որք բաց յաշնմանն, զի են որդիք սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ, համարին և սղզականք իմ իսկ բոս մարմնոյ սերնդեան: Ուստի ի կատարումն հրամանի, իմանդամայն և տիեզերահռչակ սղզասէր կամաց Աստուածապատիւ Հօրդ մեր հասարակաց, բացառապետոյ ի նմին կոնդակի, ևս ստաջադրեցի ինձ ստորադրեալ Վիճակային Հայոց Կանխատօրին Ղարապաղու առնել զտնօրէնութիւն յաղագս շնորհելոյ առանց ինչ ակնարկելոյ յաջ կամ յաՀեակ զօրինաւոր մետրիքական վկայադիրս եղբորորդւոց կամ հօրեղբորորդւոց յիշեալ Ազնուական կապիտան Սոսրովայ Զհանբաշխեան Մէլիք-Շահնազարեանց, որպէս և արժան է:

Պարծանա անձին Համարեմ մնալ ջրխաճառն կենալս տմենա-
կատարեալ Հպատակութեամբ և մտերմութեամբ:

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 116, վաղ. 56,
թ. 1-3: Բնադիր: Ձևադիր:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՅԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻՆ՝ ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԼԻԻԹ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ
ԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՈՒ ՀՈՐԵՂԲՈՐՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՄԵՆԵՅԱՆ
ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏԱԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

13 մարտի 1845 թ.

Շուշի

Նորին Բարձր Սրբազնութիւն Վիճակաւոր Առաջնորդին
Ղարապաղու Արքեպիսկոպոս Մետրոպոլիտին Բաղդասարայ
Վիճակային Հայոց Կանսիստորիիս Ղարապաղու
Յայտարարութիւն

Ի Կանսիստորիիս յայսմիկ յուան զառաջադրութիւն Ձերդ
Բարձր Սրբազանութեան յ8 անցեալ փետրվարի N 21. ըստ որում
առաքելով ի Կանսիստորիայս զիսկն կոնդակի Եպիսկոպոսապետի,
Ծայրագոյն Պատրիարդի և Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տեառն և
Տեառն Ներսիսի, որ ի 10 դեկտեմբերի անցեալ 1844 ամի, ընդ համա-
րաւ 241, զգրեալն յանուն Ձեր հանդերձ ի նմին ետեալ դորս պատ-
ճենիւքն, առաջադրեք Կանսիստորիիս ըստ զօրութեան այնորիկ
առնել զտնօրէնութիւն վասն տալոյ ըստ օրինաւոր խնդրադործու-
նելութեանց զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս և զօրօրդւոյ և
հօրհորօրդւոյ Ազնուական կապիտան Խոսրովայ Շահնազարեանց
Աւետարանոցեցոյ, և պատուիրէք սմին փութով յոյժ դարարեալ
տնօրէնութենէ Կանսիստորիիս յայտ առնել Ձերդ Բարձր-Սրբազ-
նութեան, վերադարձուցանելով Ձեզ զպատճէնսն յիշեալ կոնդակի և
պատճէնից: Ի յիշեալ կոնդակէ երևի, թէ՛ Նորին Վեհափառութիւնն
հրամայէ Ձեզ տալ զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս վասն ծնըն-
դեան և մկրտութեան եզօրօրդւոյ և հօրհորօրդւոյ կապիտան
Խոսրովայ Ջահնաշխեան Մէլիք-Շահնազարեանց: Ի տեղեկութեանց
դործոյն, սկզբնաւորելոյ ի Կանսիստորիիս ի 5 փետրվարի 1841 ամի
ըստ հրամանի Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոտոսին Էջմիածնի, որ
յաղագս հասուցանելոյ ի նոյն զինչ ինչ տեղեկութիւնս վասն
ամուսնութեան Մէլիք-Շահնազարին ընդ կոյս Մալակին հարադատ

դատեր եղբօր նախկին կնոջ նորա Թաճու մին,-երի նախ՝ թէ՛ Սիւնհո-տոսն Էջմիածնի հրամանաւ իւրով ի 28 նոյեմբերի 1841 ամի N 2269. տուեալ էր Կանսիստորիիս գտեղեկութիւն, թէ՛ նոյնն ըստ վճռոյ իւրում գամուսնութիւնսն Մէլիք-Շահնազարին Ղարապաղու բնդ Մալալ և Սօնայ անուն կանանցն համարեալ է ապօրինաւոր:

Երկրորդ՝ Կանսիստորիայս ըստ զօրութեան օրադրական սահ-մանադրութեան իւրոյ ի 24 յունւարի 1842 ամի, ի միջի այլոց տն-օրինեալ էր գլխեալ հրաման Սիւնհոտոսին Էջմիածնի ունել միշտ ի նկատման տոսաւյալէս ի շնորհէն ըստ խնդրանաց անձանց սերե-լոց ի կանանց Սօնայի և Մալալայ եղևոց ապօրինապէս յամուսնու-թեան բնդ Մէլիք-Շահնազարին՝ զմտորիքական վկայադիրս:

Երրորդ՝ Ձերդ Բարձր-Արքայապետութիւն ի միասին բնդ տառա-դրութեան Ձերում ի 20 դեկտեմբերի 1843 ամի N 132. առաքեալ էիք ի Կանսիստորիայս գիսկն հրամանի Սիւնհոտոսին Էջմիածնի, որ ի 20 նոյեմբերի նոյն ամի N 2148, յորմէ պարզապէս երեի, զի Սիւնհո-տոսն Էջմիածնի տուեալ էր: Գիտել Ձեզ ի հետեւում յայտարարու-թեան Ձերոյ ի 22 սեպտեմբերի 1843 ամի N 104, թէ՛ որովհետեւ ամուսնութիւնք Մէլիք-Շահնազարին Ղարապաղու բնդ կանանցն Սօնայի և Մալալայ համարեալ են ապօրինաւորք, վասն որոյ և ծնեալքն յապօրինաւոր ամուսնութեանց անտի պարտին համարիլ անհարադատք, ուստի և ի տալն զվկայադիրս չափաբերական ծա-նօթութեանց պարտէ յիշատակել յայնոսիկ և զապօրինաւորութիւն ծննդոց նոցա: Առ որ Կանսիստորիայս ըստ զօրութեան օրադրական սահմանադրութեան ի 20 նոյն դեկտեմբերի գլխեալ հրաման Սիւն-հոտոսին Էջմիածնի բնկայեալ էր ի տեղեկութիւն և հրահանգութիւն սորին ի հարկաւորեալ գէպս, իսկ զորձակալին Ղարապաղու՝ բնդ որոյ տեսչութեամբ մեծաւ մասամբ գտանին զերդատատնքն սերեալք ի Մէլիք-Շահնազարէն Ղարապաղու, տուեալ էր զիտել զայսմանէ հրամանաւ վասն ունելոյ նորա ի նկատման յառնելն յապաղայ ժա-մանակս գքննութիւնս վասն ծննդեան և մկրտութեան, որոյ և իցէ ի տօհմայնոց կամ ի սերնդոց հանգուցեալ Մէլիք-Շահնազարին Վա-րանտայ գաւառակին Ղարապաղու: Տիարք տտեհակալք Կանսիս-տորիիս յայտնեցին յԱտենի սորին, թէ՛ ի վերանշանադրեալ կապի-տան Խոսրովն Զհանրաշխեան Մէլիք-Շահնազարեանց է հարադատ եղբայր Աղամ-բէկի և Լալայ-բէկի Շահնազարեանց և է հօրեղբօր-

որդի Ասրի Բարաշ-բեկի Շահնազարեանց, որք արգէն խնդրադործ են յետ Կանսիստորիս վասն շնորհելոյ որդւոց նոցա զմետրիքական վկայագիրս յաղաղս ծննդեան և մկրտութեան:

Սահմանեցին-որովհետև Նորին Սրբազնակատար Վեհաստիճանութիւն Տէր Ներսէս զերրնտիր Եպիսկոպոսապետն, Մայրապոյն Պատրիարկ և Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց ցանկալ զբաղտաւորութիւն դատակաց տանն Մէլիք-Շահնազարեանց, ուստի և հրամայէ շնորհել եղբորորդւոց և հօրեղբորորդւոց յիշեալ կապիտան Խոսրովայ Մէլիք-Շահնազարեանց զմետրիքական վկայագիրս վասն ծննդեան նոցա և մկրտութեան, վասն որոյ Կանսիստորիայս հիմնաւորելով ի վերայ կոնդակի նորին Վեհաստիճանութեան և սոռաջադրութեան Ձերդ Բարձր-Սրբազնութեան որ և Ատենապետի Կասիստորիս տնօրինէ շնորհել դատակաց եղբորորդւոց և հօրեղբորորդւոց յիշեալ կապիտան Խոսրովայ Շահնազարեանց զօրինաւոր մետրիքական վկայագիրս վասն ծննդեան և մկրտութեան առանց ակնարկելոյ յաջ կամ յահեակ պահպանելով միշտ զկարգ ընթացից գործոց Կանսիստորիս: Զորմէ և տայ տեղեկութիւն Ձերդ Բարձր-Սրբազնութեան առաքելով առ Ձեզ զպատճէնս յիշեալ կոնդակի և գորից պատճենից բնդ ստորագրութեամբ Ատենակալաց և գրոշմամբ Արքունի կնքոյ:

Անդամք՝

Կատարող պաշտօնի ատենագիրի՝

Աւետիք քահանայ

Առաքեալ քահանայ

Աւագեանց

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, դ. 2, թ. 24-25: Բնագիր: Ձեռագիր:

ՂԱՐԱՐԱՂԻ ԿՈՆՍՏԻՏՈՐԻԱՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ ՍԻՆՈԴԻՆ՝
ՄԻՐՋԱՐԵԿ ԽԵԼԻԹ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ՝ ԱՆՆԱ ՄԵԼԻԹ-
ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՀԵՏ ԱՄՈՒՄՆԱՆԱԼՈՒ ՅԱՆԿՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

22 հունվարի 1854 թ.

Շուշի

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինոդն Սրբոյ Էջմիածնի
Ի Վիճակային Կոնսիստօրիայէն Հայոց Ղարարադու.
Յայտարարութիւն

Ի Կոնսիստօրիայիս յայսմիկ լուան դյայտարարութիւն Յակովբ
քահանային Տէր Ղազարեանց ծառայողի Սուրբ Աստուածածնայ
Եկեղեցւոյն Աւետարանոց ղեղջ յԳ անցեալ ղեկաւմբերի, յորում զրի
աւետարանոցեցի Միրզարէկ Փարամազ-րէկեան Շահնազարեանց
ցանկայ մտանել յօրինաւոր ամուսնութիւն ընդ կոյս Աննային Գրի-
գոր-րէկեան Զհանրախշեան Շահնազարեանց, յորոց փեսայացուն է
20 ամաց և հարսնացուն 14 ամաց: Ի միջի յիշեալ անձանցն զոյ այս
պարագայ՝ մեկիք Շահնազարն Վարանդու ունեցեալ է զերկուս տա-
օրինաւոր կանայս, յորոց ի միոյն ծնեալ է մեկիք Հիւսէինէն և ի միւ-
սոյն ծնեալ է յիշեալ Զհանրախշն: Ի մեկիք Հիւսէինէն ծնեալ է յի-
շեալ Փարամազ րէկն և ի Զհանրախշէն ծնեալ է յիշեալ Գրիգոր
րէկն, սակայն և ծնունդ նոյն իսկ Գրիգոր րէկի լեալ է ոչ եթէ յօրի-
նաւոր կնոջէ Զհանրախշին, այլ ի հարճէ Զհանրախշին Թումար
անուանելոյն:

Այժմ որպէս և ի վերոյ յիշատակեցաւ որդի Փարամազ րէկի
Միրզարէկն կամի առնուլ ինքեան ի կին զգուստր Գրիգոր րէկի
դԱննայն: Զայս բացատրեալ ինքեամբ պարագայս ո՛չ համարէ նա՝
տէր Յակովբն իբրև քահանայ Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ,
արգելք առ պատկազրութիւն յիշեալ անձանցն, բստ որում սերկւոյ ի
կողմանէ նախնեաց յապօրինաւոր զուգակցութեանց, ուստի և խնդ-
րէ շնորհել ինքեան զհրաման վասն պատկելոյ զնոսա, յարակցելով
զի եթէ յապայն ի վեր երեւացին այլատեսակ ինչ արգելք առ պատկն

այն, յայնժամ պարտաւորի նա լինիլ պատասխանատու առաջի աչաց:

Ի յսկն զայս տէր ատենապետն կոնսիստորիիս Բարձր Սրբազան մետրապօլիտ և Ասպետն Բաղդասար յայտնեալ է յԱտենի թէ՝ Սինօդն Սրբոյ Էջմիածնի զամուսնութիւն մելիք Շահնազարին Ղարաբաղու բնդ Սօնայ և բնդ Մայակ կանայս Համարեալ ապօրինաւոր, վճռեալ է զծնունդս ի պսակաց անտի մելիք Շահնազարին Համարել նոյնպէս ապօրինաւոր, և հրամանաւ ի 20^ի նոյեմբերի 1843 ամի պատուիրեալ է Նորին Բարձր Սրբազնութեան ի տայն սերնդոց յիշեալ կանանցն զմետրիքական վկայագիրս յաղաղս ծննդեան և մկրտութեան՝ յիշատակել յայնոսիկ և զապօրինաւորութիւն ծննդոց նոցա, ուստի Նորին Բարձր Սրբազնութիւնն յայտնեալ է նմին, թէ որովհետեւ մելիք Հիւսէինն և մելիք Ջհանբախչն են որդիք մելիք Շահնազարին, ծնեալք առաջինն ի Սօնայ կնոջէն և երկրորդն ի Մայակայ, և Միրզաբէկ Փարամադ-բէկեան և Աննայ Գրիգոր-բէկեանն են թոռուք յիշեալ ապօրինաւորապէս ծնեալ եղբարցն մելիք Հիւսէինի և մելիք Ջհանբախչի, իսկ թոռնայք մելիք Շահնազարին, վասն որոյ Նորին Բարձր Սրբազնութիւնն ի միջի յիշեալ Միրզաբէկին և Աննային չհամարի զոլ ազգակցութիւն, և զարգելումն ըստ օրինաց Հայոց վասն ազգակցութեանց չէ պարտ տարածանիլ ի վերայ նոցա, իբրեւ ապօրինաւոր ծնելոց, մանաւանդ, զի և Գրիգոր-բէկն Հայր Աննային է որդի մելիք Ջհանբախչին, ծնեալ ի Հարճ Թումարայ և ո՛չ յօրինաւոր կնոջէ նորա:

Առ այս դատողութիւն Նորին Բարձր Սրբազնութեանն Համաձայն գտան և Ատենակալք կոնսիստորիային, ուստի սահմանեցին՝ որովհետեւ Միրզաբէկն Փարամադ-բէկեան և Աննայն Գրիգոր-բէկեանն են սերունդք ապօրինաւոր կենակցացն մելիք Շահնազարին Ղարաբաղու Սօնային և Մայակայ, և ըստ այսմ ո՛չ Համարի ի միջի նոցա արգելք ինչ օրինաց, վասն որոյ ըստ սահմանեալ եղանակին տալ Յատկութիւն քահանային Տէր Ղազարեանց զհրաման վասն պատկելոյ զյիշեալ խօսեցեալսն: Բայց այսուամենայնիւ խնդրել ի Սինօդէն Սրբոյ Էջմիածնի ամենայնաբար շնորհել կոնսիստորիայիս զլուծումն թէ՝ ի զիպիլ պսակաց ի միջի ապօրէն սերնդոց միեւնոյն անձին ընդ միմեանս, և կամ ապօրինաց ընդ օրինաւոր սերնդոց նոյն

անձին պա՞րտ իցէ տնտղեյ դաստիճան ինչ ձենդոց նոցա, և յորում
աստիճանի, թէ ամենեւին ոչ:

Զիսկն այսր յայտարարութեան ստորագրեալ են Ատենապետ
կոնսիստօրիի մետրապօլիտ Բաղդասար, անդամք Յովհաննէս քահա-
նայ Ավչարեանց, Բարսեղ քահանայ Տէր Մովսիսեանց, Սիմէօն քա-
հանայ Տէր Իսրայէլեան և վաւերացուցեալ է ատենադպիր Աթարե-
կեանց:

Ընդ իսկականին ուղիղ է՝ օղնական ատենադպրի Ս. Թադիանոսեանց

Համար 38.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 175, վաւ.
278, թ. 1-3: Պատճեն: Զեւազիր:

N 32

ՍԻՆՈՂԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝
ՄԵԼԻԹ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԻ ԱՊՕՐԻՆԻ ԱՄՈՒՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ
ՍԵՐՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՕՐԻՆԱՎՈՐ ԺԱՌԱՆ ԳՈՐԴ
ԶՃԱՆԱԶԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

28 մայիսի 1854 թ.

Ս. Էջմիածին

Նորին Սրբազնակառար Վեհափառութեան
Ծայրագոյն Պատրիարկ Կաթողիկոսի
Ամենայն Հայոց և Աստուծոյ Տնօն Ներսիսի

Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինօղէ Սրբոյ Էջմիածնի

Յայտարարութիւն

Ի Սինօղիս Սրբոյ Էջմիածնի լուսն յայտարարութիւն վիճա-
կային կոնսիստօրիային Հայոց Ղարարադու ի 22 այսր աւմի համա-
րաւ 38, յորում զծաղրեալ զհանդամանս ազգակցական շաղկապոց ի
միջի ազգատուհմին Աւետարանոց գիւղացի Միրզաբեկի Շահնադա-

րեանց, սկզբնաւորելոյ ապօրինի սերնդեամբք ի բազմակնութեանց հաւու նորա Մելիք-Շահնազարեանին վարանդեցւոյ և որդւոյ նորա, խնդրէ ի Սինօգէս ղլուծումն վասն բացարձակ ձեռնարկութեան իւրոյ յապագային, թէ ի դիպիլ հարկի պատկաւատարութեան ի միջի անձանց, սերելոց ի բազմակնութենէ միևնոյն անձին, և կամ ապօրինի սերնդոց՝ պա՞րտ իցէ արդեօք վերահասու լինիլ աստիճանաց սերնդեան նոցա և յորո՞ւմ աստիճանի: Իսկ յարխուական դործոց Սինօգիս երևի՝ նախ զի Սինօգս վերանկատեալ զգործն կազմեցեալ ի սմին բստ խնդրագործութեան կօլլեժսի սեկրետար Չերնիշովին յազազս որոնելոյ դարաւազցի կապիտան Խոսրովու Շահնազարեանց և ալլոց դիրաւունս ժառանգելոյ զկայս և զստացուածս հանդուցեալ Վարանդու բնակիչ Մելիք-Շահնազարեանին՝ էգիտ, զի յիշեալ մելիքն օրինաւոր պատկաւ ամուսնացեալ ընդ դստեր Ուլուբարովի Թաջումին ծնեալ էր զմելիք Զումշուտն, և ապա զկնի վախճանի սոյն կնոջ, բռնաբար բերեալ առ ինքն զկին ոմն Սօնայ անուն՝ պատկեալ էր ընդ սմա, յորմէ ծնեալ էր զմելիք Հիւսէյնն, և զկնի ժամանակաց ի կենդանութեան սոյն Սօնայ կնոջ ամուսնացեալ էր Շահնազարն ընդ Մալակ օրիորդին՝ հարազատ դստեր եղբօր առաջին կնոջ իւրոյ Թաջումի, յորմէ և ծնեալ էր զՋահանբաշխն և զՋահանգիրն: Ուստի, Սինօգս հրամանադրութեամբ ի 28 նոյեմբերի 1841 ամի համարաւ 2269 ծանոյց կոնսիստօրիային Ղարաբաղու, թէ ծնեալքն յայսոցիկ վերջին կանանց՝ ըստ գօրութեան եկեղեցական և քաղաքական օրինաց՝ ոչ կարեն համարիլ օրինաւոր ժառանգք յիշեալ մելիք Շահնազարին:

Երկրորդ՝ վիճակաւոր Առաջնորդն Ղարաբաղու ի 22 սեպտեմբերի 1843 ամի համարաւ 104 խնդրեաց ի Սինօգէս ղլուծումն՝ թէ ի տալն սերնդոց մելիք Շահնազարին զվկայագիրս ծննդեան և մկրտութեան պա՞րտ իցէ արդեօք յիշատակել յայնս գապօրէն ամուսնութիւն նորա ընդ Սօնայ և Մալակ անուանեալ կանանց՝ թէ ո՛չ: Ի հետևումն որոյ Սինօգս ի 20 նոյեմբերի 1843 ամի համարաւ 2148 ետ զիտել յիշատակեալ վիճակաւորին՝ թէ որովհետեւ ամուսնութիւնք մելիք Շահնազարին ընդ Սօնայ և Մալակ կանանց համարեալք են ապօրինաւորք, վասն որոյ և ծնեալքն յապօրինաւոր ամուսնութեանց նորա պարտին համարիլ անհարազատ, բստ այսմ և ի տալն սերնդոց վերջին ամուսնութեանց նորա զվկայագիրս չափարեալան ծանօթութեանց՝ պարտէ յիշատակել յայնս և գապօրինաւորութիւն ծննդեան նոցա:

ՍաՀմանեցին-որովհետև դժագրեայ յարդեան առաջարկութեան
վիճակային կոնսիստօրիային Հայոց Ղարաբաղու խնդիրն է պարզ
հոգեորդործ, վասն որոյ ի վերայ հիման 40 և 41 յօդուածոց բարձ-
րագոյն կարգադրութեանն վասն կառավարութեան դործոց եկեղեց-
ւոյ, մատուցմամբ օրինակի այնր առաջարկութեան և դժագրու-
թեամբ վերատոգեայ տեղեկութեանց պործոց Սինօգիս, խնդրել խոնար-
հարար զլուծումն առ այն ի Արբաղնականտար Վեհափառութենէ
Զերմէ:

Համար 425.

Անդամք Սինօգի՝
Ղուկաս արքեպիսկոպոս
Մակար եպիսկոպոս
ի տեղի ատենագարի Ա. Թագիանոսեանց

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 175, փափ.
282, թ. 1-3: Բնագիր: Ձեռագիր:

Մանկթագրություններ

1. Պավել Ցիցիանով (1754-1806) – ռուս ռազմական գործիչ, հետևադորի գեներալ: 1725-ին Վախթանգ VI-ի հետ Ռուսաստան տեղափոխված Ցիցիլվիլի իշխանական տոհմից: 1802 թ. սեպտեմբերից Վրաստանի կառավարչապետ: 1806 թ. փետրվարի 8-ին դավադրաբար սպանվել է Բաքվի խանի հետ բանակցությունների ժամանակ:

2. Խոսրո Մելիք-Աբովի որդու՝ Ռոստոմ-բեկ Մելիք-Բեկլարյանի մասին է, որը պարսից զորապետ Փիր-Ղուլի խանի 8000 զինվորներից բաղկացած խմբի ղեմ մարտում, Փամբակի Ղուրսայի գյուղի մոտակայքում ծանր վիրավորվել է, ղերվել ու տարվել Թավրիզ, ուր էլ 1805 թ. ղլխատվել է Իրանի թաղամասանդ Աբրահամ Միրզայի հրամանով (տե՛ս Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անգլիկոսոսում արած տիրապետութիւնների մէջ, «Փորձ», 1877/78, թիւ 2, էջ 395):

3. Մուսթաֆա խան – Շիրվանի խան, 1805 թ. հպատակություն է հայտնել Ռուսաստանին: 1820 թ. օգոստոսի 19-ին փախել է Պարսկաստան (այդ մասին տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 1, Тифлис, 1874, с. 810):

4. Մեհտի Ղուլի խան (մահ. 1845) – Ղարաբաղի խան, Իրրահիմ խանի որդին: 1806 թ., Իրրահիմ խանի սպանությունից հետո, Ռուսաստանի կառավարության հրամանով հոր փոխարեն խան է նշանակվել, սակայն հետագայում դավաճանել է ռուսներին: Մինչև 1828 թ. ապրել է Իրանում: Այնուհետև ռուսական կառավարությունը նրան թույլատրել է վերադառնալ Ղարաբաղ: Մինչև կյանքի վերջը ապրել է Շուշիում (տե՛ս Шушинский Ф., Шуша, Баку, 1968, с. 25):

5. Իվան Գուդովիչ (1741-1820) – ռուս ռազմական գործիչ, կոմս, գեներալ-ֆելդմարշալ, 1806 թ. նշանակվել է Կովկասի կառավարչապետ: 1809-1812 թթ. եղել է ղլխավոր զորահրամանատար Մոսկվայում: 1812-ի փետրվարից՝ պաշտոնաթող (նրա մասին տե՛ս Энциклопедия военных и морских наук, под. ред. генерал-лейтенанта Леера, т. II, СПб, 1885, с. 605-606):

ղեսպան (Մադարովիչի թարգմանն էր Թեհրանում (տե՛ս Թաղիադյան Մ., Ուղեգրություններ, հոգիածներ, նամակներ, փափերագրեր, Ե., 1975, էջ 164, 553-554, նաև՝ Մատենագարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ր, փափ. 1302, թ. 22):

13. Նարիման Մելիք-Շահնազարյան - Պարսկաստանում ռուսական ղեսպանությունյան թարգմանիչ: Սպանվել է 1829 թ. հունվարի 30-ին Թեհրանում, ռուսաց ղեսպան Ա. Գրիբոյեդովի հետ (տե՛ս Օրսուխախ Կոնստանտին Իրսոբով, «Кавказская старина», 1872, N 1, с. 28):

14. Բահրամ-բեկ Մելիք-Շահնազարյան - Վարանդա դավառի տիրակալ Մելիք-Ջումշուդի որդին (տե՛ս Բարխուդարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 206, 233):

15. Փանոս Հյուսն (ծն. 1693-մահ. 1762) - փաշկառուն թուրքական ջիվանջիր ցեղի մի ճյուղի՝ սարջալլունների ցեղապետը, որն օգտվելով Արցախի մելիքների երկպառակություններից և համագործակցելով Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի հետ՝ վերջինիս թողությունյամբ 1750-ականներին հաստատվել է Արցախի սրտում և այնտեղ հիմնել առաջին ալլաղեղ ու ալլակրոն իշխանությունը՝ Ղարաբաղի խանությունը:

16. Այեթսեյ Երմոլով (1777-1861) - ռուս ղինվորական և պետական գործիչ, ղեներալ: 1816-ին նշանակվել է Առանձին կովկասյան կորպուսի հրամանատար, Կովկասի ղլխավոր ղորահրամանատար և կառավարիչ: 1817-ին ղիվանաղիտական հանձնարարությամբ մեկնել է Իրան: Կովկասում իրականացրել է ղաժան ղաղութային քաղաքականություն, ղեկավարել Հյուսիսային Կովկասի նվաճումը: Դեկարբիստների հետ կապի պատճառով 1827-ին ետ է կանչվել Կովկասից և պաշտոնաթող արվել:

17. Վայերիան Մադաթով (Թոստոմ Մադաթյան, 1782-1829) - ղեներալ-լեյտենանտ, ծնվել է Վարանդա դավառի Ավետարանոց ղյուղում: 1816-ին նշանակվել է Արցախում տեղավորված ռուսական ղորքերի հրամանատար, իսկ 1817-ից՝ Ղարաբաղի, Շիրվանի և Շաքիի խանությունների ղինվորական-նահանգային կառավարիչ: Նրա ղորքերը 1826-ի աշնանը Արցախը մաքրեցին պարսիկ նվաճողներից

(նրա մասին տե՛ս Կեսեր գեներալ-լեյտենանտ կնեազ Մատթթովին, Շուշի, 1870). *Кавказцы или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе. Жизнеописания ген.-л. В. Мадатова и ген.-м. Бурцова, СПб., 1859, с. 1-64, Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова, СПб., 1874, Թերգի-րաշյան Վ., Գեներալ-լեյտենանտ Վ. Գ. Մադաթով, Ե., 1942):*

18. Մէլիք-Բադի Ա Մէլիք-Շահնազարյան — Վարանդա դաւառի տիրակալը, որի մեղիքական իշխանությունը հաստատուել է Իրանի շահ Աեֆու. (1629-1642) կողմից 1633 թ. նրան տրված հրովարտակով: Հրապարակվող նամակում ակնարկված գեպքի մասին գրել է նաև Կարապետ Եպիսկոպոսը. «Նոցա (Մէլիք-Շահնազարյանների - Ա. Մ.) բերած փաստաթղթերի մեջ ամենահինը Շահ-Արամ Բ-ի հրովարտակն է 1646 թուից, որով սա Վարանդայի մէլիք է հաստատում Մէլիք Բադու որդի Մէլիք Շահնազարին, հիմնուելով մի աւելի հին վաւերաթղթի վրայ, որով 1633 թուին մէլիք էր հաստատուել Բադին: Դատ վարողները յայտնում են նաև, որ եթէ իրենց գիւղերը խլող յայտնի գեներալ Մադաթովը իւրացրած չը լինէր այդ վերջին փաստաթուղթը՝ նորանով կհաստատուէր, որ Մէլիք Բադուց առաջ էլ իրենց նախնիք Վարանդայի մէլիք են եղել, և այսպէս՝ նոյն իշխանութիւնը որդւոց յորդի անցել է մինչև երկրի Ռուսաց իշխանութեան ներքոյ մտնելը» (տե՛ս Տեր-Մկրտչեան Կ., Դօիեանք և Մէլիք Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մեղիքութեան մասին», պրակ Բ, էջմիածին, 1914, էջ 135):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԱՐՅԱԽԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԲԱՍ-ՄԻՐՉԱՅԻ
1826 Թ. ՀԱՆԴԻՊՄԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1826 թ. հուլիսին պարսկական մեծաքանակ զորքերը, դահա-
ժառանգ Արբաս-Միրզայի գլխավորությամբ, ներխուժում են Արցախ
և պաշարում Շուշի բերդաքաղաքը: Շուշիի ռուսական կայազորը,
գնդապետ Ի. Ռեուտի հրամանատարությամբ, և տեղի հայ բնակիչ-
ները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս ահեղ թշնամուն:
Ականատես պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյուն այդ մասին
գրում է. «Քաղաքի հայ բնակիչները ամեն հարցում ռուսների հետ
միասնաբար դորձելով՝ ճիգ ու ջանք չէին խնայում նրանց նվիրված
կերպով ծառայելիս... Այն աստիճան, որ որոշ ժամանակ անց հայերի
վրա բարկացած Արբաս-Միրզան հրամայում է, որ ով որ հայի գլուխ
բերի, 10 աշրաֆի կատանա: Այդ պատճառով հայերից շատերն են
սպանվում»⁵⁵⁹:

Արցախահայության համար օրհասական այդ օրերին Արբաս-
Միրզայի բարկությունը մեղմելու նպատակով նրան են ներկայա-
նում երեք հայ երեւելիներ՝ Արցախի մետրոպոլիտ Սարգիս արքեպիս-
կոպոս Հասան-Ջալալյանը, Ջրաբերդ զավառի տիրակալ Մելիք-Վա-
նի Աթաբեկյանը և Գյուլիստան զավառի տիրակալ Մելիք-Հովսեփ Բ
Մելիք-Բեգլարյանը: Նրանց հաջողվում է մեղմել Արբաս-Միրզայի
բարկությունը:

Սակայն, երբ Շամխորի և Գանձակի ճակատամարտերում ջախ-
ջախված Արբաս-Միրզայի բանակը չպրտվում է Արաքսից այն կողմ,
պարսկական սուլը արցախահայության գլխից հեռացրած հայ երեւե-
լիների մեջքին իջնում է ռուսական խառաղանը: Կուսակալ Ա. Երմո-
լովի հրամանով այդ դործիչները Ռուսաց կայսրության նկատմամբ
անհավատարմության մեղադրանքով ձերբակալվում են և ութ ամիս
մնում կալանաված: Սարգիս մետրոպոլիտը՝ Թիֆլիսում, իսկ մելիքնե-
րը՝ Բաքվում: Ի վերջո, Ռուսաստանի վաղեմի ախոյանի հետ ընդհա-
նուր լեզու գտած հայ երեւելիները անմեղ են ճանաչվում և, Սիրիբ
աքսորվելու փոխարեն, վերադառնում են հայրենիք:

⁵⁵⁹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 123-124:

Այս գեպքին առնչվող երկու վավերագիր ժամանակին հրատարակել է Այ. Երիցյանն իր «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայր XIX դարում» գրքում (Թիֆլիս, 1894, էջ 253-256): Սույն փաստաթղթերը հրապարակվում են առաջին անգամ և, որպես համատարի սկզբնաղբյուրներ, ավելի ամբողջական պատկերացում են տալիս նշված գեպքի և դրան հաջորդած իրադարձությունների մասին: Նշենք միայն, որ թիվ 1 վավերագրից երկու փոքրիկ հատված օգտագործել է Վ. Դիլոյանն իր «Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ոսմական հարաբերությունները» գրքում (Ե., 1989, էջ 286-287):

Հրապարակվող վավերագրերից առավել ուշադրաւ է Մեյիք-Վանու նամակը Եփրեմ կաթողիկոսին, որն ամբողջ կյանքը ուսական գենքի հաղթանակներին նվիրարեւած, սակայն այժմ անհարկի ամբաստանվող մարդու սրտի խոսքն է: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև խաչատուր Լազարյանի նամակը Ներսես Աշտարակեցուն և նրա պատասխանը, որտեղ վերջինս հանդամանորեն ներկայացնում է արցախցի երեւելիների ճերբակայութեան հետ կապված երմոլովյան բանսարկութունները և բացահայտում մեղադրանքների սնհիմն յինելը: Առհասարակ, այս փաստաթղթերը Արցախի մեյիքութունների պատմութեան ուշադրաւ էջերից են, արժանի դուրս ելնելու ստվերից:

Սույն փաստաթղթերը պահվում են Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ՄԵԼԻՔ-ՎԱՆԻ
ԱԹԱԲԵԿՅԱՆԻՆ

28 հուլիսի 1826 թ.

Թիֆլիս

Մեծարու. Մէլլիք Յովհաննէս Յարութիւնեան¹

Արեւելայ ի Քրիստոս

Գիտէ՞ք ամենեւեան զի ո՛չ յամենայն ժամանակի կարողանան ծառք բերել զծագիկս եւ զպտուղս, այլ ժամանակ դարնան բողբոջէ զծագիկս, եւ ժամանակ ամռան հասուցանէ զպտուղս:

Այնպէս եւս ժամանակին ներդործութիւն յաջողէ մարդկանց ցուցանել զծագիկս եւ զպտուղս իւրեանց:

Գիտէս դու, զի կեանք քո մինչեւ զայսօր վայելչացեալ քոյով առաջին հաւատարիմ ծառայութեամբք, եւ ահա նոյն է այժմ ժամանակս այս, որ ունի վայելչացուցանել ձեզ եւ ամենեցուն զժամանակս ապագայից կենաց իւրաքանչիւրոց:

Դրեմ ձեզ ուրեմն՝ զնոյն հոգի հայկական հաւատարմութեան ունիլ նոյնպիսի ջերմեռանդութեամբ վառեալ, եւ ջանալ նորոգել կամ առաւել եւս հանդիսացուցանել զյիշատակ հաւատարմութեանց հայրենի ազգի հայոց արժանաւոր դործովք ամենայն հասարակութեան ազգի մերոյ եղևոյ ընդ ամենայն տեղիս ի ներքոյ փառաւոր դրօշակի իւրոյ Կայսերական Մեծութեան ամենայն Ռուսաց:

Մի՛ տարակուսեցուցին զմիտս մերազանց՝ մերձեցուցանելն զօրաց ուսաց ի սահմանաց իւրեանց հեռաւորաց, այլ հաւատարիմ լիցեն բանք իմ այսոքիկ ձեզ, զի շուտով անդրէն դառնան նոքա յիւրաքանչիւր տեղիս հզօր զօրութեամբ իւրեանց, եւ թշնամինք առ հասարակ զարհուրեալք յերեսաց սրոյն անպարտելի զինուորութեանց ուսաց, թողցեն իսկոյն ո՛չ միայն զսահմանս տէրութեանց Ռուսաց, այլ եւ զամենայն զկալուածս բնակութեանց եւ իշխանութեանց իւրեանց եւս:

Ապաքէն որպէս եւ ընթեռնուցուք զգրեալսն իմ առ ամենայն յողովուրդս հայոց, այնպէս ջանասջիք հոգով արիական ցուցանել

դձեղ ցամենայն ժամանակի ծառայ Հաւատարիմ եւ Հպատակ ամենահարադատ Բրիտոսադօր Կայսերութեան Ռուսաց:

Ո՛ղջ յեր եւ զողջոյն իմ տուր ամենայն մեծի եւ փոքու ժողովրդեան մերում, եւ ես եմ եւ մնամ ձեզ ամենեցուն միշտ բարեացակամ:

Արքեպիսկոպոս Հայոց Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166, վավ. 604, թ. 12: Բնագիր: Զեռագիր:

N 2

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ՄԵԼԻՔ-ՀՈՎՍԵՓ ՄԵԼԻՔ-ԲԵՂԱՐՅԱՆԻՆ

9 օգոստոսի 1826 թ.
Թիֆլիս

Քաջազգի Մէլիք Յովսէփ Փիրիտոնեան²

Ողորմած տէր իմ

Յէտ փակելոյս զգրութիւն իմ առ քէզ, լուր է Հասս առ Կուստկայն որպէս թէ Հաւատարիմն մեր մէլիք Վանին զնացեալ է առ Մէհտի Ղուլի խանն՝ այլ ես միամտեցուցի զնորին բարձր զերազանցութեանն թէ զնալն նորա եթէ իցէ ճշմարիտ ոչ կարէ յինիլ առանց յատուկ շահաւէտութեանց վասն պահպանելոյ զժողովուրդն Հայոց կողմանցն այնոցիկ: Այլ այնուամենայնիւ զգիր, զոր կամէի յղիլ առ մէլիք Վանին վասն ջանալոյ Հասուցանել ի քաղաքն Շուշու առ բարձր բարեօնունդ Ռէուտն³ եւ զպատասխանի այնորիկ ստանալոյ ի նմանէ եւ Հասուցանելոյ առ մեզ այսր, անարժան Համարեցայ ուղղակի յղէլ առ նա ինքն մէլիք Վանին՝ այլ լաւ Համարեցայ առաքել առ ձեզ, զի դուք թէ արժան Համարեալիք յղելն առ նա, յղեալիք Հանդերձ գրութեամբ իմով առ նա, իսկ թէ ոչ կամ յղեալիք առ սրբազան Սարգիս արքեպիսկոպոսն⁴ ընդ զրոյն իմոյ, որ առ նա, եւ կամ դուք ձեր Հաւատարիմ մարդով ջանասջիք Հասուցանել առ

Ռեուտն էւ զպատասխանի նորա յանձնել զբարեւրի մերում կամ ձեռով մարդով հասուսանել առ մեզ կանխաւ :

Գիտէս զու թէ ցատակից եմ եւ ամենայն ազգին իմոյ, եւ առաւելապէս ձեզ եւ տան հօր ձերոյ, այս ամենայն մրրիկ ունին անցանել մինչեւ ցլրումն այսմիկ ամսոյ օգոստոսի, յէտ որոյ ոչ եւս լինիցի այսպիսի հարկաւոր ժամանակ յայտնելոյ տէրութեանն Ռուսաց զհաստարմութիւն եւ զարժանաւոր ծառայութիւն, որ էմն մի բնաւ ունիցէս զու խնայել դամենայն զկարէլիսն ձեզ, այլ Զանասցես զհարազատութիւն քո յայտնել յայսմիկ հարկաւորեալ ժամանակի:

Եւ թէ հարկաւորեսցի քեզ ծախս վասն առաքելոյ զգիրն Ռեուտի առ ինքն՝ դայն զումար ծախուց հատուցից քեզ եւ ինքն, եւ զոհունակութիւն Կուսակային եւս շահեցայց վասն քոյ եւ վասն եղբարց քոց ամենայն ազգատոհմի:

Դու թէ չիցես դնացեալ առ Մէհտի Ղուլի խանն մինչեւ ցայժմ, մի եւս յօժարեսցիս գնալ այժմ, եւ միամիտ լիցիս զի գկնի չորից եւ հնդից աւուրց գտանի մերձ առ ձեզ զօրօք բազմօք կնեազ Մատաթովն եւ Մէհտի Ղուլի խանն հալածեսցի անդրէն իբրեւ զծուխ առաջի հոգմոյ սաստկադունի:

Ողջ լեր եւ եւ եմ եւ մնամ ձեզ ի սրտէ բարեացակամ:

Համար 151 Արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանու Ներսես

Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166, վաթ. 614, թ. 16ր: Բնագիր: Զեռագիր:

N 3

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ ՅԱՆԻՆ

9 օգոստոսի 1826 թ.

Թիֆլիս

Բարձր սրբազան Մետրոպոլիտ Սարգիս արքեպիսկոպոս

չնորհազարդ հովիւ եւ ծերունազարդ հայր իմ

Ի սոյն կէտ լուր էհաս առ կուսակայն որպէս թէ մէլիք Վանին գնացեալ է առ Մէհտի Ղուլի խանն:

Եւս յուեալ զայս. զարհուրեցայ. թէ զիս՞րդ կարելի եղև ատն աշխարհույ բեկանել զիւր բաղձամթամանակեայ արեամբ չափ Հաւատարմութիւնն. եւ երդմամբ իմով կարօղ եղէ Հաւանեցուցանել զկուսակալն, թէ ի ստոյգ լինիլն զնալոյն նորա, Հարկաւ լինելոց է վասն օղտակարութեան իրիւր ազգին Հայոց՝ զի կարօղ լիցեն ապահովացուցանել զբաղձութիւնն նոցա:

Զձանօթութիւնսն տպեալս, զորս առաքեալ եմ առ ձեզ. առաքեալ եմ եւ առ նա եւ սրբազան Մարտիրոս արքեպիսկոպոսն Տաթևայ, զորս ի Հասուցանելն առ ձեզ Հարադատից մերոց թէ արդարեւ մէլիւր Վանին լինիցի կասկածելի ի Հաւատարմութեան իւրում զուրջ ջանասջիւր մահուամբ չափ Հասուցանել զփոքր զիրն առ բարձր բուրձնունդ Ռէստն ի բերդն եւ զպատասխանի աշնորիկ բնկալնույ ի նմանէ եւ Հասուցանել առ մեզ օր եւ ժամ յառաջ, եւ Հարկաւ որ լիցի առ այն զծախս զբամոյց ծախեա առանց խնայելոյ եւ ընկալցիս յինէն բազում շնորհակալութեամբ իմով:

Մի անհոգասցիս վասն գրէլոցս, քանզի չէ պարտ կորուսանել զժամանակն թանկագին՝ որպիսի է այժմ, եւ յետ Հնդկոստան աւուրց բաղումբ ցանկասցին ծառայել տէրութեան ռուսաց, այլ ոչ կարողանան նոքա նազելի կացուցանել զծառայութիւն իւրեանց:

Արբազնագոյն Կաթուղիկոսն եւս Հարկեաց ինձ ի զիմաց իւր զրել առ սրբութիւն ձեր փութալ, ջանալ եւ զպատասխանի փոքրիկ զրոյն ստանալ եւ Հասուցանել օր եւ ժամ յառաջ ի պարծանս ազգի մեր:

Համար 157

Բարձր սրբազնութեան ձեր

խոնարհ ծառայ

Արքեպիսկոպոս Հայոց Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166, վավ. 617, թ. 17 և շրջերես: Բնագիր: Զեռագիր:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ՄԵԼԻԻՔ-ՎԱՆԻ ԱԹԱՔԵԿՅԱՆԻՆ

9 օգոստոսի 1826 թ.

Թիֆլիս

Բարեձնունդ մէլիք Վանի Աթարէկեան

Ողորմած տէր իմ

Մինչդեռ պատրաստել էի զգրութիւնս Հասուցանելիս յամբոյն Շուշուայ առաքել առ ձեզ, ահա էհաս լուր առ Կուսակայն՝ թէ դուք գնացեալ էք առ Մէհտի Ղուլի խանն, եւ զարմանք կալան զամէնեւսին առ Հասարակ՝ յորժամ ես այսպէս ապահովացուցի զմիտս Կուսակային եւ ամենայն խողաց, թէ Հաւատարմութիւն ձեր Կայսերութեանն Ռուսաց է անբեկանելի մինչև ցմահ ձեր, եւ թէ զնայն ձեր իցէ Հաւատի, լինելոց է այն յաղագս օգտի Հասարակութեան ժողովրդոց:

Այլ զի այս գերագոյն տգէղութիւն ի մասին ձեր ի բաց ընկեացի ի ձենջ առաջի նորին բարձր գերագանցութեանն, եւ ես մի՛ ստեցայց ի վկայութեան իմում յաղագս ձեր անբեկանելի Հաւատարմութեանն, դրեմ ձեզ, զի թէ մէլիք Յովսէփն յղէլ ունիցի առ ձեզ զփոքրիկ փակէթն Հասանէլի առ բարձր բարեձնունդ Ռէուտն յամբոյն Շուշուայ՝ դու ինքն մահու հափ Հարազատութեամբ Զանասցես որպէս եւ իցէ Հասուցանել առ նա, եւ զպատասխանի այնորիկ ընկալնուլ եւ Հասուցանել առ մեզ օր եւ ժամ յառաջ:

Թանկագին է Հաւատարմութիւնն յայսմիկ ժամանակի, որ զկնի հնգետասան աւուրց այլ ոչ եւս կարացցէ կորուսանօղն դտանել միւս անգամ:

Կաթուղիկոսն եւս բազում տրտմութեամբ իւրով ի մասին այսր լրոյ, յանձնեաց ինձ զրկ ձեզ, յայտնել միւս անգամ զՀաւատարմութիւն ձեր իբրեւ զառաջինն, եւ ոչ թողուլ զայս կեղտ անուն ի վերայ ձեր:

Եւ եթէ շնորհն Աստուծոյ յաջողել ունիցի, զի Հասուցանել կարողասջիք ինձ զպատասխանի Ռէուտին, յուսամ Աստուծոյ թէ նա

ինքն վկայեց, որ Կոստակային տնարատ պահել ատ ձեզ զկարծիս իւր վասն ձերոց վկայեալ հաւատարմութեանց:

Ողջ լեր եւ ես եմ եւ մնամ ձեզ ի սրտէ բարեացակամ:

Համար 158

Խոնարհ ծառայ

Արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166, վաղ. 618, թ. 17ր: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՔԱՅԵԼ ՍԱԼԼԱՆԹՅԱՆԻՆՏ⁵

20 սեպտեմբերի 1826 թ.

Թիֆլիս

Բարձր պատուոյ արժանաւոր Միքայէլ շնորհառատ վարդապետ սիրեցեալ ի Քրիստոս

Ի 23 յուլիսի եւ ի 13 օգոստոսի գրութիւնսդ ստացեալ եւ ծանուցեալ զորս ի նոսին, ուրախ եմ ի վերայ սիրեցեալ առողջութեան ձեր...

Եւ զուք ներեցէք ինձ, զի կասկած կարճութեան աւուրց կենաց իմոց ոչ ներէ ինձ տարեւոր ժամանակաց զտեղի տալ յերկայնմտութեան յիրս հարաւորագոյնս:

Շնորհօք Աստուծոյ հանդիսացեալ Հղօրապէս բարձր փառաւորագոյն զօրաց ուսաց՝ յ3 ամսոյս ի սկզբնամարտութեան իւրեանց յաւուր ուրբաթու ի Շամքօր ասացեալ տեղւոյ ընդ կառավարութեանց կնեադ Մատաթեանց բնկեալ զառաջնագունդն պարսից բնդաւառ իւրեանց նոցին առաջնորդութեամբ Ամիր խան սարտար քեռուոյն Ապպաս Միրզա արքայորդւոյ, սատակեն ի նոցունց զինն հարիւրսն յուսեալ զօրաց սարպաղ անուանելոց հանդերձ զօրապետան իւրեանց յիշեալ Ամիր խան սարտարին, եւ գերեն զ67 զինուորս, զմի թնդանօթ եւ գերեքտատան զամպարակս, որ է ռմբաձիգ եւ կամ փոքրաթօփ զետեղեալ ի վերայ ուղտուց:

Այլևս ի 13 ամսոյս յաւուր երկուշաբաթի ի լինիլ զօրաց ուսաց մերձ յնշխտովէտապօլ, իրբև 3 կամ 4 վերստ ճանապարհաւ, ի մէջ գիշերի եղբայր Շամիրխանի մէջիք Յովսէփ Փիրիդոնեան Բէկյարեանց. եւ այլ ոմն յազգէ Հայոց թարգման Ապպաս Միրզայի՝ ուսաց լեզուի, փախուցեալ ի բանակէ նոցին, փութան ժամանեն ի բանակ ուսաց, ուր զենարայ Պապուխէն⁶ էր հրամանատար. եւ ազդեն նմա փսսն ի նմին գիշերի յասնելոյն բանակի պարսից ի վերայ բանակի ուսաց, բնդ առաջնորդութեամբ իւր ինքեան Ապպաս Միրզայի. եւ երկուց կամ երից այլոց եղբարց իւրոց, եւ Այլահար խան փեսայի շահին եւ բնդհանրական հրամանատարի դրան նորին, յորժամ զենարայ Պապուխէն կարգադրեալ զզօրս իւր եւ զաջ թեւն յանձնեալ կենազ Մատաթովին, սպասին ամենապատրաստ, այլ ոչ յարուցեալ ի խաւարչտին գիշերի, յսանեն բնդ յուսանալ առաւօտուն փաղանգք ամբարշտացն երեսուն հազար հեծելազօրօք, եւ տասն եւ եօթն հազար սարսազօք բոտ բանի բանաբերաց, թեպէտ եւ կառավարութիւնն տեղւոյս սակաւ նուազութեամբ տպեալ հռչակեաց, եւ ամենակարօզ օգնականութեամբ Աստուծոյ բարձրելոյ հազիւ ուրեմն համար գտեալ պատերազմն իրբև կէս ժամ, ահա ախոյեան անպարտելի յառաջագիւ հանդիսացեալ երեք բաւալեօն աջոյ թեւին, շարժեն խուճապեն ի շամիրու հարեալ զյուսայի գունդն պարսից, անդէն իսկոյն զբաղմութիւն տապաստ արկեալ, զզօրսն առհասարակ հանգերձ նշանակեալ զօրապետօք նոցին իրբև. զփոշի առաջի հոգմոյ բնդ օգս ցնդեցուցեալ հալածական կորուսանին. երկուց բանակաց նոցին եւ ամենայն աւարաց տիրեալ պտնծայի յաղթանակն, գերելով եւ դարբիական գունդն անձնապահ Ապպաս Միրզայի աւելի քան ինն հարիւր՝ հանգերձ այլովք զինուորականօք, որոց թիւ առ ժամն իսկոյն ժամանեալ ի 1100 այր, որպէս եւ նշանակեալ լինի ի տպեալն, յրեթացս արեւու աւուրն մինչեւ ցմուտն նորին ժամանէ ի 1700, եւ որպէս հաւաստի համարի, թէ զոցի այժմ ժամանեալ մերձ երեք հազար: Քանզի բեկումն նոցա ահարեկեալ զնոսա մինչ իսպառ, փախուստ նոցա ըստ իւրաքանչիւր երեսաց՝ զբաղումս մատնէ հետզհետէ ի գերութիւն՝ մոլորեցուցեալ զնոսա ընդ անել շաւիղս, ի դաշտս կամ ի խորածորս, յորս գտանին որսացեալք ի զինուորաց եւ ի սոսկականաց հալատակաց հաւատարմոց իւրոյ Կ. Մեծութեանն:

Գերեալ յինին եւ երկու զնդապետք սարկաղաց ուսեալ զօրաց՝ սարհանկ անուանեալք, երեք զրօշակք նոցա արծաթեալ ձեռք Այուռլ՝ անձեռնկալու պաշտպանի նոցին, մի թնդանօթ ի քսան եւ երկուց եղևոց ընդ նոսա, եւ ամենայն վառօթ եւ զնդակք բոլոր թնդանօթիցն ութսուն արկեղք:

Լուր տակաւին ոչ էհաս յաղագս փախտէիցն պարսից անարեալ՝ թէ ուր արդեօք փախահայտն նոքա զկալ առնուլ յետ ամօթապարտ հայաժանաց իւրեանց, եւ ոչ իսկ յաղագս կատարելութեան հանգամանացն յաղթութեանց, կամ չափու աւարացն եւ թուոյ զերեւց կամ մահացելոց:

Երեւելի զիմազբաւ եղև արշաւանաց պարսից ի ժամանակի յաջողութեանց նոցին ամբոցն Շուշի քաղաքին, ուր զբաղեալ երկամսեալ միջոցաւ նշանակեալ բաղմութիւն զօրաց նոցա երկայն յուսով տիրելով նմին, չարիք նոցա հպատակաց իւրոյ Կ. Մեծութեան կամ մանաւանդ մերազանց անկելոց ի ներքոյ անօրէն բռնակալութեան իւրեանց՝ կամ սպրկելոցն ի դանազան նահանգս, ամփոփեցան անդէն ի խորչն լեռանց Արցախու, յորս կացին մնացին յորջայեալք խափանօք անխորհուրդ խորհրդածութեան իւրեանց՝ մինչև հատուցանել ինքեանց տեսուն զօրութեանց զայսպիսի հատուցումն առ ի մէջ յուսացեալ ինքեանց անակնկալ: Եւ զովեացեն յայսմհետէ հայք մերաղնեալք, որք եղական հաւատարմութեամբ առանձնացեալք յամենայն բաղմութեանց ապստամբելոց հեթանոսաց, հոգեխառն զաշնակցութեամբ զինուորեալք ընդ սակաւաթիւ զօրս ուսաց վերաբնակեալս անդ ի բուն բանակաց իւրեանց, մարտ եղեալ հանդերձ նօքօք արիացան քաջարար՝ հայկազունք զինուորեալք իրբւ երեք հազարք աւելի կամ պակաս, որոց յիշատակն եղիցի փառաւոր՝ ի փառս հաւատոց եւ հայրենեաց համազգեաց...

Արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166, վավ. 642, թ. 27ր-28ր: Բնագիր: Զեռագիր:

* Փաստաթղթում, երբ խոսքը վերաբերել է թեմային չառնչվող հարցերին, կատարել ենք կրճատումներ, որոնք մշտն ենք բազմակետերով-Ա. Մ.:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՐԵԱԿԸ
ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ ՅԱՆԻՆ

8 Հոկտեմբերի 1826 թ.

Թիֆլիս

Բարձր սրբազան Մետրապոլիտ Աղուանից Սարգիս արքեպիսկոպոս
Գերապատիւ հայր եւ եղբայր իմ ի Քրիստոս

Գիր ձեր առ իս ի 25 անցեալ ամսեանն սեպտեմբերի ի ձեռն
Հարազատի ձերոյ Յովսէփ շնորհունակ վարդապետի ստացայ յամ-
սոյս 5 եւ ծանեալ վասն նախանցեալ որպիսութեանցն նշանակելոց ի
նմին:

Գիտէ բարձր սրբազնութիւն ձեր ղԱւետարանն Քրիստոսա-
կան, թէ չի՛ք ոք բարի, բայց միայն Աստուած, եւ Հաւատացեալ եմք,
թէ նա միայն է անյիշաչար, մարգասէր, ողորմած, զթած եւ աղբիւր
ամենայն բարեաց: Սակայն ի վերայ այնր ամենայնի Հաւատացեալ
եմք դարձեալ եւ գիտեմք, զի զնշանախեց (գրախեց-Ա. Մ.) մի իւրոց
օրինաց ոչ արկանէ երբէք, եւ ձայն ահագին բարբառոյ նորա լսեմք
բարձրացեալ յարարչական բերանոյ նորին, որ ուրասցի զիս առաջի
մարդկան, ուրացեալ լիցի առաջի Հրեշտակաց Աստուծոյ, եւն:

Գեղեցիկ են առ նոյն օրինակ մեզ եւ մարդկայինքս, որոց մի-
ջէն ականատէս լինիմք այժմ եւս ահաւասիկ, զի ամենայն բաղմու-
թիւնք զօրաց եւ երեւելի երեւելի զօրապետաց առ Հասարակ ի մահ
դանձինս նուիրեալք, կամակար յօժարութեամբ արիարար շահատա-
կեալ ի Հանդէս կատարելագոյն Հարազատութեանց՝ կառուցանեն
զմարմին մահկանացու յանդիման սրոյ եւ Հրոյ թշնամեաց թաղաւո-
րին իւրեանց եւ Կայսեր՝ Հաստակադմն իմն աշտարակ՝ պաշտպան
յաւերժական յիշատակ անբեկանելի Հարազատութեանց իւրեանց:

Գիտեմք եւ զգրեալն առ Հրեշտակ եկեղեցւոյն. «Միւսն ացոռց
լեր Հաւատարիմ մինչեւ ի մահ, եւ առցես զպսակն կինաց յայդ»։ 2.

10, իսկ եւ վճռոյ Հաւատոց մեք իսկ գտանիմք քարոզ, որ իսպառ Համբերեացէ, նա՛ կեցցէ՝:

Ապաքէն տարարախտութիւն ազդային ի սմին պատահման Համարեն մեզ տկարութիւնք Հոգեւորականաց կամ մարմնաւորականաց մերազանց ի պարտաւորական Հաւատարմութեան իւրեանց, եւ աթոռ բարեբախտութեանց նեղութիւնք նոցա եւ անձկութիւնք բազմօրինակք մահուամբ, դերութեամբ, եւ կորուսմամբ կայից դոյից եւ բնաւից բարեաց անձնականաց անխաբարաւ եւ անարատ Հաւատարմութեամբ:

Գոհանամ զԱստուծոյ, զի ձեռնկալու եղեւ բազմաց մերազանց՝ եւ կարգեաց զՀամառարմութիւն նոցա ի պարծանք Հասարակաց ազգի Հայոց՝ ընդ կողմանս կողմանս Հանդիսացուցանելով զնոսա, արժանաւորօքն կարեւորօք եւ երեւելի յոյժ արիական Հոգւով յատկացելոցն անձնանուէր առաքինասիրութեամբ ի Շուշի քաղաքի, ի Շամշադին, ի Ղազարի, ի Փամբակաձոր եւ ի Շիրակ գաւառ՝ եղերս սահմանաց ընդ նախադրուես մտից յանդուղն արշաւանաց ահեղահոգ բազմութիւ. զօրաց թշնամեաց Հոգւոյ եւ մարմնոյ իւրեանց:

Իսկ զի սրբութիւն ձեր յիւրումն արհիական դիտապետութեան գտանի ըստ գտեալ այժմ, քննեա՛ եւ տե՛ս, թէ՛ գուցե՞ն իրաւունք մեղադրելոց զվերակացուսն Կառավարութեանց Տէրութեանն Հզօր եւ բարձր ինքնակալի ամենայն ռուսաց: Նամանաւանդ՝ յորժամ ժողովուրդք Հօտի ձերոյ՝ ինքեանք իսկ գտանին ձեզ բազմօք բանակաւ:

Յաւիմ ես՝ զի զայսպիսիս արդ զյանդիմանութիւնս իրաւանց պարտաւորիմ զբեյ ձերում ծերունաղարդ մեծանձնութեան, այլ զի հրաման է բնական. եղիցի ձեր բանն այսն այս, եւ ոչն ոչ, ազաչեմ լինիլ ներողամիտ ինձ առ սոյն: Եւ Հաւատարմացուցանիմ զսրբութիւն ձեր, զի Կայսր ամենայն ռուսաց՝ ամէնողորմած կրէ՛ զիւր մականուն, եւ ողորմութիւն նորա կամ նորին Կուսակալաց եւ գործավարաց յառաջացին եւ առ ձեզ Հանդերձ Աստուծով. այլ զի զբեալ իսկ է. «Փախի՛ր եւ թաղի՛ր առ ժամանակ մի, մինչեւ անցցէ բարկութիւն Տեառն»: Ըստ այնմ ուրէմն երկայնամտեսցիք եւ դուք ի ձերում լռութեան, մինչեւ անցցէն բարկութիւնք եւ երազեացեն ձեզ ներողութիւնք եւ ամէնայոյս մարդասիրութիւնք իւրոյ Կայսերական Մե-

ծութեանն եւ Նորին Բարձր Գերազանցութեան Ալէքսէյ Պետրովիչ
Երմոլովի եւ այլոց ամենեցուն հետեւեցելոց նոցին:

Եւ ես բոլորեալ կամօք իմովք յարգելով զպատիւ մեծութեան
անձին ձեր եւ կոչման կամ եւ մնամ ձեզ մարտւր վշտակցութեամբ
եւ իսկական մտերմութեամբ այժմ եւ միշտ:

Համար 186

Բարձր Սրբազնութեան ձեր
խոնարհ ծառայ
արքեպիսկոպոս Հայոց Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166,
վավ. 647, թ. 32բ-33: Բնագիր: Զեռագիր:

N 7

ՄԵԼԻՔՎԱՆԻ ԱԹԱՐԵԿՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

29 Հոկտեմբերի 1826 թ.
Կուսապատ

Երբցս երանեալ ամենաբարձր սրբազնասուրբ վեհապետի
Տեսուն Եփրեմի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի

Ձսուրբ եւ զմաքուր զարչապարսն
Ջերմ սիրով համբուրեմ

Ձորպիսութիւն ձերդ բարձրութեանն՝ յառ ձեզ առաքեալ Յո-
սէփ վարդապետէն լուեալ մեր, ոչ սակաւ ուրախութիւն եւ զուար-
ճութիւն եղեւ մեզ, զի բերապատիւ տրտմութիւնն, որ ի թշնամեաց
ի ներկայս դիպեցաւ մեզ, այնու անցուցաք բերկրեցեալ յուրախու-
թիւն մեծ:

Քանզի յամենայն ուստեք սիրտ իմ բանիւք բերանոյ թշնա-
մեաց տխրի յայժմու ժամանակի, եւ զոխս՝ զորս բնդ իս ի վաղնջուց
եղեալ էին ի մտի կատարել, զարդիս իբր պահս գտեալ պարապօրոտ՝
զայնու իկ զրազնուն՝ զամենայն ճիգս հոգւոց ի բեանց ի նոյն թա-

փեայ, իսկ ես ի Տէր Յիսուս Քրիստոս եւ ի Հաւատարմութիւնն իմ
յառաջմէ առ նորին իսկ Կայսերական բարձրութիւնն, եւ մանաւանդ
թէ առ ձեզապիսի խնամածու ընդ հոգւոյ Հարս յուսացեալ՝ չունիմ
բնաւ զերկիրդ ինչ յումերէ:

Վասն զի գնայն իմ առ պարսիկսն՝ յիրաւի է, որպէս եւ յուկ է
ձերդ բարձրութիւն, բայց յերեւել յանկարծակի հարաթռն թշնամւոյ
Հաւատոյ եւ անձանց՝ որդւոյ շահին յերկիր մեր, ամենայն մահմե-
տականք զաւառիս մերոյ ապստամբեալք, յոժարութեամբ մատնեցին
զգօրսն ռուսաց որ ի Գորիս՝ եւ զերի վարեալ⁷, բնաւնիւք մեր եղեն
մեզ թշնամիք, յաղապս որոյ՝ Հայք գալստացս ոչ կարողացեալ տո-
կալ յոխորդ յարձակմանց բաղմամբիւ զօրաց նորին առ Հասարակ առ
երկիրդի, ի փրկութիւն անձանց իւրեանց ակամայ գիմեցին առ նոսա
անճար եւ անհովիւ մնացեալ: Այլ եւ մերձ ամբողջին Ջերմուկայ ամ-
բացայ Հանդերձ ժողովրդեամբ իմով: Իսկ մեծ փառնդ մեզ այն եղեւ,
ամենայն անցիդ եւ ճանապարհաց յանկարծ կապիյն, ուստի անկա-
բացաք մեզ հաց եւ գիւլլայ պարութ պատրաստել, որովք կարէաք
ընդգիմանալ նոցա սկատարած իրին: Թողում տակ զգօրսն ռուսաց,
որք ի Գանձակայ ելեալ գնացին փախստեամբ: Թողում եւս զգնայն
իշխանաւորաց եւ սոսկոնաց առ նոսա՝ յառաջ քան զիս: Մտա-
րերեալ եմ գայս, եթէ ոչ գնացից եւ ես առ նոսա, ժողովուրդ իմ առ
Հասարակ մատնին ամենայն ընչիւք ի կորուստ: Զայս միայն գմտաւ
ածեալ՝ թէ ես միայն մատնեցայց, որով ժողովուրդ ապրեցուցից ի
զերութենէ անօրինաց: Զիս եւ եթ կորուսից գնալով առ նոսա, զի
զհազարաւոր անձինս ժողովրդոց իմոց գտից եւ կեցուցից. աշխարհն
ամենայն գնաց, ապա եւ ես ընդ նոսա: Վերջապէս գնայն իմ առ
պարսիկսն, եղեւ առ օգտի Հասարակ ժողովրդոց ինձ յանձնեալ Հա-
յոց:

Իսկ ո՛վ զորովազութ սրբազնասուրբ Հայք Հասարակաց՝ եւ իմ
յատուկ՝ թշնամիք իմ բաղումք են, որպէս եւ բարձր սրբազնութիւն
ձեր տեսանէ եւ գիտէ, զրեթէ Համայն Արցախ, թէ Հայք եւ թէ տա-
ճիկք, ոչ են իմ բարեկամ եւ ոչ մի, այլ եւ ձեօք եւ եթ պարծիմ, եւ
յուսամ թէ կարօզ իցէք յաղթօզ գտանել աղօթիւք առ Աստուած, եւ
բանիւք առ պայծառափայլ կուսակայն:

Այժմ ամենայն որ Հաւատարիմ երեւի տէրութեանն ռուսաց՝
եւ, որ նովիմը եմ տիրացեալ կտոր միոյ հացի, երեւիմ թշնամի:

Ամենքն, որք ապստամբք էին ի նմանէ, յանմեղութեան կացուցին զանձինս, իսկ ես յառաջագոյն ջատագով եւ հաւատարիմ եղեալ նորին տէրութեանն, ի սատակել զնորին թշնամիսն եւ հեղուլ զարիւն իմ վասն նորին Կայսերական Խորհրութեան, զտանիմ այժմ թշնամի եւ ապստամբ յայնմանէ:

Վասն որոյ եւ եմ տխրեալ եւ տրտմեալ բոլոր անձամբ իմով վատահանամ եւ դիմեմ առ ամենաբարձր սրբազնութիւն ձեր, եւ միայն զվստնեմ եւ զանցս անձին իմոյ խոնարհաբար յայտնեմ ի ձեռն զրտութեանս, եւ յուսով սպասեալ մնամ շնորհի ստացման պատճենի կրկին նամակիս:

Ձերդ բարձր սրբազնութեան ամենախոնարհ ծառայ
Մէլիք Վանի Յարութիւնեան Աթաբեկեանց

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 36, վավ. 248,
թ. 1 և շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 8

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ՄԵԼԻՔ-ՎԱՆԻ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆԻՆ

4 դեկտեմբերի 1826 թ.
Թիֆլիս

Բարեպաշտութեամբ հռչակեալ Մէլիք Յովհաննէս Յարութիւնեան
ի Քրիստոս Յիսուս սիրեցեալ արդոյ

Դիր ձեր առ իս յերկուցն հոկտեմբերի ընկալայ ի 19 ամսոյս եւ ծանուցեալ վասն առողջութեան ձեր գոհացայ զԱստուծոյ:

Գանկատ ձեր ի բերելոյ ժամանակին՝ չեն առանց իրաւանց, այլ զի կանգուն չափուն գտանի յինքեան իրեն իսկութեամբ միշտ, իսկ ի նկատողսն ամենեւին առանց իսկութեան եւ զանազանեալ բաղձօք, ա՛յն է՝ զի որքան անձինք են աշխարհի, այնքանս եւ իւրաքանչիւրոց նոցա կանգուն առանձին առանձին՝ զանազանեալ ի

միմյանց, յորոց յստաջանան բողոքք և պանկատք անհամաձայնք, որպէս և յայտ է՝ զի հակառակորդք ձեր զատեն զձեզ ալլապէս, և զուր բողոքէք զնոցունց ալլապէս, իսկ ունինդիրք հետևողք լրոյ մի ոմն կամ միս ոմն, և զատաւորք ըստ ալլայլութեանց լրոյ և զօրութեան կարծեաց իւրաքանչիւրոց:

Գիտելով և իմ զայս ամենայն, իմ ևս զատողութիւնք մնան զարձեայ ի նմին անհամաձայնութեան, այն զի լաւ էր ձեզ տառապանք առ ժամանակեայ՝ ըստ ալլոցն հակառակամարտից թշնամեաց տոկացելոց յիւրաքանչիւր անձկութեան իւրեանց ի յամբոցն և յալլ ուր, քան իստոնի կամաւ ի թիս թշնամեաց: Իսկ զի ահագին էր վտանգն վերահասեալ, և ակնկալութիւն հեռացեայ յամենայն մտաց յաղազս վերադարձի զօրաց ռուսաց յամենայն կողմանց, քաջայայտ է՝ թէ աւելի քան զայն՝ անմարթ էր տկար ազգաց լինիլ ձեռնամուխ յալլս պատկանեալս հաւատարմութեանց:

Ապաքէն ի վերայ այսր ամենայնի իրաւունք առ ժամանակաւս ի մասին ձեր ընկալարուք զուր ձեզ բազում երկայնմտութեամբ, և յոյս ձեր եղիցի ի ձեզ աներկուանալի՝ զի կայսր Մեր ամէնողորմած է, և գրութիւն նորա առափիկ է քան զվրէժխնդրութիւն ըստ մարդկութեան, և հաւատարմութիւնք ձեր վկայեայ վաղագոյն՝ զործովք և արդեամբք, ոչ թողացուցանեն զձեզ առանց արժանաւորացն ինքեանց, և մեք գիտեմք զձեզ և հասարակեայ հաւատարմութիւնն ազգական զօրէ արդարացուցանել զձեզ կանուխ կանուխ և անաղան:

Ողջ լեր և ողջոյն տուր մօրդ, ի պաշտի ազայ եղբօրդ և ամենայն մեծի և փոքու տան ձերոյ և ևս ևմ և մնամ իսկական հարազատութեամբ հոգւոյ և մտաց և կամաց միշտ ձեզ ի սրտէ բարեաղակամ

և մեծանճնութեան ձեր
խոնարհ ծառայ

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 571, թ. 182բ-183: Բնագիր: Ձեռագիր:

ԻՇԽԱՆ Վ. ՄԱԴԱԹՈՎԻ ՆԱՄԱԿԸ ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ՝
 ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՆՐԱ ՄՈՏ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ
 ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

12 դեկտեմբերի 1826 թ.

Շուշի

Ваше Высокопреосвященство

Милостивый Архипастырь!

Во исполнение воли Главноуправляющего въ здешнемъ крае г. Генерала отъ Инфантерии и Кавалера Ермолова, имею честь при семъ препроводить къ Вашему Высокопреосвященству Архиепископа Саркиса. О поступкахъ его за которыя онъ препровождается къ Вамъ, г. Главноуправляющий принялъ на себя уведомить Ваше Высокопреосвященство. Я же вменяю себе въ обязанность доложить, что поведение его столько было непозволительно, что Его Высокопревосходительство приказалъ мне въ препровождении иметь за нимъ строгий присмотръ съ сохранениемъ впрочемъ всего должнаго уважения къ его высокому сану, что мною въ точности и исполнено.

Поручая себя Святымъ молитвамъ Вашимъ, съ достоуважаемымъ имеею честь быть

N 790

Милостивый Архипастырь!
 Вашего Высокопреосвященства
 Всепокорнейший слуга
 Князь В. Мадатовъ.

Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, դ. 51,
 վաղ. 113, թ. 1: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 10

ԳՆԴԱՊԵՏ Ի. ՌԵՈՒՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ՝ ՍԱՐԳԻՍ
ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԹԻՖԼԻՍ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ԿԱՊԱԿՏՈՒԹՅԱՄԲ
ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՆՐԱ ՎՐԱ ՍԱՀՄԱՆՎԵԼԻՔ ՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԳԻ ՄԱՍԻՆ

27 դեկտեմբերի 1826 թ.

Շուշի

Приказъ

По воле Его Высокопревосходительства Главноуправляющего въ Грузии господина Генерала отъ Инфантерии и Кавалера Ермолова, отправляющагося съ симъ вместе въ Тифлисъ посредствомъ Казачьихъ постовъ къ Первенствующему надъ Армянскимъ Духовенствомъ Архiepiscopу Нерсесу Архiepископа же Саркиза, имеютъ казачьи посты по тракту къ Тифлису находящиеся, препровождать отъ одного до другого съ приличнымъ и безопаснымъ конвоемъ, наблюдая строгий присмотръ и вместе съ темъ храня все должное уважение къ Высокому Его сану, по прибытии же въ Тифлисъ доставить его къ Архiepiscopу Нерсесу съ конвертомъ за N 790^{мб} на имя Его Высокопреосвященства при семъ прилагаемымъ.

N 225^б

Командиръ 42го Егерьскаго Полка и
управляющий Карабахскою
Провинциею Полковник Реуттъ.

Ամստերդամ, 1 ապրիլի 1826 թ. 106, դ. 51,
թիվ. 114, թ. 1: Պատճեն: Ձեռագիր:

24 հունվարի 1827 թ.

Թիֆլիս

Մեծարու աղայ Յակոբ Յարու թիւ նեան՝

և. որք ընդ յարկաւ ձեր են ընտանիք և ժառանգաւ որք

Հարազատք սրբոյ եկեղեցւոյ և սիրեցեալք մեր

Դիր ձերում գերդաստանի խնդրամատոյց առ իս՝ ընկալայ ի ձեռն հաւատարմի ձերոյ պարոն Յակոբի և ծանեայ դորս ի նմա, և դորս պատմեաց ինքն յիշեալ դրարերն:

Յաւակից եմ ոչ միայն ձեզ, այլ համօրէն ազգի խմոյ՝ հայկադանց հարուածելոց ի թշնամեաց և ի բարեկամաց, ի հեռաւորաց և ի մերձաւորաց, յօտարաց և յիւրոց, այլ զի հիմք անծանօթ ցաւոց մարմնոյ մերոյ՝ զի պատահեն բազմիցս ներքին և արտաքին պատճառանօք, այսինքն ի խառնուածոց իրիք՝ մաղձի կամ այլոց, և կամ ի ցրտանալոյ կամ ի հարուածոց տօթօյ արեւոյ, և բազմիցս և ի սայթաքելոյ ստից և այլոց յանկարծադէպ պատահարաց, որոց յետ հանդիպմանցն պիտոյանան միշտ տանելութիւնք ցաւոցն ժամանակաւոր, և զործադրութիւնք բժշկական օգնականութեանց:

Այսպէս ուրեմն, երբ հոգի հայկազանց քրիստոնէից խառնեալ գտանի ընդ հոգիս զօրաց ոռոսաց, և սեւեռեալ է ընդ աթոռ տէրութեան և կայսերութեան ինքնակալի ամենայն ոռոսաց որպէս ընդ օծելոյ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, զիարդ մարթ իցէ կարծել, թէ վկայեալն յիւրումն հաւատարմութեան մէյիք Յոհաննէս կամ Վանի Յարութիւնեան եղիցի ալժմ անհաւատարիմ տէրութեան ոռոսաց և զօրաց նորա, և հարազատ թշնամեաց հոգւոյ և մարմնոյ և հաւատոյ համօրէն ազգի իւրոյ և սրբոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի:

Այլ զի բերմունք ժամանակին որպէս բազումս անաղկալս, նոյնպէս և զայդ անաղկալ բերին բոտ համազղային տարարախտութեանց, ի միտ առէք, թէ որքան են յազգէ հայոց անմեղ մահացեալքն յայդր և ընդ ամենայն սահմանս ոռոսաց՝ ի Ղարաքիլիսայն, որ ի Շիրակ գաւառի և ի չրջակայս նոցին, որքան են գերիք

արք եւ կանայք, երիտասարդք եւ կուսանք, ծերք եւ տղայք եւ մանկունք ստեղծեալք, եւ որքա՞ն կողոպտեալք, հարուածեալք, նեղեալք եւ վշտացեալք, եւ բոտ աշնմ զհասի առեալ վասն այդոցիկ սխտահմանցն ձեզ եւ մէյիք Վանիին, զոհացարուք զԱստուծոյ եւ խնդրեցէք զողորմութիւն նորա, եւ հաւատացեք մեզ, զի Կայսր մեր եւ կառավարութիւն նորա ողջմած է մինչեւ յոյժ, եւ ոչ անապան ողորմութիւն նորա մխիթարեացէ, զձեզ ազատութեամբ մէյիք Վանիին եւ ամենայն ցանկացեալ ապահովութեամբ ձեր, առաւել քան որքան ակնկալութիւն մեր ամենեցուն կարէ չօշափել:

Ամենեւին անհող լինիցիք, զի մէյիք Վանին՝ որպէս մէյիք Վանի եւ որպէս հայ, ոչ կարէ ի թիւս թշնամեաց տէրութեան ոռոսաց մտանել ի համար, զի եւ ոչ իսկ տէրութիւնն կարէ հաւատալ, թէ ունիցի ինքն զհայ ոք անհաւատարիմ ինքեան, զոյով ի հարկութաւ որ ամաց հետէ փորձառու բնաւորութեանց նոցին:

Ողջ յերուք եւ ես անմոռաց ունելով զմէյիք Վանին եւ զձեզ ամենեւեան, կամ եւ մնամ քնոտանի հարազատութեամբ միշտ ի սրտէ բարեացակամ ձեզ:

Արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանու Ներսէս

Սրբազնագոյն տէր մեր ծերունագարգ Կաթողիկոսն ամենայն հայոց մատուցանէ զողջոյն իւր եւ օրհնութիւն ձեզ ամենեցուն, համարելով եւ վասն ինքեան միեւնոյն զայս մեր զրութիւն, բոտ որում եւ մեք նորին Վեհափառութեան ծառայ եւ պաշտօնատար առաւել քան զորդի:

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166, վավ. 571, թ. 183: Բնագիր: Զեռագիր:

16 մարտի 1827 թ.
Սանկտ Պետերբուրգ

Աստուածաբանական սրբազան Հայր Ներսէս

ամէնողորմ Հովուապետ

Ի 23Յն անցեալ ամսոյ զգրեալ նամակ Ձեր բնկալեալ բնդ նմին
և զօրինակ բարձրագոյն բէսկրիպտի յանուն սրբազնութեանդ պար-
գեւելոյ յոյժ ուրախացաք, զի այս ողորմութիւն Կայսեր է իբր նշան
առաջիկայ բարօրութեան և բարերախտութեան ազդիս Հայոց. ի
վազուց Հետէ գիտելով զարժանաւորութիւն Ձեր մեծամեծ պարգե-
ւաց ի տրիտուր անխոնջ վաստակոցդ՝ ի դէպ ժամուս յարմար յօրի-
նեցաք վասն Ձեր գապիսկ իմն յրնդունելութիւն սիրելի Հայրու-
թեանդ սրբոյն Վլատիմիրի ասպետի երկրորդ կարգի. զորպիսի ըն-
կալեալ է Դրիգոր արհիւն. և մատուցաք մեծերախտ օղնականի ազ-
դիս տեղւոյս զենեալ Պենկկենտօրֆի, որոյ բնկալեալ ի մէնջ դայն
յարգութեամբ խոստացաւ առաջարկել Կայսեր և արժանի առնել
զՁեզ նմանօրինակ շնորհաց իւրով բարեխօսութեամբ առ Նորին
Կայսերական Մեծութիւնն, տացէ՛ Տէր յաջողել այսմ, զի և մեք բա-
ժանորդ գտցուք Ձերդ ուրախութեան: Հետեւեալիք Հայր Սրբազան
յամենայնի մերձաւորիլ իշխան Դիրիչի և շահեսլիք գսէր նորին, զի
դամենայն ինչ առնել կարէ յօգուտ ազգիս, որոյ և վիճակն զնմանէ
կախի բոտ մեծի մասին: Նաև կամիմ զպարգևեալ Ձեզ բէսկրիպտն
տալ հրատարակել ի գաղեթի, զի գիտասցեն ամենեքեան և ծանիցեն
ի ձեռն այնր զհաւատարմութենէ Հայոց առ Գահն Ռուսաց:

Մատուցեալ խնդրագիրքն ի մէնջ և ի Սրբազան Հարց վասն
Հայոց հասարակութեանց բազում աշխատանօք և Հոգադողութեամբ
մեր Հաղիւ թէ ի բարերախտութիւն մեր ազգին կալան ի կօմիտետի
մինիստրաց զբարեօք ընթացս և բոտ երեւութիւն վախճան լինիցի ի
բարին. քանզի բոլոր մինիստրք բաց յերկուց՝ ֆինանսովէ և յայլոց
ուսմանէ, շարմեալ ի բազմագիմի խնդրուածոց մեր և ամենակերպ
Հետև ողութեանց խոստացան վճռով կօմիտետի զամենայն փութով
վճռել օգտուէտ վախճանաւ, և զպրիմիւլէկն Հայոց ի բարեպաշտ

Կայսերաց պարզեւեալն կրկին Հաստատել ի դիւրութիւն ոգորմե-
լեաց, որոյ ի կատարելութիւն նախ ժամանեցէ Համայնահասօղնու-
թիւն բարձրելոյն եւ ապա Ձեռք սրտաբուղիս մաղթանք:

Թեպէտ եւ ես ի մտի ունէի փոքր ժամանակ աստ մնայ եւ
վերադառնայ ի Մոսկով, սակայն քստ մեծ եւ յատուկ Հարկաւ որու-
թեանց մնամ աստ, առաւել վասն օգտի եւ տարտման Հաստարակու-
թեան գործոյ, նաեւ մասնաւոր վասն տաջադիմութեան կանոնա-
դրութեան մերս ուսումնարանի, զոր ունի Տէրութիւնն ապագային
պարզեւել ի բարօրութիւն վիճակի Հայկազուն մանկանց. քստ պաշ-
տօնի խմոյ աստ տեղեկանամ որպիսութեանց Վրաստանու, զորս
զլիաւոր կառավարիչքն Հասուցանեն աշտի, բայց ի միջի միում յայ-
տարարութեան, որ էր աշտի, բնթերցեալ տեսի գիմն եւ ցաւեցայ, զի
զա՞րդ այդ աշտպէս եղեւ, այն է. ի զայ Ապսլաս Միրզայի զօրօք ի
վերայ քաղաքին Ղարաբաղու առ ի առնուլ զրեւդն, ընդգիմացեալ
են նմա Հայ բնակիչք եւ գտեալ ի պատրաստի ի մարտ մտանել ընդ
նմա, զայս տեսեալ նորին իսկոյն կոչեալ է առ ինքն տեղւոյն դարձ-
եալսկոպոսն Սարգիս եւ խոստացեալ է նմա եթէ յորդորեացէ զժողո-
ւութիւն յետս կայ եւ Հնազանդել կամաց իւր, բարձրացուցանել զնա
յատրիճան Կաթուղիկոսութեան, ուստի եւ սա աշտպէս Հաստալով
բանիցն, գիտաչ եւ գաւետարան ի ձեռին քարոզութեամբ յորդորեալ է
զժողովուրդն ի տալ զրեւդն Ապսլաս Միրզային եւ կայ ի Հնազան-
դութիւն նորին, որոյ վասն աղաչեմ զՁեզ Հայր Արաղան պայմանէ
Հաստտի ծանուցանել մեզ, ընդ որ եւ զգանազան պարագայից որ-
պէս ի մասին պատերազմի նոյն եւ քաղաքական կառավարութեան
եւ այլ եւ այլ որպիսութեանց բարեհաճեալիք տալ ինձ փութով Հա-
ւաստի ծանօթութիւնս, որով ինձ եւ տեղւոյս մեծ գէներալ Պենկլեն-
տօրֆին տաջիք բաւականանայ, զի ի ստանալն նորին ի մէնջ գայս-
պիսի ծանօթութիւնս Հասուցանէ Կայսերն: Խնդրեմ Ձեր գէներալ
Պենկլենտօրֆին¹⁰ զխոնարհ ծառայութիւն մեր մատուցանել եւ ասել,
զի որդին նորա առողջ է, գամենայն օր տեսանեմ զնա. եւս եւ Ձեզ
բերեմ նամակաւս ի շնորհաւորել զկենսաձիր յարութիւն միածին Յի-
սուսի, որոյ շնորհօքն ցանկամ յաջողել պիտոյից Ձեր ի բարին եւ

բարեկենդանությունն Սրբազան Հօրդ ի հովուել զամենեւեան ընդ հովանաւ որութեամբ Ձեր գտեալս միանդամայն՝:

Մնամ վերապատուութեամբ Ձերդ
բարձու Սրբազնութեան
ամենախոնարհ ծառայ
Խաչատուր Եղիազարեանց

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 55, վապ. 140,
թ. 1 և շրջերես: Բնուդիր: Ձեռագիր:

N 13

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

11 մայիսի 1827 թ.
ԼՂՄԻԱԾԻՆ

Վեհազնեայ ազայ Խաչատուր Յովակիմեան
Ողորմած տէր իմ

Աստէն յաթոտ սուրբ ԼՂՄԻԱԾԻՆԻ ընկալեայ զգրութիւն ձեր առ իս ի 16 մարտի աշնայիսի ջերմեռանդութեամբ հոգւոյ ձեր բոցափայլեալ. այս՝ պարտաւորիմ մատուցանել ձերում Վեհազնութեան զգերագոյն շնորհակալութիւն իմ մշտնջենաւոր շնորհապարտութեամբ հանդերձ, այլև. հանդերձ այնուամենայնիւ իսկական ճշմարտաւորութեամբ ըստ աւետարանի Տեառն մերոյ՝ ոչ անդէպ համարիմ յայտնել իսկութեամբ, զի ոչինչ իմ անձնական չէ ինձ փափագելի ի սրտէ, բայց միայն երջանկական մասն համազգային: Ապաքէն ջառք ձեր պատկապէն զուրախութիւն հոգւոյ իմոյ երկասիրութեամբ անձին ձերոյ վասն ազգի, ոյր վասն եւ խնդրեմ ամենեւին զանց առնել յապալս վասն անձնականաց ինձ պատկանելոց եւ հոգ ունիլ վասն հարկաւորացն ազգական բարեմասնութեանց, որում եւ ես եւ զու համանդամայն գտանիմք ժառանգակիցր:

՝ Փաստաթղթի սկզբում նշված է. «17 ապրիլի ընկալայ, 11 մայիսի պատասխանեցաւ»-Ա. Մ.:

Գրությունը փաստն Սարգիս արքեպիսկոպոսին սուտ են բոլորովիմբ հե անհիմն բոտ ամենայնի փասն խաչին հե աւետարանին, հե յորդորելոյ դժողովորդն հայոց յանհաւատարմութիւն իւրոյ Կ. Մեծութեանն, հե են այնորիկ պատրանք ստարանից, որով նորին բարձր գերագանցութիւնն Ալէքսէյ Պետրովիչ Երմոլովն բոտ հասարակ սովորութեան իւրում պատրեայ այնպէս, նախ զրեայ էր առ իս, հե հրամայեայ էր Կառավարութեան Ղարարադու յղել զնա առ իս փասն գատապարտութեան, որոյ առ իս գրութեան զօրինակն ունիմ զկնի յղել ձեզ բնդ ալլոցն հանդամանաց, յորժամ ապացուցական վճռողատութեամբ փասն ամբաստանութեանցն զնմանէ տարապարտ զրպարտութեամբ այսպիսեօք կատարեցին քննութիւնըն ի մասին նորա, քանզի մինչդեռ երկայնմտութեան տկնկալեայ այցելութեանց իւրոյ Կայսերական ողորմութեանն՝ ապասէտք, զի մի՛ տնախորժ իւրումն հաճուից զանմեղութիւն յիշեայ արքեպիսկոպոսին ներկայացուցանել ունիցիմբ իւրոյ բարձր գերագանցութեան յիշեայ Կուսակալին: Եղև զի փասն տարարախտութեանց հասարակութեան Վրաստանու հե ալլոց երկարեցաւ փոխարկութիւնն, հե հազիւ ուրեմն ի 29 մարտի վախճան առեայ զորձն փասն Կուսակալութեան անդ ի Տփլիս¹¹. մեք յերկու տարիի ի կաք անտի, հե բնդ մեզ առեայ զգորձն, ունիմք մատուցանել զբով նորին բարձր գերագանցութեան նորոգ Կուսակալի ի ժամանել նորա աստ թերեւս ի ամին Եօթնեկի (շաբաթ-Ա. Մ.), յետ որոյ առարեցուք զվախճանականն ձեզ, որով հե զուր հասաստի դտանիք հանդերձ ատտուծով, թէ ոչ արքեպիսկոպոս, այլ թէ հե ոչ իսկ յետինն ի խաժամուծից հայոց ունի երբեմն յայտնել իւիք զայնպիսի անարժանս առ ամէնողորմած Կայսերութիւն ամենայն ուսաց:

Ընդ նորին սրբազնութեան գատապարտեայ էին ի զուր նաեւ զմէյիք Վանի, որ երբեմն յաուրս Կնեայ Տիցիանովի թիկամբ իւրով հե իւրոցն զհայ հասուցեայ մնացորդացն ի Հինգ հարիւրոց ուսաց՝ պաշարելոց ի նոյն Ապպաս Միրզայ շահգատայէ մերձ ի Շուշի՝ ձեռնուռութեամբ մթութեանց գիշերոյ, հե ի վախճանի հաս՝ ինքն իսկ լծեայ ի թօփ. Եհան զնոսա զանխուլ ի միջոյ երեսուն հե 40 հաղարաց պարսից՝ հե տարեայ յամուրս բնակութեանց իւրոց՝ ապրեցոյց զգունդն բոլոր հանդերձ Դարեաղին պօլկովնիկաւն¹², իսկ այժմ զայր այնպիսի ոչ խղճահարեայ գատապարտեայ ի զուր, առարեայ էր զնա ի Բաքու. յաքսուրս, ոյր փասն յաւէտ՝ հե զորձ յիշեայ

արքեպիսկոպոսին մնաց յարածղեայ, փոխանակ զի յուս.թ թէ զնա իսկոյն հրամայեալ էր զարձուցանել յետս ի տուն իւր եւ ազատ կացուցանել, զորմէ չեղեւ իսկոյն կարելի մեզ ստուգելն առանց հարցանելոյ ցնա ինքն երմոյովն, եւ հարցանելն համարէաք անպատշաճ, բստ որում յոյս մեր հաստատուն էր վասն փոփոխմանցն եւ սպասէաք ժամ առ ժամ:

Այլ զի մի՛ լինիցի ձեզ զարմանալ առ այնպիսի մասնաւոր զրպարտութիւնս նորին բարձր զերազանցութեան նախանցեալ Կուսակալ երմոյովի, մատուցանեմ ահա ընդ այսմ զօրինակ վճռադրութեան ներսնային մինիստրի անցեալ 1826 սեպտեմբեր 28 համար 1673, որով գտցես զազգն հայոց առ հասարակ չարարանեալ, եւ մեզ իսկ անբացայտապէս ի նմին անողորմ դատաւիտեալ, յորժամ եւ ոչ մի ինչ յամենայն գրելոց նորա ոչ գտանի ճշմարիտ, որպէս եւ յայտնիացի ըստ ժամանակի հանդերձ աստուծով:

Եւ իսկոյն ընդ ընկալնույս զօրինակ իմն այնմ գրոյ, օրինակեալ մատուցի նորին զերազանցութեան Բէկէնդօրֆի, զի հասու լինիցի, թէ գտանի իմն յամենայն գրելոց անտի ճշմարտութեամբ յառաջադրեալ, եւ ցկնի խնդրեցի նորին բարձր զերազանցութեանն Իւան Ֆէդրիչ Պասքելիչի, յորժամ զեռ. նա չէր կուսակալ, եւ եղէ բողոքաւոր բանիս առ նորին բարձր զերազանցութիւնն Իւան Իւանիչ Դիպիչն, առ որ եւ նա խոստացաւ տալ փոխել զայն, բստ որում գտանի այն հակառակ զրամոտի Կաթուղիկոսացն, ուր հրամայեալ լինի զհոգեւորականս հայոց ընկալնուլ պաշապօրթիս պատրիարզին Արարատեան աթոռոյ, եւ յետ այսորիկ ի գաղարիլ պատերազմութեանց ունիմ օրինաւոր խնդրադրով իմով մատուցանել զօրինակ առ նորոգ կուսակալն, զի քննեսցէ եւ վկայեսցէ վասն իսկութեանց եւ անիսկութեանց վկայելոցն յերմոյովէ՝ զի չկամիմ եւ կորուսանել զաշխատութիւն իմ վասն բարեկարգութեանց իմում միճակի ի դուր զրպարտութեամբ առն անխնամակալի հասարակաց բարոյն:

Եւ այլով եմ եւ մնամ կատարեալ վերապատուութեամբ միշտ:

Վեհազնութեան ձեր խոնարհ ծառայ
արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166, վաւ. 768, թ. 36ր-37ր: Բնագիր: Զեռագիր:

N 14

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՊԵՏ Ի. ՊԱՍԿԵՎԻՉԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ՝ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԱԶԱՏ
ԱՐՁԱԿԵԼՈՒ ԵՎ ԱՐՅԱԽ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԹՈՒՅԼՏՎՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ,

15 հուլիսի 1827 թ.

Էջմիածին

Ваше Высокопреосвященство

Милостивый государь!

Основываясь на удостоверении Вашего Высокопреосвященства, о невинности Армянскаго Архиепископа Саркиза, который по поводу обвинения его въ измене и въ склонении къ тому же Карабагскихъ Армянъ, по распоряжению предместника присланъ былъ въ Тифлисъ, и принимая при томъ во уважение ходатайство Ваше за сего Архиепископа я разрешаю возвратиться ему на место жительства его въ Карабагъ и предписалъ уже о семъ г. Тифлискому Военному Губернатору.

Уведомляя о томъ Ваше Высокопреосвященство въ следствие почтеннейшаго отношения Вашего отъ 14 дня N 89 съ совершеннымъ почтениемъ и преданнотию честь имею быть

N 76

Вашего Высокопреосвященства

Покорнейший слуга

Иванъ Паскевичъ.

Մատենադարան, Լադարյանների արխիվ, թղթ. 106, դ. 51,
փաթ. 111, թ. 1: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 15
ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ
ՍԱՐԴԻՍ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ ՅԱՆԻՆ

17 Հունիսի 1827 թ.

Ա. ԼՅՄԻԱԺԻՆ

Գերապատիւ Արքայան Սարգիս արքեպիսկոպոս
առաքելապատիւ Հովիւ

Աշխարհն րստ իւրում սովորութեան կամեցաւ թէպէտ դատապարտել զձեզ, այլ արդարութիւն աստուածային իրաւանց յաղթող գտեալ աշխարհի՝ արդարացոյց զձեզ վկայել ճշմարտութեանց ձերոց ի ներդրածութիւնս սրտի եւ մտաց նորին բարձր գերազանցութեան նորոգ կուսակալի՝ զենաբալ տախտանտ Իւան Ֆէլքրիչ Պասքելիչ իրաւասէր զօրապետի եւ զյխաւոր կառավարչի, որպէս ունիք նկատել յօրինակի զբութեանն նորին մեծանձնութեան:

Այսու հետեւ ընդարձակ են ձեզ ճանապարհք ձեր, եւ րստ Համաձայնութեան Հաճոյից իւրոյ սրբազնագոյն օծութեան Վեհափառ տեառն մերում յորժամ եւ կամք իցեն ձեզ վերադառնալ յաթոռ ձեր՝ կարօղ էք ճանապարհորդել ազատօրէն, եւ վասն Հարկաւորացն ճանապարհորդութեան ձերոյ յայտնեալ եւ ամենախոնարհաբար սրբազնագոյն տեառն մերում եւ յանձնեալ Հարազատի մերում պատուարժան տէր Յարութիւն աւագ քահանայի Մանուկեանն¹³ Հոգ կայնուլ՝ եւ տնօրինել զարժանաւորն առ ապահովելոյ զճանապարհորդութիւն ձեր:

Գրեալ եմ եւ առ Հասարակութիւն ամենայն ժողովրդեանն Աստուածապաշ վիճակի ձերոյ, զոր ոչ ունիք ընկալնուլ ի սրբազնագոյն տեառնէ մերմէ:

Իւր Հաւատարիմ, զի որպէս կամք են իւրոյ սրբազնագոյն Օծութեանն յարգել միշտ զձերութիւն ձեր, այնպէս եւ ես սլատրաստ եմ ամենայժմար կամօք յարգել զկամս Վեհափառութեան նորին եւ զՀայրապատիւ արժանանձնութեան ձեր, առ որ որպէս այժմ, նոյնպէս եւ յայսմհետէ յամենայն Հարկաւորսն ձեզ՝ ցանկամ լինիլ րստ

կարի նպատակ րարի ձերում սրբազնութեան, և կամ մնամ կատարեալ վերապատուութեամբ միշտ:

Համար 91

Առաքելապատիւ սրբազնութեան ձեր
խոնարհ ծառայ
արքեպիսկոպոս Հայոց Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսէս Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166,
փաթ. 778, թ. 45: Բնագիր: Զեռագիր:

N 16

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ

17 Հունիսի 1827 թ.

Ս. Լէջմիածին

Պատուելի Հասարակութեան Հայոց բնակելոց ի Շուշի քաղաք
և յամենայն նահանգս և ի զիւղօրայս սահմանաց Ղարաբաղայ
վիճակեցելոց Գանձասարու և սուրբ Գրիգորիսի Աթոռոցն, ղերա-
պատիւ իշխանաց, քաջազուն մէլիքաց, մեծարու վաճառականաց,
Հասարակաօգուտ քէվխայից և առաջաւոր անձանց, բաղմահմուտ
արհեստաւորաց և քրտնաջան երկրագործաց և առ Հասարակ սուրբ
յուսուորչանքամ ժողովրդոց, արանց և կանանց, մեծաց և փո-
քունց, ողջոյն Քրիստոսաւանդ նուիրեմ բաղմապատիկ օրհնու-
թեամբ խնդալ ի տէր ի Քրիստոս Յիսուս յոյսն Հաւատացելոց:

Առաքելական է բան, եթէ բարիս գործիցէք՝ տանջիցէք և
Համբերիցէք, այն շնորհք Աստուծոյ են: Ո՛չ զի Աստուած սիրօղ է
նեղութեանց կամ տանջանաց մարդկան, այլ զի Աստուած մեր և
տէր մեր Յիսուս Քրիստոս փրկիչ մեր զամենայն զբարիս գործելով
վասն փրկութեան աշխարհի տանջեցաւ, չարչարեցաւ և Համբերեալ
մահու և խաչի՝ այնպէս փառաւորեաց զԱստուածութիւնն իւր
սուրբ, ըստ այնմ ուրեմն և մարդիկք բարեգործք եթէ Հանդիպեսցին
տանջանաց և չարչարանաց և Համբերեսցին, լինիցին Աստուածա-
նման ոմանք, և ահա ա՛յն է նոցա ղերագոյն շնորհ Աստուծոյ, ոյր
վասն քարօղէ սրբազան Առաքեալն:

Ապաքէն մինչ յանցելուն ամի ի յառնել յանկարծակի պատե-
րագմութեանց պարսից ընդ այլ բաղմապատիկ վնասուց զորս կրե-
ցին հայք բնակեալք յամենայն սահմանս Ղարաբաղայ եւ այլոց նա-
հանգաց՝ երեւելի վնաս մեծ եւս այն էր վասն ամենայն հայոց, զի ի
վերայ հրատարակեալ հասարակական հաւատարմութեանն իւրեանց
առ տէրութիւն ռուսաց, եւ առ քրիստոսագօր զինուորութիւնսն նո-
րին՝ զըպարտեալ եղև ի զուր սրբազան Սարգիս վիճակաւոր արք-
եպիսկոպոսն, որպէս ո՛չ միայն անհարագատ տէրութեան, այլև ան-
հարագատ հաւատոց քրիստոնէութեան անդամ, այլ զի քրիստոսա-
կան է հրաման, թէ ծանիջիք զճշմարտութիւնն եւ ճշմարտութիւնն
աղատեսցէ զձեզ՝ ահա զոհանամք զԱստուծոյ, զի յիշեալ արքեպիս-
կոպոսն զոյով զըպարտեալ ի վերայ հարազատութեանց եւ հաւա-
տարմութեանց իւրոց առ Ամէնօրհնեալ տէրութիւնն ռուսաց, եւ առ
սուրբ Հաւատն Քրիստոնէական եւ առ հասարակութիւն ժո-
ղովրդեան հաւատացելոց, ճշմարտութիւն նորա վկայեաց արդարու-
թեան նորին, եւ աղատեաց զնա ի զառնալուր զըպարտութեանց ան-
տի, որ անարժան է ո՛չ միայն արքեպիսկոպոսութեանց եւ հաւա-
տարմութեան քարոզչաց սուրբ հաւատոյ, այլ թէ անարժան է եւ
վասն յետնադուներն ի հաւատացելոց, մանաւանդ վասն ամենայն
ազգի հայոց, որոց պարծանք առաջի իշխանութեանց եւ պետու-
թեանց ընդ ամենայն տեղիս է ազգական հասարակական հաւատար-
մութիւնն սեպհական նոցին ազգի հայոց:

Ապաքէն վերադարձուցեալ զնորին սրբազնութիւնն արդարա-
դատութեամբ Կառավարութեան յաթոռ իւր:

Ծանուցանեմք բարեպաշտ սիրելեացդ մերոց՝ յուրախութիւն
ձեզ ամենեկուն, եւ առաջի առնեմք պարտաւորական հարազատու-
թեամբ մերով, զի ընկալիք զնա առաւելապատիկ վերապատուու-
թեամբ, եւ յարգեալիք զնա ըստ իւրումն արժանաւորութեանց որպէս
զծառայ Քրիստոսի, եւ որպէս զհայր ձեր հոգեւոր եւ որպէս զարք-
եպիսկոպոս վիճակաւոր: Եւ քրիստոնեական բարեպաշտութեամբ ձեր
փոյթ կալիք փոխանակ ամենայն նեղութեանց նորա եւ վշտաց
մատուցանել սրբազնութեան նորին զմխիթարութիւն ըստ հաճոյից
կամացն Աստուծոյ, եւ հաւատարիմ լինիլիք, զի նովաւ բաղմացու-
ցանել ունիք ձեզ զմխիթարութիւնն Աստուածային ըստ մարմնոյ եւ

ըստ հոգւոյ. եւ մեք յատուկ պարտաւորութեամբ եմք եւ մնամք վասն ձեր ամենեցուն:

Համար 92

Արքեպիսկոպոս Հայոց
Վրաստանու Ներսէս

Մատենադարան, Ներսիս Աշտարակեցու արխիւ, թղթ. 166,
վավ. 779, թ. 45բ-46: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 17

ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝
ԻՐ ԱԹՈՌԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

20 օգոստոսի 1827 թ.
Շուշի

Երիցս երանկալ Քաջանայապետ

Ողորմած Տէր

Յանջատմանէ մեր ի սպասէ Մեծութեան ձեր և այսր՝ յուսով
եմք թէ ի քաջառողջութեան իցէք ի յատուկ պարծանս մեր: Շնորհիւ
Սրբազնակատար Վեհանձնութեան ձեր և միջնորդութեամբ մաքուր
մաղթանացդ, եկեալ ամբողջապէս ժամանեցաք ի Սուրբ Աթոռս
Գանձասարու և ի քաղաքս Շուշի: Ուրանօր ըստ պատուիրանի ամե-
նաբարձր օծութեան ձերում՝ օրհնալիք կոնդակ՝ շնորհեալն մեզ ի
հոգածու վասն մեր Հայրութենէ ձերմէ և յանձնարարական թուղթ
Սրբազան Ներսէս արքեպիսկոպոսին և ծայրագոյն կառավարչի
Վրաստանու Հայոցն ընթերցաւ յեկեղեցիսն տեղւոյս՝ ի լուր ժո-
ղովրդեանն, որոց ուրախութեամբ հաճեալ ընկալան զմեզ սիրով ըստ
արժանւոյն, և դերագանց շնորհունակութիւնս արարին՝ մեօք հան-
դերձ յաւէտ զամենաբարձր օծութենէ ձերմէ: Ուստի Հայցեմք խնա-
մածու լինիլ և ևս ի վերայ մեր, և ի վերայ Քրիստոսի արեամբ
դնեալ ժողովրդոցն: Ստացեալ եղի և թուղթն օրհնութեան, գրեալն ի
ձէնջ ի յուլիսի 12, ի նորին 22, և ընթերցեալ արարաք ըստ պատուի-
րանի ձերդ մեծութեան. գրեալ առ Սրբազան Ներսէս արքեպիսկո-
պոսն յառաջագոյն ի ձեռն լօտեցի Փիլի կոչեցեալ իւղբաշուոյն, առ
այն յուսով եմք թէ ցարդ ժամանեալ իցէ առ նա:

Ողջունեալքն ի Սրբազնակատար Վեհանձնութենէդ՝ Պաղղա-
սար արքեպիսկոպոսն, Գրիգորն և այլ միազումար միաբանքն՝ ամե-
նախոնարհաբար Համբոյր նուիրեն Մաքուր Աջոյդ:

զՄէլիք Իւանէի մեզ յանձնեալ թուղթն՝ ամբողջապէս Հասու-
ցաք առ ինքն, անհոգ իցէք առ այն:

Եթէ մեղպատշաճ պաշտօնս ունիցիք՝ խնդրեմք հրամայել, զի
եմք պատրաստական առ ի կատարել զնոյն:

Ամենաբարձր օծութեան ձերում
խոնարհ ծառայ մետրապօլիտ Աղուանից Հայոցն
արքեպիսկոպոս Սարգիս

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիման, թղթ. 55, վաւ. 18,
թ. 1 և շրջերես: Բնագիր: Զեռագիր:

N 18

ՄԵԼԻՔՎԱՆԻ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

21 նոյեմբերի 1827 թ.
Կոստապոլս

Վեհափառ և ամենողորմ Տէր

Թէպէտ ցարդ քանիցս անգամ ստացեալ եմ դիր ի Վեհապե-
տութենէ ձերմէ, բայց պատճառաւ զանազան պատահմանց ո՛չ եմ
կարողացեալ ընդ այնր առնել զպատասխան, ուստի ամենահպատա-
կաբար մաղթեմ երկայնմտութեամբ ներել նուաստութեանս, այլ սա-
կայն այժմ առ լցեալ խնդութեամբ անբաւ և ի նպատակն Հասեալ
ամենիցս անձկալի շտապեմ ներկայանալ այսու առաջի Վեհափառ
Տէրութեան ձերոյ և Համարձակիմ զզիարդութեանց ձերոց ի խնդիր
Հարցման ելանել, ուստի և մաղթեմ ամենակարօտութեամբ, արժա-
նաւոր առնել զնուաստութիւն մեր օրհնալիր նամակի Վեհափառու-
թեան ձերոյ՝ յարածամ սրտիս բաղձալւոյ:

Իսկ եթէ զմերս կա՛մ իցէ Մեծի Տէրութեան ձերոյ գիտել զՀան-
գամանս, փառք և գոհութիւն Քրիստոսի, ամենայն տամբ և ընտա-
նեօք դնիմք յառողջութեան և Հաստատեալ կամ յիմ առաջին աստի-

* Վապերագրի վրա Եփրեմ կաթողիկոսը նշել է. «Ի Շուշույ մետրապօլտեմ»:

ճանի. միայն դայս ինչ խնդրեմ, մի մոռանալ զմեզ՝ այլ մերթ ընդ մերթ նախախնամական նամակաւ ձերով մտարեիր:

Եւ ես եմ և մնամ

Վեհապետութեան ձերոյ
ամենախոնարհ ծառայ
Մէլիք Յովհաննէս Աթաբեկեան

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիման, թղթ. 55, վստ. 22,
թ. 1: Բնագիր: Զեռագիր:

Ծանոթագրութիւններ

1. Մելիք-Վանի Աթաբեկեան (1766-1854) – Զրաբերդ զաւառի վերջին տիրակալը, մասնակցել է 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին և աչքի ընկել ռուսական կորպուսին մատուցած բազմաթիւ ծառայութիւններով (նրա մասին տե՛ս Վ. Պոտտո, Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Ե., 1974):

2. Մելիք-Հովսեփ Մելիք-Բեգլարյան (մահ. 1843) – Մելիք-Ֆրեյդունի որդին, եղել է Գյուլիստան զաւառի վերջին տիրակալը:

3. Իոսիֆ Ռևուտ – զնգապետ, Շուշիում պաշարված 42-րդ եգերյան զնդի հրամանատար:

4. Սարգիս Հասան-Ջալալյան (մահ. 1828) – արքեպիսկոպոս, Գանձասարի կաթողիկոս 1792-1798 և 1812-1815 թթ.: 1815-ին, երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան միջնորդութեամբ և ռուսական կառավարութեան հրամանով վերացվեց Աղվանից կամ Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը, և նրա փոխարեն հաստատվեց մետրոպոլիտութիւն, Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1815-ից մինչև իր մահը եղավ մետրոպոլիտ (նրա մասին տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 1998, էջ 246-255):

5. Միքայել Սալլանթյան (1782-1851) – քերական, մանկավարժ, եկեղեցական գործիչ:

6. Իվան Պասկեիչ (1782-1856) – ղեներալ-ֆելդմարշալ, 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ մասնակցել է Գանձակի ճակատամարտին: 1827 թ. մարտից եղել է Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար, ապա նաև Կովկասի կառավարչապետ:

7. *Խոսքը փոխգնդապետ Նազիրմկայի ջոկատի ոչնչացման մասին է (այդ մասին տե՛ս AKAK, m. 6, 4. 2, Խափուս, 1875, c. 357, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 114):*

8. *Հակոբ Աթաբեկյան (մահ. 1844) – յուզբաշի (Հարյուրապետ), Մելիք-Վանու կրտսեր եղբայրը, որը նրա հետ միասին մասնակցել է ռուս-պարսկական 1804-1813 թթ. պատերազմին:*

9. *Խաչատուր Լազարյան (1789-1871) – Հայ ազգային-ազատագրական շարժման և մշակութային գործիչ, ռուսական պետական խորհրդական, Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձու:*

10. *Կոնստանտին Բենկենդորֆ (1785-1828) – ռուսական ռազմական գործիչ, գլխավորապես, գեներալ-լեյտենանտ, կոմս: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ գրավել է Էջմիածինը:*

11. *Գևն. Պասկևիչը Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար և քաղաքացիական մասի կառավարիչ է նշանակվել 1827 թ. մարտի 28-ի հրամանով (տե՛ս AKAK, m. 7, Խափուս, 1878, c. 1):*

12. *Պավել Կարյադին (մահ. 1807) – գնդապետ, 1805-ին Ասկերանում և Շահբուլաղում պարսկական զորքերով շրջապատված Կարյադինի ջոկատը պաշարումից դուրս է բերել Մելիք-Վանին:*

13. *Հարություն Ալամդարյան (1795-1834) – Հայ բանաստեղծ, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական և հեղինակական գործիչ:*

1. Սկզբնաղբյուրներ

I. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

Ա) Ձեռագրեր

NN 378, 1488, 1915, 2622, 2722, 2734, 2776, 3592, 3881, 3966, 3971, 4463, 5794, 7429, 7816, 7821, 7822, 7823, 8066, 8206, 9153, 9300, 9648, 9923, 10659, 367 (դրսի ժապավենը):

Բ) Վավերագրեր

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 169, 173, 188, 198, 203, 205, 227, 232, 240, 252,

թղթ. 16, վավ. 41,

թղթ. 24, վավ. 121, 239,

թղթ. 29, վավ. 62,

թղթ. 36, վավ. 19, 248,

թղթ. 39, վավ. 252, 304,

թղթ. 44, վավ. 341,

թղթ. 48, վավ. 200,

թղթ. 49, վավ. 286, 370,

թղթ. 54, վավ. 342,

թղթ. 55, վավ. 18, 22, 54, 140, 193, 198,

թղթ. 57, վավ. 352, 353,

թղթ. 62, վավ. 19, 26,

թղթ. 79, վավ. 277,

թղթ. 83, վավ. 232,

թղթ. 104, վավ. 29,

թղթ. 113, վավ. 586,

թղթ. 116, վավ. 56,

թղթ. 148, վավ. 604,

թղթ. 150, վավ. 839,

թղթ. 151, վավ. 16^ա, 16^բ,

թղթ. 166, վավ. 344,

թղթ. 167, վավ. 476, 486,

թղթ. 171, վավ. 300,

թղթ. 175, վավ. 278, 282,

թղթ. 182, վավ. 449,

թղթ. 185, վավ. 23,

թղթ. 240, վավ. 5, 42, 123, 148, 166^ա, 166^դ, 166^գ, 166^է, 167, 168, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180,

թղթ. 241, վավ. 197, 200, 201,

թղթ. 243, վավ. 186,

թղթ. 244, վավ. 329,

թղթ. 257, վավ. 167, թղթ. 257^ա, վավ. 183,

թղթ. 258, վավ. 11, 25, 28:

Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 153, վավ. 108,

թղթ. 154, վավ. 178,

թղթ. 155, վավ. 7, 33,

թղթ. 156, վավ. 50, 206, 230, 231, 350^բ,

թղթ. 158, վավ. 140^ա, 140^բ:

Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 110, 240, 241, 266, 432, 475,

թղթ. 164բ, վավ. 648, 915, 1302,

թղթ. 165, վավ. 367, 513, 525, 870,

թղթ. 166, վավ. 44, 614, 617, 618, 768:

Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 13, վավ. 174,

թղթ. 106, գ. 51, վավ. 111, 112, 113, 114,

թղթ. 107, գ. 44, վավ. 213,

թղթ. 125, գ. 30, վավ. 68:

Կյուրեղ Սրապյանի արխիվ, թղթ. 81ա, վավ. 8:

Յ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 117, 121, 259, 261:

II. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

Ֆ. 57, ց. 1, գ. 3, ց. 3, գ. 1, 2, 9,

Ֆ. 332, ց. 1, գ. 590:

III. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ (ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ)

Լեոյի անձնական ֆոնդ, ց. 1, գ. 2, 10:

IV. Երևան քաղաքի պատմության թանգարան (ԵՔՊԹ)

գ. 12411:

V. Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության (RAA) Երևանի գրասենյակի նյութեր

VI. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարան

Ձեռագիր թիվ 3216:

VII. Российский государственный военно-исторический архив
 ф. 395, оп. 92, д. 154, оп. 132, д. 244.
 ф. 400, оп. 18, д. 4088.
 ф. 409, оп. 1.

VIII. Центральный исторический архив Москвы (ЦИАМ)
 ф. 4, оп. 15, д. 18.
 ф. 54, оп. 9, д. 297.

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

Ա) Հայերեն

2. 1. Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Ե., 1973:
2. 2. Աբրահամյան Ա., Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», Ե., 1941, թիվ 1, էջ 93-100:
2. 3. Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896:
2. 4. Գուվեա Ա., Հայոց գերեվարութիւնը դէպի Պարսկաստան Շահ Աբբասի հրամանով, «Լումայ», 1899, գիրք Ա, էջ 204-219:
2. 5. Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցւոց», աշխատասիրեց Հ. Սամուէլ Արամեան, Վենետիկ, 1978:
2. 6. Դիւան հայոց պատմութեան, հրատ. Գիւտ Աղանեանց, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1899, գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911:
2. 7. Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք I, Ղուկաս Կարնեցի, Խ. Ա, աշխ.՝ Վ. Գրիգորյանի, Ե., 1984:
2. 8. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1960:
2. 9. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1982:
2. 10. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868:
2. 11. Ջաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Ե., 1938:
2. 12. Թաղիադյան Մ., Ուղեգրություններ, հողվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Ե., 1975:

2. 13. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, Ե., 1961:
2. 14. Թօփճեան Յ., Ցուցակ ձեռագրաց Խ. վրդ. Դադեանի, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1898, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1900:
2. 15. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ջ, Ե., 1934:
2. 16. Հակստհաուզեն Օգոստոս, ճանապարհորդութիւն յայսկոյս Կովկասու, այն է ի Հայս եւ ի Վիրս, թարգմ. Արիստակէս վրդ. Սեդրակեան Խալֆալուեցոյ, Վաղարշապատ, 1872:
2. 17. Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դ. հիշատակարաններ (1601-1620) հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ե., 1974:
2. 18. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), աշխ.՝ Ռ. Տիտանյանի, Ե., 1981:
2. 19. Հեթում Պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, ի ձեռն Հ. Մկրտիչ վրդ. Աւգերեան, Վենետիկ, 1842:
2. 20. Մաղալեան Ա., Յակոբ Ջաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, թիւ 1-12, էջ 317-394:
2. 21. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, Ե., 2004:
2. 22. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ, կազմեց՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1979:
2. 23. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ջ, կազմեց՝ Ս. Շենճեմեան, Վենետիկ, 1996:
2. 24. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյանը, հ. 1, Ե., 1951, հ. 2, Ե., 1956:
2. 25. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Հ. Փափազյանը, պր. I, Ե., 1956, պր. II, Ե., 1959:
2. 26. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Զ. Կոստիկյանը, պրակ III, Ե., 2005:

2. 27. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Բ. Կոստիկյանի, Ե., 2000:
2. 28. Մխիթար Գօշ, Դատաստանագիրք հայոց, իրաւաբանական հետազօտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբ Վ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880:
2. 29. Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխ.՝ Խ. Թորոսյանի, Ե., 1975:
2. 30. Յոհաննիսիկ վարդապետի համառօտ պատմութիւն անցից անցելոց ի վերին կողմանս Հայաստանի ըստ կարգի ժամանակագրութեան, «Ճռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետր Գ, էջ 69-76, տետր Դ, էջ 105-112:
2. 31. Յովհան Ոսկերչեան, Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիւ Դ, էջ 278-316:
2. 32. Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, թիւ Ե:
2. 33. Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, թարգմանեց և ծանոթագրեց Պ. Խաչատրյանը, Ե., 1991:
2. 34. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, Ե., 2003:
2. 35. Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արքայի թեմը 1813-1933 թթ., կազմեց՝ Ս. Բէիբուղեանը, Ե., 2001:
2. 36. Վաւերագրեր հայ-պարսկական յարաբերութեանց մասին, ընդօրինակեց, տառադարձեց և թարգմանեց՝ Հ. Աճառեան, Ե., 1927:
2. 37. Տեր-Ավետիսյան Ս., Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու), Ե., 1940:
2. 38. Տէր-Աւետիսեան Ս., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքի, Խ. Ա. Վիեննա, 1970:
2. 39. Քյուչուք Արութին, Պատմություն Թահմազ Դուլու, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», Ե., 1941, թիվ 1, էջ 101-128:

Բ) ՈՒՆԵՐԵՐԸ

2. 40. Акты Кавказской Археографической Комиссии, тт. I-12, Тифлис, 1866-1904.
2. 41. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, т. II, ч. I, Е., 1964, т. II, ч. II, Е., 1967.
2. 42. Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Е., 1990.
2. 43. Краткое историческое и географическое описание Царства Арменского, из древних писателей сего народа, яко верных источников, собранное и на Арменском языке в Индии изданное Яковом Шамировым, а ныне с Арменского на Российский язык переведенное подпорутчиком Варлаамом Вагановым, СПб, 1786.
2. 44. **Мирза Адигезаль-бек**, Карабаг-наме, Баку, 1950.
2. 45. **Мухаммад-Казим**, Поход Надир-шаха в Индию, М., 1961.
2. 46. Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. I, Е., 1972, т. II, Е., 1978.
2. 47. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I-III, М., 1833-1838.
2. 48. **Тер-Аветисян С.**, Походы Тамас-Кули-хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932.
2. 49. **Эзов Г.**, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898.

Գ) Այլ Լեզուներով

2. 50. **Aroïtine Tambouri**, Journal sur la Conquete de l'Inde par Nadir Schah traduit du tare par V. Artin Pacha, "Bulletin de l'Institut Egyptien", V, vol. VIII, Cairo, 1914. pp. 168-232.
2. 51. **Gouvea, Antoine de**, Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le Roi de Perse Chah Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Achmet son fils, Rouen, 1646.
2. 52. **Hanway Jonas**, A Historical Account of the British trade over the Caspian sea with the Revolutions of Persia, London, 1754.

2. 53. Kotzebue, Moritz von, Narrative of a Journey into Persia, in the suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817, London. 1819.
2. 54. Le guerre di Dawit Bek, un eroe armeno del XVIII secolo. introduzione, traduzione e note a cura di A. Ferrari, Milano. 1997.

3. Գրականություն

Ա) Հայերեն

3. 1. Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1953:
3. 2. Ալիշան Ղ., Արցախ, Ե., 1993:
3. 3. Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Ե., 2003:
3. 4. Ավագյան Ս., Նյութեր Ղարաբաղի նախասովետական շրջանի մամուլի պատմությունից, Ե., 1969:
3. 5. Ավագյան Ս., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն, Ե., 1989:
3. 6. Ավագյան Ս., Արցախը հայ մշակույթի կարևորագույն օջախ, Ե., 1991:
3. 7. Աճառյան Հ., Հայերեն արձատական բառարան, հ. Գ, Ե., 1977:
3. 8. Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Ե., 1984:
3. 9. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005:
3. 10. Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907:
3. 11. Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999:
3. 12. Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Ե., 1978:
3. 13. Դանեղյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978:

3. 14. Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Ե., 1989:
3. 15. Երզնկեանց Ռ., Ազգաբանութիւն նախապատիւ տոհմին Երուանդեանց ի Սանահին, Թիֆլիս, 1896:
3. 16. Երիցեան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894:
3. 17. Թերգիբաշյան Վ., Գեն. Վ. Գ. Մադաթով, Ե., 1942:
3. 18. Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, հ. 3, Ե., 2004:
3. 19. Լեո, Խոջայական կապիտալ, Ե., 1934:
3. 20. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, հ. 4, Ե., 1984:
3. 21. Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Ե., 1997:
3. 22. Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999:
3. 23. Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, Ե., 2004:
3. 24. Կեանք գեներալ-լեյտ. կնեազ Մատաթովին, Շուշի, 1870:
3. 25. Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913:
3. 26. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., 1972, հ. V, Ե., 1974:
3. 27. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ե., 1986:
3. 28. Հովհաննիսյան Ա., Հայ-ռուս օրիենտալիստի ծագման խնդիրը, Էջմիածին, 1921:
3. 29. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք I, Ե., 1957, գիրք II, Ե., 1959:
3. 30. Ղահրամանյան Կ., Օջախի գիրք. նշխարներ, Ե., 2002:
3. 31. Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Ե., 2001:
3. 32. Մաղալյան Վ., Դադեթ-խաչեն, Ե., 1999:
3. 33. Մկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Ե., 2006:
3. 34. Շահագիզ Ե., Հին Երևանը, Ե., 2003:

3. 35. Շահխաթունեանց Յ., Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842:
3. 36. Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ, Ե., 1984:
3. 37. Պոտտո Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Ե., 1974:
3. 38. Ջալալեանց Ս., ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Տփլիս, 1842, հ. Բ, Տփլիս, 1858:
3. 39. Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1896:
3. 40. Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992:
3. 41. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993:
3. 42. Տեր-Մկրտչեան Կ., Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914:
3. 43. Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, հ. 12, Ե., 1999:
3. 44. Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975:
3. 45. Ուլուբաբյան Բ., Ոսկե շրթա, Ե., 1979:
3. 46. Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Ե., 1981:
3. 47. Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, Ե., 1981:
3. 48. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994:
3. 49. Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 1998:

Բ) Ուուսերեն

3. 50. **Аветисян Г.**, Генералы-армяне в Российской империи, Ереван, 2007.
3. 51. **Арунова М., Ашрафян К.**, Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958.
3. 52. **Арутюнян П.**, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954.

3. 53. **Асатиани Н.**, История Грузии, учебник для учащихся русской школы, Тбилиси, 2002.
3. 54. **Бабаян Д.**, Политическая история Карабахского ханства в контексте арцахской дипломатии XVIII века, Ереван, 2007.
3. 55. Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова, СПб., 1874.
3. 56. **Иваненко В.**, Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901.
3. 57. **Иоаннисян А.**, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1990.
3. 58. Кавказцы или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе. Жизнеописания ген.-л. В. Мадатова и ген.-м. Бурцова, СПб., 1859.
3. 59. **Кишмишев С.**, Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889.
3. 60. **Мкртчян Ш.**, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1989.
3. 61. **Орбели И.**, Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления, М.-Л., 1961.
3. 62. Памятники истории Азербайджана, под. ред. М. Казиева, Баку, 1956.
3. 63. **Потто В.**, Первые добровольцы Карабага, Тифлис, 1902.
3. 64. **Тер-Мкртчян Л.**, Армения под властью Надир-шаха, М., 1963.
3. 65. Энциклопедия военных и морских наук, под. ред. генерал-лейтенанта Леера, т. II, СПб., 1885, т. VII, СПб., 1895.

Գ) Այլ լեզուներով

3. 66. **Aivazian A.**, The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal, Yerevan, 1997.
3. 67. **Գոնգաձե Վ.**, Թերթի-Օղարո, Թբիլիսի, 1959 (վրաց.):
3. 68. **Dedeyan C.**, Les Dedeyan, Saint Lazare-Venise, 1982.

4. Հոդվածներ

Ա) Հայերեն

4. 1. Արասխանեան Ա., Կովկասը հարիւր տարի առաջ: Շահ Աղա-Մահմադ-խանը Թիֆլիսում, «Մուրճ», 1895, թիվ 9-10, էջ 1260-91:
4. 2. Արզումանյան Ձ., Եսայի Հասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեության գնահատման հարցի շուրջ, «ԼՂԳ», 1979, թիվ 5, էջ 50-57:
4. 3. Արզումանյան Ձ., Սղնախների առաջացումը և ռազմաքաղաքական նշանակությունը, «ԼՂԳ», 1982, թիվ 9, էջ 77-86:
4. 4. Գևորգյան Պ., Հովսեփ արք. Արղությանի երկու նամակ-գեկուցագրերը որպես հայ ժողովրդի պատմության սկզբնաղբյուրներ, «Էջմիածին», 1962, թիվ է, էջ 32-39:
4. 5. Եղիազարյան Ա., Հովսեփ Աթաբեկյան, «ՊԲՀ», 1959, թիվ 2-3, էջ 204-209:
4. 6. Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ, «Փորձ», 1877/78, թիւ 2, էջ 389-404:
4. 7. Թորոսյան Խ., Դատարանային համակարգը միջնադարյան Հայաստանում ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1965, թիվ 12, էջ 91-97:
4. 8. Թորոսյան Խ., Ընդդատությունը միջնադարյան Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի», 8, 1967, էջ 79-92:
4. 9. Կիրակոսյան Գ., Հասան-Ջալալյան իշխանական տունը XV դարում, «ԼՂԳ», 1969, թիվ 5, էջ 86-94:
4. 10. Կոստիկյան Բ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «ՊԲՀ», 1999, թիվ 2-3, էջ 342-357:
4. 11. Կոստիկյան Բ., Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-1731 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», 2004, XXIII, էջ 356-371:

4. 12. Հախումեան Ա., Նիւթեր ազգային պատմութեան, «Արարատ», 1914, թիւ Դ, էջ 371-376:
4. 13. Հակոբյան Ա., Սիմոնյան Հ., Դադիվանքի նորահայտ արձանագրութիւնը և Տպէլի տեղադրութեան հարցը, «ՊԲՀ», 1998, թիւ 1-2, էջ 227-231:
4. 14. Հասրաթյան Մ., Տաթևի Մեծ անապատի ճարտարապետական անսամբլը, «ԲԵՀ», 1969, թիւ 1, էջ 254-257:
4. 15. Հովհաննիսյան Ա., Գ. Ախվերդյանի և Գ. Շիրմազանյանի նամակափոխանակութիւնը Վրաստանի և Պարսկաստանի համաքրութիւնների մասին, «ՊԲՀ», 1963, թիւ 2, էջ 187-216:
4. 16. Հովհաննիսյան Ա., Դավիթ Բեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբութիւնը, «ԲԵՀ», 1970, թիւ 1, էջ 96-111:
4. 17. Ղահրամանյան Կ., Նյութեր Գյուլիստանի մելիքութեան պատմութեան վերաբերյալ, «ԼՀԳ», 1979, թիւ 12, էջ 112-116:
4. 18. Մաղալեան Ա., Արցախի մելիքական տների տոհմաճառերը, «Բազմալէպ», 2004, թիւ 1-4, էջ 93-121, 2005, թիւ 1-4, էջ 153-193, 2006, թիւ 1-4, էջ 262-292:
4. 19. Մաղալեան Ա., Արցախի Գիւլիստան գաւառի տիրակալ Մելիք-Բեգլարեանների Հնդկաստանի ճիւղը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2004, թիւ 1-12, էջ 475-492:
4. 20. Մաղալեան Ա., Փաստաթղթեր Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի վերաբերյալ, «ԲՀԱ», 2005, թիւ 2, էջ 3-14:
4. 21. Մաղալեան Ա., Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի պատճառը, «Հայոց պատմութեան հարցեր», 2006, թիւ 7, էջ 30-37:
4. 22. Մաղալեան Ա., Փաստաթղթեր Արցախի գործիչների և Աբբաս-Միրզայի 1826 թ. հանդիպման հետևանքների վերաբերյալ, «ԲՀԱ», 2006, թիւ 1, էջ 3-19:
4. 23. Մաղալեան Ա., Վավերագրեր Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանի ռազմական գործունեութեան մասին, «ԲՀԱ», 2006, թիւ 2, էջ 3-9:
4. 24. Մաղալեան Ա., Պատմագիր Հ. Ջաքարյանի տեղեկութիւնները Շուշիի մասին, «Շուշին հայոց քաղաքակրթութեան օրրան»

- Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2007, էջ 61-69:
4. 25. Մելքոնեան Ա., Հայկական Քարվաճառ եւ Աղահեճք գաւառները պատմութեան մէջ, «Դրօշակ», 1993, թիւ 15, էջ 23-29:
4. 26. Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Ձաքարիա նկարչի ձեռագիրը եւ Դաւիթ բէկի մասին յիշատակարան, «Բանբեր Հայաստանի գիտ. ինստիտուտի», գիրք Ա-Բ, 1921-1922, էջ 127-137:
4. 27. Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոսի օրոք (1653-1678), «ԼՀԳ», 2000, թիվ 1, էջ 88-97:
4. 28. Մնացականյան Ա., Անտիպ էջեր միջնադարյան հայկական պոեզիայից, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», թիվ 2, 1950, էջ 183-204:
4. 29. Մուսայելեան Հ., Ղարաբաղի նուաճման հարիւրամեակը, «Արարատ», 1914, թիւ Բ, էջ 144-160, թիւ Գ, էջ 238-254:
4. 30. Յակոբեան Ա., Գտչավանքի շինարարական արձանագրութիւնը եւ հարաւային Արցախի եպիսկոպոսութեան սահմանները, «Հանդէս ամսօրեայ», 1999, թիւ 1-12, էջ 247-300:
4. 31. Շահնագարեանց Կ., Ծրագիր պատմութիւն Հայաստան աշխարհին, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, Ը, էջ 599-624:
4. 32. Չոբանեան Պ., Հայ-վրաց-ռուսական յարաբերութիւնների պատմութիւնից (18-րդ դարի 90-ական թուականներ), «էջեր հայ գաղթավայրերի պատմութեան», Ե., 1996, էջ 161-179:
4. 33. Չոբանյան Պ., Հնդկահայ գաղթօջախի պատմությունից (նորահայտ վավերագրեր), «ՊԲՀ», 1988, թիվ 1, էջ 183-191:
4. 34. Պլուզեան Մ., Արցախ նահանգի Ջրաբերդ գաւառը, «Արարատ», 1871, թիւ Ը, էջ 440-443:
4. 35. Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, «ԲՀԱ», 1966, թիվ 1, էջ 197-208:՝
4. 36. Սարգսյան Մ., Մելիքական բնակելի համակառույց Տոդ ավանում, «ՊԲՀ», 1987, թիվ 3, էջ 132-140:
4. 37. Սարգսյան Ս., Կաշաղակաբերդ, «ԼՀԳ», 1990, թիվ 1, էջ 41-48:

4. 38. Տեր-Յովհաննիսեանց Գ., Բաղտասար մետրապօլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւն, «Փորձ», 1880, թիւ 5, էջ 131-164:
4. 39. Փափազյան Հ., Հայ-իրանական զինակցությունը 1726-1736 թթ. և Արևելյան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր շահի օրոք, «ԲԵՀ», 1972, թիվ 2, էջ 72-85:
4. 40. Փափազյան Հ., Ներսես Աշտարակեցու 1823 թ. բողոքագիրը, «Բանբեր Մատենադարանի», 13, 1980, էջ 259-270:
4. 41. Փափազյան Հ., Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, «ԼՀԳ», 1985, թիվ 5, էջ 75-78:
4. 42. Ֆերրարի Ա., Եան Պոտոցկին եւ նրա Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը, «Բազմավեպ», 2006, թիւ 1-4, էջ 552-567:
4. 43. Ֆերրարի Ա., Րաֆֆին և Ղարաբաղի հայ ազնվականությունը, «ԼՂՀ անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 229-240:

Բ) Ռուսերեն

4. 44. **Арунова М.**, Фирман Надир-шаха, «Советское востоковедение», 1958, N 2, с. 116-119.
4. 45. **Ерицов А.**, Карабагские мелики в Грузии с 1800 по 1808 г., "Кавказская старина", 1872, N 2, с. 34-45.
4. 46. **Израелов Г.**, Село Касапет, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 13, Тифлис, 1892, с. 42-58.
4. 47. **Иоаннисян А.**, Дела и дни Захария Акулисского, "Историк-марксист", 1937, N 1, с. 139-152.
4. 48. **Магальян А.**, Наши милосердные мелики..., «Анив», Минск-Москва, 2007, N 2, с. 51-53.
4. 49. **Мелик-Шахназаров А.**, Варанда-сердце Арцаха, «Анив», Минск-Москва, 2006, N 6, с. 27-37.
4. 50. **Мелик-Шахназаров Е.**, Из древностей селения Ченахчи. Кусанац анапат, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 19, Тифлис, 1894, с. 78-83.

4. 51. **Тер-Мкртчян Л.**, Положение армянского народа под игом Надир-шаха, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1956, թիվ 10, էջ 91-98:
4. 52. **Чобанян П.**, О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII—XIX вв.), «ՊԲՀ», 2002, թիվ 3, էջ 145-160:

Գ) Այլ լեզուներով

4. 53. **Ferrari A.**, Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia: Preliminary Remarks and Methodological Questions, «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները», Ե., 2004, էջ 329-337:
4. 54. **Hewsen R.**, The Meliks of Eastern Armenia, “Revue des Etudes Armeniennes”, 1972, IX, pp. 285-329, 1973-74, X, pp. 282-300, 1975-76, XII, pp. 219-243, 1980, XIV, pp. 459-470.
4. 55. **Hewsen R.**, Three Armenian Noble Families of the Russian Empire, «Հասկ», 1981-82, էջ 389-400:
4. 56. **Hewsen R.**, The House of Aghamaleanc Meliks of Erevan, «Բազմավեպ», 1984, թիւ 3-4, էջ 319-334:

5. Պարբերական մամուլ

Ա) Հայերեն

5. 1. «Ազգագրական հանդես», 1897, գիրք Բ, 1899, գիրք Ե:
5. 2. «Ավանգարդ», 1985, 5 ապրիլ:
5. 3. «Արարատ», 1871, թիւ Ը, 1888, թիւ Ա, 1914, թիւ Դ:
5. 4. «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1848, թիւ 8, 1984, թիւ 3-4, 2004, թիւ 1-4, 2005, թիւ 1-4, 2006, թիւ 1-4:
5. 5. «Դրօշակ», 1993, թիւ 15:
5. 6. «Էջմիածին», 1962, թիվ Է:
5. 7. «Լումայ», Տփլիս, 1899, գիրք Ա:
5. 8. «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիւ Դ, 1863, թիւ Է, Ը:
5. 9. «Հայոց պատմության հարցեր», 2006, թիվ 7:
5. 10. «Հայրենիքի ծայն», 1984, 1 հունվար:

5. 11. «Հանդես ամսօրեայ», 1999, թիւ 1-12, 2004, թիւ 1-12, 2006, թիւ 1-12:
5. 12. «Հասկ», Անթիլիաս-Լիբանան, 1981-1982:
5. 13. «ճռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետր Գ, Ժ:
5. 14. «Մուրճ», Թիֆլիս, 1895, թիվ 9-10:
5. 15. «Փորձ», Տիֆլիս, 1877/78, թիւ 2, 1880, թիւ 5:

Բ) Այլ լեզուներով

5. 16. Анив, Минск-Москва, 2006, N 6, 2007, N 2.
5. 17. Историк-марксист, 1937, N 1.
5. 18. Кавказская старина, Тифлис, 1872, N 2.
5. 19. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 13, Тифлис, 1892, вып. 19, Тифлис, 1894.
5. 20. Советское востоковедение, 1958, N 2.
5. 21. Ara, A Monthly Journal of Literature and of Armenian Politics and History. Calcutta-Dacca, 1892-1895.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ	
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ.....	31
Ա) Արցախի մելիքների զինուժը	39
Բ) Դատավարությունը Արցախի մելիքություններում ...	54
Գ) Հարկային պարտավորություններ	64
Դ) Արցախի մելիքների մասնակցությունը իրենց գավառների հոգևոր գործերին.....	71
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՏՈՂՄԱԾԱՌԵՐԸ	84
Ա) Գյուլիստան գավառի տիրակալ Մելիք-Բեգլարյանների տոհմաձառը	85
Բ) Ջրաբերդ գավառի տիրակալ Մելիք-Իսրայելյանների տոհմաձառը	103
Գ) Ջրաբերդ գավառի վերջին տիրակալ Աթաբեկյանների տոհմաձառը	112
Դ) Խաչեն գավառի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տոհմը XVII-XIX դդ.....	126
Ե) Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմաձառը.....	158
Ջ) Դիզակ գավառի տիրակալ Մելիք-Եգանյանների տոհմաձառը	199
ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	212
РЕЗЮМЕ.....	215
SUMMARY	219
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	223
ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա.....	225
ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ.....	276
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	309

ԱՐՏԱԿ ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՄԱՂԱԼՅԱՆԸ
ծնվել է 1977 թ. դեկտեմբերի 6-ին Երևա-
նում: 1994 թ. ավարտել է Երևանի թիվ
96 միջնակարգ դպրոցը: 1995-1997 թթ.
ծառայել է ՀՀ զինված ուժերում: 1997 թ.
ընդունվել և 2001 թ. գերազանցությամբ
դիպլոմով ավարտել է Երևանի պետա-
կան համալսարանը, իսկ 2003 թ. նույն
համալսարանի մագիստրատուրան՝ «Ար-
ցախի մեկիքական տների տոհմաճառե-
րը» ավարտական թեզով:

Նույն թվականից ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
գիտաշխատող է: Զբաղվում է Արցախի պատմության ուսում-
նասիրությամբ: Հեղինակ է մոտ 30 պատմագիտական հոդված-
ների, որոնցից մի քանիսը հրապարակվել են Իտալիայում,
Ավստրիայում, Լիբանանում և Բելոռուսում: 2006 թ. Վիեն-
նայի «Հանդէս ամսօրեայ» հայագիտական տարեգրքում հրա-
տարակել է Հակոբ Զաքարյան Շուշեցու «Պատմութիւն գաւա-
ռին Արցախու» աշխատությունը:

2007 թ. պաշտպանել է «Արցախի մեկիքությունները և
մեկիքական տները XVII-XIX դդ.» թեկնածուական ատենախո-
սությունը, որը կազմում է սույն մենագրության հիմքը: Նույն
թվականին նրա խմբագրությամբ լույս է տեսել «Շուշին հայոց
քաղաքակրթության օրրան» գիտական հոդվածների ժողովա-
ծուն:

Ամուսնացած է, ունի երկու երեխա:

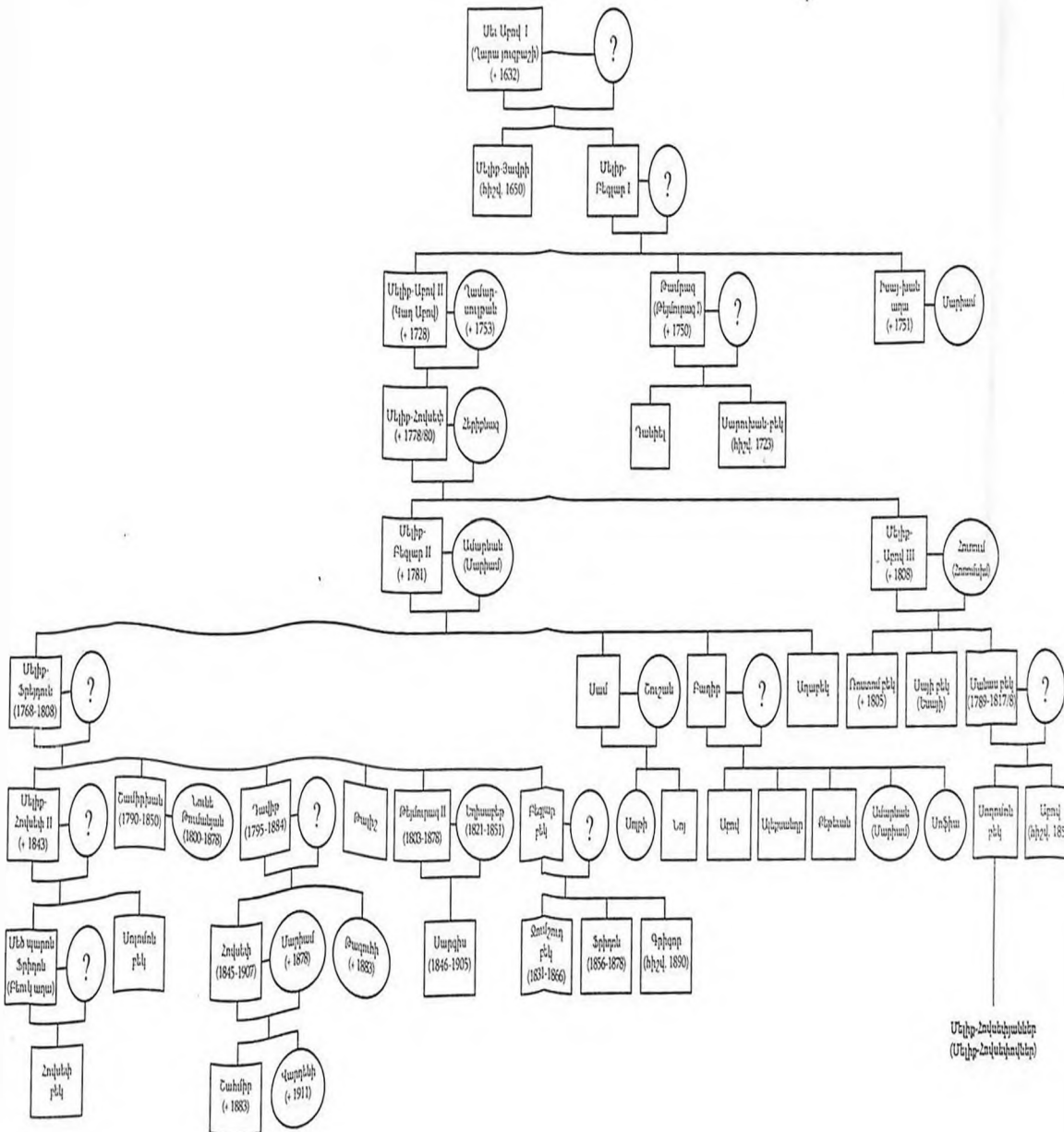
ԱՐՏԱԿ ՎԼԱԳԻՄԻՐԻ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

**ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ XVII-XIX ԴԴ.**

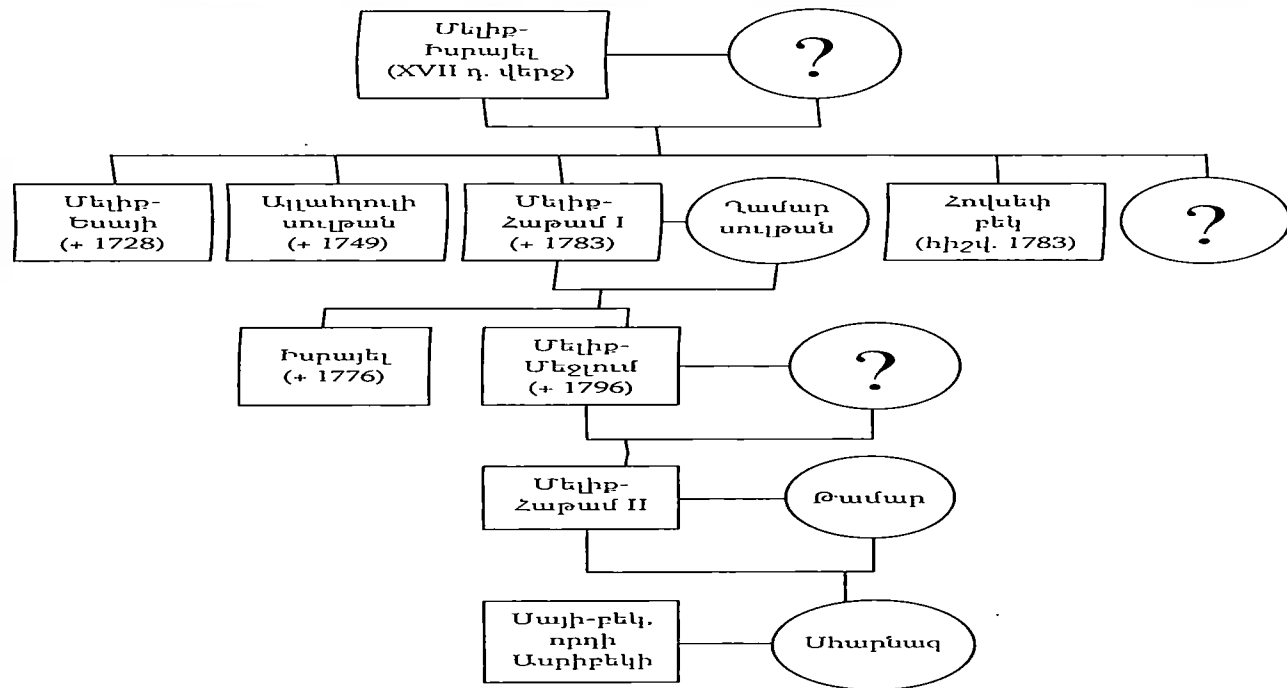
Հրատ. խմբագիր՝ *Ա Սահակյան*
Համակարգչային շարվածքը՝ *Ռ. Գալստյանի*

Հրատ. պատվեր N207:
Հանձնված է տպագրության՝ 10.12.2007 թ.:
Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Օֆսեթ տպագրություն՝ N 1:
22,5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 400 օրինակ:
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24գ:

ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ ՄԵԼԻՔ-ԲԵԳԼԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

ՋՐԱԲԵՐԴ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ ՄԵԼԻՔ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

Ծանոթագրություններ

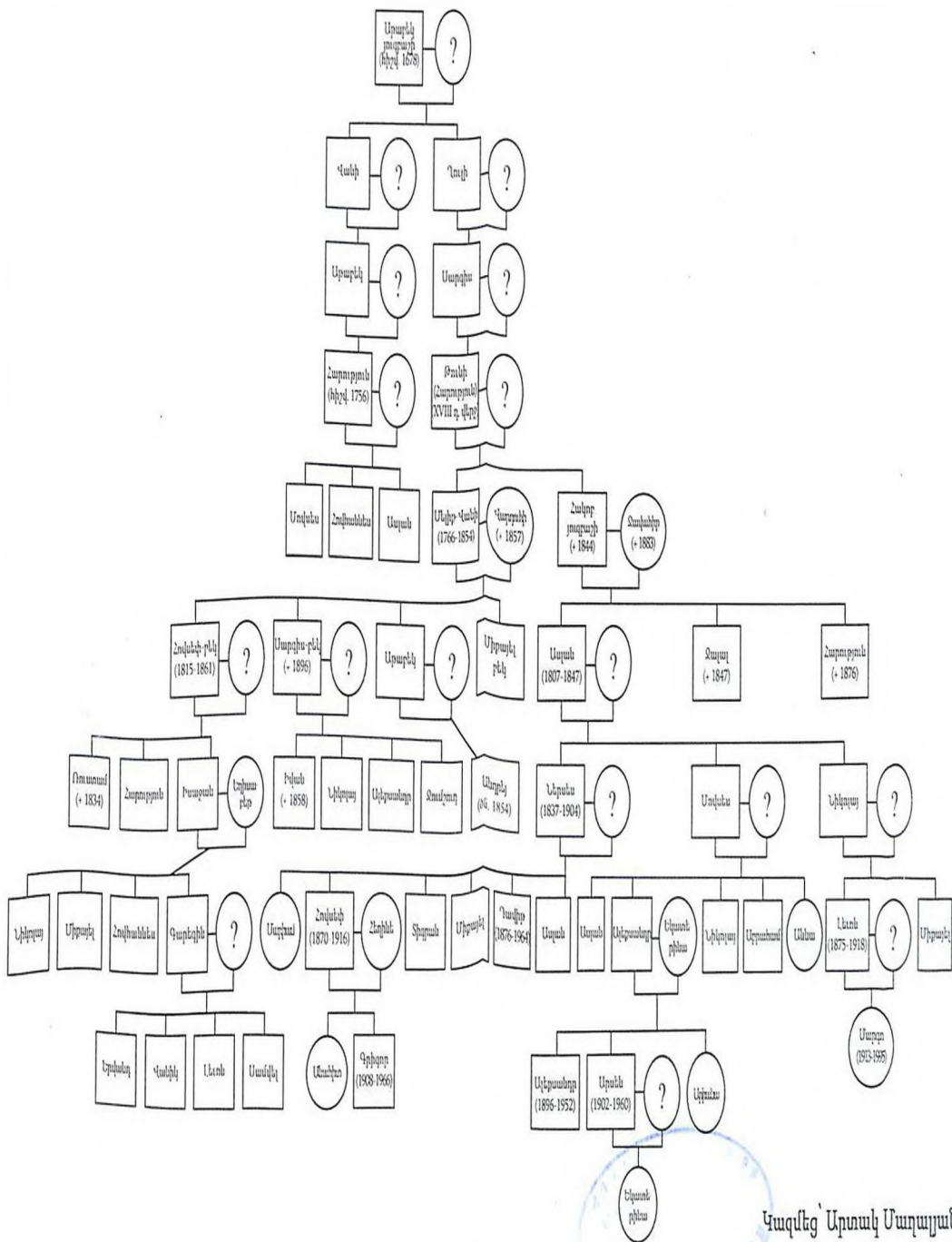
— տղամարդ

— կին

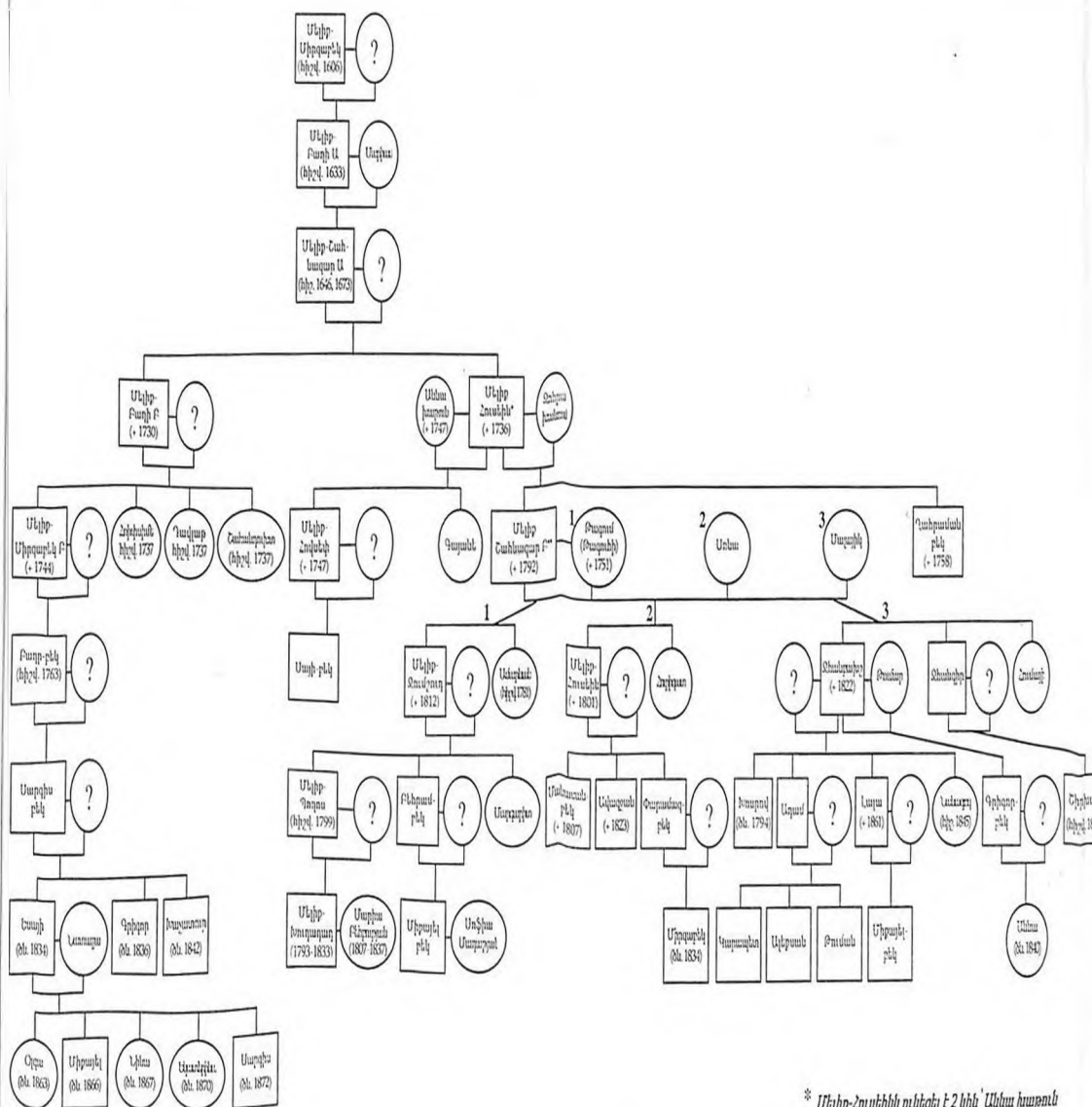
Կազմեց՝ Արտակ Մաղալյանը

ԿՈՒՍԱՊԱՏԻ ԱԹԱԲԵԿՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

Կազմեց՝ Արտակ Մադալյանը

ՎԱՐԱՆԴԱ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

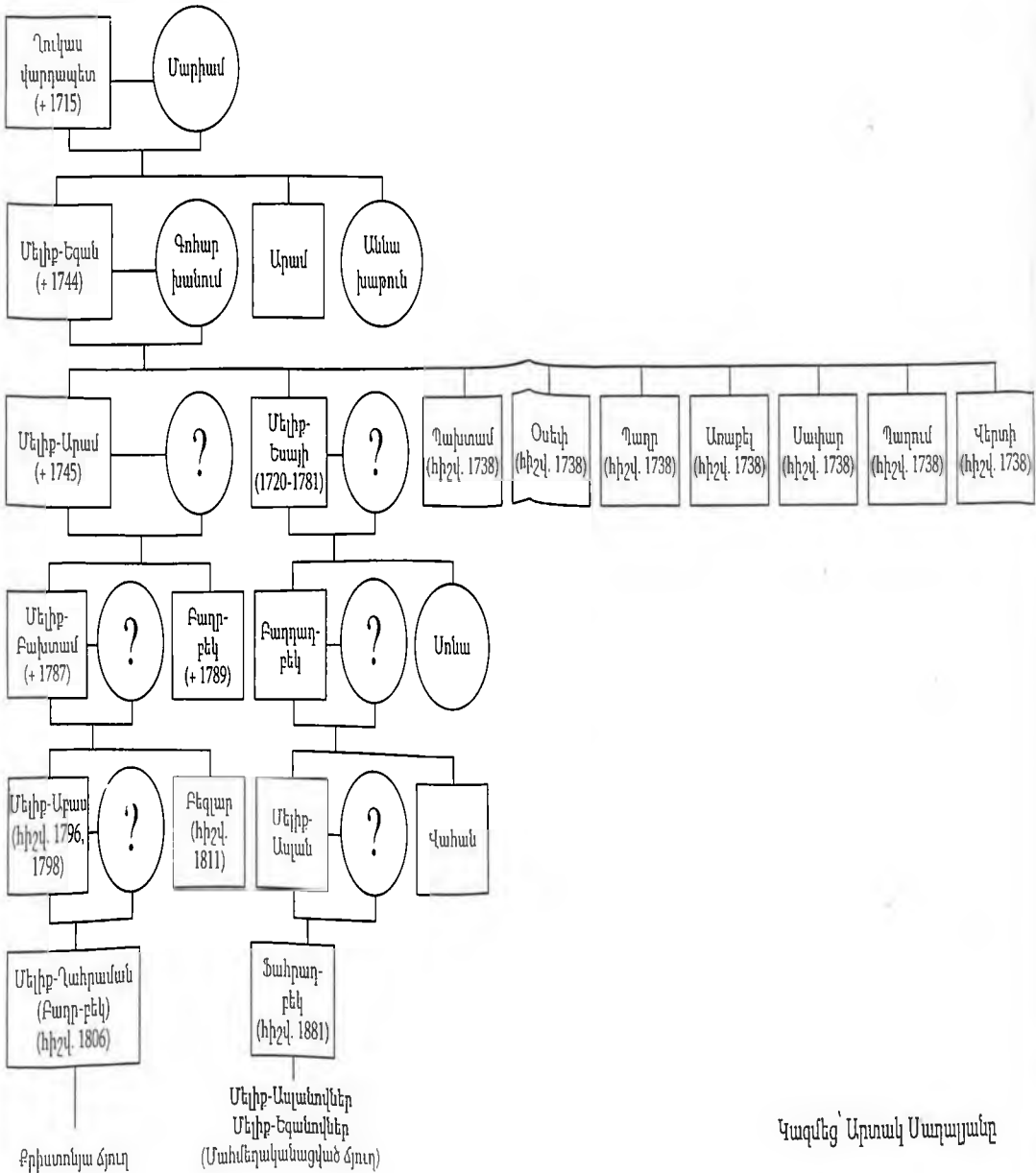

* Մեկիք-Հուսեփն ունեցել է 2 կին՝ Աննա խաթուն
 և Զոհրա խաթուն՝ աղտոսներով:

**** Մելիք-Շահնազար Բ-ն ունեցել է 3 կին՝ Թագուհի,
Սոնա եւ Մարայիկ անուններով:**

Կազմեց՝ Արտակ Մադալյանը

ԴԻԶԱԿ ԳԱՎԱՌԻ ՏԻՐԱԿԱԼ ՄԵԼԻՔ-ԵԳԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱՍՈՂ

Կազմեց՝ Արտակ Սադայանը

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0312431

Հիմնարար Գիտ.

Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

2 000080 032014

Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

5
A 99885